

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ

ГОДИШНИК

ТОМ XXIII

2010

**БУРГАСКИ СВОБОДЕН
УНИВЕРСИТЕТ**

ГОДИШНИК

ТОМ XXIII

**БУРГАС
2010**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Васил Янков
Проф. д-р Галя Христовова
Проф. д-р Димитър Юдов
Доц. д-р Лина Анастасова
Доц. д-р Силви Чернев
Доц. д-р Евелина Динева

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. д-р Галя Христовова
Доц. д-р Евелина Динева
Доц. д-р Момяна Гунева
Доц. д-р Иванка Стамова
Доц. д-р Ангел Тошков
Доц. д-р Сава Димов
Доц. д-р Ицка Дерижан
Доц. д-р Радостин Долчинков
Доц. д-р Мариана Лазарова
Доц. д-р Диана Попова

Всички права са запазени!

Не се разрешават копиране, възпроизвеждане и разпространение на докладите или части от тях без писменото разрешение на авторите. Авторите носят пълна отговорност за авторството си, както и за грешки, допуснати по тяхна вина.

© Бургас 2010

ISSN: 1311-221-X

СЪДЪРЖАНИЕ**ЦЕНТЪР ПО ИКОНОМИЧЕСКИ
И УПРАВЛЕНСКИ НАУКИ**

Лина Анастасова, НАДХВЪРЛЯНЕ НА ОЧАКВАНИЯТА НА КЛИЕНТА ПРИ УСЛУГА: ВЪЗМОЖНОСТ ИЛИ НЕОБХОДИМОСТ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЛОЯЛНОСТ.....	8
Николай Колев, ЕДИН ПРИМЕР ЗА ПОДДЪРЖАЩ МЕТОД НА КАЛКУЛИРАНЕ	29
Валерий Смирнов, Сава Димов, ЗАЩИЩЕННОСТЪ ГОСУДАРСТВЕННОЙ И КОРПОРАТИВНОЙ СОБСТВЕННОСТИ ОТ НЕДРУЖЕСТВЕННЫХ ПОГЛАЩЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ ФИНАНСОВО- ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕЦЕССИИ	35
Александр Александрович Сергеев, Екатерина Александровна Сергеева, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	47
Diana Popova, GENDER STEREOTYPES IN ADVERTISING	55
Вяра Красиминова Славянска, ЗА НЯКОИ ПРОБЛЕМ ПРИ СЕЛЕКЦИЯТА НА ПРОЕКТНИ МЕНИДЖЪРИ	60
Мария Христова Монова-Желева, Янислав Панайотов Желев ИНОВАТИВЕН ПОДХОД КЪМ ОБУЧЕНИЕТО ВЪВ ВИРТУАЛНИЯ СВЯТ В КОНТЕКСТА НА ПРОЕКТ AVATAR	66
Деян Лазаров, ЛИПСВАЩИТЕ СТОЙНОСТИ ПРИ НАБЛЮДЕНИЕТО НА РАБОТНАТА СИЛА – 2007 г. В БЪЛГАРИЯ	70
Диана Съботнинова, ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО	84
Красимир Мутафов, СПЕЦИАЛЕН РЕЖИМ НА ОБЛАГАНЕ ПРИ РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ИНВЕСТИЦИОННИ ПРОЕКТИ ПО РЕДА НА ЗДДС	116
Мария Неделчева Манева, РИАЛИТИ НАБЛЮДЕНИЕ И БИЗНЕС	124

ЦЕНТЪР ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

Галя Христозова, КАКВО КАЗВАТ И КАВО НЕ ЗАГЛАВИЯТА ВЪВ ВЕСТНИЦИТЕ – НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ „24 ЧАСА”, „168 ЧАСА, „ТРУД” и „ДУМА” (2007 – 2009 г.)	132
Калина Лукова, ЖУРНАЛИСТЪТ СИМЕОН РАДЕВ – ЗАКОНОДАТЕЛ НА ЖАНРА И СТИЛА В НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК	139
Веселина Ватева, ЧЕРНИ ЛИ СА ПЪТИЩАТА НА ЕВРОПА?	145
Гергана Начева, ВЕСТНИК „МАСКА” (1928) – ВОЙНАТА С БУЛЕВАРДНАТА ПРЕСА	149
Ицка Дерижан, КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ПОДХОДИ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ДЕЦА	156
Йонка Стефанова Балтаджиева, ДИНАМИКА НА АЗ-КОНЦЕПЦИЯТА НА МОМИЧЕТА В ПОДРАСТВАЩА ВЪЗРАСТ	162
Мариана Георгиева Лазарова, ГУРМЕКУЛТУРАТА И ВРЪЗКИТЕ С ОБЩЕСТВЕНОСТТА В ТУРИЗМА	170
Мария Алексиева, ИЗПОЛЗВАНЕ ПОТЕНЦИАЛА НА ПРИБИЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ПРОМЯНА НА ПОЛИТИКИТЕ, ПРАКТИКИТЕ И КУЛТУРАТА В СОЦИАЛНИТЕ ИНСТИТУЦИИ ЗА ДЕЦА ЛИШЕНИ ОТ РОДИТЕЛСКИ ГРИЖИ	173
Пепа Митева, ОЦЕНКА НА ТРУДОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА УЧИТЕЛСКИЯ ПЕРСОНАЛ	202
Тодор Георгиев, ВЕСТНИКЪТ КАТО МАШИНА ЗА ПРЕЖИВЯВАНИЯ	221
Генчо Вълчев, ОБРАЗОВАТЕЛНА СЕГРЕГАЦИЯ И ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЕЦАТА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ – КОНФЛИКТИ И КОМПРОМИСИ	229
Милен Филипов, БРАНДЪТ	235
Юлия Шаповалова, ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕКЛАМА В ИЗБОРИТЕ ЗА МЕСТНА ВЛАСТ В ОБЩИНА БУРГАС ПРЕЗ 1991-ВА ГОДИНА	240

**ЦЕНТЪР ПО ИНФОРМАТИКА
И ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ**

Лазаров, WAVEFORMS, WAVES AND MATHEMATICAL MODELING OF RADAR SIGNAL FORMATION PROCESS	248
Krassimir Atanasov, Daniela Orozova, Evdokia Sotirova, GENERALIZED NET MODEL OF AN INTUITIONISTIC FUZZY EXPERT SYSTEM WITH FRAME-TYPE DATA BASES AND DIFFERENT FORMS OF HYPOTHESES ESTIMATIONS	257
Николина Белчева Драгнева, НЕОБХОДИМОСТ И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕКОЛОГИЧНО ОБУЧЕНИЕ НА ВОДАЧИТЕ НА МПС	263
Даниела Марева, РАЗВИТИЕ НА ИНДУКЦИОННО НАГРЯВАНЕ НА ФЛУИДИ	269
Vladimir Germanov, Stanislav Simeonov, STANDART LINUX OS WITH REAL-TIME SUPPORT	277
Димитър Петров Минчев, ПОЛУЧАВАНЕ И ОБРАБОТКА НА СПЕКТРАЛНИ САТЕЛИТНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ СЪС СРЕДНА РЕЗОЛЮЦИЯ ОТ ЕВРОПЕЙСКАТА АГЕНЦИЯ ЗА КОСМИЧЕСКА ИЗСЛЕДВАНИЯ	287

ЦЕНТЪР ПО ЮРИДИЧЕСКИ НАУКИ

Александър Драгиев Драгиев, ПРИНЦИПЪТ EX AEQUO ET BONO В ЮРУСПРУДЕНЦИЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СЪД НА ООН	296
Боян Георгиев, ОТМЯНА НА ВЛЕЗЛИ В СИЛА СЪДЕБНИ АКТОВЕ И КАСАЦИОННО ПРОИЗВОДСТВО ПО АПК – ИСТОРИКОПРАВНИ И ПРОЦЕСУАЛНОПРАВНИ МОМЕНТИ	304
Мила Иванова, ПРАВАТА НА ПОСТРАДАЛИЯ В ПРОИЗВОДСТВОТО ПО ОБЖАЛВАНЕ НА ПОСТАНОВЛЕНИЕТО ЗА ПРЕКРАТЯВАНЕ	310
Христо Павлов Павлов, РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА СЛЕДСТВЕНАТА ВЕРСИЯ ОТ БЛИЗКИ ПОНЯТИЯ	333
Пламен Митков Калев, ПРИВИДНИТЕ ЮРИДИЧЕСКИ ДЕЙСТВИЯ НЕТИПИЧНИ ЮРИДИЧЕСКИ ФАКТИ	339

**ЦЕНТЪР
ПО ИКОНОМИЧЕСКИ
И УПРАВЛЕНСКИ НАУКИ**

НАДХВЪРЛЯНЕ НА ОЧАКВАНИЯТА НА КЛИЕНТА ПРИ УСЛУГА: ВЪЗМОЖНОСТ ИЛИ НЕОБХОДИМОСТ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЛОЯЛНОСТ

доц. д-р Лина Анастасова
Бургаски свободен университет

EXCEEDING CUSTOMER EXPECTATIONS FOR A SERVICE: OPPORTUNITY OR NECESSITY FOR CUSTOMER LOYALTY ACHIEVEMENT

Assoc. Prof. Dr. Lina Anastassova
Burgas Free University

***Abstract:** The study is examining the necessity of exploring and understanding customer expectations and the need of service design in order not only to fulfil but to exceed customer expectations. The first part of the study explores the essence and characteristics of the services and the concept of service quality of A. Parasuraman and V. Zeithaml which is one of the best service quality models. The second part of the study defines the etapes of service design and analyses different cases for successful service design containing positive experience and emotions which leads to customer retention and loyalty. The conclusions and suggestions for successful service experience strategies are drawn on the content analysis of qualitative data from consumer forums, hotels' and services' web sites and personal observations and service experience of the author with the investigated brands.*

***Keywords:** customer expectations, exceeding expectations, service design, customer loyalty*

През последната декада все по-голямо значение придобива темата за „лоялността на клиентите”. Изследванията в тази област показват, че доброто обслужване на клиентите и подкрепата им има от 10 до 12 пъти по-голямо влияние върху лоялността на клиентите и приходите в сравнение с маркетинговите комуникации и дейностите по насърченията [7]. Не само бизнес организациите за услуги, но и публичните услуги – държавни агенции и органи стават все по-достъпни за обществото с 24-часов хелп деск и онлайн достъп за услугите. Всички компании изпитват натиска на клиентите, дори и по време на криза чрез по високи изисквания към обслужването и информацията, която получават. Все по-належащо става да се разработват и прилагат стратегии за задържане на клиентите, а това в условия на нарастваща глобална конкуренция става все по-трудно, тъй като само качеството на функционалните характеристики на продукта/услугата не е достатъчно.

Едно представително изследване на Satmetrix във Великобритания показва, че фирмите за услуги изразходват милиарди за привличане на нови клиенти чрез реклама и после ги загубват поради разочарование от лошо преживяване/опит с услугата. Изследването показва, че неудовлетворителният опит е причина над 10 милиона потребители на услуги да сменят доставчика в рамките на само 6 месеца. Според данните от изследването основните причини за това „епидемично” сменяне на фирмите за услуги са следните:

1. Некоректни цени/такси: 23%;
2. Недостатъчно качество на услугите: 22%;
3. Груби или незаинтересовани служители – 19%;
4. Невъзможност да се намери подходящ служител, който трябва да реши проблема;
5. Намаления за нови клиенти, но не и за настоящи – 7% [11];

Следователно една от основните причини за отказ от по-нататъшно използване на същата фирма за услуги е неудовлетвореността от нивото на обслужване с пояснение, че не са удовлетворени предварителните очаквания на клиентите. Всеки потребител на услуги изгражда една предварителна представа за нивото и качеството на услугите на фирмата, която се формира на основата на реклами и устни мнения от клиенти включително и от коментари и мнения в потребителските форуми и в социалните мрежи. При потреблението на услугата, ако очакванията не се покриват настъпва неудовлетвореност, която става сериозна пречка за по-нататъшно използване на същия доставчик. За да не се стига до такива ситуации е необходимо фирмите да правят непрекъснато проучвания какви са очакванията на целевите им сегменти. За целите на разработване на концепция за качествено изпълнение на услугата, която включва и елемента „преживяване“, е необходимо в детайли да се познават не само очакванията на клиентите за качеството и техническите характеристики на дадената услуга, но и очакванията им за емоциите и преживяването, които очакват да изпитат, а те са свързани пряко с поведението и отношението на доставчика/производителя на услугата към клиента. В този порядък от мисли е емблематично твърдението на В. Joseph Pine и James H. Gilmore – съавтори на книгата „The experience economy”, *че работата е вид театър и всеки бизнес е една сцена*. Според тях след аграрната индустрия и икономиката на услугите, сега навлязохме в икономика на преживяванията. В тази икономика потребителите ще формират своята лоялност към бранда не само върху надеждност на услугата, която включва качество, полезност и коректност, а върху положителния си опит с марката. Двамата твърдят в своя труд, че потребителите ще плащат за преживявания и те ще бъдат ключът към успешна транзакция. Маркетолозите в сектора на услугите могат да изградят силни брандове чрез създаване и управление на положителния опит на потребителите с бранда, а това може да стане чрез ангажиране на потребителя на нивото на сетивата и емоциите: създаване на дълготрайна „интимна“ емоционална връзка, която подсилва и рационалната удовлетвореност т.е. удовлетвореност от характеристиките на услугата. Според някои изследвания увеличение на дяла на задържаните клиенти с 5% води до увеличение на печалбата от 25-85%¹, а какъв по голям стимул за задържане на клиентите от това.

Производството на услуги най-често протича едновременно с потреблението т.е. съществува един неделим процес, в който са непосредствено свързани потребителят и производителят. Тази особена характеристика на услугата прави опита на потребителя много личен т.е. зависещ и от неговото поведение и в този процес винаги има емоции – положителни или отрицателни, независимо от това, дали доставчикът на услуги се опитва да управлява процеса на взаимодействието. Ето защо маркетолозите и специалистите по продажбите в сферата на услугите трябва да разберат как да създават и управляват положителни емоции и преживявания на потребителя преди и по време на изпълнение на услугата. Според Марк Гоуб – експерт по бранд дизайн,

¹ Виж www.ezinearticles.com/

„най-добрите марки предизвикват емоционално привързване” [8], но за да се стигне до тази фаза са положени много маркетингови усилия.

В настоящата студия съм си поставила следните 4 задачи:

- Да се обоснове необходимостта от надхвърляне очакванията на клиентите с оглед задържането им и да допринесе за по-добро разбиране на очакванията клиентите;
- Да се защити тезата, че за да се разработят стратегии за надхвърляне на очакванията е необходим дизайн на услугата включващ положителни преживявания/опит на клиента и емоции;
- Да се дефинират етапите при разработване на дизайн на услуга;
- На основата на проучване да се дискутират отделни казуси на успешни стратегии за надхвърляне на потребителските очаквания в хотелиерството, заведенията за хранене и развлечения и услугите;
- Да се направят изводи за необходимите действия при дизайн на услуги за надхвърляне на очакванията на клиентите.

С оглед да се разберат новите възможности на икономиката на преживяванията, специалистите по маркетингови стратегии трябва преди всичко да са наясно с промените в консюмеризма, които настъпиха през последната декада. Потребителите са тези, които дават оценките на всяка компания, независимо какъв е нейният продукт – материален или нематериален т.е. услуги. Те ни показват техните чувства не непременно с рейтинги за клиентска удовлетвореност, а със своите покупки.

Клиентите оценят компаниите на основата на преживяването си по време на потреблението на продукта или услугата. Всички фактори имащи отношение към този процес са важни, но особено важен влияещ фактор е опитът, който клиентите имат с човешкия ресурс на фирмата. Примерно, те могат да оценят качеството на продуктите или тяхното съотношение „качество/цена”, но в същото време те ще забележат, че фирмата има удобен паркинг, че има лесен достъп до него или ще търговските площи са чисти и добре аранжирани и т.н. Те със сигурност ще забележат отзивчивостта на персонала, неговата любезност и готовност да изпълни всички изисквания и да реши всичките им проблеми. Клиентите дори оценят компанията по начина, по който членовете на персонала се отнасят един към друг, както и по взаимоотношенията между мениджърите и подчинените им.

Потребителите от 20 век имаха дестинация за шопинг, за отдых, за развлечения и за лични активности. Потребителите от бъдещето ще използват предимно електронния начин за посещение на дестинацията си за шопинг, за посещение на дестинацията за почивка, за социалните си дейности, включително и за личните си контакти, което вече в голяма степен е факт след появата и разпространението на социалните мрежи – Facebook, My Space, Twitter, LinkedIn и др. Голяма част от настоящото поколение потребители, а още повече преобладаващата част от бъдещото поколение потребители ще бъдат изцяло на „ти” със съвременните технологии на дигиталната икономика. Тяхната компетентност по отношение на това как да комуникират, как да търсят информация ще е уникална, тъй като те няма да бъдат обременени от спомени за бавна пощенска пратка, бавен интернет, неразбираеми MS-DOS команди или закрепени за стената телефони и неясни телефонни комуникации на практика бъдещият потребител ще бъде все по-разглезен и претенциозен, тъй като ще е наясно, че може да има почти всичко, което иска, когато го иска и по начина, по който го иска.

Следователно, за да бъде задържан клиента в условия на интензивна конкуренция, ще са необходими повече маркетингови усилия и идеи в посока уникално предлагане и обслужване надхвърлящо очакванията на клиентите, което изисква и дълбоко познаване на техните очаквания.

1. Разбиране на очакванията на потребителите

Изразът „надхвърляне на очакванията” може да бъде дефиниран като положителен опит с марката/фирмата плюс нещо допълнително, което се оценява също положително т.е. като неочаквана малка награда. Отрицателният опит е това, което отблъсква клиентите – нелюбезно отношение, дълги опашки, липса на отзивчивост, некомпетентност и безразлично отношение по телефона. Но само положителен опит не е достатъчен, за да бъде запомнен, а е необходимо и още нещо, което не спада към обичайните характеристики на продукта или услугата, а това може да бъде и неочаквано персонализиране на преживяването. Има много публикации относно поставяне на ударение върху очакванията на потребителите, тяхното проучване и разбиране с оглед разработване на стратегии за надхвърляне на тези очаквания. Каквито и да са очакванията на клиентите, предизвикателството е да се отговори на тези очаквания по начин, който е в синхрон с бизнес целите на фирмата включително и контрол на разходите и повишаване на печалбата.

Всяка компания се стреми да постигне фирмените цели, които в някои случаи могат да бъдат коренно различни от очакванията на клиентите.

Таблица 1. Сравнение между желанията на клиентите и целите на компаниите

Типични желания на клиентите	Типични цели на компаниите
<ul style="list-style-type: none"> • Клиентите искат фирмите да познават много добре техните предпочитания; • Клиентите искат да избират услуги и комуникационни канали – телефон, самообслужване, е-мейл, факс, чат и др.; • Клиентите искат бързо и точно решаване на въпросите им; • Клиентите искат преживяване без отрицателни емоции; • Клиентите искат персонални взаимодействия, оферти и промоции; 	<ul style="list-style-type: none"> • По-висока клиентска удовлетвореност; • По-ниски разходи за услугите; • По-висока лоялност на клиентите си; • Бърза възвръщаемост на инвестициите; • Клиенти, които носят печалба; • Повишен % на задържани клиенти; • Максимизация на жизнената стойност на клиента • По-висока удовлетвореност на кадрите на компанията;

Някои компании имат разработена и поддържана база данни относно очакванията на клиентите си, а някои по-големи и утвърдени на пазара компании и разработена метрика, за да се измерва в каква степен компанията посреща/удовлетворява очакванията на клиентите. Немалка част от фирмите се намират в „реактивен ре-

жим”, отговаряйки непрекъснато на клиентски проблеми и стремейки се да разтълкува какво точно търсят те, изпращайки анкета след анкета и всичко това се прави, за да са удовлетворени клиентите.

„Реактивният” режим на обслужване на клиентите, който е свързан и с реактивен подход в стратегическия маркетинг може да има значителен отрицателен ефект върху клиентската удовлетвореност и може да бъде „изстискващ” за всяка компания. Според различни изследователи той ерозира морала на сътрудниците и оказва голям стрес върху организацията [4]. По-активният модел на поведение на фирмите, от друга страна, се фокусира върху подходящи стратегии и акции. Разликата при този подход е, че фирмата се движи не от усилията да измерва обслужването на клиентите, а се поддържа едно ударение върху метриката, която се изисква от бизнес – и маркетинговите цели. Стресът е по-малък и информацията се използва, за да се адресират изпреварващо и в най-лошия случай навреме потребностите на клиентите. С какво се характеризира проактивният подход за надхвърляне на потребителските очаквания? Фирмите, които го прилагат минават през следните стъпки в своята маркетингова дейност.

- ✓ Сегментиране на потребителите чрез мултидимензионни критерии и идентифициране на най-перспективните клиенти по отношение на тяхната пожизнена стойност за фирмата;
- ✓ Определяне на стратегии за обслужване на различните сегменти/категории клиенти – по-ценни и по-малко ценни;
- ✓ Определяне на основните бизнес-процеси, които подкрепят тези стратегии;
- ✓ Разработване на метрика, която квантифицира процесите и е приложима;
- ✓ Подготвяне на организационен капацитет и подкрепа на процесите;
- ✓ Прилагане на стратегии и планове за действие;
- ✓ Измерване, анализиране и интерпретиране на информацията с оглед подобряване на стратегиите;

Преди да се разработят стратегии за обслужване на клиентите включващи и дизайн на услугата, трябва да се направи сегментация на клиентите и да се анализират не само техния жизнен цикъл, но и тяхната потенциална пожизнена стойност. Световната практика сочи, че успешните компании генерират печалба чрез създаване на по-дълбоки взаимодействия с техните най-ценни клиенти. Способността на фирмата да сегментира и да управлява клиентите си на основата на тяхната стойност и потенциал, прави възможно да се идентифицират клиентите, които поглъщат много разходи, но носят ниски приходи и да се спрат загубите чрез придвижването им или нагоре в стойностната верига или отстраняването им. В допълнение, сегментацията прави възможно също да се идентифицират и анализират най-ценните клиенти и да се разпределят ресурсите правилно с оглед влягане на повече усилия и ресурси за повече грижа към ценните клиенти, отколкото към клиенти, чийто принос към приходите е незначителен.

Кои са тайните на преживяването на клиента и къде е разминаването между клиентите и фирмите за услуги? Изследване на Bain & Company разкрива, че преобладаващата част от фирмите не умеят да „четат” пазара. Изследвани са 362 фирми и се е стигнало до констатацията, че 80% от тях вървят, че доставят „отлично преживяване/опит” на своите клиенти². Но когато са били проучени клиентите какво мислят

² Информация за това изследване на тази консултантска компания може да се намери на www.ezinarticles.com

те по въпроса, се оказва, че те оценят високо по този показател само 8% от фирмите. Какво прави тези 8% от изследваните фирми по-различни от другите фирми, с какво се открояват те? Изследването показва, че тези фирми възприемат един значително по-широк възглед за преживяването на клиента. За разлика от повечето компании, които поставят ударението върху техническите аспекти на качеството на продукта или услугата, за да могат да подобрят възприемането им, водещите компании на пазара за услуги според различни изследвания имат друг подход, те се стремят да постигнат 3 неща:

1. Те разработват на основата на маркетингови проучвания подходящи/точни оферти включващи и дизайн на услугата с преживявания за подходящи клиенти.
2. Те изпълняват тези предложения чрез фокусиране на вниманието на цялата фирма върху тях при това с ударение върху крос-функционално сътрудничество, което ще рече че вниманието на всички отдели се фокусира върху доброто обслужване и маркетинга не е оставен само на маркетинговия отдел.
3. Те развиват своите способности, за да „очароват“ клиентите си отново и отново – със средства като обучение на персонала, развиване на творческите способности с оглед създаване на нови предложения за клиентите, както и разработване и прилагане на директно измерване на клиентския опит/ преживяване. Всяка от тези три дейности форсира развитието на друга, а заедно те трите превръщат фирмата в такава, която непрекъснато се води и информира чрез гласа на своите клиенти.

Преди да говорим за необходимостта от осигуряване на преживяване на клиентите чрез подходящ дизайн на услугата, ще бъде разгледана същността на услугите и качеството им.

2. Понятие за услуга и качество на услугите

За да се дефинира “услугата” като понятие е необходимо да се изходи от връзката, която съществува между услугата от гледна точка на потребителите /клиентите и услугата от гледна точка на доставчика или изпълнителя. За всички организации, фирми, които предлагат услуги е полезно да знаят тази връзка, за да могат да направят анализ на услугата, която предлагат. Услугите имат 4 равнища:

1. Потребителска полза
2. Понятие “Услуга” (от гледна точка на доставчика)
3. Предлагане на услугата
4. Система за доставка на услугата

Понятието потребителска полза отразява пакет от функционални, афективни и психологически атрибути. Важно е да се разграничи понятието за потребителска полза от самата стока или услуга. Има една важна особеност на понятието „потребителска полза” при услугите: Услугата се отличава от материалния продукт, тъй като не може да съществува без система за нейното доставяне. Оттук произтича значението на изграждането и действието на системата за доставка на услугите като основен елемент в дефиницията на услугата. Следователно „услугата е всяка дейност, която води до удовлетворяване на желаниа и потребности и е свързана с размяна на стойности, но не води до придобиване на собственост върху получената стойност”[5].

Характеристики на услугите (за разлика от материалните стоки)

- ✓ *Контактните лица при услугите са част от продукта на фирмата за услуги:*

Основното тук е, че всяка услуга е нещо, което се изпълнява от хора за други хора. Контактните лица, доставящи услугата са в същата степен част от продукта в съзнанието на потребителя, колкото и другите атрибути на тази услуга.

От тук произтича и второто качество:

- ✓ *Ролята на отделната личност за качеството на услугата и причините за това са две:*
 - Продуктът на фирмата за услуги е изцяло готов, само ако има взаимодействие между организацията/фирмата в лицето на нейните кадри и потребителите;
 - В моментите на взаимодействие между двете страни, които някои автори наричат “моменти на истината”, дали ще се стигне до удовлетвореност или неудовлетвореност на клиента, зависи изцяло от личността на сътрудника/специалиста, който предоставя услугата.

Тук има също два важни момента: значението на междуличностните умения за качество на услугите и индивидуалната отговорност. За високата мотивация на персонала на фирмата за услуги е от голяма важност мотивацията и екипният дух, които не са свързани само със заплащането и материалното стимулиране, а и с оценката на положените усилия, моралното насърчаване и приятната и ентусиазирана среда за работа. Най-новите теории за управлението на екипите наблягат и на обстоятелството, че трябва не само за клиентите да се създава вълнуваща среда, но и за самия човешки ресурс на фирмата. Така постъпват и успешните лидери и компании, които искат да мотивират и ентусиазират кадрите си³.

- ✓ *Нематериалност:* Услугите нямат в класическия случай материална/физическа форма като материалните продукти т.е. те не могат да бъдат пипнати, изпробвани предварително, дегустирани, помирисани. При някои консултантски услуги – бизнес анализи, маркетингови изследвания, бизнес планове, одити и др. може да се постигне веществено представяне на услугата, а именно изследователския доклад с текстова и графична част – схеми, таблици, анкетни карти, тестове, приложения и др.

- ✓ *Нееднаквост/Разнородност:* Тази характеристика на услугите се предопределя от факта, че услугите се произвеждат от хора, а не от машини и работи (при някои услуги като туристическите човекът дори е неделима част от продукта) и това носи опасността услугите произведени дори от един и същи човек в рамките на няколко дни да бъдат с различно качество. За да се избегнат тези разлики е необходимо фирмата да разработи и въведе стандарти за изпълнението на различните видове услуги като стандартите трябва да имат и качествени и количествени показатели. По този начин се гарантира еднакъв стандарт на качество за различните услуги в различните периоди от време. Голямо предизвикателство за фирмите за услуги е да се постигне устойчивост и стабилност на изпълнението на услугите в различни офиси,

³ В интервюто си в сп. Мениджър З. Паунова – изпълнителен директор на AstraZeneca България също набляга на тези фактори, когато говори за успешни екипи и лидери [3];

поделения т.е. да поддържат едно и също ниво на изпълнение на услугата. Известно е, че по принцип една от характеристиките на услугите е тяхната нееднаквост в различните дни дори в един и същи обект. Причината за това е, че човекът с неговото поведение и отношение е неделима част от услугата. За постигане на устойчивост и еднаквост при изпълнение на услугата в различни обекти/офиси на компанията няма универсална рецепта, но световният опит на успешни компании като глобалните хотелски и ресторантьорски вериги показва, че е задължително да се провеждат периодични обучения за стандарти в обслужването, да се следи и измерва удовлетвореността на клиентите чрез всички възможни методи включително и чрез „таен клиент“ (mystery shopping). Първото условие в това отношение е сътрудниците и служителите във фирмата да знаят какво се очаква от тях с оглед да могат да управляват поведението си така, че да се спазят обещанията към клиентите, в противен случай не може да се постигне успех.

✓ *Качеството на услугите не може да бъде контролирано на изхода, както е при стоките.*

Една от големите разлики между стоки и услуги е липсата на възможности за контрол върху качеството на услугата преди да е достигнала до потребителя. Услугата се осъществява т.е. произвежда в реално време заедно с нейното потребление т.е. потребителят участва и в производствения процес. Ако нещо не върви, както трябва по време на извършване на услугата, то вече е твърде късно да се организират контролни мерки преди услугата да е стигнала до клиента.

✓ *При услугите се закупува полза, а не собственост: При повечето услуги потребителят не купува собственост, а конкретната полза от интелектуалния или занаятчийския труд на изпълнителя на услугата. В туризма например, туристът не закупува хотелската стая или масата в ресторанта, а ползата от тях. Потребителите на консултантски услуги купуват ползата от интелектуалния труд на консултантите.*

✓ *Неутрайност: За разлика от материалните продукти услугите не могат да се складират и да се използват по-късно. Непродадените места в театралната зала или в ресторанта и бара не могат да бъдат компенсирани чрез продажба на другия ден, защото загубата днес е завинаги. Продажбата утре си е за дадения ден. Всъщност има и изключения: Застраховането е вид “складиране на услугата” до момента, когато тя евентуално ще му трябва. Същото се отнася и за всякакъв вид абонаментно обслужване – автоуслуги, различни видове битови услуги и др.*

Грьонроос разработва модел на качеството на услугите, в който интерактивното взаимодействие в процеса на услугата в реално време между изпълнителя на услугата и купувача генерира за последния това, което се нарича “функционално качество”. Това, което остава извън функционалното качество Грьонроос нарича “техническо качество” или качество-резултат. Този модел осветява важността на качеството на услугата в маркетинга на взаимовръзките. Целта е да се запазят взаимоотношенията с ценните клиенти. Счита се най-добре, ако фирмите възприемат и внедряват системи за осигуряване на постоянна обратна връзка с клиентите, така че да могат да подобрят процеса на доставяне на стойност чрез услугата, както и да внедряват системи за подкрепа изпълнението на услугата. Удовлетвореността на клиентите е доста популярен измерител на качеството на услугата, но обикновено тези проучвания са по-

обща и отговарят на въпроса как си върши фирмата работата, но не на въпроса “защо е така?”.

Според много автори мониторингът на качеството на услугите означава да се правят редовно проследяващи/tracking surveys/ и да се идентифицират възникващи и критични въпроси.

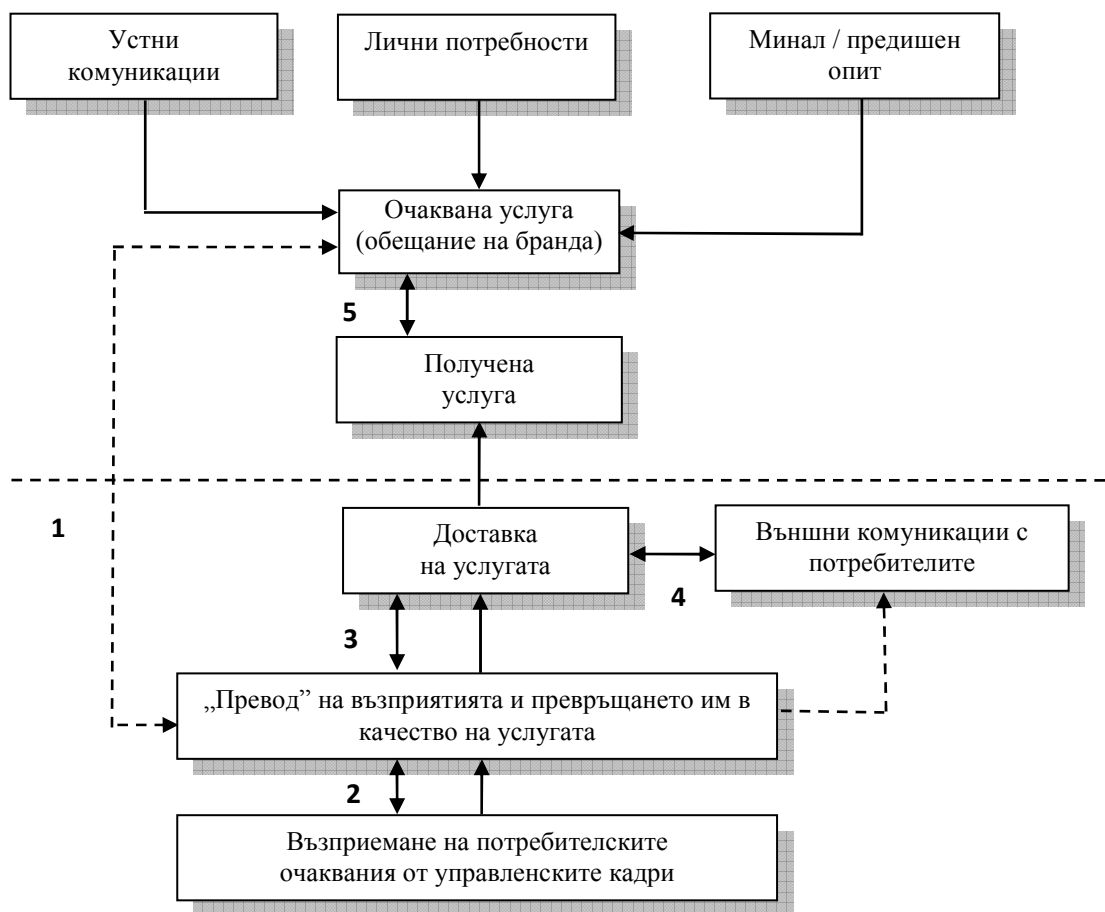
Несъответствия/пропуски в качеството на услугата

Техниките за измерване на качеството на услугата трябва да бъдат много близо до реалността и да отразяват потребностите, желанията и очакванията на клиентите. Първата задача е да се разработи лист от атрибути на услугата или критични въпроси свързани с услугата. Клиентите знаят какво искат, но не винаги го изразяват. От друга страна това, което е много важно за тях и го изискват от услугата, може да се промени във времето. В резултат на това всеки списък с атрибути може да се счита за работна хипотеза т.е винаги може да се ревизира и подобри. Идентифицирането на това, което клиентите търсят, става чрез диалог с тях. Най-често за целта се използват качествени проучвания чрез неструктурирани интервюта и фокусни групи, но понякога се използват и дескриптивни методи – анкети и структурирани интервюта. Качеството на услугите е функция от възприемането на услугата и фирмените ресурси и възможности. Нормално се дефинира като съответствие между очакванията на клиентите и възприемането от тяхна страна на изпълнението на услугата/ резултата. Всяко едно несъответствие между очаквания и реално изпълнение се нарича “празнина/дупка в качеството”.

Обичайната причина за отваряне на тази т. нар. „дупка” е липсата на стандарти за обслужване на клиенти (или на не спазването им). Предоставяне на качествени услуги е предизвикателство за повечето организации поради необходимостта да бъдат създадени и спазвани стандарти за изпълнението им. Определянето на стандарти за обслужване на клиенти е предпоставка за повишаване на удовлетвореността на клиентите. В самия процес на работа по създаване на стандарта се изяснява в дълбочина предоставяне на какъв тип услуги би задоволило потребностите на клиента. Стандартите за обслужване на клиентите трябва да се изградят чрез обвързване нуждите на клиента с реалното изпълнение на услугите, обвързване на системата за възнаграждения на персонала, обслужващ клиентите със спазване на процедурите на стандарта и с измерване на удовлетвореността на клиентите от обслужването (преди, по време и след извършване на продажбата) [12]. Не по-малко важно е фирмената политика относно клиентите да се свежда до знанието на служителите, да се подобри комуникацията на всички нива, както и уменията на служителите за работа с клиенти съобразно политиката на фирмата (особено на работещите с клиенти и това не включва само търговците, а и тези, които контактуват с клиента след продажбата – доставчици, монтажници и др.). Не рядко срещани са и случаите, в които се открива и реална и съществена разлика между обещаното обслужване на клиента и реално полученото. Разделителната линия е между очакваната от клиента услуга и получената услуга (виж Фигура 1). Твърде често търговският персонал обещава много неща на клиента с цел да реализира продажба. И също често клиентът не получава точно това, което търговецът му е обещал. И като резултат клиентът е силно разочарован и ефективното взаимодействие между клиента и компанията е нарушено.

Следователно тук големият проблем е: Фирмата трябва да познава много добре какви са очакванията на клиента за желаното ниво на услугата, за да не се получат разминавания между очаквана услуга и реално получената услуга.

Фигура 1. Формиране на очаквания за услугата и разминаване между очаквана и реално доставена услуга

Прието е от много автори, че съществуват 5 вида грешки/ пропуски при качеството на услугата, една от които е именно „липса на точен дизайн и стандарт на услугата“:

1. Организацията/ компанията не знае какво очакват клиентите
2. Не се избират точния дизайн и стандарт на услугата
3. Не се изпълняват точно стандартите
4. Изпълнението на услугата не отговаря точно на очакванията на клиентите

Тези 4-ри грешки водят до нова 5-та грешка, която се явява резултат от първите четири:

5. Разлика между очакванията на клиентите и изпълнението на услугата.

Следователно решението на проблема т.е. постигане на идеалното качество е да се постигне равенство между очакваното/ желаното ниво на изпълнение на услугата и възприетото от клиента ниво на изпълнение или да се надскочат очакванията на клиента, което се нарича “очарование на клиента”. Дупката в схемата спред модела на Парасураман, Бери и Зайтхамл е смесица от факти и съждения, така че всяка страна е винаги игнорирана до известна степен от променящите се намерения и желания на другите. В контекста на индустриалния маркетинг (Б2Б) самите очаквания са договорени между включените страни чрез диалог и споразумения. При тези обстоятелства качеството на услугите се измерва в смисъл как фирмата-клиент възприема изпълнението на услугата от гледна точка на това дали тя отговаря или надскача изискванията му, които са били уточнени и утвърдени като стандарт предварително. Най-популярният инструмент за измерване на качеството SERVQUAL беше разработен на базата на GAP-модела на Парасураман и колегите му Бери и Зайтхамл като Парасураман предлага няколко основни дименсии /измерители на качеството на услугата да се обобщят за всички пазари като стандартна форма за измерване [13]. Това са надеждност, отзивчивост, застраховане/ гаранция, съчувствие и осезаеми/ материални характеристики.

Моделът SERVQUAL беше доста критикуван през последните 20 години, но така или иначе досега няма други по-добри модели и се използва доста. Оригиналният модел за несъответствията остава един от най-добрите концептуални модели, защото той помага за разбиране нуждата от осъзнаване на факта, че качеството е пряко свързано с възприемането от страна на клиента на изпълнението на услугата.

3. Очаквания и възприемане на услугата

Преди, по време и след потреблението на една услуга 2 усещания са най-важните в този процес, а именно очакванията и възприемането на услугата. Очакванията обикновено се формират преди потреблението на услугата, но има и случаи, когато те възникват в процеса на потреблението, ако потребителят е включен активно в изпълнение на услугата. Те отразяват някакви предвиждания или убеждение, какво може или ще се случи.

Възприемането на изпълнението на услугата може да се случи и по време на изпълнението ѝ, но обикновено се осъществява след потреблението. То представлява оценката на потребителя за изпълнението на услугата и по-точно оценка, но спрямо очакванията. Когато възприемането на изпълнената услуга съвпада със или надхвърля очакванията, тогава имаме на лице удовлетвореност съгласно „първия закон на услугите”, а именно [9]:

Удовлетвореност = възприемане - очаквания

Измерване на очакванията и възприятията на клиентите е от изключителна важност, ако фирмата иска да постигне висока удовлетвореност на клиентите си. Изследванията на Крейн върху потребителските възприятия относно бранда на услуга показват, че съществуват 2 основни измерения при оценката на бранда – техническото и функционалното му качество [6]. Възприятията на функционалното качество са свързани с нагласите на доставчика на услуги, поведението и взаимоотношенията му с другите. Според Крейн техническото качество, дори и изпълнено отлично е само необходимото базисно условие, но не и достатъчно за потребителската удовлетвореност. За да се постигне висока степен на потребителска удовлетвореност и лоялност,

доставчиците/ производителите на услуги трябва да предоставят преди всичко отлично функционално качество, което е и оценяваното качество, за което потребителите изпитват най-големи опасения дали ще отговаря на очакванията им. Затова е необходимо фирмите непрекъснато да си задават въпроси като: „Какви са очакванията на клиентите ни и какви са възприятията им относно бранда на услугата ни? Трябва да се изясни чрез проучване има ли или не разминаване между вижданията на клиентите и тези на организацията за техните виждания?”. Клиентът се очарова, когато възприятието му за работата с фирмата за услуги надвишава неговите очаквания. Този въпрос е много важен, защото фирмата за услуги ще разработи и изпълни услугата на базата на своите схващания за опита на клиентите си, за техните преживявания – положителни или отрицателни при потребление на услугата. Дали този опит на клиента надхвърля, съпада или е под очакванията им е от съществено значение за бъдещите взаимоотношения между клиентите и фирмите за услуги. И тъй като всяка фирма за услуги обещава нещо с посланията си при рекламата на услугата, от гледна точка на маркетинговата практика, е жизнено важно тези обещания да се изпълняват, защото това е базисен тест за спечелване на клиентското доверие. От тази гледна точка е учудващо, че голяма част от фирмите „не спазват” обещанията си, което води до занижено ниво на удовлетвореност. Прекомерните обещания са рисков фактор.

И така, за да се постигне целта за надхвърляне на очакванията на клиента е необходимо да се извършва дизайн на услугата и тя да се подготви така, че едновременно да бъде изпълнена ефективно т.е. да постигне целите си, но и това да доведе до повишаване на продажбите. Изпълнението на двете неща едновременно е трудно за балансиране, ако дизайнът на услугата не е прецизен т.е. не се вземат предвид всички фактори. Всъщност умишлено не употребявам „планиране”, а дизайн на услугата. Обикновено терминът „дизайн” се свързва с подготовката и производството на материални продукти и той обикновено започва с концепцията или идеята придружена със спецификацията, която уточнява как ще изглежда продуктът, как ще работи и какво символизира. В допълнение към това се налага да се вземат решения по отношение на цвят, стайлинг, надеждност, издръжливост, материал, разходи и др.

Да се разработи дизайн на услуга от друга страна е не по-малко предизвикателство, тъй като, за да се „материализира” в известна степен услугата, която по принцип е неосезаема, е необходимо да се вземат някои решения относно интериор на помещението, цвят, обзавеждане, осветление т.е. решения свързани с физическата среда. Всъщност физическата среда е важен елемент от маркетинг-микс комплекса на фирмите за услуги според по-новата концепция за 7те елемента на маркетинг-микса за разлика от класическата схема на Мак Карти за 4те му елемента. Услугите по същество са процес, при който хората си взаимодействат по време на производството и доставката, които протичат едновременно. Както бе споменато по-горе, известно е от теоретичните основи на услугите, че процесът на производство протича едновременно или почти едновременно с потреблението, което пък представлява някакъв вид преживяване. *Немалка част от специалистите по продуктово брандиране подчертават, че ключът към постигане и поддържане на положително мнение и нагласи към бранда е трансформирането на услугата в „преживян продукт”.* Според Пайн и Гилмор, тъй като услугите стават все по-комодитизирани, бизнесът ще бъде принуден да преосмисли природата на своите продукти и да премине към продажба на „преживяване”, а не просто на продукт или услуга. Следователно при дизайна на услугата, за да бъде той успешен и да отговори на изискванията на потребителите трябва да се имат предвид следните аспекти свързани с преживяването на потребителите:

- Роля на потребителите;
- Влиянието на технологиите (включване на достатъчно оборудване и ИТ);
- Локацията на изпълнението на услугата (статично единично място, на много места, мобилна услуга и др.)
- Умения на персонала (професионални, поведенчески и външен вид (визия));
- Природата на процеса на услугата (стандартизирана, кастъмизирана/индивидуализирана);
- Баланс между фронт- и бек офис;
- Значимост на процедурите при изпълнение (коя е приоритетна);
- Същност на комуникационните канали;
- Приносът на физическата среда за удовлетвореността на клиентите;
- В каква степен дизайнът предопределя оперативната ефикасност и качеството на услугата;

Посочените аспекти, които трябва да се взимат под внимание при дизайна на услугата предполагат 3 важни функции, които трябва да работят заедно при разработване на дизайна на услугата: маркетинг, човешки ресурси и управление на операциите. Примерно една от областите, в които и 3те имат важна функция е униформата на персонала- много често, особено в по-малките фирми, този аспект на услугата се пренебрегва, но той е много важен, защото влияе върху удовлетвореността на клиентите и утвърждава имидж. Трите функции трябва да намерят консенсусно решение в полза на правилния дизайн на услугата.

- Маркетинг: Създава ли униформата желаното от фирмата впечатление, имидж? Каква реакция предизвиква от страна на клиента- положителна или отрицателна?
- Управление на човешкия ресурс: Ще се чувства ли удобно персоналът в униформата, ще му създава ли самочувствие и увереност?
- Операции/процеси: Лесно ли ще бъде почистването? Ще пречи ли на работата или не? Ще помага ли на клиентите да разпознава персонала т.е. отличителна ли е?

Тази процедура за 3те функции свързани с изпълнението на дадена услуга може да се използва за различни аспекти на дадената услуга: за физическа среда, за осеаемите характеристики на услугата и др. Много използвана техника за успешен дизайн на дадена услуга е техниката на „картографиране на услугата” т.е. проследяване на всички стъпки при изпълнение на една услуга – всички детайли на изпълнението на функционалните характеристики, както и всички аспекти на очакваното от персонала поведение. За съжаление и тази техника не може да опише някои специфични детайли, които също оказват влияние върху цялостното възприемане на услугата като например организационната култура, нагласите на персонала, отношението между отделните сътрудници. Въпреки това картографирането на услугата може да послужи за солидна основа при дизайна ѝ, върху която да се наслагат и др. аспекти за постигане на по-висока степен на удовлетвореност.

Класификация на услугите и връзка с дизайна

Наред с аналитичните и концептуални аспекти на дизайна на услугата, в маркетинговата литература, както и в литературата за управление на операциите се дискутира още един проблем свързан с успешното изпълнение на дадена услуга, а имено

но класификацията на услугите. Още през 70те години Т. Левит говори за индустриализация на услугите под формата на продуктова линия/серия. Това е първият индикатор за това как дизайнът на една услуга трябва да бъде обвързан и със степента на ангажираност / включване на потребителя. Във връзка с това Н. Thomas и F. Winter предлагат класификация на услугите на 2 групи:

1. Услуги, основаващи се на оборудване

2. Услуги, основаващи се на хората

Първата група от своя страна могат да бъдат 3 вида:

- автоматизирани услуги;

- услуги с неквалифицирани оператори (таксита, сухо почистване и др.);

- услуги извършвани от високо квалифицирани персонал: авиолинии, круизни оператори, софтуерни услуги и др.

Втората група, а именно услугите основаващи се основно на хората т.е. на необорудван човешки труд са 3 вида: неквалифициран труд (гардове и др.), занаятчийски труд (например всякакви видове поправки) и високо професионален труд (юридически, медицински – докторски труд, финансови, маркетингови, счетоводни и др.).

4. Етапи при дизайна на услуга и приложение

Първи етап: Преди да се започне с дизайна на услугата практиката на успешните фирми показва, че е необходимо най-напред да се направи предварително проучване на удовлетвореността на клиентите и да се идентифицират местата/ ключовите точки на разочарование т.е всичко, където на този етап не се вписва с очакванията на клиентите.

Втори етап: Проучване на най-добрите практики на дизайн на услуга т.е. компании за услуги утвърдени като лидери на пазара според репутация на марката им и удовлетвореност от страна на клиентите.

Трети етап: Сегментиране на пазара и проучване на очакванията на клиентите с оглед разработване на такъв дизайн, който ще привлече нови клиенти. В същото време съществуващите клиенти на фирмата трябва да бъдат разделени на три основни категории според ценността на клиентите на фирмата т.е. в зависимост от приноса им към приходите от продажбите на фирмата и проучване на очакванията на клиентите от тези основни 3 групи относно потреблението на услугата включително и относно очаквани допълнителни ползи и преживявания.

Принципа на категоризацията може да бъде следния:

Група А – големи клиенти, които ви носят 50% от приходите

Група В – средни клиенти, носещи 35% от приходите Група С – дребни клиенти, с дял 15% от приходите ви

Цифрите са условни, това съотношение при различните фирми може да изглежда и по друг начин: 50/35/15 или 60/30/10 – всяка фирма трябва да прецени добре какво съотношение да избере.

от принадлежността на клиентите към една или друга група.

Четвърти етап: Разработване на дизайн на услугата ключващ освен стандарта за техническото изпълнение, но и преживяване на клиентите – елементите на физическата среда, външния вид на обслужващия персонал и изисквания към поведението му така, че да се получи диференциране от услугите на конкуренцията. Влия-

нието на обкръжаващата среда за формиране на атмосфера при услугите може да включва:

- визуални влияния, цветове и форми;
- корпоративен стил и цветни комбинации;
- аромати;
- звукове;
- усещане и удобство: специфичен избор на материал при обзавеждането-наблягане например на естествен дървен материал, на камък, стомана, стъкло и др.
- поведението на хората и езикът на тялото, облекла и персонално представяне;

Дизайнът трябва да включва действия и елементи надхвърлящи очакванията на клиентите от 3те групи в зависимост от ценността им за фирмата. На този етап трябва да се вземе решение до каква степен стандартното изпълнение да се индивидуализира/ кастъмизира.

В случая задачата на фирмата е да разработи такъв дизайн на услугата и контактите с клиентите си за икономии от обслужването на Категория С и как да „привърже” повече към себе си клиентите от Категория А. По-нататък, за всички отдели, контактуващи с клиентите, е необходимо да се разработи регламент за обслужване в зависимост от категорията на клиента, като клиентите с най- малък принос към приходите трябва да получат отлично, но стандартно обслужване.

Основни цели на разработката на регламент за различните нива на обслужване:

Група А: задържане на всяка цена (пример: кога Ви е удобно да се срещнем / да Ви позвъня?) .

Група В: качествено обслужване (пример: мога да дойда при Вас през следващата седмица, когато Ви е удобно).

Група С: обслужване по остатъчен принцип (пример: обадете се или заповядайте при нас).

Пети етап: Разработване на план за действие с конкретни указания за ролите и действията на персонала. Необходимо е да се набележат критичните точки т.е. къде е най- възможно при изпълнение на услугата да се направят пропуски и грешки, които са правени вече или са посочени от клиентите като слаби места и не се включват в очакванията им.

Шестти етап: Оценка на необходимите ресурси за прилагане на разработения дизайн: интериор на помещението за обслужване на клиентите (фронт офис-банка, хотел, ресторант, кафене, ателие, сервиз, кабинет, магазин), разходи за тренинг на персонала за подходящи умения и поведение, униформа, саунд дизайн и др.)

Седми етап: Свеждане на програмата със стандартите и дизайна на услугата до знанието на всички сътрудници, като те трябва да са запознати с философията на дизайна, целите и технологията на прилагане. Необходимо е да се извърши и тренинг на персонала (на място с подходящи обучители).

Водещите в обслужването фирми след разработване на стандарта/изискванията за изпълнение на дадена услуга и цялостния дизайн на преживяването, непременно свеждат тези стандарти надолу до всички сътрудници във фирмата, така че всеки детайлно трябва да е запознат с този документ, който в някои западни компании се нарича „Обещания за клиентите”. Някои компании, например големите хо-

телски вериги използват консултантски фирми да им помогнат да разработят „ценности“ на организационната си култура, които трябва да бъдат тясно свързани със стандартите за обслужване и това да е написано, да се обявява и комуникира във всички посоки. Ако е необходимо се прави и периодично обучение на човешкия ресурс на фирмата. Всички сътрудници на фирмата трябва да осъзнаят, че в моментите на взаимодействие между двете страни, които някои автори наричат „моменти на истината“, дали ще се стигне до удовлетвореност на клиента, зависи изцяло от личността на служителя/сътрудника, който предоставя услугата. Много е вероятно да се наложи и обучение в нови мениджърски и супервайзърски умения за напътстване на персонала за отлично обслужване, като в някои компании за услуги се говори дори за „вълнуващо обслужване“.

Осми етап: Прилагане на цялата програма в действие т.е изпълнение на всички заложи в дизайна и стандартите операции, предписания и инструкции за изпълнението им.

Девети етап: Анализ и измерване на резултатите в две посоки:

1. Измерване на ефекта от прилагането ѝ: система от показатели за маркетингова и икономическа ефективност: процент на задържани клиенти, увеличени продажби при отделните категории клиенти на фирмата, % на загубени клиенти от отделните категории, причини и др.

При анализа на „изгубените“ клиенти маркетинговият специалист трябва да вземе решения в следните насоки:

- Трябва да определи равнището (процента) на клиентите, които компанията губи годишно;
 - Трябва да се анализират причините за настъпилото разочарование и да се групират според възможностите фирмата да се справи с тях. Логично е да съществуват фактори, върху които фирмата не може да въздейства – например потребителите, които са напуснали района или страната, които са отпаднали от целевия пазар по обективни причини. Онези потребители, които са се отказали поради лошо качество, лошо обслужване, неоправдано високи цени и т.н., трябва да се проучат и да се разпределят в зависимост от причините, накарали ги да „изневерят“ на фирмата.
 - Трябва да се изчисли размерът на продажбите и печалбата, изгубени в резултат от намаляване на броя на клиентите.
 - Трябва да се изчисли каква сума от средства е необходима, за да се спре „изтичането“ на фирмените клиенти. Ако разходите са по-малки или равни на пропуснатата печалба, фирмата трябва да инвестира в ликвидирани причините за отлива на клиентите и тяхното задържане.
2. Идентифициране на пропуски и грешки при прилагането на дизайна на услугата от гледна точка на клиентите (чрез проучване на мнението на клиентите – индекс на клиентска удовлетвореност);

Десети етап: Коригиране на дизайна според резултатите от проучването и измерването на ефекта. След този етап цикълът се повтаря.

5. Проучване на успешни маркетингови практики за надхвърляне очакванията на клиентите от услуга чрез предлагане на запомнящо се преживяване

Осигуряването на автентично преживяване при потребление на услугите ще бъде едно от възможните конкурентни предимства и много фирми в сектора на услугите вече се възползват от това предимство. Има много казуси на фирми за услуги с утвърдени марки – международни или местни, като пример за успешно предлагане на специфично преживяване с услугата, което надхвърля очакванията на клиента

Вид на анализираната информация и източници: За целите на студията бе направено проучване на отделни казуси относно дизайна на услугите включващ и автентично преживяване, което допринася за задържане на клиентите и за повишаване на приходите от тях. При проучването е използвана качествена информация като източниците на информация са: информация – контент-анализ на мнения и отзиви от порталите за хотели⁴ и ресторанти, както и от потребителски форуми, собствени наблюдения на автора от всички обекти при пътувания и информация от сайтовете на изследваните фирми и обекти.

Сектор „Заведения за хранене и развлечения“:

Верига за кафе-ресторанти „Hard Rock Cafe“: Проучването ми се основава освен на лични впечатления и наблюдения в обектите им в три мегаполиса – Лондон, Барселона и Финикс – Аризона, така и на проучени отзиви в сайтовете им и във форуми, като изводът е, че конкурентното предимство на веригата е уникалният дизайн на продукта им: концепцията за вълнуващо преживяване свързано с рок-музиката, рок-легенди, рок-аксесоари, а не просто консумиране на храна и напитки.

По отношение на асортиментната им гама, те не предлагат нещо уникално, но предлагат: арт-атмосфера и по-точно интериор включващ музикално оборудване, предмети и атрибути от живота на рок звездите, качествен саунд дизайн с видео презентации, както и отлично и ведро обслужване. Барселонското Hard Rock Cafe например има в интериора си китара на Стив Тайлър от групата „Аеросмит“ и на рок музиканта Лени Кравиц. Аризонското кафене от веригата освен рок атрибути има и каубойски елементи, докато Лондонското Hard Rock Cafe носи духа на Бийтълс, Ролинг Стоунс и др. британски рок легенди и техни любими инструменти, платинени плочи и др. предмети. Hard Rock Cafe в Куала Лумпур – Малайзия се различава от посочените преди това по това, че наред с обичайните сувенири и рок символи има и зала, чийто дизайн и обзавеждане е в азиатски стил с плетена мебел. Всичко това наистина гарантира уникално преживяване, защото музикалните фенове се потапят в една по-различна арт атмосфера, която е характерна за локацията и която липсва в другите кафе-ресторанти и точно в това се състои конкурентното предимство на тази верига. Потребителските отзиви във форумите и в сайта на веригата са с описания от типа на: страхотно преживяване, незабравимо преживяване, спомен за цял живот, уникални заведения и т.н. Проучвания на международния пазар на такъв тип заведения показва, че марката Hard Rock Cafe има голяма маса лоялни клиенти, които посещават заведенията им в различни страни, които посещават и са я препоръчали на минимум 10 души от своето обкръжение и е предпочитана именно заради автентичното и вълнуващо преживяване, което предлага.

⁴ www.marriott.com, www.aquatic.com, www.granhotelveilingrad.com, www.visitbulgaria.com,
www.dvoretza.bg, www.hotelina.bg, www.activehotels.com, www.booking.com, www.hardrockcafe.com

В България веригата заведения „Harry Bar & Grill” прилага доста успешно подобна идея за дизайна на услугата наред с богата асортиментна гама храни и напитки: те също имат в известна степен подобен интериор включващ музикални атрибути и сувенири, но с елементи на една много по-стара английска верига “Sports Café”, която също като Hard Rock Café има изграден имидж на верига предлагаща преживяване за феновете на спортни прояви, а не само продукт на бар/клуб. Лондонското заведение Sports Café дори има автентичен баскетболен кош в единия ъгъл, където клиенти си правят малки състезания за развлечение и удоволствие.

Хотелски сектор

Хотелска верига „Marriott”: Всички интернационални хотелски вериги предлагат висока категория лукс и качество и в това отношение няма съществена разлика между отделните вериги, но различното при „Мариотт” е, че тази хотелска верига предлага автентично преживяване в своите обекти в различните страни, защото обзавеждането във всеки хотел от веригата е в духа на местната култура с интериор и детайли, които създават специфично усещане сякаш се потапяш в местния бит. Хотелът на веригата в Кайро е коренно различен от лондонския хотел „Мариот” в централния район Мейфеър, както и от хотела в Атина или хотела в курорта Путраджая на Малайзия. Хотел „Мариот” в Кайро носи духа и усещането за древен Египет, Лондонският „Мариот” в Мейфеър предлага класически и тежък уют на английската аристокрация, а „Мариот Путраджая” в Малайзия е изцяло изпълнен и аранжиран в стила на малайзийската култура съчетаващ елементите на двете основни религии в Малайзия – хиндуизма и исляма с арабското разточителство и неповторимата любезност на азиатското обслужване. Това е и конкурентното предимство на хотелска верига “Мариот”, защото високо качество на сервиза осигурява не само „Мариот”, но са малко хотелските вериги, които предлагат стандартизиран продукт и в същото време брандират продукта си чрез запомнящо се преживяване и много емоции свързани с местния бит и култура.

За да знаят точно какво търсят и очакват гостите им „Мариот” непрекъснато правят проучвания на потребителските очаквания, като отделят голямо внимание на детайлите, които също имат значение за настроението и преживяванията на гостите-дребни подаръци, специално внимание към празниците на клиентите им и дори предпочитания на постоянните клиенти към цветове и интериор в обектите. Хотелска верига „Мариот” имат и много функционална и интерактивна страница, която има връзка с различни социални медии. Потребителските отзиви са повече от препоръка към другите, почти винаги има суперлативи за обслужването, за грижата към клиента, приятните изненади и незабравимите моменти, които са преживели в хотелите на Мариот. Президентът на „Мариот” има и блог в сайта и отговаря в лична форма чрез Емейл на всеки, който му пише с въпрос и препоръка.

Спа-хотели: Всички висококатегорийни спа-хотели се конкурират предимно на основата на уникално преживяване свързано не само с конкретната процедура, но и с интериора, саунд дизайна и аромати и цветове. Някои спа-центрове в хотелите са аранжирани в египетски стил, други с азиатски интериор изпълнен в стил Близък Изток или Далечен изток- Тайланд, Китай, Япония. Основната цел е постигане на положителни емоции и незабравими преживявания не само на тялото, но и на душата. За целите на проучването на отделни казуси са избрани три хотела с различен стил, предлагащи висококачествен продукт на „спа-туризма”.

Хотел „Акватоник” – Велинград залага в известна степен на японска атмосфера и интериор в общите помещения на спа-центъра, както и на уникалното преживяване в единствения на Балканите акватоничен басейн. В същото време отделните процедури – масажи, египетска баня, сауна, приключенски душ и др. се изпълняват в специално оборудвани и аранжирани помещения, които носят съответно духа на Египет и Клеопатра, на Рим и Калигула и на турски хамам. Всичко е в унисон с посланието „Сливане на тяло, чувства и душа”. Отзивите в Емейли и форуми, откакто е отворен хотелът са отлични, клиентите оценят специалната атмосфера, удоволствието, както и вниманието, което получават от екипа на хотела и спа-центъра.

Гранд хотел „Велинград” използва за диференциране на своя спа-център *модерен, пестелив и изчистен стайлинг*, който допада повече на по-младия целеви сегмент. Условиата и уютната атмосфера в хотела се оценят по достойнство от гостите и по данни от мениджмънта на хотела преобладаващата част от клиентите на хотела са постоянни гости- около 60% от клиентите, което ще рече, че хотелът оправдава очакванията им.

Гранд хотел „Двореца” брандира продукта си като набляга на класически лукс не само в стаите на хотела, но и в спа-центъра. Анализът на потребителските отзиви показва, че степента на удовлетвореност от качеството на продукта и цялостния дизайн на услугите е много висока, което обяснява факта, че повече от половината клиенти на хотела са постоянни гости на хотела от доста години. Някои от тях прекарват повече от 4-5 уикенда годишно в хотела, което неминуемо доказва силната привързаност към марката на хотелския продукт.

И двата хотела, които са по-стари от първия, имат утвърдено ядро от лоялни клиенти, които им осигуряват преобладаващата част от приходите т.е. те са увеличили дяла си от портфейла на клиентите спрямо своите конкуренти, което е една от характеристиките на фирмите, които прилагат концепцията за маркетинг на взаимовръзките.

Градските търговски центрове – МОЛ: Стремещът на мениджмънта на много от МОЛ-овете е не само да удовлетворят потребностите от пазаруване на клиентите си, но и да им осигурят преживявания чрез атрактивен интериор, различни заведения за хранене и кафенета, детски кътове с игри за децата, музика, аромати. Комбинацията от всички елементи трябва да създаде приятни усещания и удоволствия за клиентите, така че те да искат пак да дойдат.

Изводи относно успешно прилагане на стратегии надхвърлящи очакванията на клиентите на услуга

На основата на проучените концепции и успешни маркетингови практики на национални и мевдународни марки в сектора на хотелиерството и услугите относно дизайна на услуга може да се направят следните изводи:

- Надхвърлянето на очакванията на клиентите не е само възможност, а безспорно е необходимост за постигане на клиентска лоялност и емоционална обвързаност с марката. За да се прилагат успешно стратегии за надхвърляне на очакванията е необходимо да се разработи дизайн на услугата, който *освен стандарта за изпълнение на техническите характеристики на услугата трябва да включва и вълнуващо преживяване на клиента* чрез подходящ дизайн на интериора т.е. на обкръжаващата сре-

да, осигуряващи положителни емоции, удоволствие и радост за потребителите.

- Човешкият ресурс на фирмата за услуги трябва да бъде обучен не само в техническата страна на стандарта, но и по отношение на комуникационни умения, съпричастност, грижа за клиентите, очароване на клиентите и др.
- При разработване на дизайн на услугата трябва да се вземат под внимание 3 важни функции, които трябва да работят заедно: маркетинг, човешки ресурси и управление на операциите. Трите функции трябва да намерят консенсусно решение в полза на правилния дизайн на услугата.
- Фирмите за услуги трябва да имат и стратегия за маркетинг на продуктите си в социалните мрежи Face book, Twitter и др., защото там информацията за положителен или отрицателен опит с услугата много бързо се разпространява, а и рекламата е много таргетирана т.е. насочена точно към целевия сегмент. При този канал не само дистрибуционните и посредническите разходи са по-ниски, но и качеството на препоръките и мненията го прави по-надежден, защото потребителят чува това, което му е нужно. Според прогнози на компанията Google през 2015 година 75% от рекламите ще бъдат „социални” по своята природа т.е. рекламите ще се споделят, обсъждат, записват, препоръчват и т.н. При този канал качеството на препоръките и мненията го прави по-надежден, защото потребителят чува това, което му е нужно. Изследване на Kelsey Group през 2007/2008 година с 2078 респонденти, от които 508 редовно ползват онлайн потребителски мнения във форуми, блогове и сайтове показва, че тези мнения и препоръки оказват силно влияние върху потребителското поведение – и с директен ефект за осъществяване на покупка и за влияние върху формирането на мнение за дадена марка при вземане на решение. Мнението, личният опит и преживяванията в хотела, ресторанта, банката, мола на други хора, които дори понякога не им са познати, е по-важно за потенциалния клиент от официалната реклама.

Природата на всяка услуга от една страна има общи характеристики с другите услуги – нейната неосезаемост и нематериалност, което трудно се поддава на контрол на качеството, но от друга страна всяка услуга по същество е уникална поради специфичните индивидуални нужди, които удовлетворява, момента, в който се изпълнява, но и поради емоциите и преживяването, които предизвиква у клиента доставчикът на услугата. Ето защо, за да бъде успешна услугата е необходимо да се подготви дизайн на услугата, който да включва не само стандарта за изпълнение на техническите характеристики, но и всички аспекти на личностното поведение и визията на персонала, както и дизайна на обкръжаващата среда. Уникалният дизайн на услугата надхвърлящ очакванията на клиента спрямо бранда на услугата и коректното му изпълнение могат да бъдат стабилна основа за постигане на клиентска лоялност.

Литература:

1. Анастасова, Л. Маркетингови комуникации в туризма и услугите, Ирита, 2001, с.20
2. Котлър, Ф., Котлър за маркетинга: как да създаваме, печелим и управляваме пазарите, Класика и стил, 2002, с.159
3. сп. Мениджър, бр. 9, 2010 г., с. 54-55
4. Bed, Rajinder, Creating proactive rather than reactive customer service, <http://ezinearticles.com/>
5. Buttle, Fr. Hotel and Food Service Marketing, Cassel, 2002, pp. 26-276.
6. Craine, F. G. Professional services marketing in the future: Challenges and Solutions: Journal of Professional Services, Marketing, 1993, Vol.9, Nr.1, pp.3-12
7. Gartner Group, Key issues, 2003, K-21-1190, Oct. 17
8. Gobe, M. and S. Zyman, Emotional branding: The new paradigm for connecting brands to people, St. Martin's Press, 2001, p. 34
9. Mudie, P. and A. Pirrie, Services Marketing Management, Butterworth – Heinemann, 2006, p. 6
10. Parasuraman, A. Zeithaml, V. and L. Berry, A conceptual model of service quality and its implication for future research, Journal of Marketing, 1985, 49 (4), Fall, 41-50
11. Pine, J.B. and J.H. Gilmore, The experience economy, USA, 1999.
12. Sanchez J.G., Customer Relationship Marketing, Building Customer Relationships for Enduring Profits in a Wired Economy, Dallas, 2002
13. Winter, F. and Thomas, H. Can Customers be segmented on the basis of their customer service quality expectations, The Journal of Market Segmentation, Industrial Marketing Management, Vol.9, 1980, pp. 201-3
14. Zeithaml, V. Parasuraman, A. and L. Berry, Delivering Quality Service: Balancing Customer Perceptions and Expectations, Simon and Schuster Inc., 1990, p. 32-36
15. www.google.com/
16. [www.comscore.com/Press-Events/2007/11/Online Consumer 2007-2008](http://www.comscore.com/Press-Events/2007/11/Online_Consumer_2007-2008)
17. www.hardrockcafe.com
18. www.marriott.com
19. www.aquatonic.com
20. www.granhotelvelingrad.com
21. www.visitbulgaria.com
22. www.dvoretza.bg
23. www.hotelina.bg
24. www.activehotels.com
25. www.booking.com
26. www.sportscafe.com

ЕДИН ПРИМЕР ЗА ПОДДЪРЖАЩ МЕТОД НА КАЛКУЛИРАНЕ

Николай Колев

EXAMPLE OF A SUPPORTING CALCULATION METHOD

Nikolay Kolev

Abstract: The manuscript present some interpretation of “back flush” support to Just In Time implementation.

Key words: “back flush”, support, Just In Time

Поддържащи са методите на формиране на себестойност, които са свързани с осъществяването на дадена управленска философия, концепция, подход и са необходим елемент от тяхното осъществяване. Такъв пример е “*back flush*”, чийто прилагане е свързано с концепцията *Just In Time (JIT)*. Тук ще представим някои негови възможности за поддържането на концепцията.

I.

Създадената в Япония JIT представлява практическа реализация на идеите за *поддържане на качеството и непрекъснато усъвършенстване на бизнес-процесите*. Една от основните цели на JIT е постигането на клонящи към нула СМЗ. Това предполага и по-малко сметки да се водят за отчитане на материали, стоки, незавършено производство и готова продукция, както и намалени или липсващи потребности за перманентно контролиране на себестойността. Така при backflush-метода традиционните счетоводни с/ки „Материали” и „Незавършено производство” се заместват с една с/ка „Материали и незавършено производство”, съкратено „МНП”, а с/ки „Задължения към персонала”, „Осигуровки за с/ка на работодателя”, „Амортизации” и „Др. общопроизводствени разходи” се заместват с една единствена сметка, наричана „Разноски по превръщането” (РП). Остават да се използват традиционните с/ки „Готова продукция” (ГП) и „Приходи от продажбите” (ПП).

През калкулационния период направените разходи за доставени материали, заплати, осигуровки, в т.ч. и общопроизводствените разноски се отнасят направо по дебита на с/ка „Приходи от продажбите” към момента на извършването им. Може да се забележи, че обичайните записи се пропуснати, включително и тези за прехвърлянето на полуфабриката от един участък в друг и т.н., до заприходяването на завършеното изделие по с/ка „Готова продукция”. Така, в края на калкулационния период чрез инвентаризация се установява броя на частично и напълно завършените изделия, и по норматив се правят коригиращи записвания за съответстващите на установените СМЗ салда по сметки „МНП”, „РП” и „ГП”.

С цел демонстриране, ще си позволим следния

пример (28): Да допуснем, че ЕТ „Ричард Груев“ се стреми да постигне ЛТ при производството на шоколадови вафли „Груев“, за които разчетените производствени разноски за 1-ца са:

Табл. № 1

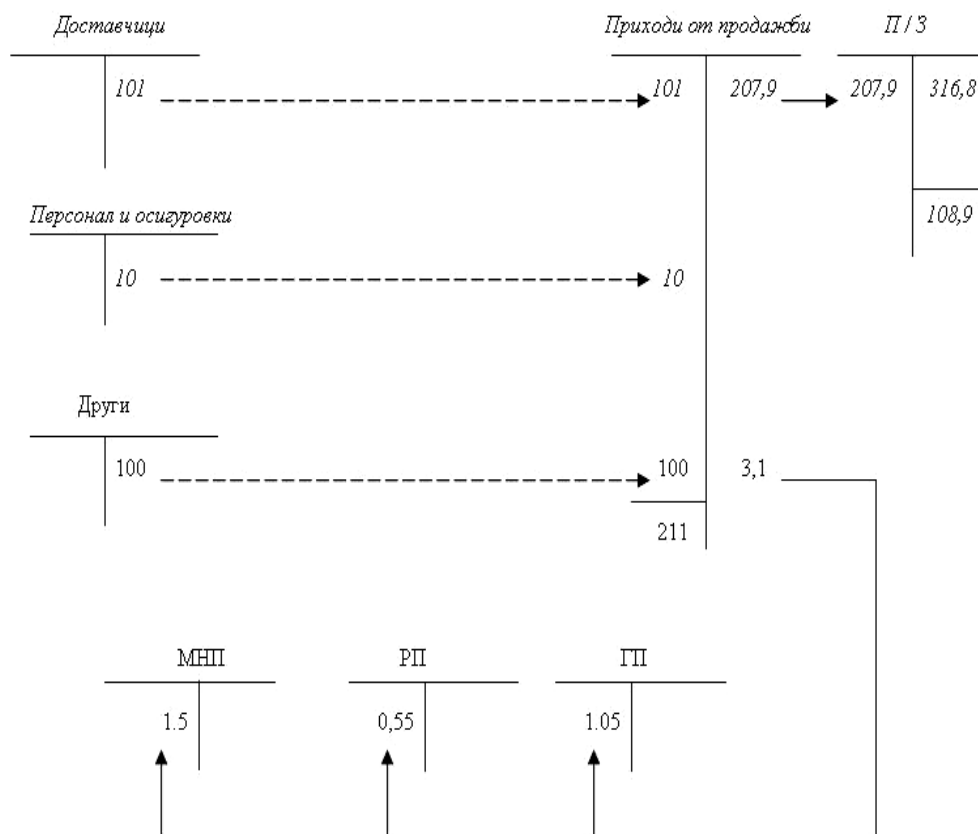
Вид	На 1-ца
Преки материални	0.10
Преки трудови	0,01
Променливи общопроизводствени	0,04
Постоянни общопроизводствени	0,06
Всичко:	0,21

За да не се усложнява примера, нека да допуснем че калкулационният период е дневен, няма начални СМЗ и че фактическата себестойност на продукцията е равна на разчетената, нещо, което е втората от целите на ЛТ. Нека през калкулационния период, т.е. през деня да са извършени следните операции:

1. Доставени захар, какао, масло, брашно и др. пряко вложени за вафлите материали за 101 лв.
2. Начислени като разходи по превръщането 10 лв. възнаграждения и осигуровки на производствените работници, както и 40 лв. променливи и 60 лв. постоянни общопроизводствени разходи.
3. Изплатени са дистрибуционни разходи по продажбите на 990 вафли 0,01 лв. на 1-ца и още 1.90 постоянни разходи за абонаментна реклама в местния вестник.
4. Продажбата на 990 вафли е извършена при цена 0,32 лв. на 1-ца.
5. При инвентаризацията в края на деня е установена наличност на 5 готови вафли, 5 не опаковани вафли и неизползвани основни материали за 1 лв.

Записванията по тези операции в системата на счетоводните сметки ще изглеждат така:

Фиг. № 1

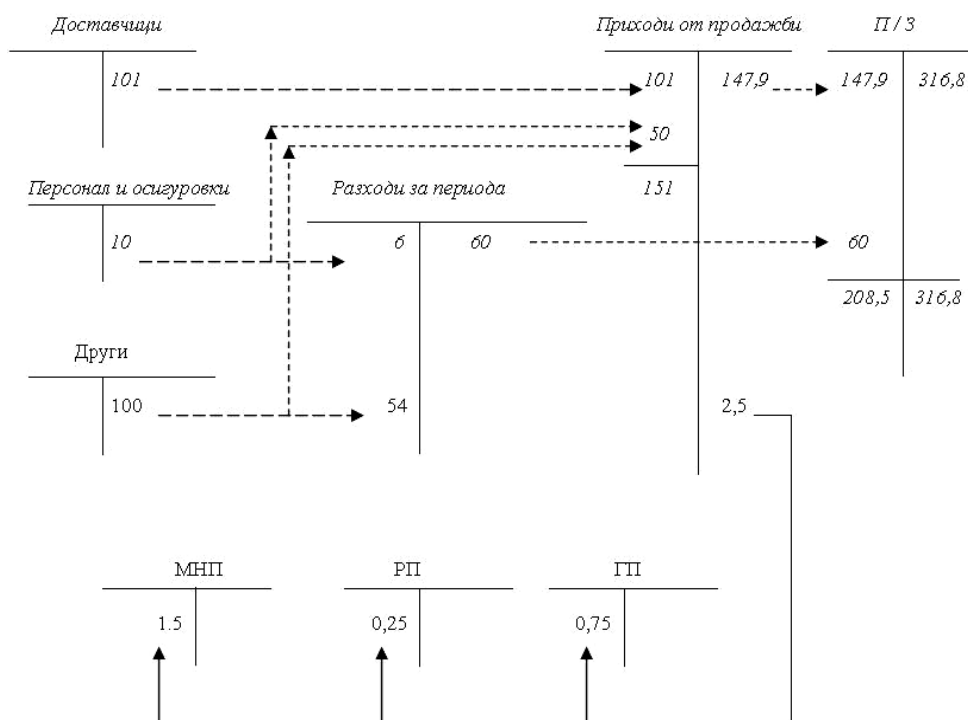

Ще отбележа, че отразената сума по с/ка „Материали и незавършено производство” (МНП) е съответства на незавършени 5 вафли * норматив 0,1 лв. = 0,5 лв., плюс 1 лв. невложени материали, отразената по с/ка „Разходи по превръщането” (РП) е съответстваща на 5 бр. * норматива 0,11лв = 0,55, а коректива по с/ка „Готова продукция” (ГП) на произведението 5 бр. * 0,21 лв. = 1,05 лв.

II.

Backflush е съвместим не само с метода на пълната себестойност, но и с пряката калькулация (direct costing). Това може да бъде демонстрирано на база същите данни от примера с вафлата на ЕТ „Ричард Груев”, като моделът сега ще е следния:

Фиг. № 2

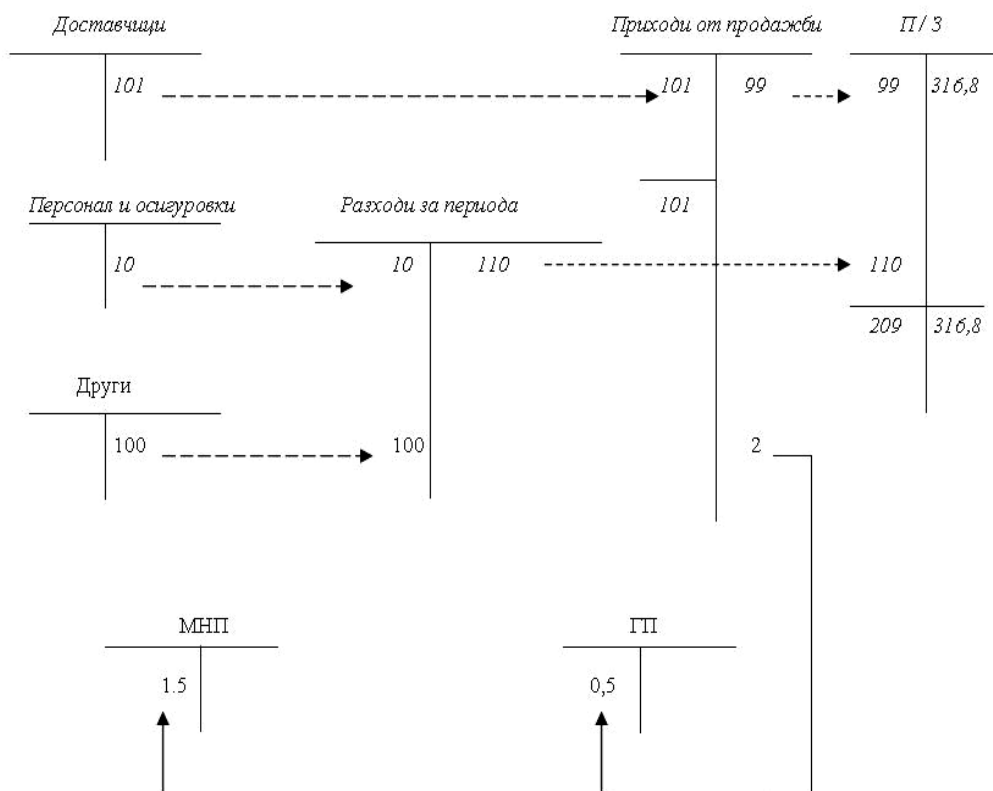
Съобразно посоченото по-горе теоретично описание на пряката калкулация, тук се налага използването на още една сметка – „Разходи за периода”, тъй като идеята е, че постоянните косвени разноски не се натрупват в новосъздадената стойност на продукта, а се признават директно за разходи и се отнасят в намаление на финансовия резултат. Променливите производствени разноски 151 лв. се отнасят направо по дебита на с/ка „Приходи от продажбите”. Така при запазване на същия резултат от инвентаризацията в края на деня, 5 готови вафли, 5 не опаковани вафли и неизползвани основни материали за 1 лв., корекциите ще бъдат: по с/ка „Материали и незавършено производство”(МНП) ще съответства на незавършени 5 вафли * норматив 0,1 лв. = 0,5 лв., плюс 1 лв. невложени материали; отразената по с/ка „Разходи по превръщането”(РП) е съответстваща на 5 бр. * норматива (0,01 + 0,04) лв. = 0,25, а коректива по с/ка „Готова продукция” (ГП) е получен от производението 5 бр. * 0,15 лв. = 0,75 лв. Калкулираната по този метод себестойност ще се окаже 0,15 (208,8 / 990) лв., а установеният доход 108,3 лв.

III.

Комбинирането на backflush с безинвентарния метод може също да се илюстрира на база данните от примера с вафлите „Груев” на ЕТ „Ричард Груев”. Тук, обаче прилагайки теоретичната концепция на метода, само преките материални разноски ще включим в себестойността на продукцията, а всички разноски по превръщането

ще се признаят директно като разходи за периода. *Коригиращите записи в края на деня ще са 1,5 по с/ка „Материали и незавършено пр-во” и 0,5 (5 бр. * 0,1 лв.) по с/ка „Готова продукция”. Сметка „Разноски по превръщането” тук изчезва, защото такива разноски не се натрупват при калкулирането в себестойността на продукцията. Съгласно данните от използвания пример, схематичното представяне на варианта „безинвентарен-backflush” ще е следното:*

Фиг. № 3

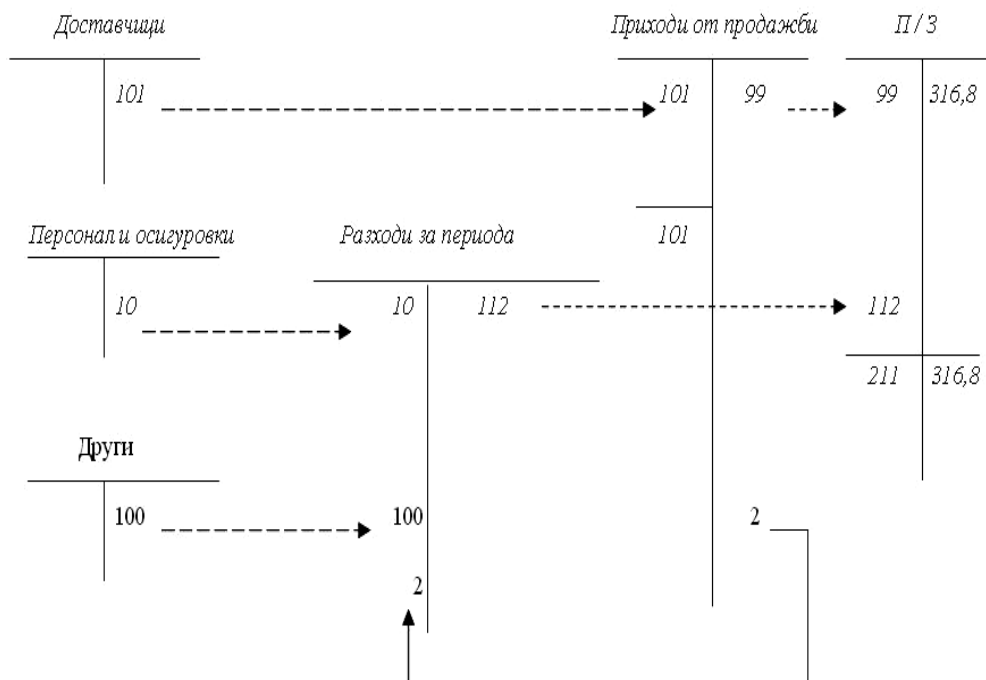

Ето че себестойността на 1 вафла сега се получи 0,10 (101 / 990) лв., а дневния доход 107,80 лв.

IV.

Възможни са и други варианти на безинвентарна калкулационна система, която да се яви като поддържаща на ЛТ-концепцията. Така например, ако премахнем от модела сметките за коригиране, при използване на същите данни за отразени операции, ще се получи следната калкулационна схема:

Фиг. № 4

Естествено, този модел не отговаря на принципа за съпоставяне на признатите приходи с присъщите разходи, тъй като, *въпреки че разноските по 10 вафли се намират в състояние на незавършено производство, разноски по превръщането и готова продукция, то тук те са изписани на разход и ще се появят в отчета за дохода, като ще намалят дневния финансов резултат на 105.80 лв.*

*
* * *

Причината, да се търсят поддържащи JIT-концепцията калкулационни системи, се заключава в присъщата на методите на пълната себестойност склонност към поддържане на необосновано големи СМЗ. Защо ли? Ами защото, дори ако сумата на производствените разноски да е относително постоянна, всеки един непродаден готов продукт ще поглъща част от тези постоянни разноски и те ще се появят в баланса като актив, вместо като разход в отчета за дохода (ако е осъществена продажба). Т.е. изявява се следната зависимост, колкото е по-високо равнището на производство, толкова по-голяма част от постоянните разноски ще се отнасят в СМЗ, ще се намалява равнището на признатите разходи и ще се увеличава равнището на дохода. Кой не желае по-висока доходност, но това желание може да доведе до необвързан с пазара ръст на производството и като следствие високи СМЗ, ангажиран в тях значителен оборотен капитал, и значителен ликвиден риск. Следователно, при избора на калкулационна система отново сме поставени в контекста на двете оперативни бизнес цели – печалба и ликвидност.

**ЗАЩИЩЕННОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ И
КОРПОРАТИВНОЙ СОБСТВЕННОСТИ ОТ
НЕДРУЖЕСТВЕННЫХ ПОГЛАЩЕНИЙ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛЬНОЙ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕЦЕССИИ**

доц. к.э.н. Валерий Смирнов
кафедры „Бухгалтерского учета”
Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации –
г. Москва
доц. д-р Сава Димов
Програмен съвет по Финанси и счетоводство
Бургаски свободен университет – гр. Бургас

**PROPERTY PROTECTION FROM ILLEGAL, “HOSTILE”
ACQUISITION IN THE CONDITIONS OF THE GLOBAL
FINANCIAL AND ECONOMIC RECESSION**

Assoc. Prof. Dr. Valerii Smirnov
Assoc. Prof. Dr. Sava Dimov

***Abstract:** The article looks into the modern illegal or so-called “hostile”, “aggressive” acquisition of property and the world and the Russian practical experience in these acquisitions in the conditions of the global financial and economic recession. The research has been built on three parts – the property as an object of illegal acquisition, instruments for acquisition and analysis of property protection from these processes. An important element of the analysis is modeling of protection of property over the shares or the so-called “pyramid of participation”. The authors that work on the issues of illegal and property acquisition and transformation are pointed. The practical experience of the illegal acquisitions in the USA, Japan, England are examined, as well as the characteristics of these processes in the Russian Federation. The article is part of a bigger joint monograph of the authors and an implemented project of the National Audit Office in the Russian Federation.*

***Key words:** “hostile”, “aggressive” acquisition; global financial and economic recession; instruments for acquisition; modeling of protection of property over the shares; “pyramid of participation”.*

В условиях динамично развивающейся рыночной экономики смена собственников организаций является одним из важных механизмов выстраивания отношений участников рынка. Анализ слияний и поглощений в России показывает наличие ряда проблем, требующих разрешения.

Теоретической базой проводимого исследования являются классические и современные работы по управлению организацией и методологии менеджмента зарубежных и российских ученых и практиков. Среди них можно выделить М. М. Алексееву, М. Альберта, И. Ансоффа, А. П. Градова, П. Друкера, П. В. Забелину, В. И. Кнорринга, М. К. Моисееву, М. Вебера, Ф. Тейлора, Г. Форда, Г. Эмерсона, и российских исследователей В. С. Афанасьева, О. С. Виханского, П. В. Нестерова, А. Н. Силина, Э. А. Уткина и др. Постановку и решение проблем стратегического

управления организациями осуществляли зарубежные ученые И. Ансофф, Б. Карлофф, Ф. Котлер, Д. Коллис, Ж. Ж. Ламбен, М. Портер, А. Дж. Стрикленд, А. А. Томпсон, А. И. Юданова и др.

Существенный вклад в изучение вопросов, связанных со слияниями и поглощениями, внесли такие зарубежные ученые, как: Б. Берраф, Р. Брейли, Р. Вернон, М. Йенсен, А. Р. Лажу, С. Ф. Рид, Р. Ролл, Р. Рубек, У. Шарп. Проблематика слияний и поглощений нашла отражение в работах отечественных авторов – И. Ю. Беляевой, Ю. В. Игнатишина, Н. Ю. Кониной, А. Е. Молотникова, Н. Б. Рудыка, Е. В. Семенковой, М. А. Эскиндарова.

В российской литературе недружественным поглощениям (а также методам защиты от них) особое внимание уделили – П. А. Астахов, М. Браславская, Д. В. Гололобов, М. Г. Ионцев и др. В тоже время сегодня не хватает разработок научно-практического характера, которые позволили бы руководителям российских предприятий лучше ориентироваться в усложняющихся в связи с кризисными явлениями условиях, складывающихся на рынке слияний и поглощений.

Часть I. Собственность как объект недружественного, „враждебного” поглощения.

Еще в конце XVIII в. английский мыслитель Уильям Годвин в своем трактате “Рассуждение о политической справедливости” (1797 г.) отмечал, что “вопрос о собственности составляет краеугольный камень, на котором покоится все здание политической справедливости”. Собственность – это принадлежность материальных и духовных ценностей определенным лицам юридическое право на такую принадлежность и экономические отношения между людьми по поводу принадлежности, раздела, передела объектов собственности.

Право собственности на вещь, имущество означает наличие у гражданина (или юридического лица) правомочий по владению, пользованию и распоряжению этим имуществом. Правомочия по владению, пользованию и распоряжению имуществом – это только юридические (т.е. предоставленные законом) возможности. Поэтому их необходимо отличать от владения (фактического нахождения вещи у лица), пользования (реальной эксплуатации вещи, извлечения ее полезных свойств), распоряжения (конкретных действий по определению юридической судьбы вещи). Право владения чаще всего осуществляется самим собственником. Однако фактически обладать имуществом может и не собственник. Владение не собственником может быть законным и незаконным. Право пользования можно определить как опирающуюся на дозволение закона возможность извлечения из вещи ее полезных свойств и доходов. Как и в случаях с владением, различают пользование законное и незаконное в зависимости оттого, основано оно на правовом титуле или нет.

Следовательно, при исследовании проблем защищенности государственной и корпоративной собственности от недружественного поглощения большое значение имеет идентификация различных форм собственности. Форма собственности - это ее вид, определяемый по признаку субъекта собственности. Иначе говоря, форма собственности определяется принадлежностью разнообразных объектов собственности субъекту единой природы.

К частной форме собственности относят собственность частных лиц: граждан (физических лиц) и организаций (юридических лиц), осуществляющих обособленную от государства деятельность в собственных целях и интересах. Самым существенным признаком частной собственности в классической, исторической форме

является то, что в качестве ее субъекта выступает отдельный человек, свободный гражданин, который осуществляет наиболее полную власть над принадлежащими ему вещами, образующими в совокупности его имущество или объекты собственности. Классическое юридическое закрепление отношения частной собственности нашли в Гражданском Кодексе Наполеона I (1804 г.).

Зародившись как индивидуальная, сугубо частная собственность одного физического лица, в последующем она стала обретать форму групповой. В простейшем виде группа людей как субъект собственности представлена семьей, рассматриваемой в качестве единого собственника. В последующем таким частным собственником становится группа лиц, образующих организацию и выступающих как единое юридическое лицо, реализующее права и полномочия собственности.

В последние десятилетия в высокоразвитых государствах усиливается тенденция к увеличению доли коллективных акционеров. Вследствие этого наблюдается подрыв или уменьшение значения частной собственности на акции как особые ценные бумаги. Необходимо также иметь в виду и то, что акция как таковая не дает непосредственного права на какую-либо долю действительного капитала иначе, чем в случае ликвидации акционерного общества, например, при его разорении, банкротстве. Тогда после продажи имущества для погашения долгов акционеры могут получить в денежной форме оставшуюся часть собственности. Так что акционерная собственность может быть отнесена к групповой частной или к совместной, но фактически образует разновидность смешанной, комбинированной формы собственности.

Для понимания сути государственной и муниципальной форм собственности важно понимать, что вкладывается в образ собственника, субъекта государственной и муниципальной форм собственности, в чьем лице он олицетворен. Номинально в роли субъектов государственной и муниципальной собственности выступают народ страны, население региона, территориально-административного образования (города, района, поселка). Реальными же распорядителями от лица государства, региона, административно-территориальной единицы становятся органы законодательной, исполнительной, судебной власти.

Государственная и муниципальная собственность делятся на три официально, статистически, разделяемые группы:

- государственная федеральная собственность (собственность Федерации);
- государственная собственность субъектов федерации (субфедеральная собственность);
- муниципальная собственность, находящаяся в ведении местных органов управления.

Исторически формы государственной собственности были порождены необходимостью государства как особого аппарата, стоящего над обществом и выполняющего специфические функции защиты существующего социально-экономического строя. Для того чтобы выполнять такого рода функции, государство должно было полагаться имуществом и доходами, которые требовались для материального содержания органов государственной власти, полиции, армии, судов и т.д. Это была государственная собственность в ее простом и чистом виде, главное место в которой занимало денежное содержание казны и государственного бюджета. Сегодня государство располагает не только денежными средствами и имуществом, государственный сектор экономики включает в себя и разного рода предприятия, производящие те или иные товары и услуги. Следовательно, *государство представляет собой*

одновременно и политическую систему, и субъект экономической деятельности - супер предпринимателя.

В условиях рыночных отношений государственная и корпоративная собственность является объектом купли-продажи, а также слияний и поглощений. Начиная с XIX века в том или ином виде имела место проблема недружественных поглощений в т.ч. рейдерства. Однако вопрос о точном определении “недружественного поглощения” остается дискуссионным. В действующем российском законодательстве отсутствует толкование данного термина, но в настоящее время это понятие прочно вошло в сознание общества и уже стало нарицательным. В качестве синонимов “недружественного” поглощения на практике употребляют термины “агрессивное”, “враждебное поглощение”, “жесткое поглощение”, “захват” или “рейдерство”.

За рубежом классическое враждебное поглощение – это предложение на покупку определенного актива или контрольного пакета акций организации-цели (где фиксированы цена актива, его количество и промежуток времени, в течение которого это предложение действительно), которое менеджмент организации-покупателя выдвигает на открытом фондовом рынке. Предложение на покупку именуют тендерным предложением.

Уильямом Швертом в 2000 году было опубликовано эмпирическое исследование, имеющее цель выявить характерные признаки враждебных поглощений. Для этого он использовал как данные баланса организаций-целей, так и динамику цен их обыкновенных голосующих акций. У. Шверт проанализировал 2360 поглощений, проведенных на американском рынке корпоративного контроля с 1975 по 1996 г.. У. Шверт пришел к следующему выводу: подавляющее большинство сделок, которые пресса называет враждебными поглощениями, на самом деле по всем своим характеристикам практически неотличимы от дружественных поглощений. Главное (если не единственное) отличие враждебного поглощения от дружественного поглощения, по У. Шверту, заключается в степени публичности сделки. Чем выше степень публичности поглощения, тем более оно враждебное. По У. Шверту недружественное поглощение – это то же самое дружественное поглощение, информация о процессе проведения которого общедоступна (известно, на какой стадии обсуждения находится сделка, в чем не согласны стороны и т.д.).

Необходимо отметить, *что исследование было проведено У. Швертом на американском рынке корпоративного контроля. Иногда компания-покупатель превращается в компанию-агрессора, компания-продавец – в компанию-цель. Чаще всего в современной деловой литературе компанию-агрессора называют рейдером, а деятельность по осуществлению недружественного поглощения – рейдерством.*

Ионцев М. под недружественным поглощением компании или актива понимает установление над этой компанией или активом полного контроля как в юридическом, так и в физическом смысле, вопреки воле менеджмента и/или собственника (собственников) этой компании или актива. При этом характерным признаком недружественного поглощения будет являться тот факт, что компания-цель (собственник актива, крупнейшие акционеры, менеджеры предприятия) всегда будут сопротивляться действиям рейдера.

Некоторые авторы ставят знак равенства между недружественным поглощением и агрессивной скупкой акций. В данном контексте под враждебным поглощением понимается действие инвестора по приобретению у иных акционеров контрольного пакета акций акционерного общества без согласия менеджеров. Надо отметить, *что такое определение является неполным, так как покупка контрольного пакета акций еще не означает, что произошло недружественное поглощение акционерного общества. Недружественное поглощение можно считать свершившимся фактом, если имеет место, по крайней мере, доминирующий контроль над обществом (от 75% до 100% доли в уставном капитале).*

Таким образом, мы видим, что из всего многообразия определений можно выявить характерные особенности, присущие дружественным и недружественным поглощениям.

Таблица №1

Характеристики поглощений

Характеристика	Поглощение	
	<i>дружественное</i>	<i>недружественное</i>
Характер поведения	На переговорной основе	Отсутствие переговорного процесса (по меньшей мере, на начальном
Реакция менеджмента компании - цели	Положительная	Отрицательная, активное противодействие
Степень неожиданности для рынка	До некоторой степени ожидается	Абсолютно неожиданно
Конкуренция	Отсутствует	Достаточно часто появляется конкурирующая компания - покупатель, а иногда даже несколько таких
Степень публичности	Незначительная	Высокая (в большинстве случаев)

Следовательно, можно сделать следующий вывод: *В настоящей статье под недружественным поглощением предприятия понимается получение над организацией и/или его имуществом и имущественными правами юридического и фактического контроля вопреки воле действующего менеджмента/ собственников, в том числе посредством нарушения действующего законодательства.*

Часть II. Направления и инструментарий недружественных поглощения

На практике в основном реализовывалось три направления современных незаконных или, так называемых, „недружественных” поглощений фирм и корпораций, мирового и российского практического опыта в условиях глобальной финансово-экономической рецессии.

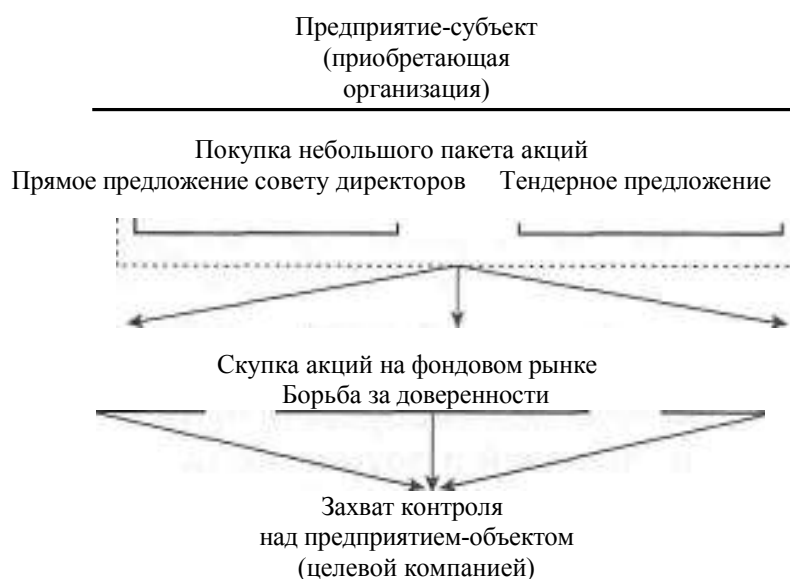
Первое направление – внесудебное, через скупку акций предприятия-цели, когда захватчик в обход менеджмента предприятия скупает у его акционеров акции, оплачивая их деньгами или обменивая на акции своих других предприятий.;

Второе направление – судебное, через арест активов предприятия-цели за долги и их покупку в процессе исполнительного производства (без банкротства).;

Третье направление – также судебное, через покупку активов предприятия – цели при его банкротстве в период внешнего управления или конкурсного производства. Продажу предприятия – цели осуществляет “свой” арбитражный управляющий. В этот период собственник и менеджмент предприятия-цели отстранены от управления им.

Каждый из вышеназванных механизмов захвата имеет свои особенности и разновидности. Первое направление (сделки с акциями) предполагает использование трех основных инструментов:

- тендерного предложения;
- борьбы за представительство;
- скупки акций на фондовом рынке (См. рис. №1).

Каждый из этих трех механизмов захвата имеет свой инструментарий.

В *первом механизме (внесудебном)* – скупке акций предприятия – цели – это три типа инструментов: тендерное предложение, борьба за представительство и скупка акций на фондовом рынке.

Во *втором механизме (судебном)* – через арест части активов и последующее приобретение всего предприятия-цели – также имеются разновидности, например арест пакета акций предприятия-цели, без которого на общем собрании акционеров проводится нужное захватчику решение, или арест в счет долга части производственных активов предприятия-цели, без которых предприятие-цель становится несостоятельным, и затем захватчиком банкротится (т.е. при банкротстве предприятие-цель приобретается захватчиком по заниженной цене).

В *третьем механизме (банкротство предприятия – цели)* можно выделить следующие инструменты:

- 1) покупку предприятия – цели по заниженной цене в процессе банкротства при реализации внешнего управления;
- 2) покупку предприятия – цели по заниженной цене в процессе банкротства при реализации процедуры конкурсного производства;
- 3) конвертацию захватчиком – кредитором долгов предприятия-цели в контрольный пакет акций на любой стадии банкротства при заключении мирового соглашения;
- 4) создание искусственной задолженности предприятия-цели и последующее его банкротство;
- 5) получение захватчиком контрольного пакета акций нового предприятия при замещении активов.

Часть III. Комплексного анализа степени защиты предприятия от угрозы незаконные поглощения.

Недружественные поглощения и иные агрессивные формы корпоративных действий, как отмечалось ранее, получили распространение в Российской Федерации в период до и след 2008 года. Источником информации о реальных масштабах явления служат деловая пресса, различные электронные СМИ, каналы прямого обмена различными сведениями между владельцами и директорами предприятий, объединения предпринимателей, разного рода государственные структуры, с которыми владельцы бизнеса поддерживают постоянные рабочие связи.

Причин такого положения достаточно много. Причем имеют они различную природу. В их совокупности находят место и обстоятельства макроэкономического и микроэкономического характера. Выделим главные из выше названных причин.

1. Психологический эффект недооценки возможности недружественного поглощения. Возможность недружественного поглощения организации относится к оценочно-вероятным событиям.;

2. Неправильная оценка фактора «личных связей». Считается, и не без оснований, что предпринимательство в принципе невозможно без прямой поддержки или общего покровительства различных государственных структур либо их руководителей. Эта уверенность распространяется и на оценку явления конфликтности корпоративной сферы. При этом не учитывается несколько серьезных обстоятельств, а именно: Во-первых, власть (как группа конкретных людей) подвержена процессу сменяемости.;; Во-вторых, сегодня уровень коррупции в Российской Федерации достаточно высок. Эффективные технологии подготовки недружественных поглощений исходят из возможности «перекупки» соответствующего чиновника.;; В-третьих, власть «неоднородна». Главным конструктивным принципом построения государственной службы, как известно; является субординация. Таким образом, «дружба» руководителя или предпринимателя с конкретным чиновником не означает, что его позиция или мнение окажутся в определенный момент решающими.

3. Фактор большой занятости государственных чиновников, владельцев и руководителей организаций и предприятий. Корпоративное (управленческое, структурное и правовое) обустройство ведения деятельности организаций и предприятий не входит в систему наиболее важных приоритетов деятельности и прямых обязанностей большинства чиновников, владельцев и руководителей. Это тем более

касается проблем защиты предприятий и организаций от недружественного поглощения и корпоративного шантажа.;

4. Высокая концентрация государственной и корпоративной собственности в рамках небольшого числа организаций. Большая часть отечественного бизнеса представлена естественными монополиями, холдингами и иными формами крупных интегрированных корпораций. Крупные структуры настолько, уверены в общем превосходстве и собственной мощи (финансовой, лоббистской и т.п.) над потенциальными агрессорами, что не рассматривают защиту бизнеса как важнейшую часть своей работы.;

5. Доминирование на рынке спекулятивных мотивов над мотивами капитального обустройства деятельности предприятий и организаций. Динамичная меняющаяся конъюнктура рынка слияний и поглощений приучает его значимых игроков к тому, что основные финансовые и организационные ресурсы целесообразно концентрировать на поисках проектов с более высокой нормой прибыли и быстрой оборачиваемостью капитала.

6. Относительно частое использование мошеннических схем захвата государственной и корпоративной собственности, наряду с не снижающимся рейтингом постоянно обновляемых вариаций на тему перехвата управления, заставляет многие предприятия формировать систему раннего оповещения о недружественном поглощении собственности в критических в юридическом отношении регистрационных точках.

Когда речь идет о недружественном поглощении именно собственности важно также провести количественный и качественный анализ структуры уставного капитала предприятия или организации. Он может быть организован по нескольким моделям основными из которых являются:

- мажоритарная - имеет несколько видов, которые зависят от формы консолидации акций, учета контрольного пакета на различном количестве лицевых счетов и применения различных схем аффилированности;

- создания нескольких равновесных “центров силы”;

- с высокой степенью распыленности прав собственности.

Важно учитывать, что с главным акционером сражаться корпоративному агрессору или рейдеру тяжело, но победа в виде контрольного пакета акций или большей части государственной или корпоративной собственности приходит сразу. Здесь серьезное знание имеют ответы на вопросы о характере участия государства как постоянного инвестора (стратегически важные отрасли) или транзитного участника (акции будут проданы в порядке приватизации госимущества), а также о присутствии иностранного.

Важным аспектом анализа является защищенность прав собственности на акции. Моделирование так называемых “*пирамид участия*” осуществляется с применением следующих конструкций:

- ✓ доверительное управление;

- ✓ номинальное владение (“держание”);

- ✓ оффшор;

- ✓ резидентная удерживающая компания;

- ✓ институт добросовестных приобретателей (транзитных подставных лиц).

В общем виде первый этап формирования стратегии защиты от недружественного поглощения представлен на рисунке №2. В рамках настоящей работы приведен способ сбора упорядоченной информации (инструмент), представленный в

виде широкой анкеты, позволяющей оценить степень защиты предприятия или организации от недружественного поглощения на первом этапе формирования стратегии защиты.

Рис. №.2. Формирования стратегии защиты акционерного общества от недружественного поглощения

Комплексного анализа степени защиты предприятия от угрозы недружественного поглощения включает в себя оценку состояния по следующим основным направлениям:

I. Административная защита

- 1.1 Каково отношение к вашему предприятию со стороны региональной и /или местной власти? (негативное – 0; нейтральное – 1; положительное – 2);
- 1.2 Как вы оцениваете ваши отношения с регистратором? (негативно – 0; нейтрально – 1; положительно – 2);
- 1.3 Проводились ли внеплановые мероприятия правоохранительных и контролирующих органов в отношении предприятия? (да, часто – 0; редко – 1; никогда – 2).

II. Финансовая защита

- 2.1. Есть в структуре активов вашего предприятия крупная кредиторская задолженность? (да – 0; нет – 1);

III. PR - защита

3.1 Как вы оцениваете отношение к предприятию со стороны прессы? (негативное -0; нейтральное - 1; положительное -2);

3.2 Появляются ли в прессе негативные материалы о деятельности предприятия и его руководства? (да, постоянно -0; да, периодически -1, нет -2).

IV. Юридическая защита

4.1 Есть ли в штате вашего предприятия хотя бы один профессиональный юрист, специализирующийся в области акционерного права? (нет - 0; да, один -1; группа таких юристов - 2);

4.2 Сотрудничаете ли вы с компаниями, профессионально занимающимися защитой от недружественных поглощений? (нет - 0; да, время от времени - 1; да, постоянно - 2);

4.3 Имели ли место попытки получить учредительные документы предприятия? (нет, никогда - 2; да, один раз - 1; да, постоянно - 0);

4.4 Есть ли у руководителей предприятия “золотые парашюты” или оговорки в трудовых соглашениях, препятствующие увольнению? (нет - 0; да, у генерального директора -1; да, у топ-менеджмента - 2);

4.5 Ведутся ли в настоящее время какие-либо судебные дела с участием предприятия? (да, несколько - 0; да, одно - 1; нет - 2);

4.6 Зарегистрирован ли ваш товарный знак? (нет - 0, да - 1);

4.7 Включена ли ваша компания в перечень предприятий, подлежащих реформированию, перебазированию, ликвидации, перепрофилированию? (да - 0; нет - 1)

V. Силовая защита

5.1 Хранятся ли документы предприятия (протоколы заседаний совета директоров, печати, штампы, договора и т.д.) в недоступном для посторонних лиц месте? (нет - 0, да -1);

5.2 Как вы оцениваете защиту периметра предприятия? (недостаточно хорошо-0; удовлетворительно - 1; требует улучшения - 2);

5.3 Известно ли вам о факте заверения нотариусами города доверенностей при переуступке акций (в том числе дарения)? (да, известно, недавно - 0; да, известно, давно - 1; нет - 2);

5.4 Какова тенденция изменения цены акций предприятия? (цена акций снижается - 0; цена акций растет - 1);

5.5 Знаете ли вы текущее время работы бывших членов совета директоров или топ-менеджмента вашей компании? (нет - 0; да, некоторых - 1; да, знаю - 2);

5.6 Какую политику в области слияний и поглощений проводят организации, в которых работают бывшие члены совета директоров или бывшие топ-менеджеры? (мне неизвестно, где они работают - 0; компании, в которых они работают, занимаются осуществлением слияний и поглощений компаний - 1; их деятельность не связана с захватами предприятий - 2);

5.7 Занимают ли члены совета директоров предприятия руководящие должности в других крупных финансовых компаниях, холдингах, промышленных объединениях? (да, многие -0, да, несколько человек - 1; нет - 2);

5.8 Существуют ли проблемы (семейные, долговые) у кого-либо из членов совета директоров/руководства предприятия? (не знаю - 0; да - 1; несколько мне известно, нет - 2);

Таков перечень основных и необходимых, по нашему мнению, вопросов для предварительной оценки. **Подсчитав количество баллов по результатам ответов на вопросы, можно подвести итог:**

0-18 (б) Данный уровень баллов свидетельствует об отсутствии системы защиты на предприятии. Скорей всего или в ближайшее время предприятие станет объектом недружественного поглощения или в настоящее время рейдерами ведется работа по его подготовке. Необходимо срочно принять меры во избежание потери контроля над организацией.

19-36 (б) Данный уровень баллов свидетельствует о среднем уровне защищенности предприятия. Предприятие или собственными силами или с помощью консультационных фирм предпринимает меры по защите от недружественного поглощения. Необходимо и в дальнейшем продолжать существующую политику осуществления корпоративной защиты.

37-55 (б) Данный уровень баллов свидетельствует о высокой степени защиты предприятия. Вероятность недружественного поглощения снижена до минимума. Необходимо и в дальнейшем осуществлять мониторинг текущей ситуации, пользоваться услугами специалистов в сфере безопасности и поддерживать достигнутый уровень защищенности.

В заключение, можно сделать следующие выводы:

Первое, **данная методика позволяет в максимально короткий срок определить степень защиты предприятия и его собственности от потенциального недружественного поглощения;**

Второе, **наиболее комплексный анализ включает в себя анализ внешних и внутренних факторов, влияющих на выбор стратегии защиты. Речь идет о факторах, которые любой компании необходимо проанализировать и исключить из своей деловой жизни, чтобы не оказаться легкой добычей для рейдеров. В руках компании-захватчика именно такие факторы превращаются в инструменты давления, которые могут позволить даже мелкому игроку на рынке враждебных поглощений без труда перехватить управление предприятием.**

Отношение общества и бизнеса к рейдерам в разных странах неоднозначно. В странах англосаксонской модели корпоративного управления недружественные слияния и поглощения являются традиционным механизмом корпоративного контроля. Известные **американский и английский ученые** М. С. Дженсен и В. Х. Меклинг считают, что существуют ситуации, при которых враждебное поглощение обеспечивает хотя и затратный, но наиболее быстрый и эффективный способ повышения качества управления бизнесом. К таким же выводам приходят и К. Г. Холдернесс и Д. П. Шиихан в своей работе, посвященной деятельности рейдеров. Рассматривая деятельность шести наиболее активных рейдеров за период с 1977 по 1982 годы и анализируя динамику курсов акций поглощаемых компаний исследователи делают заключение, что одним из результатов поглощений, безусловно, является повышение качества менеджмента. В 90 % случаев активные действия рейдеров приводили к росту рыночной стоимости поглощаемых предприятий.

Для Европы традиционно характерно отношение к предприятию не только как к собственности владельцев, но и как к социальному институту, ответственному перед сотрудниками, контрагентами и местным сообществом. Поэтому само общество затрудняет деятельность рейдеров.

В Японии действия рейдеров ограничиваются институциональными (менеджмент обеспечивает себе постоянных акционеров, распространено перекрестное

владение акциями) и социальными (предприятия рассматривают как сообщество пожизненно работающих на нем сотрудников) барьерами.

Большинство исследователей проблемы недружественных поглощений в России отмечают, что *“...в российском понимании рейдерство – это недружественное поглощение не просто с помощью инициирования бизнес-конфликта, но с прямым нарушением, либо извращением закона”*.

Список литературы:

I. Законодательные акты и нормативные документы

1. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. // Российская газета от 25 декабря 1993 № 237
2. Гражданский кодекс Российской Федерации: В четырех частях. - 6-е изд. - М.: Ось-89, 2007. - 560 с.
3. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 № 63-ФЗ // Российская газета от 18-20 июня 1996 № 113-115
4. Федеральный закон “Об акционерных обществах” от 26 декабря 1995 г. № 208 -ФЗ // СЗ РФ. 1996. №1. Ст.1
5. Федеральный закон “О защите конкуренции” от 26 июля 2006 года № 135-ФЗ // Консультант плюс
6. Федеральный закон “О рынке ценных бумаг” от 22 апреля 1996 года № 39-ФЗ // Консультант плюс
7. О внесении изменений в Федеральный закон “Об акционерных обществах» и отдельные законодательные акты Российской Федерации // Российская газета. -2007. - № 164 (4427). 31 июля 2007, с. 19
8. Стратегия развития финансового рынка Российской Федерации на 2006-2008 годы № 793 от 1 июня 2006 года / СЗ РФ. - 2006. - № 24. - Ст.2620

II. Монографии и статьи, интернет-источники

9. Андреева Е. Повестка дня: разведка, рейдерство и риски // Акционерный вестник. - 2007. - №8 (46). - С.76-80
10. Анисимов С.Н. Рейдерство в России. Особенности национального захвата СПб.: Невский проспект, 2007. - 217с.
11. Ансофф И. Стратегическое управление. - М.: Экономика, 1989, 520 с.
12. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / Ансофф И. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 416 с.
13. Астахов П.А. Противодействие рейдерским захватам, - М.: ЭКСМО, 2007, 240 с.
14. Бабанов Э.В. Корпоративные войны // Закон. - 2007. - № 3, С.89-93
15. Баязитов Т. Стратегия: отдельные аспекты формулировки и применения // Управление компанией. - 2002. - № 3. - СЮ
16. Беленькая О. Анализ корпоративных слияний и поглощений. // Управление компанией. - 2001. - №2. - С.17
17. Беляева И.Ю. Интеграция финансового и промышленного капитала в России (По результатам обсуждения доклада ТАСИС, состоявшегося 14 мая 1998 г. в Финансовой академии при Правительстве РФ) // Финансовый бизнес-1998. - №11-12
18. Беляева И.Ю., Эскиндаров М.А. Капитал финансово-промышленных корпоративных структур: теория и практика. Учебно-методическое пособие. - М.: ИНФРА-М, 2001. - 400 с.
19. Betton S., Eckbo, E. (2000) Toeholds, Bid Jumps and Expected Payoffs in Takeovers. Review of Financial Studies, Vol. 13, pp. 841-882
20. Bolton P., von Thadden E. - L. Block, Liquidity and Corporate Governance. Journal of Finance, 1998, vol 53
21. Chandler A.D. Strategy and Structure: A Chapter in the History of Industrial Enterprises., Cambridge, Mass, MIT Press, 1962
22. <http://www.ma-com.ru>; <http://www.ma-journal.ru>; <http://www.mergers.ru>; <http://www.strategiya.ru>; <http://www.cofe.ru/finance/dictionary/b.php>; http://www.info-law.ru/dic/4/symb_v

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Сергеев, Александр Александрович, к.э.н, доцент кафедры:
„Экономика и Антикризисного управления”, декан очно-заочного обучения
Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации - Москва

Сергеева, Екатерина Александровна, аспирант очно-заочного обучения
специальности „Финансы и кредит” Финансовый университет
при Правительстве Российской Федерации - Москва

THE PROBLEMS AND DIRECTIONS OF THE COMPETITIVENESS FOOD INDUSTRY

A. Sergeev, Ph. D., Associate professor, the dean of Part-time training
E.Sergeeva, aspirant of Part-time training

Abstract: In article problems of competitiveness of the food-processing industry and improvement of quality and an overall performance of the enterprises and the organisations are considered. Dynamics of volumes of manufacture of the food-processing industry the negative. A major factor and a condition of increase of competitiveness of food production is demand. At the same time macroeconomic conditions of falling of demand and decrease in a production efficiency of production are considered. In article principal causes of backlog from world leaders, investments into this branch are analyzed, is exposed to criticism some aspects external and internal policy. In the conclusion offers about priority directions of modernisation of the food-processing industry are given.

Keywords: Competitiveness of the food-processing industry, macroeconomic conditions, falling of demand, the investment into branch, production efficiency decrease, food-processing industry modernisation.

Обеспечение населения России продовольствием имеет исключительное социальное, политическое и экономическое значение. Снижение потребления продуктов питания на душу населения влечет за собой необратимые процессы в развитии производства, увеличивает социальную напряженность и создает угрозу экономической безопасности государства. К сожалению, динамика отечественного производства основных видов пищевых продуктов хотя и имеет тенденцию к увеличению, но темпы роста пищевой промышленности явно замедлились (в 2006 г. – 107%, 2007 г. – 106%, 2008 г. – 101,1%). В 2009 году произошло еще более значительное сокращение объемов производства и потребления некоторых видов пищевой продукции. Кроме того по некоторым видам продукции произошло снижение объема производства и реализации продукции по сравнению с 2002 годом (например: масло животное, сахар – песок, хлеб и хлебобулочные изделия и др.), см. таблицу 1.

Таблица 1. Производство основных видов пищевых продуктов¹

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Мясные полуфабрикаты, ¹⁾ тыс. т	409	599	772	987	1093	1254	1451
Колбасные изделия, тыс. т	1468	1700	1865	2014	2198	2411	2455
Товарная пищевая рыбная продукция (включая консервы рыбные), млн. т	3,0	3,0	3,0	3,4	3,5	3,8	3,7
Масла растительные, тыс. т	1197	1598	1895	2200	2755	2735	2485
Маргариновая продукция, тыс. т	536	542	560	642	664	752	762
Цельномолочная продукция (в пересчете на молоко), млн. т	7,7	8,5	9,0	9,7	10,0	10,5	10,3
Масло животное, тыс.т	279	285	276	254	268	272	272
Сыры жирные (включая брынзу), тыс. т	316	349	348	378	421	437	430
Мороженое, тыс.т	371	387	396	407	389	383	365
Мука, млн. т	10,9	11,2	10,9	10,4	10,4	10,3	10,3
Крупа, тыс. т	951	890	890	972	1030	1113	1136
Крахмал сухой, тыс.т	66,8	76,3	89,2	97,6	108	123	131
Хлеб и хлебобулочные изделия, млн. т	8,4	8,4	8,2	8,0	7,8	7,8	7,5
Сахар-песок, тыс. т	6167	5841	4828	5600	5833	6112	5873
Макаронные изделия, тыс. т	821	874	958	993	1036	1014	1027
Кондитерские изделия ¹⁾ , тыс. т	1958	2167	2233	2419	2557	2739	2845
Чай натуральный, тыс.т	69,3	83,3	89,1	109	129	137	120

Естественно, что основным фактором падения спроса, явился кризис, который повлиял на снижение доходов на душу населения, но есть и другие причины. В последнее десятилетие государство не создавало стимулов для развития этих отраслей, делая акцент на импортное замещение более дешевой, а иногда и более высококачественной продукцией зарубежных производителей. Такая политика не могла не отразиться на развитии сельского хозяйства в России и привела к падению конкурентоспособности производства основных видов продукции. Например, импорт растительного масла в 2008 году вырос относительно предыдущего года на 17,3% (табл.1). “На Россию приходится 25-30% американского экспорта куриного мяса”². “Импорт продуктов питания в Россию по многим категориям превышает экспорт, лишь по единичным позициям ситуация обратная. “Экспорт рыбы из США 689,3 млн

¹ <http://www.gks.ru>

² <http://www.rian.ru/infografika/20100121/205653800.html>

\$, импорт 577,7 млн. Долларов”³. В последние годы конкурентоспособность иностранных товаров растет и за счет заполнения ими рынка, а объемы производства продуктов пищевой промышленности России из года в год лишь уменьшаются. Производительность труда в пищевой промышленности в целом падает и более чем в три раза ниже чем на предприятиях Европы.

Причина прохладного отношения к собственному производителю заключается в том, что вложения крупного государственно-монополистического капитала были не выгодны в реальный сектор экономики. Усилия по массовому привлечению средств иностранных инвесторов в сельскохозяйственные отрасли выглядели наивно, вследствие инвестиционной непривлекательности и отсутствия желания отечественных инвесторов вкладывать средства в бизнес с более высокими рисками, длительным сроком окупаемости и меньшим эффектом. Отечественные олигархи предпочитали вкладывать в более привлекательный, крупный бизнес с высокой оборачиваемостью капитала, высокими доходами и низкими рисками. Путятин Л. М. рассматривает инвестиционную привлекательность как: “Эффективность использования имущества предприятия, его платежеспособности, финансовой устойчивости, способности к инновационному развитию на базе повышения доходности капитала, технико-экономического уровня производства, качества и конкурентоспособности выпускаемой продукции”⁴.

В последние годы в пищевую промышленность привлекались крайне ограниченные инвестиционные ресурсы. И это, главным образом, государственная проблема, а не отдельных предприятий. А ведь за счет инвестиций и происходит развитие пищевой промышленности, замена оборудования и технологий и, как следствие, повышение конкурентоспособности. Диспропорции развития производственных отраслей по сравнению с добывающими отраслями привело к существенному снижению конкурентоспособности продукции. Как видно из таблицы 2, динамика показателей промышленного производства машин и оборудования отрицательна, а по добыче полезных ископаемых положительна (сравнению с 1991 -100%). Если в 1992 году производство продукции и добыча полезных ископаемых были приблизительно на одном уровне, то к 2007 году добыча ископаемых превзошла уровень 1991 года, а производство машин и оборудования снизилось почти до половины уровня 1991 года. Эти цифры подтверждают перекосы в структуре экономики отраслей.

Таблица 2 (по данным Росстата)

Годы	Факт						Прогноз
	1992	1995	2000	2005	2006	2007	2010
Производство машин и оборудования	84,4	38,1	32,3	45,3	46,8	58,7	58,5
Добыча полезных ископаемых	88,2	70,7	74,3	99,0	101,2	103,5	110,3

³ <http://www.gks.ru>

⁴ www.morvesti.ru/.../element.php?

Инвестиции в основной капитал (производство машин и оборудования) в 2006 и 2007 годах составили 1% от общего объема инвестиций и не обеспечивали положительной динамики воспроизводства средств производства и, как следствие, низкая рентабельность продаж. В конечном итоге, все это привело к убыточности многих предприятий в сельскохозяйственного машиностроении ряд инвестиционных проектов намеченных на 2009 год были отклонены или отложены, что усугубило положение предприятий этого сектора. В 2009 г. емкость российского сельскохозяйственного машиностроения в стоимостном выражении оценена в размере около 97,02 млрд руб. Данный показатель снизился по сравнению с 2008 годом на 40% ...по итогам 12 месяцев 2009 г. спад производства по выпуску ряда групп продукции сельскохозяйственного машиностроения, по сравнению с аналогичным периодом прошлого года, в среднем составил 49,1%.⁵

Без сомнения инвестиции влияют на рентабельность проданных товаров и услуг. Если сравнить виды хозяйственной деятельности: добыча полезных ископаемых, производство машин и оборудования, то рентабельность добычи полезных ископаемых несравненно выше, чем рентабельность производства машин и оборудования (см табл. 3).

Таблица 3 (по данным Росстата)

Виды хозяйственной деятельности	Инвестиции, % от общего объема инвестиций, 2006/2007	Рентабельность %, проданных товаров, работ, услуг, и активов/ рентабельность активов, 2006/2007	
Производство машин и оборудования	14,6/15,2	8,3/6,7	9,4/6,8
Добыча полезных ископаемых	1,0/1,0	30,6/15,3	31,5/16,3

По данным Росстата рентабельность производства продукции пищевой отрасли и табака в самом удачном году (в 2008 году) составляют 8,8 %. Таким образом, предоставление кредитов возможно лишь под “реальный процент”, рентабельность использования капитала которого ниже чем процентная ставка предоставления долгосрочного кредита. Для решения этой проблемы, профессор Финансовой академии при Правительстве Р. Ф в своей статье: “Реструктуризация экономики в период кризиса: задачи и возможности”, предлагает “снизить ставку рефинансирования, но законодательно обеспечить так называемый “процентный портфель” для банковского сектора”. Другими словами, автор предлагает установить процентный портфель исходя из средней рентабельности различных секторов экономики, то есть процентные ставки по кредиту для каждого сектора избирательно. Предприятия используют кредиты для обеспечения своей деятельности, которые из-за столь высокого процента делают продукцию еще дороже, финансовое состояние фирмы еще хуже, а конкурентоспособность отечественной продукции при таких условиях лучше не рассматривать.

⁵ <http://www.aup.ru/news/2010/04/23/3817.html>

Именно за счет инвестиций в основной капитал Европейские предприятия выделяют средства на улучшение качества выпускаемой продукции, вводят стандарты качества, ниже которых продукты не могут попасть на рынок. В России показатели качества, как правило, именно из-за недостатка инвестиций, значительно ниже, чем во многих зарубежных странах. Пищевая промышленность иностранных государств развивается быстрыми темпами и за счет вложения средств в научные разработки для пищевой отрасли, создается новая техника, позволяющая более рационально и эффективно использовать сырье, применяются новые технологии. В нашей стране, как уже отмечалось, техника не меняется десятками лет, а новые технологии внедряются на единичных предприятиях.

В пример можно привести Китай, который неизбежно становится лидером практически во всех отраслях производства, в том числе и в пищевой промышленности. Продукция Китая из года в год приобретает новых покупателей и вытесняет конкурентов. По данным Национального бюро статистики в Пекине, причиной роста экономики Китая и роста ВВП стал сильный прирост инвестиций и рост объема экспорта Китая. ВВП Китая вырос на 9,5 % до \$379 млрд за 2009 год. Это наглядно подтверждает значимость фактора инвестиций для повышения конкурентоспособности продуктов и отрасли в целом. «В Германии объем капитальных вложений в пищевую промышленность 18,9% от общего объема инвестирования, а в США 20,2%»⁶.

В России же объем капитальных вложений в пищевую промышленность по всем источникам финансирования значительно снизился. «За 2009 год в пищевую промышленность объем инвестиций снизился с 13% до 11% в общем объеме инвестиций»⁷. В перспективе, по долгосрочной программе социального развития 2020-2030 гг., в пищевую отрасль планируется инвестировать в соответствии с инерционным вариантом более чем 900 млрд. руб., из них 55% будет направлено технологическую модернизацию отрасли. Инновационный вариант предполагает инвестиции в размере 1150 млрд. руб.⁸. Будем надеяться, что планы совпадут с прогнозами, а негативный опыт «исчезновения» финансовых ресурсов и неэффективного их использования уйдет в прошлое.

Традиционная отсталость пищевой промышленности, а также неразвитость рыночной инфраструктуры сделали отечественную продукцию агропромышленного комплекса неконкурентоспособной с импортными аналогами.

Что же необходимо сделать для повышения конкурентоспособности продукции пищевых отраслей? В первую очередь обеспечить содействие государства в осуществлении экспортных операций, создать благоприятные условия для доступа отечественной продукции на внешние рынки. Сделать рациональной обложение экспортных операций налогами и пошлинами, ввести специальные транспортные тарифы на перевозку продовольствия, предназначенного для продажи за пределами России.

На микроэкономическом уровне, провести анализ направлений и дать рекомендации по направлениям: качества продукции; технологического уровня организации; возможности внедрения достижения науки и техники; конкурентоспособности технологий и организации производства; эффективности производства и сбыта про-

⁶ www.ivr.ru.shtm

⁷ yurkovs.narod.ru/Ec_otr/ch12.htm

⁸ <http://www.id-marketing.ru/production/obzor-pischevoy-promishlennosti/>

дукции; конкурентов и конъюнктуры рынка; инвестиционной привлекательности предприятий.

Для повышения конкурентоспособности пищевой промышленности необходимо не только повышение качества выпускаемой продукции, но и достижение мировых стандартов качества. К проблемам качества, тормозящим увеличение конкурентоспособности пищевой промышленности России, также можно отнести: внешний вид изделий, техническая оснащенность большинства заводов, отсталость в технологиях на большинстве предприятий, узкий ассортимент продукции, низкий уровень ее обновления и т. д. „Например, в секторе готовые завтраки в России всего около 7 видов продукции, которые производятся всего на трех основных крупных предприятиях (Быстров, Объединенные кондитеры, Любятово ОАО) и некотором числе более мелких предприятий (“Гольфстрим НН”, ООО “Пеликан” и другие)⁹, занимающих данный сектор, тогда как в Европе этот сектор развивается уже более 20 лет и представлен более, чем 18 компаниями, среди которых, например, Nestle. Один из заводов компании находится в России, он производит более 10 видов продукции”¹⁰.

“В отрасли необходимо повысить эффективность использования основных фондов и увеличить долю активной части в общей структуре основных фондов. (К примеру, доля зданий в общей стоимости основных фондов в пищевой промышленности 44%, тогда, как сооружений – в топливной промышленности всего 17%)”¹¹. Российская пищевая промышленность уступает по конкурентоспособности европейским странам и странам запада довольно сильно именно из-за отставания в техническом оснащении заводов. На многих заводах, именно Российских компаниям, к зарубежным компаниям это не относится, пищевой промышленности оборудование не менялось «уже лет 20, а то и больше»¹². “Износ основных производственных фондов составляет более 50 %, а по отдельным подотраслям и предприятиям – до 70 %”¹³.

В работах Лифица И.М., Гусева В.В., Паньковского Г.А., Иовчука СМ, Гончарова В.Д. для повышения конкурентоспособности пищевой промышленности, рекомендуются такие меры, которые позволяют повысить качество продукции за счет улучшения качества сырья (повышением сахаристости в свекле, винограде, крахмалистости в картофеле, сухих веществ в томате. В результате, выход товарной продукции повышается, при тех же действующих основных фондах, а значит повышается фондоотдача. С учетом достижений отечественной практики это позволит увеличить фондоотдачу в отраслях на 20-25%¹⁴.

Существенным направлением повышения эффективности продукции пищевой промышленности является максимальное снижение потерь сырья и полезных веществ в сырье при уборке, транспортировке и хранении. Потери сырья и продукта в нем, естественно, снижают объемы производства перерабатывающей отрасли, а значит и фондоотдачу основных фондов. Резервы роста фондоотдачи здесь велики и достигают 30-35 %¹⁵. Важно отметить, что необходимо экономное расходование сырья в процессе промышленного хранения и переработки. Эти потери в сред-

⁹ <http://www.vesta-sa.ru/publication.php?pg=1&>

¹⁰ <http://marketing.rbc.ru/research/1209233.shtml?body=contents>

¹¹ works.tarefer.ru/99/.../index.html

¹² www.gosnadzor.ru

¹³ <http://prepod2000.kulichki.net/fpk/R3-3.htm>

¹⁴ <http://prepod2000.kulichki.net/fpk/R3-3.htm>

¹⁵ www.eup.ru/Documents/2006-07-24/45E82-8.asp

нем в два раза превышают показатели передовых предприятий страны и средних значений в аналогичных отраслях развитых стран. За счет этого возможно повышение фондоотдачи на 10-15%¹⁶. На комбинатах с несколькими переделами или комплексным использованием сырья, фондоотдача в полтора и более раза выше, чем на специализированных отдельных предприятиях, поэтому необходимо развитие комбинирования производства.

Ученые Лифиц И.М., Гусев В.В., Паньковский Г.А., Иовчук СМ, Гончаров В.Д. считают, что уменьшение потерь полезных веществ в отходах и отбросах – жоме, выжимках, дрожжах и т.п. Промышленная утилизация отходов и отбросов на месте их возникновения позволит в масштабах России увеличить объемы продукции до 20 %¹⁷.

Таким образом, внедрение достижений современного научно-технического прогресса и, в первую очередь, безотходных, малоотходных, ресурсосберегающих технологий и техники для их осуществления увеличивают выход продукции из того же объема переработанного сырья, снижаются затраты на единицу продукции и повышается эффективность производства. «Необходимым является оптимизация уровня специализации и кооперирования в строительстве предприятий пищевых отраслей, родственных по характеру размещения, ведь фондоотдача возрастет на 20-25 % за счет совместного, более эффективного использования объектов вспомогательного производства и обслуживающих хозяйств»¹³. В этом случае проявится эффект централизации и смягчения сезонных колебаний по продажам.

Для повышения конкурентоспособности пищевой промышленности существенным является и рационализация размещения отрасли (предприятия должны быть размещены преимущественно в зонах, где для этого имеются наилучшие природно-климатические и социально-экономические условия). Очевидно, что предприятия отрасли, размещенные в лучших сырьевых зонах, имеют более высокую конкурентоспособность, так как качество их продукции и спрос на нее выше, чем на сахарных заводах Северного Кавказа или Центрального Черноземья. Фондоотдача, как следствие, в 1,5-2 раза выше, чем на аналогичных предприятиях Поволжья или Алтая за счет лучшего качества свеклы и более эффективного использования активной части основных средств. В условиях ограниченности ресурсов для промышленной переработки целесообразно стимулировать углубление переработки исходного сырья, развивать производство продукции, максимально готовой к употреблению, хорошо оформленной продукции. Это позволит увеличить выход конечной продукции в стоимостном выражении в расчете на единицу сельскохозяйственного сырья, увеличить товарооборот и поступление средств в бюджет.

Пищевая промышленность России, хотя и имеет ряд проблем, но имеет огромный потенциал для развития. Решение обозначенных проблем в России может не только улучшить состояние пищевой промышленности, но и составить конкуренцию мировым лидерам.

¹⁶ <http://prepod2000.kulichki.net/fpk/R3-3.htm>

¹⁷ <http://prepod2000.kulichki.net/fpk/R3-3.htm>

Литература:

1. Лифиц И.М. Теория и практика оценки конкурентоспособности товаров и услуг. - М.:Юрайт, 2001
2. Портер М. Конкуренция. – М., Издательство “Вильямс”, 2008.
3. Черкасов В.А. Теоретические основы конкурентоспособности: Препринт. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2007
4. <http://book.vsem.ru/binfo.asp?cod=174566&gp=8&up=1>
5. http://elibrary.ru/query_results.asp
6. news.open.by/economics/6144
7. www.igrunov.ru/.../articles/vchk-cat-bibl-articles-estonia_report.html
8. <http://prepod2000.kulichki.net/fpk/R3-3.htm>
9. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Конкуренентоспособность>
10. yurkovs.narod.ru/Ес_otr/ch12.htm
11. city-fm.ru/news/?id=342464
12. <http://www.ipforex.com/ru/traders/marketinfo/news/37989/>
13. www.zarubezhexpo.ru/aboutChine/
14. http://www.rian.ru/crisis_mm/20090915/185114259.html
15. www.ivr.ru.shtm.
16. <http://www.vesta-sa.ru/publication.php?pg=1&>
17. <http://marketing.rbc.ru/research/1209233.shtml?body=contents>
18. <http://news.by/economics>
19. <http://www.id-marketing.ru/production/obzor-pischevoy-promishlennosti/>
20. works.tarefer.ru/99/.../index.html
21. <http://www.gks.ru>
22. <http://www.rian.ru/infografika/20100121/205653800.html>

GENDER STEREOTYPES IN ADVERTISING

Assoc. Prof. Dr. Diana Popova
Bourgas Free University, Bulgaria

Abstract: *The paper examines some gender stereotypes in advertising which reflect the traditional views of the two genders. Addressed are certain common gender stereotypes across the world. The main thrust of the paper is the power of (gender) advertising.*

Key words: *gender, advertising, stereotypes, identities.*

Gender, sex, and sexuality

Before any discussion of gender in advertising, it is essential to outline briefly the disparities between *gender* and *sex*, and *sex* and *sexuality*. Some languages (e.g. Bulgarian) do not have separate words for *gender* and *sex*. Hence, the difficulty in delineating the subtle differences that set them apart.

In simple words, the differences can be highlighted in the following way. *Sex* denotes a person's biological sex, i.e. whether they are born male or female. *Sexuality* indicates a person's sexual preference, i.e. whether they are hetero-, homo-, or bisexual. *Gender* connotes the role or behaviors that a person has acquired in the process of their socialization in accordance with their sex – feminine or masculine. According to Alvesson and Billing (1997) gender is the social and cultural meanings associated with maleness and femaleness imposed and expected by society.

Of the three notions, the most static as a human characteristic is sex – people are born either male or female, with very few exceptions. Sexuality is less static than sex since people's sexuality sometimes changes within a lifetime. Gender is the least static of all three because it is determined by society, and not only. Any changes in society can affect the common understanding of gender and the attributes that are by and large associated with femininity and masculinity. Gender roles and behaviors change over time, and are bound by religion, ethnicity, social status, geographical region, etc. Contemporary views of appropriate manifestations of masculinity and femininity are very different from what they used to be even a couple of decades ago.

Being judgmental about gender specificities across cultures is, among other issues, a stumbling block for cross-cultural understanding and dialogical communication. Similarly, the commonly accepted gender roles, attitudes and behaviors in a single society can be a matter of heated debates, conflicting views, and attempts at reforming people's mentality.

Traditional views of the two genders

Despite the fluid nature of gender attributes, it can be claimed with some certainty that society has a fairly stable general idea about what men and women should be like, what is most appropriate for them to do, say, feel or like. Society tends to create and sustain frameworks within which the majority of men and women fit regardless of their specific personal traits. Or else, society creates and sustains certain gender stereotypes, which differ across cultures considerably, but are more or less common for the majority of people in a particular part of the world. Chandler (2008) claims that gender roles are “socially constructed. Most of the behavior associated with gender is learned rather than innate”.

With a large degree of generalization, traditionally men can be said to be, or are expected to be masculine, strong, aggressive, dominant, rational, and active. Women are believed to be feminine, weak, submissive, emotional, and passive. Men are generally associated with technology, drinking and promiscuity, while women are associated with household chores and shopping, social drinking with friends, and stable sexual commitments.

We do not have to look far to realize that, maybe, we do not fit at all in the above picture. If we just look at ourselves and our partners, we will see how exaggerated or utterly false the stereotypical picture of males and females is. Within a single culture masculinity and femininity may acquire different dimensions and manifestations depending on ethnicity, age, social class and sexuality. This is why it is hard to say that there is a single masculinity or femininity. There are rather multiple masculinities and femininities. Not all men possess leadership qualities, a knack for technology, or aggressiveness. And not all women are gentle, emotional, submissive, or loving. Such qualities can be found in most people in varying degrees. Too much reliance on certain stereotypical masculine or feminine features can create tension and result in disappointment and frustration.

Common gender stereotypes across the world

The fast rate of globalization and the flow of cultures, idols, role models, material and spiritual influences have resulted in a considerable unification of gender stereotypes and marginalisation of culture-specific gender characteristics. Social trends such as women's emancipation, feminism, human rights movements, etc. have changed people's mindset throughout most of the world. Globalization of politics, economies, cultures, and the media has led to the creation of similar gender stereotypes in most parts of the world.

In less personal terms, gender stereotypes provide some stability in the perception of masculinity and femininity. Media advertising contributes to the awareness that there exist two different prevailing gender types and that people's relationships to them can be foreseen based on predictable behaviors, likes, and dislikes.

Stereotypes exist to a large extent because they are easier to get to know than getting to know every man and woman. They facilitate people's choices of behavior when communicating with males and females because there are sets of expected learnable behavioral patterns that are normally acceptable to men and women.

The power of (gender) advertising

Advertising has the power to manipulate people and turn them into obsessed consumers while they continue to believe that they can never be affected by the advertising messages and can preserve their right to freedom of choice. Even the most unexciting advertising idea can affect us by the hidden power of the image it promotes. We model ourselves by certain archetypes and it is no exaggeration to say that we buy advertising rather than products. It is not about experiencing the same positive effect suggested in the advertisement but about associating ourselves with images of success and expensive life style, and acquiring a new self-definition through that.

What advertising exploits best is femininity and masculinity, i.e. the most obvious manifestations of gender. Being one of the most popular demographic segmentation variables, gender is widely exploited in advertising. It is convenient to use as a segmentation strategy because gender segments meet several criteria for successful implementation. They are:

- Easy to identify;
- Accessible;
- Measurable;
- Large and profitable. (Darley and Smith, 1995)

On the one hand, advertising plays a significant role in the development and perpetuation of gender-role stereotypes. On the other, it is a reflection of the realities at a particular point in time. Based on an analysis of advertisements by Goffman (1976), Jones (1991) highlights some instances of subtle stereotyping such as:

- Family - mothers depicted as the 'home-makers', closer to the children and especially relating to their daughters, while fathers are depicted breadwinners and physically distant from their families.
- Functional ranking – men are primarily depicted in executive roles with higher social status.
- Relative size – men are usually depicted as taller, larger, and stronger.
- The feminine touch and the masculine stamina – women are depicted as caressing things, touching the surface of objects with their fingers, and appreciating the feeling of gentleness. Conversely, men are depicted as enjoying tough sports and activities, and engaging in dangerous experiences.
- Ritualization of subordination – excessive portrayal of women lying on floors and beds, or depicted as objects of men's make-believe attacks.

The question that remains to be answered is: "What is the impact of such advertising stereotypes on the effect of the success of advertising campaigns employing them?" It can be claimed with some certainty that in the 21st century people's tastes and mindset have changed considerably, if not radically. It is not surprising that a large portion of the research examining gender issues in advertising focuses on the portrayal of women rather than men. The reason is that traditionally women have been depicted as passive, gentle, easy to manipulate, often unintelligent, and as having only a few major concerns in their lives – their looks, the cleanliness of their homes, and the well-being of their children and husbands. Contemporary women have become more sensitive to the unequal, subordinate and unfavorable representation they receive in advertising. And while they have not abandoned their traditional roles, they have also successfully been performing new ones. For the majority of them emancipation is no longer an issue. Depicting men as constructive, powerful, dominant, and resourceful should be counterbalanced with an equal depiction of women since both genders are equally involved in almost all social roles. The biologically determined role for women to be mothers adds an extra burden on them and they manage to cope with many more responsibilities than most men.

Gender is not easy to employ effectively when advertisers want to communicate on a par with male and female audiences. The shifting gender roles create difficulties for advertisers who need to reexamine constantly not only the societal parameters of gender but also the individual's understanding of what it implies to be male or female in the contemporary world. The problem is aggravated by the fact that gender identity can vary within sex and culture, and across time and space. Advertising gender stereotypes has been a much researched and discussed area since the 1970s when women's roles and positions in society started changing significantly with the burgeoning number of women getting college degrees and employment. It is also linked to the changed familial roles and the legal and public pressures as an outcome of feminist movements. Gender role stereotyping still exists but, as research suggests (Allan and Coltrane, 1996; Bartsch, Burnett, Diller, and

Rankin-Williams, 2000; Furnham and Thomson, 1999) it is decreasing over time. Having said that, it cannot be denied that gender continues to be an issue in advertising despite the sophisticated and informed interpretations of the differences between men and women and the questionable importance of these differences when marketing the majority of goods and services. There is also the risk of perpetuating gender inequality if there is too much preoccupation with studies in gender role stereotypes.

The importance of gender for developing a company's marketing strategy is not universally accepted. Some businesses understand that it is a key to marketing success. Others rank it below other segmentation variables such as age, education, and income (Pinkerton, 1995; Rickard, 1995; Marketing, 1998). Despite the split opinions about the role of gender in advertising, the efforts of advertisers to create new gender images, which relate to the everyday experiences of contemporary women, are a fact. The change in female attitudes and perceptions is reflected in the advertising strategies of many companies, traditionally considered to manufacture goods and offer services mainly for male customers. Pinkerton (1995) observes that IBM has started to advertise in women's magazines. A lot of high-tech and car manufacturers have followed suit.

There are products and services which are generally believed to have a gender-neutral appeal. Among them are most medicines, life insurance, holidays, etc. Some life insurance companies used to have gender-specific approach to their consumers which turned out to be rather ineffective (Burton, 1995). Women may have a positive attitude to good role-models in advertisements but they are often irritated by "women only" tactics. (Pinkerton, 1995)

Flexibility of identities and the decline of tradition

Identity in post-modern society is seen as more fluid and transformable than ever before. This is a consequence of the increasing number of various ways in which popular ideas about the self in society have changed and are perpetuated by the media and high-tech, low-cost communications. Twenty or thirty years ago, researchers of popular media often came to the conclusion that conventional culture was resistant to social change and tried to confine people to traditional roles and categories. Today, the media should be given credit for being, *within limits*, a force for change, betterment, and empowerment. The traditional view of women as housewives, unqualified and low-paid workers has been replaced by the high-powered, determined and successful women icons. Meanwhile, man has ceased to be the absolute epitome of toughness, willful self-reliance, and masculine stamina. Traditional gender categories have not been entirely destroyed. However, the emergence of new ideas and images has made possible the shifting of gender roles and the surfacing of diverse identities.

Advertising has little respect for tradition. It fosters the desire to create new modes of life, new role models, and even new gender images. It generates favourable conditions for the emergence of a greater variety of identities. In post-modern societies everyone wants to 'live their own life', which is, 'an experimental life' (Beck, 2002: 26). Advertising contains myriad suggestions of ways of living. The social world is no longer confident in its traditions and "inherited recipes for living and role stereotypes fail to function" (ibid). This gives people the freedom to model their own new patterns of being, enrich and modify their identities. The impact of advertising on the construction of new identities is undeniable. Women in advertisements have become increasingly assertive and successful, and

triumphant in all roles – traditional and new. Men are said to be uneasy and confused about what their role is today. Failure to generate a masculine image and effect is turned into a source of humour in advertising. Since masculinity is a socially constructed performance and women these days expect more of men than just the essentialist idea of a traditional real man as biology and destiny, images of caring, gentle, generous and good-humoured men have inhabited a lot of advertisements in recent years.

Conclusion

The media will continue to bombard people with exciting or insipid advertisements featuring sophisticated or blatantly naïve gender stereotypes. The quest for gender equity in advertising, as anywhere else, requires a new awakening that incites critical thinking skills and the ability to make personal choice in line with our self-esteem. Advertisers will continue to make, what many would consider adverse, use of gender as a way of marketing goods and services. The pursuit of gender equality is inseparable from the battle against consumerism which can be won through, among other things, a dedication to creating authentic people, relationships, and attitudes in advertising. This might seem to be an ambitious task but it is achievable if only we focus on what and who we are rather than on what other people want us to be.

References:

1. Allan, K. and Coltrane, S. (1996) "Gender displaying television commercials: A comparative study of television commercials in the 1950s and 1980s", *Sex Roles*, 34, 185-203.
2. Alvesson, M. and Billing, Y.D. (1997) *Understanding Gender and Organizations*, Sage, Thousand Oaks: CA.
3. Bartsch, R., Burnett, T., Diller, T., & Rankin-Williams, E. (2000) "Gender representation in television commercials: updating an update", *Sex Roles*, 43 (9/10), 753-785.
4. Beck, U. (2002) "The Cosmopolitan society and its enemies", *Theory, Culture and Society*, 19 (1/2), 17-44.
5. Burton, D. (1995) "Women and Financial Services: Some Directions for Future Research." *International Journal of Bank Marketing*, 13 (8): 21-28.
6. Chandler, D. "Television and Gender Roles"
<http://www.aber.ac.uk/media/Modules/TF33120/gendertv.html>
<http://www.aber.ac.uk/media/Modules/TF33120/gendertv>
7. Darley, W. and Smith R. (1995) "Gender differences in information processing strategies: An empirical test of the selectivity model in advertising response", *Journal Advertising*, 14 (1), 41-56.
8. Furnham, A. and Thomson, L. (1999) "Gender role stereotyping in advertisements on two British radio stations", *Personality and Individual Differences*, 5, 941-959.
9. Goffman, E. (1976) *Gender Advertisements*, New York: Harper & Row.
10. Jones, G. (1991) "Gender differences in precompetition temporal patterning, *JSEP*, 13(1) March.
11. Marketing (1998) "DM Failures Linked to Gender Differences." *Marketing* (April 9): 4.
12. Pinkerton, J. (1995) "New Marketing Tactics to Woo Women to Computers?" *Dealerscope Merchandising* 37 (May): 1, 47+.
13. Rickard, L. (1995) "Subaru, GMC to Push to Win Over Women." *Advertising Age* 66 (April 3): S24.

ЗА НЯКОИ ПРОБЛЕМИ ПРИ СЕЛЕКЦИЯТА НА ПРОЕКТНИ МЕНИДЖЪРИ

гл. ас. д-р Вяра Красиминова Славянска
ЦИУН, БСУ

ABOUT SOME PROBLEMS WITH THE SELECTION OF PROJECT MANAGERS

Ass. Prof. PhD Viara Krasimirova Slavianska, *BFU*

Abstract: *The paper examines an especially important and live question for the successful realization of projects, namely - the selection of a project manager. There are presented basic sights about the essence of project management, as a totality of activities, and the totality of competencies, necessary for its effective practice. There are outlined the problems, resulting from the combination of these two totalities, as the accent is put upon the difficulties, pursuing the application of competency standards as criteria for managers' selection.*

Keywords: *project management, project manager's selection.*

УВОД

Неоспоримо аргументиран факт е, че проектният мениджър е изключително значим фактор за успешното изпълнение на един проект. Това поставя на преден план въпросите, свързани с подбора на подходяща личност за тази позиция.

Селекцията на персонал, като технология на предварителна подготовка, включва принципно следните етапи:

- 1) функционален анализ на длъжността/позицията;
- 2) избор и дефиниране на качества, имащи пряко отношение към качествено-то изпълнение на дейностите, включени в длъжността;
- 3) избор на надеждни и валидни измерители на тези качества.

В света на проектите този процес е значително затруднен и рядко се реализира на практика. Причините за това са разнопосочни. От една страна, спецификата на някои проекти, а именно – новаторския им характер, възпрепятства предварителното акумулиране на изчерпателна информация за същността и съдържанието на проектите дейности. От друга страна, липсват класификации на проектите от гледна точка на необходимите за тяхното управление и изпълнение компетенции.

Съществуват множество изследвания, насочени към анализиране на проектната работа, както и списъци с необходимите компетенции. За съжаление обаче е много трудно между тях да се установи връзка. В резултат на това, селекцията на проектни мениджъри практически се осъществява на базата на критерии, лишени от всякаква надеждност и валидност. Изключително важно е да се стартират опити за преустановяване на тази негативна практика, която в максимална степен вреди на изпълнението на проектите в съответствие с общоприетите измерители на успеха – време, качество и разходи.

1. СЪЩНОСТ И СЪДЪРЖАНИЕ НА ПРОЕКТНИЯ МЕНИДЖМЪНТ

Като съвкупност от критерии, процесът на подбор на проектни мениджъри се влияе от същността на работата, свързана с управлението на проекта. Като се има

предвид, че съдържанието и акцентите на проектния мениджмънт, ключовите фактори на успеха и ключовите компетенции се променят с времето, логично е изискванията към проектния мениджър също да се променят.

Така например, в зората на проектния мениджмънт (преди около 50-60 години), акцентът се поставя предимно върху различните подходи в прилагането на метода на критичния път (СРМ), с цел съкращаване времето за изпълнение на проекта. В продължение на много години и дори днес, този метод и свързаните с него „вероятностни“ техники, се разглеждат като есенцията на проектния мениджмънт от гледна точка на планирането и контрола върху изпълнението на проекта.

През 70-те години на миналия век, вниманието се измества към контрола върху проекта. Основен ангажимент на проектния мениджър по това време е да планира, организира, наблюдава и контролира, координирайки различните елементи на проекта. За осигуряване на стриктен контрол върху разходите и графици се разработват интегрирани, компютризирани управленски системи, способни да съчетаят времето, разходите и качеството, или поне в теоретичен аспект. Разработени са множество такива, но много малко от тях успяват наистина да интегрират проекта, а още по-малко са тези, които интегрират всички проекти в една организация. Към началото на 80-те години, пазарът се насища с компании, които притежават интегрирана управленска система, но въпреки това не успяват да реализират успешни проекти в рамките на посочения срок, разходи и качество.

Това подтиква организациите да търсят помощ при управление на своите проекти. Оказва се, че проектните мениджъри се опитват да ръководят и контролират екипи често в условията на матрична структура с малка предоставена власт над тях. Възниква нуждата от обучение за подобряване на междуличностните или т.нар. „меки“ умения, включващи аспекти като лидерство, взаимоотношения, управление на конфликти, мотивация, изграждане на екип и др.

Така се появява втората парадигма в проектния мениджмънт и се извършва преходът от „техническата“ към „поведенческата“ същност на проекта. Изследователите осъзнават, че подборът на проектни мениджъри е изключително важен и трябва да се извършва внимателно. Те трябва да се избират заради своите лидерски умения, доминиращи по значимост спрямо техническите, т.е. техническата компетентност не може да бъде единственото или водещото съображение при селекцията.

2. КОМПЕТЕНЦИИТЕ НА ПРОЕКТНИЯ МЕНИДЖЪР КАТО СТАНДАРТ

Към края на 80-те и началото на 90-те години ключово понятие в областта на проектния мениджмънт става „компетентност“ и изследователите¹ посвещават своите усилия на откриване на тази съвкупност от основни компетенции, която осигурява успешна реализация на проекта.

¹ Gido, J., J. Clements, *Successful Project Management*, Canada: Tomson South-Western, 2003; Mantel, S., J. Meredith, *Ies are best suited to challenging role of project manager*, *Industrial Engineering*, 18(4), 1986, p.54.; Crawford, L., *Profiling the competent project manager*, *PMI Research Conference*, France, 2000; Archibald, R. D., *Managing high-technology programs and projects*, New York: John Wiley & Sons, 1975; Posner, B. Z., *What it takes to be a good project manager*, *Project Management Journal*, XVIII(1), 1987, pp. 51-54; Crawford, L. H., *Assessing and developing project management competence*, *PMI 1999 Annual Seminars & Symposium*, Sylva, NC; Frame, J. D., *Project management competence: building key skills for individuals, teams, and organizations*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1999; Hartman, F. G. Shulmoski, *Quest for team competence*, *Project Management* (5), 1999, pp.10-15; Toney, F., *The superior project manager global competency standards and best practices*, New York: Marcel Dekker, Inc., 2002.

Съставят се множество както чисто теоретично, така и емпирично обосновани списъци, които за съжаление нямат особена стойност от гледна точка на селекцията на проектни мениджъри. Някои от тях са толкова обемни и детайлизирани, че губят всякаква практическа приложимост, други съдържат противоречиви и взаимно изключващи се качества, а всеобщ пропуск е липсата на ситуационно виждане и претенциите за универсална валидност.

Проектният мениджър се разглежда като най-важния елемент за успеха на проекта и това обуславя широкото разпространение на обучаващи програми. Професионалните организации по управление на проекти започват да разработват стандарти и сертификационни програми, свързани с придобиването на специфични компетенции в областта на проектното управление. Лидер в тази област е Институтът по управление на проекти (PMI), който публикува първото издание на "A Guide to Project Management Body of Knowledge" (PMBOK) през 1976 г. В последствие, Британската асоциация на проектните мениджъри (APM) издава "APM's Book of Knowledge"² през 1992г., Австралийският институт по управление на проекти (AIPM) издава „National Competency Standards“³ през 1996 г., Международната асоциация по управление на проекти (IPMA) издава „Competence Baseline“ през 1999 г. Всички тези организации периодично обновяват стандартите си за компетенции и ги преиздават.

България не остава встрани от тези глобални тенденции. Създадена през 2002 г. Българската асоциация за управление на проекти (БАУП) е пълноправен член на IPMA и се ангажира с обучение и сертификация на проектни мениджъри от 2008 г. Възниква въпросът доколко адекватни са тези обучаващи и сертификационни програми на нуждите на съществуващата реалност, т.е. на практикувания проектен мениджмънт?

3. КОМПЕТЕНЦИИТЕ КАТО КРИТЕРИЙ ЗА ПОДБОР НА МЕНИДЖЪРИ

Използването на компетенциите като критерий за подбор на проектни мениджъри, е свързано с редица проблеми. Те произтичат основно от следните обстоятелства:

- 1) не съществува универсална съвкупност от компетенции, приложима с еднакъв успех във всички проекти, следователно стандартите не са общовалидни;
- 2) компетенциите не могат да бъдат единствен критерий за селекция, тъй като не са единствена детерминанта на успешното изпълнение;
- 3) понякога липсват достатъчно надеждни и валидни измерители на притежаните компетенции, а освен това не съществува общоприето схващане за елементите на компетенциите и др.

² Association of Project Managers, The 40 key competencies of project management, 2001.

³ Australian Institute of Project Management, National competency standards for project management, 1996.

Стандартите не са общовалиден и универсален критерий за подбор

Широкото разпространение на програми за обучение и сертифициране на мениджъри, книги, учебници и изследвания в областта на проектния мениджмънт, се базира на убеждението, че между компетенциите на мениджъра и успеха на проекта съществува пряка връзка. Това, което често се пропуска обаче е, че процесът на подбор има своя вътрешна логика, т.е. идентифицирането на ключови компетенции с универсална приложимост и назначаването за мениджър на човек, който ги притежава, не е достатъчно условие за успешен проектен мениджмънт.

Универсалните стандарти за компетенции не звучат логично, тъй като не отчитат спецификата на конкретния проект. Съдържанието на проектните дейности е различно, характеристиките на екипа, който ще работи по този проект също, както и изискванията към проекта, а отгук качествата и компетенциите на мениджъра също трябва да бъдат различни. Възниква въпросът какви точно компетенции трябва да се търсят за всеки конкретен проект? Дали изобщо сертификацията е надежден „предиктор“ на изпълнението или организациите трябва да разработват собствени системи за обучение и селекция на проектни мениджъри?

Има логика различните проекти да бъдат управлявани по различен начин, но на този етап литературата не ни предлага достатъчно връзки между необходимата проектна работа и компетенциите на проектния мениджър. В същото време, най-вече практикуващите, осъзнават, че работата на проектния мениджър варира в зависимост от естеството и характеристиките на проекта. Една класификация на проектите би била полезна, тъй като ще ги диференцира според типа дейности, типа на необходимите компетенции и съответно инструменти за оценка, обучение и развитие на уменията и знанията. Това е проявлението на ситуационния подход в проектния мениджмънт.

Създаването и използването на стандарти за компетенции е свързано с множество затруднения. Както бе отбелязано, обикновено те се извличат чрез функционален анализ на длъжността, но за управленски длъжности често се оказва трудно да се извърши точен и всеобхватен анализ, поради невъзможността дейността да се разчлени на отделни компоненти. Освен това управленската дейност има ситуационен характер и е невъзможно да бъде стандартизирана за различните контексти. Допълнително се усложняват нещата от факта, че проектът е нетрадиционно начинание и често липсва необходимата информация.

По своята същност, стандартите са статични и консервативни. Тяхното разработване отнема доста време и веднъж създадени, те са неизменни и не могат лесно да бъдат приспособявани според спецификата на организацията (потребности, култура, бизнес стратегия и др.). Но скоростта на промяна в бизнеса поставя изисквания за гъвкавост към длъжностите и не може да се очаква, че веднъж компетентна, една личност завинаги остава такава. Възможно е да се окаже, че един служител съответства на националните стандарти, но въпреки това не е особено полезен за проекта или организацията.

Функционалният анализ допуска равна значимост на всяка единица компетенция, но в реалността някои компетенции са по-важни от други. Освен това, стандартите се фокусират върху индивида, но често работата се извършва от екипи и именно миксът от компетенции допринася за успеха. Следователно не е необходимо една личност да притежава всички изброени компетенции, а вместо това те са характеристика на високо съвършения екип.

Компетенциите не са директно свързани с изпълнението

В своята дисертация Lynn Crawford⁴ изследва значението на стандартите като база за оценяване и развитие на компетенциите. По-конкретно, тя използва PMBOK Guide и Австралийските национални стандарти за компетенции, които включват най-вече умения, практики и знания за проектното управление. Проверява хипотезата, че съществува позитивна зависимост между стандартите и ефективното изпълнение, но се оказва, че няма такава. Тези, които успяват да овладеят материята и да покажат висок резултат на изпитите (теоретични и практически), не винаги се справят добре в реалната трудова среда. Това поставя под въпрос универсалната валидност на въпросните стандарти. Връзката между компетенциите, стандартите и ситуационните фактори се оказва сложна и не еднозначна.

Изпълнението може да зависи от множество други променливи, затова не е лесно да се направи директна връзка между компетенциите и трудовото представяне, т.е. те не са надежден и валиден предиктор на ефективността. Компетенциите не са гаранция за успешно изпълнение и не могат да бъдат единствен критерий при подбора на проектни мениджъри. Те са само един от факторите; една личност може да притежава „правилните“ входящи компетенции, но въпреки това да не работи добре. Мотивацията може да варира от задача до задача и не е без значение спецификата на самия проект, синхрона или „химията“ между личността и длъжността.

Например, според Pettersen⁵ проектните мениджъри трябва да се подбират на базата на три основни критерия: способности, мотивация и персоналност. Според Robertson⁶, персоналността е нещо различно от компетенциите, което същевременно им оказва силно влияние. Връзката между компетенциите и трудовото изпълнение се опосредства от контекста и изискванията на задачата/длъжността.

Blackburn⁷ разграничава потенциалните компетенции от реалните. Потенциалът на една личност се формира при взаимодействието между вродените и придобитите умения. Под влияние на мотивацията, поведението рефлектира в някакъв резултат и именно той очертава измеренията на реалната компетентност. Авторът е убеден, че връзката между потенциала и изпълнението се моделира от опита като медиатор.

Оценяването на компетенциите е затруднено

Не всички компетенции могат лесно да бъдат наблюдавани и оценявани. Много често личностните качества се игнорират за сметка на техническите познания, които са по-лесни за проверяване и придобиване от меките компетенции. Ако уменията и знанията са видими, то личностните характеристики, мотиви и концепцията за Аз-а, са невидими за околните. Това е вероятната причина изследванията да са на-

⁴ Crawford, L., Project Management Competence. The Value of Standards, Brunel University, Uxbridge, UK, 2001.

⁵ Pettersen, N., What Do We Know About the Effective Project Manager?, Project Management Journal, 9(2), 99-104, 1991.

⁶ Robertson, I., Understanding Management Performance, British Academy of Management, 10(1), 5-12, 1999.

⁷ Blackburn, S., Excellent Women in Project Management: Recognizing Competence Beyond the PMBOK, Proceedings of the 29th Annual Project Management Institute Seminars and Symposium, Long Beach, USA, 1998.

сочени предимно към техническите умения и знания. Меките компетенции, като черти на персоналната и отношения, не са толкова очевидни и получават малко внимание. В същото време, именно те могат да се окажат по-добър предиктор на потенциала на една личност да работи, отколкото нейната функционална компетентност. Традиционните умения в проектния мениджмънт са входящи умения, но сами по себе си, не водят до отлично изпълнение, така както меките умения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изборът на проектен мениджър е един от първите проблеми, които очакват своето решение при стартиране на проекта. Твърде често критериите, по които се назначава той, нямат нищо общо с функционалния анализ на позицията, нито с оценка на притежаваните качества. Избира се този, който е ръководил или членувал в екипа, разработващ проектното предложение, или друг, чийто отдел е максимално заинтересован от резултатите от проекта, или някой, който не е ангажиран с множество други проекти и т.н. Това е порочна практика, нуждаеща се от преосмисляне, предвид значимостта на тази позиция за ефективното управление и реализиране на проекта.

Успешната селекция на проектни мениджъри преди всичко предполага два ключови момента: 1) точна представа, яснота за съдържанието на работата и ангажираността на проектния мениджър, т.е. прецизен анализ на неговата роля и 2) точна представа за качествата/компетенциите, необходими за изпълнението на тези дейности, както и наличието на достатъчно надеждни и валидни измерители за оценяване на тяхното притежаване. Съществува явна необходимост от създаване на класификации, осигуряващи по-добър синхрон и връзка между компетенциите на проектния мениджър и естеството и характеристиките на конкретния проект.

Проектите са различни като съвкупност от дейности и изисквания, както и като характеристики на проектния екип. Използването на универсални стандарти за компетенции като критерий за подбор на мениджъри, звучи нелогично и абсурдно.

ИНОВАТИВЕН ПОДХОД КЪМ ОБУЧЕНИЕТО ВЪВ ВИРТУАЛНИЯ СВЯТ В КОНТЕКСТА НА ПРОЕКТ AVATAR

гл. ас. д-р Мария Христова Монова-Желева, БСУ
ят. ас. Янислав Панайотов Желев, БСУ

ADDED VALUE OF TEACHING IN A VIRTUAL WORLD IN THE CONTEXT OF THE AVATAR PROJECT

Mariya Hristova Monova-Zheleva, *Burgas Free University*
Yanislav Panajotov Zhelevy, *Burgas Free University*

Abstract: *In this paper are described approaches and methods used in the framework of the international project AVATAR[1]. The project's primary aim is to enhance the quality of teaching and education in high schools through an innovative virtual world learning environment. The unique qualities of Virtual learning (v-learning) impart opportunities for collaborative learning and co-creation that can help teachers and students take a step closer towards the modernization and future of education. AVATAR provides an opportunity for both teachers and students to benefit from ICT skill development, social learning opportunities and a resource to help revive the traditional classroom environment, adding value to the learning process. V-learning promotes learning-by-doing that stimulates different learning styles and increases the level of student engagement in different subject matters through technology, integrating textbook, discussion groups and labs.*

Key Words: *3D virtual environment, Virtual Worlds (VL), V-learning, Virtual communities.*

Виртуални светове и V-обучение

Виртуалният свят е една онлайн общност – компютърно-базирана симулирана среда, в която потребителите могат да си взаимодействат един с друг, да използват и създават обекти. Виртуалните светове – интерактивната 3D виртуална среда, позволява на потребителите да преживеят, чрез своите аватари, текстово, 2D и 3D графично представяне и да комуникират чрез текст, графични икони, визуални жестове и звук.

Виртуалният свят представлява една много силна среда за обучение, която притежава голям набор от средства за социално взаимодействие и иновации в обучението, които насърчават участието на ученика. Той има способността да се адаптира и развива според различните потребности на учащите се, и може да преодолее ограниченията на обстановката, налагана от традиционната класна стая, където някои задачи е трудно да бъдат изпълнени поради най-различни причини (например: средства, местоположение и др.).

Въпреки че виртуалните светове съществуват от около двадесет години, техният реален потенциал и употреба за образователни цели нарастна чувствително през последните пет години. Понастоящем виртуални светове с образователна цел се използват предимно университети, музеи, художествени галерии и лаборатории.

Според редица изследователи в областта на V-obucheniето „... границите между виртуалните светове, игрите и социалните мрежи значително се размиват, и от тук идва убеждението, че през следващите пет години голяма част от младите хора на

възраст под 18 години ще имат свои аватари и ще използват подобен вид приложения ежедневно, което от своя страна ще означава, че те ще имат различни очаквания за това как ще се извършва тяхното обучение”.

Въпреки че основните изследвания за ползата от виртуалния свят по отношение на участието, контролирането на дейностите на учащите се, образователни стандарти и осигуряване на качеството са все още в ход, развитието на V-обучението през следващото десетилетие има потенциала коренно да промени начина, по който хората се обучават и възприемат самото образование.

V-обучението насърчава предоставянето на по-големи права на учащите се от гледна точка на възможностите за персонализиране, от една страна, на техните аватари, а от друга страна, на моделите на обучение чрез виртуално посредничество и работа.

V-обучение насърчава проактивното учене, като стимулира използването на различни техники и повишава нивото на ангажираност на учащите се към учебния материал. Виртуалният свят дава възможност да се докоснеш до практическата страна на изучавания материал, да видиш как стоят нещата на практика, дава възможност за социално взаимодействие, за проактивно учене и постоянна смяна на ролите, като всичко това излиза извън рамките на традиционната среда на класната стая.

Проект AVATAR¹

AVATAR – “Иновативен подход към обучението във виртуалния свят” е дву-годишен проект, съфинансиран от Европейската комисия по Програмата за учене през целия живот – „Коменски”.

Причините за появата на AVATAR са в липсата на използване на ресурсите на ИКТ в училищата в цяла Европа, независимо от образователните ползи и социалните възможности за обучение, които те предоставят. Основната цел е да се повиши качеството на преподаване и обучение в средните училища чрез иноваторската учебна среда, предоставяна от виртуалния свят. Уникалните качества на виртуалното обучение (V-обучение) дават възможности за съвместно обучение и работа, които могат да помогнат на преподавателите и студентите да ги извършват по един нов и модерен начин.

AVATAR предоставя възможност както на преподавателите, така и на студентите, да се възползват от ИКТ за развитие на умения, социални възможности за обучение и ресурс за възстановяване на традиционната учебна среда чрез представяне на иновативен подход към образованието.

Проектът е насочен главно към учителите и учениците от **средните училища** в Европа, представляващи различни културни и езикови среди и области на образование.

Методология

Една от основните цели на AVATAR е да се открие, посредством научни изследвания, виртуален свят, който предлага значима образователна стойност и е достатъчно практичен, и удобен особено за учители, за които средата за виртуално обучение е нова и непозната. Въз основа на резултатите от научните изследвания екипът на проекта е разработил и предлага курс за обучение на учители в средните училища в Европа, който да ги запознае с виртуалната среда и да ги обучи как да използват платформите на електронната и виртуалната среда за обучение. Проектът няма за цел да определи виртуалната среда като заместител на преподаването – той я представя като един ценен инструмент за допълване на работата в час.

¹ Проект AVATAR – www.avatarproject.eu

Резултатите от проведените експерименти с AVATAR показват, че методиката му спомага за подобряване на работата в час, че той представлява един иновативен подход към учебната програма и показва как виртуалната среда води до подобрения в обучението, и че тя може да стане причина за една революционна промяна в него.

Основните етапи на проекта са:

- **Изследване** на виртуалния свят, използван в областта на образованието и анализ на най-добрите практики на виртуалното обучение, посредством проучване чрез анкети, попълване на въпросници от страна на целевата група, и интервюта с експерти на ЕС, и на национално ниво.

- **Технологичен дизайн & създаване** на платформа и съдържание на курс AVATAR.

- **Провеждане на експеримент** в рамките на курса AVATAR, който ще бъде представен на английски език, и в който пред учители от средните училища в държавите-партньори ще бъде представена електронната и виртуалната среда на обучение.

Екипът на проекта AVATAR провежда изследване в шестте страни-партньори, за да избере подходящ виртуален свят за обучителния курс. Изследването цели да се идентифицира най-ефективният по отношение на образователната стойност и качество виртуален свят за обучение в средните училища. Ще бъдат анализирани най-добрите практики на обучението в такива среди на местно и европейско равнище. Резултатите от изследването ще се използват, за да се избере платформа на виртуалния свят и да се разработи учебна програма за пилотния обучителен курс.

Научно-изследователските дейности във всяка една от страните-партньори, включват:

- Сравнителен анализ на съществуващите виртуални светове, използвани в образованието и в успешно завършили проекти. Оценка на особеностите, и качеството на функциите и инструментите на виртуалните лаборатории.

- Видео интервюта с 2-3 учители и/или експерти, които ги използват виртуалните светове с образователни цели.

- Провеждане на анкети сред учители от средните училища, с цел събиране на информация за най-добрите практики и анализиране на текущите тенденции в обучението чрез виртуални свое в европейските училища.

На този адрес и Вие можете да видите и попълните въпросите от анкетата: <http://www.surveymonkey.com/s/avatarteach>

Партньори по проекта са:

- FORCOM /Formazione per la Comunicazione Interuniversity Consortium/, www.forcom.it, Италия (**Координатор**)

For.Com. е междууниверситетски консорциум, специализирал се в разработването и провеждането на ОКДО – Отворени курсове за дистанционно обучение, използвайки най-новите решения в областта на ИКТ и интерактивните средства за обучение, и образование. For.Com. е бенефициент и координатор на проекта, и провежда всички действия по управлението и популяризирането му, както и разработването на платформа за електронно обучение за нуждите на курса.

- Information Design FH JOANNEUM University of Applied Sciences, www.fh-joanneum.at, Австрия

Департаментът по информационен дизайн в университета по приложни науки FH JOANNEUM прави изследвания на взаимодействието човек-компютър и подобряването на процеса на учене чрез използването на различни технологии, за да разрабо-

ти една адаптивна, подобна на игра среда, насърчаваща когнитивните процеси посредством адаптиране, мотивация и взаимодействие. FH JOANNEUM ще координира курсовете на обучение, които ще се провеждат във всички страни-партньори е рамките на проекта.

- Бургаски свободен университет, www.bfu.bg – България

Бургаският свободен университет е един от първите частни университети в България, който активно промоцира електронното обучение в областта на образованието за възрастни и професионалното обучение. Той ръководи всички действия по експлоатация на резултатите и ще организира в България финалната работна среща по проекта AVATAR, в която ще участват всички ключови участници и заинтересовани страни.

- University of Southern Denmark, www.sdu.dk, Дания

Университетът на Южна Дания в момента е водещ университет в страната в използването и прилагането на електронното обучение, и е първият такъв в Европа, който направи кампус във виртуалния свят на SecondLife. Той отговаря за изграждането на лабораторията на виртуалния свят AVATAR и определянето на учебните цели и съдържание на платформите за електронно и виртуално обучение.

- Universidad Nacional de Educación a Distancia, www.uned.es, Испания

Това е най-големият университет в Испания, предлагащ дистанционно обучение и университетско образование, включително аудиовизуални материали, обучение на място, видеоконферентна връзка и виртуален кампус на национално и международно ниво. Той отговаря за всички действия, отнасящи се до качеството и оценка в областта на управлението на проекта, методологията, продуктите и резултатите.

- University of Hertfordshire, www.herts.ac.uk, Англия

Университетът в Хартфордшир е един от най-големите във Великобритания. В неговия департамент по компютърни науки работят едни от най-опитните и квалифицирани специалисти в страната, специализирани в областта на онлайн и виртуални кампуси за обучение. Университетът ръководи всички изследователски дейности и подпомага в изграждането на виртуалната лаборатория на курса.

- SOPH.ia In Action Consulting, www.sophiaconsulting.eu, Италия

SOPH.IA Консултинг е асоциация, работеща в областта на образованието, технологиите, научните изследвания и развитието. Нейният екип от експерти осигурява техническото подпомагане и обучение на организации, изпълняващи международни проекти. Тя се включва активно в различните етапи на проекта, включително и в провеждането на изследванията, експериментите, в разпространението и експлоатацията.

Виртуален център на AVATAR в Second Life

<http://slurl.com/secondlife/Uni%20of%20Herts/47/15926>

**ЛИПСВАЩИТЕ СТОЙНОСТИ ПРИ НАБЛЮДЕНИЕТО
НА РАБОТНАТА СИЛА – 2007 г. В БЪЛГАРИЯ**

гл. ас. Деян Лазаров
Бургаски свободен университет

**MISSING VALUES IN LABOUR FORCE SURVEY 2007
IN BULGARIA**

Deyan Lazarov
Burgas Free University

***Abstract:** The paper discusses the principles of missing values (MV) patterns and mechanisms. Using Labour Force Survey conducted in Bulgaria 2007 by National Statistical Institute are evaluated the MV mechanisms among employed by permanence of job and is shown that mechanism is not MCAR. In efforts to sift the MAR and MNAR mechanisms K-means cluster procedure is used and two different groups of individuals were found. In this two groups are implemented imputation by EM algorithm that performs very well in this situation.*

***Key Words:** Missing Values, Missing Mechanism, Missing pattern, Labour Force Survey, Imputation, EM algorithm.*

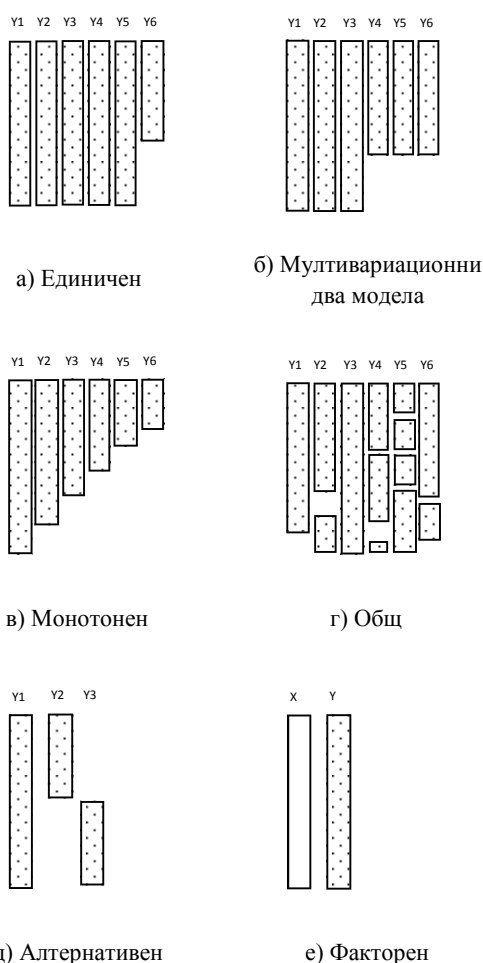
Непрекъснато, в рамките на годината, НСИ провежда репрезентативно наблюдение на домакинствата в страната, известно като НАБЛЮДЕНИЕ НА РАБОТНАТА СИЛА (НРС), и по този начин задоволява нуждата от информация за икономически активното население, заетостта и безработицата в България. В наблюдението участват всички лица на 15 и повече навършени години като на принципа на ротационна извадка се събира информация за редица показатели показващи естеството на явленията и начина на тяхното проявление. Ротационния принцип на извадката се изразява в това, че всяко следващо изследване използва половината от домакинствата от предходното и добавя нови – другата половина, но от същия преброителен участък. От статистическа гледна точка извадката е стратифицирана по области и вид на населеното място, двустепенна гнездова. В първата степен се избират гнезда сред преброителните участъци в България, чрез пропорционален вероятностен подбор. На втората степен се избират домакинства от преброителните участъци попаднали в извадката от първа степен. Обемът на попадналите в извадката домакинства варира в годините като през 2007 г. е бил 18 хил., а от 2008 г. - 19 504.

В настоящия доклад се използват годишни данни от НРС – 2007, предоставени на автора от НСИ с цел научно-изследователска работа и анализ. Всички изводи и заключения са валидни за данните от 2007 г. и не могат да се прехвърлят за предишни и следващи тримесечия и години.

Целта на настоящия доклад е анализ на моделите и механизмите на липсващи стойности в НРС - 2007, който от своя страна ще бъде добра основа за адекватно третиране на самите липсващи данни.

Липсващи стойности

В настоящия доклад базата данни се разглежда като правоъгълна, образувана от отговорите на всеки един респондент в редовете и въпросите, на които те отговарят, в колоните. За липсваща стойност (ЛС) се приема този случай, при който респондентът притежава значение по даден признак, но не го е посочил или то, по други причини, не е нанесено. За един респондент може да има липсващи стойности при повече от един въпрос (признак). В случая не може да се изследват липсващите данни в следствие на отказ на даден респондент въобще да участва в наблюдението, както и домакинства, които са попаднали в извадката, но не са намерени или са оказали сътрудничество.

Фиг. 1. Модели на ЛС

нето. По този начин имаме тяхна информация за признаците конструиращи извадката като местонахождение, брой лица, възраст и др., но липсва информация за признаците от анкетната карта. Техниката, която се използват в случая за компенсиране на

сътрудничесво. Авторът предполага, че подобни домакинства има в значителен обем и проблемът произтича основно от не актуалните избирателни списъци с информация от 2001 г., върху които се гради вероятностната извадка.

Модели на липсващи стойности

Моделите на липсващи стойности могат да се разделят на шест основни групи [2]. Ако в базата данни има единствен признак, при който се наблюдават липси за сметка на напълно въведени значения при останалите признаци се говори за *единичен модел* (Фиг. 1а). В илюстрацията Y_6 е с ЛС, а Y_i за $i = 1, 2, \dots, 5$ са наблюдавани променливи при всички единици. Това е първият установен и описан модел на липсващи стойности. Решения при него се търсят чрез моделиране на променливата с ЛС чрез останалите като задължително условие е добрата балансираност на резултатите по отношение на целите на изследването или наблюдението. Друг случай е когато вместо за един липсва информация за серия на брой признаци – Y_4 , Y_5 и Y_6 (Фиг. 1б). Този модел е известен като *мултивариационни два модела*. Най-често това се свързва с ненамиране на определени единици от извадката и техния отказ да участват в изследването.

ЛС е притегляне. В настоящата работа няма да може да се изследва този случай, поради база данни, с която разполагаме, където подобни случаи са изключени. *Монотонният модел* (Фиг. 1в) е типичен за лонгитюдните изследвания, когато дадени единици отпадат по една или друга причина. Така информацията за тях прогресивно намалява при всяка следваща вълна. В НРС също има вълни, но тяхната логика е съвсем различна. Независимо, че половината от домакинствата се запазват при следващата вълна, другата част се подменят случайно, което значително отклонява това наблюдение от логиката на лонгитюдните наблюдения. Типичен и очакван модел на ЛС, в НРС е *общият* (Фиг. 1е). Появата на ЛС има случаен характер и въвеждащите техники са удачно приложими. Специфичен е *алтернативният модел* (Фиг. 1д), при който за едни единици значенията на една променлива се наблюдават, само когато при друга те липсват. *Факторният модел* представя случая, когато в изследването не е наблюдавана променлива, която е в латентна връзка с напълно наблюдавана/и признаци. В примера X липсва, а Y е напълно наблюдавана (Фиг. 1е). Може да се приеме, че X е с 100% липсващи стойности и моделиране на Y с помощта на латентния фактор X и серия строги допускания се прилага като решение в подобни случаи. При НРС, към момента няма да предполагаме наличието на латентни фактори, т.е. разглеждаме факторния модел като възможен.

Механизми на поява на липсващи стойности

Много често, почти автоматично, всеки изследовател е склонен да реагира на проблема с ЛС като взема едно доста крайно и не винаги оправдано решение, че „липсващите стойности са при единици, които по нищо не се различават от единиците регистрирали своите значения на изследващите ги признаци”. Не винаги, особено когато делът на липсващите стойности е голям това е по подразбиране и може да се използва като хипотеза, без да се налага проверка. Приемайки това допускание автоматично се приема идеята, че липсващите стойности са случайна подизвадка или т. нар. „случайно липсващи” от извадката, която е трябвало да бъде наблюдавана.

Нека дефинираме пълната база от данни чрез $Y = (y_{ij})$, която представлява $(n \times K)$ правоъгълна матрица без липсващи стойности, с i -ти ред $y_i = (y_{i1}, \dots, y_{iK})$, където y_{ij} е значението на признака Y_j за i -тата единица.

Нека дефинираме и индикаторът на липсващи стойности – матрицата $M = (m_{ij})$ така, че $m_{ij} = 1$, ако y_{ij} е липсваща стойност и $m_{ij} = 0$, ако y_{ij} е наблюдавана. Т.е:

$$M_{ij} = \begin{cases} 1, & y_{ij} - \text{липсват} \\ 0, & y_{ij} - \text{наблюдавани} \end{cases}$$

Механизмите на липсващи стойности се описват чрез условното разпределение на M при известно Y , което можем да запишем $f(M|Y, \phi)$, където ϕ отразяват неизвестните параметри. Ако липсващите стойности не зависят от значенията на Y (липсващи или наблюдавани), то е в сила

$$1) \quad f(M|Y, \phi) = f(M|\phi) \quad \text{за всички стойности на } Y \text{ и } \phi$$

данните са **липсващи напълно случайно (ЛНС)**. Нека с $Y_{набл}$ отбележим наблюдаваната част на Y и с $Y_{липс}$ отбележим тази част от Y , която липсва. Механизъм, по-малко ограничаващ от ЛНС е случаят, когато липсващите стойности зависят само от компонента $Y_{набл}$ и не от липсващите стойности. Това може да се запише така:

$$2) \quad f(M|Y, \phi) = f(M|Y_{набл}, \phi) \quad \text{за всички стойности на } Y_{липс}, \phi.$$

Този механизъм се нарича **случайно липсващи (СЛ)** данни.

Механизмът е **не случайно липсващ (НСЛ)**, когато разпределението на M зависи от липсващите стойности на Y .

Нека да предположим, че разполагаме с един опростен вариант на разпределение на \mathbf{n} единици по значенията на случайната променлива (признак) $Y = (y_1, \dots, y_n)$. нека $M = (m_1, \dots, m_n)$, където $m_i = 0$ за единиците, които имат значения на признака, а $m_i = 1$ за липсващите данни. Да предположим, че съвместното разпределение на (y_i, M_i) е независимо при всички единици, т.е. вероятността да е направена регистрация при дадена единица не зависи от значенията на Y или M за останалите единици. Тогава,

$$3) \quad f(Y, M | \theta, \phi) = f(Y | \theta) f(M | Y, \phi) = \prod_{i=1}^n f(y_i | \theta) \prod_{i=1}^n f(M_i | y_i, \phi),$$

където $f(y_i | \theta)$ е плътността на y_i с неизвестни параметри θ , а $f(M_i | y_i, \phi)$ е плътността на разпределение на Бернули за бинарната променлива M_i с вероятност $\Pr(M_i = 1 | y_i, \phi)$ y_i да е липсваща. Ако липсващите стойности са независими от Y , то $\Pr(M_i = 1 | y_i, \phi) = \kappa$, константа независеща от y_i . В този случай можем да говорим за ЛНС. Ако механизъмът зависи от липсващите стойности на y_i , т.е. $\Pr(M_i = 1 | y_i, \phi) = f(y_{\text{липс}}, \varpi)$ то той е НСЛ.

Игнорируемост на механизмите на ЛС

Механизмите могат да се нарекат игнорируеми, ако а) са механизъм на случайно липсващи и б) параметрите, които управляват процеса за формиране на данните, като наблюдаеми или липсващи, са независими от параметрите, които трябва да бъдат оценени. Игнорируемостта практически означава, че не е нужно да се моделира механизъм на липсващите стойности, като част от процеса на оценяване.

Въпреки, че от практическа гледна точка, често се слага знак за равенство между ЛС и игнорируемостта поради факта, че на практика условие б) е почти винаги изпълнено, дори и във варианта, когато това не е вярно някои автори твърдят, че методите базирани на пълна игнорируемост работят доста добре. Въпреки всичко трябва да се има предвид, че в значителна степен по-добри резултати биха се получили, ако се моделира механизъм на липсващите данни.

В по-формална форма може да се конкретизира проблема чрез дефинициите дадени от Рубин [2]. Нека отново Y отразява базата данни и $Y = (Y_{\text{набл}}, Y_{\text{липс}})$. Нека с $f(Y | \theta) \equiv f(Y_{\text{набл}}, Y_{\text{липс}} | \theta)$ означим вероятността или плътността на съвместното разпределение на $Y_{\text{набл}}$ и $Y_{\text{липс}}$. Вероятностната плътност на $Y_{\text{набл}}$ може да бъде наблюдавана чрез интегриране на липсващите стойности $Y_{\text{липс}}$:

$$4) \quad f(Y_{\text{набл}} | \theta) = \int f(Y_{\text{набл}}, Y_{\text{липс}} | \theta) dY_{\text{липс}}$$

Авторите дефинират правдоподобие то на θ базирано на данните $Y_{\text{набл}}$ да е игнориращо механизъм на липсващи стойности като всяка функция на θ пропорционална на $f(Y_{\text{набл}} | \theta)$.

$$5) \quad L_{\text{игн}}(\theta|Y_{\text{набл}}) \propto f(Y_{\text{набл}}|\theta), \quad \theta \in \Omega_{\theta}$$

Заклучения, относно θ , могат да бъдат базирани на тази функция на правдоподобие $L_{\text{игн}}(\theta|Y_{\text{набл}})$, даваща възможност за игнориране на механизмът на липсващи стойности. На практика игнорируемите максимално правдоподобни (МП) оценки се получават чрез максимизиране на уравнение (5) по отношение на параметрите θ . Игнорируемите Бейсови оценки за θ , от своя страна, базирани на $Y_{\text{набл}}$ се получават чрез обединяването на *a priori* разпределението на $p(\theta)$ за θ и основните заключения, които могат да се направят на апостериорното разпределение:

$$6) \quad p(\theta|Y_{\text{набл}}) \propto p(\theta) \times L_{\text{игн}}(\theta|Y_{\text{набл}})$$

M_{ij} е индикатор на липсващите стойности, показващ кога дадено значение на Y липсва или не. Можем да приемем M като случайна променлива и да представим съвместното разпределение на M и Y . Това разпределение ще има плътност, която може да се представи чрез плътностите на разпределенията на Y и условното разпределение на M при Y със неизвестни параметри ψ . Това разпределение е известно като разпределение на механизма на липсващи стойности и може да се представи в аналитичен вид по следния начин:

$$7) \quad f(Y, M|\theta, \psi) = f(Y|\theta)f(M|Y, \psi), \quad \text{за } (\theta, \psi) \in \Omega_{\theta, \psi},$$

където $\Omega_{\theta, \psi}$ е параметричното пространство на (θ, ψ) .

Механизмът на липсващите стойности е игнорируем от гледна точка на заключения базирани на функция на правдоподобие ако:

а) данните са СЛ и

б) параметрите θ и ψ са независими, в смисъл, че съвместното пространство на параметрите (θ, ψ) е продукт на отделните пространства на θ и ψ .

Механизмът на липсващите стойности е игнорируем от бейсова гледна точка ако:

а) данните са СЛ и

б) параметрите θ и ψ са *a priori* независими, което означава че априорното разпределение има формата:

$$8) \quad p(\theta, \psi) = p(\theta)p(\psi)$$

Неигнорируеми механизми

Ако механизмът на данните не е СЛ, а НСЛ, се твърди, че той е неигнорируем. В този случай се налага той да се моделира за да се получат добри оценки на оценяваните параметри. Един широко разпространен метод, за неигнорируеми липсващи данни е двустъпковият метод за регресионни модели с избор на изместването на зависимата променлива на Хекман. Въпреки всички, трябва много добре да се познава природата на липсващите стойности, за да се правят ефективни оценки на параметрите на разпределенията от данни. Това се налага, защото данните в този случай не съдържа информация за подходящия модел и резултатите са силно чувствителни към избора му.

Тестване на механизмите на липсващи стойности

Основен проблем с липсващите стойности е, че обикновено е неизвестно как е протекъл процеса на формирането им, т.е. механизмът на липсващи стойности остава скрит. Обикновено е необходимо да се правят заключения за разпределението на индикатора на ЛС, които не могат да се проверят [2]. Данните от едно изследване дават възможност да се тества механизмът на ЛНС, но не и ЛС [1]. Много често изследователите залагат на механизмът ЛС дори и без той да е наистина доказан и действаш. Тук изниква въпроса за грешките, които се получават вследствие на подобно допускане. Според някои автори като Пол Алисън и Габриел Дуран негативното влияние на подобно предположение може да е малко и методите за въвеждане на данни под предположение за механизма СЛ могат да работят не лошо. Това твърдение не би трябвало да се приема абсолютно. Най-малкото то зависи от процента на ЛС в базата данни. Колкото е по-голям дялът на липсващата информация толкова по-важно става правилното идентифициране на механизма на ЛС

Обследването на механизмите на ЛС е не лека задача. При хипотезата на механизма ЛНС има ясна дефиниция за липса на връзка между всички наблюдаваните променливи и появата на липсващи стойности, което ни дава възможност да проверим тази хипотеза като за една променлива (Y_i) с липсващи данни разделим наблюденията при останалите метрирани променливи на две групи, получени при Y_i *набл* и Y_i *липс*. Така ако разполагаме с k -на брой метрирани променливи Y_j ($j=1, \dots, k$) и $j \neq i$, то за всяка променлива Y_j ще имаме набор от единици със регистрирани значения, които съответстват на Y_i *набл*, които ще означим с $Y_j |_{Y_i \text{ набл}}$ и набор от единици и техните значения съответстващи на Y_i *липс*, които ще означим с $Y_j |_{Y_i \text{ липс}}$. При статистически значима разлика между средните аритметични на $Y_j |_{Y_i \text{ набл}}$ и $Y_j |_{Y_i \text{ липс}}$ може да се говори за връзка между Y_i и Y_j . Това дава основание да се отхвърли хипотезата за ЛНС. Друг популярен тест е известен като ЛНС тест на Литъл (Little's MCAR test), представляващ χ^2 тест за механизма ЛНС. Той се основава на сравнението на получените средни стойности при различните подгрупи, образуани от различните модели на липсващи стойности и средните за цялата съвкупност [1]. Ако тестът се окаже незначим то механизма ЛНС може да се приеме за потвърден.

При отхвърляне на хипотезата за механизма ЛНС настъпват трудности с еднозначното определяне на действащия механизъм между СЛ и НСЛ. При механизма СЛ липсващите стойности са разпределени неслучайно по отношение на всички наблюдения, но би трябвало да са случайно разпределени в една или повече подгрупи (подизвадки) определени от значенията на анализирания признак Y_i . Механизмът НСЛ е най-проблемен. При него липсващите стойности са неслучайно разпределени по отношение на всички наблюдения, но вероятността за появяване на липсваща стойност не може да бъде оценена на базата на променливите в модела. Един от подходите в случая е използване на външни източници, минал опит и предположения за поява на ЛС. В настоящата работа ще използваме кластеризация по метода K-means. Предположението е, че ако механизмът е НСЛ, т. е. има значима връзка между появата на ЛС и значенията на променливата, при която се появяват, то би трябвало да може да се „разпознае“ модел в базата данни, при който да имаме значима кластерна разлика (най-вече на средните стойности на променливите в модела).

Наблюдение на работната сила в България 2007 г. – наблюдавани признаци

В изследването са използвани данни за цялата 2007 г., а не по примесечия. Наблюдавани са общо 160 признаци, част от които определят домакинството и единицата от домакинството, обект на изследване, чрез демографски характеристики, друга част се отнасят за заетостта при последната седмица на основна и допълнителна работа, форми на заетост и активност при търсене на работа и др. В настоящия до-

клад се наложи редуциране на признаците поради няколко причини. От една стана това, че не притежаването на дадено значение на признак води до автоматичното отпадане на въпроси в анкетната карта, задавани на респондента. От друга страна редица от признаците са технически идентификации на единиците в съвкупността, въведени от изследователския екип, които логически не се отнасят към изследвания обект, а именно липсващите стойности.

Табл. 1. *Общо описание на признаците*

Признаци	Бр. единици	Средна аритметична (Mean)	Стандартно отклонение (SD)	Липсващи стойности		Бр. екстремни стойности ^a	
				Брой	%	Долна граница	Горна граница
v14	46596	41,36	6,502	1933	4,0	527	1232
v26egr	48529	5,41	2,603	0	,0	392	0
v25	46762	41,25	6,890	1767	3,6	682	1221
v26bgr	48529	1995,29	86,756	0	,0	91	0
v26va	48529	2,26	6,134	0	,0	0	3999
v22	45987	41,36	6,068	2542	5,2	1501	1321
v21	48529	,05	,838	0	,0	0	239
v20	48528	,04	,706	1	,0	0	202
v26j	48498			31	,1		
v26z	48529			0	,0		
v26i	48529			0	,0		
v26k	48529			0	,0		

В настоящата работа специфичен интерес представлява появата на ЛС при заетите лица, т.е. бяха включени единиците дали положителен отговор на въпроса: „През МИНАЛАТА СЕДМИЦА работили ли сте някаква работа срещу заплащане или друг доход (поне 1 час)?”. Друго важно разделение на единиците се направи чрез това дали заетостта е на пълно или непълно работно време. В анализа се включиха само единици заети на пълно работно време и така признаците обект на анализ се редуцираха до 26, а единиците регистрирали значения по тези признаци 48 529 (Табл. 1). В доклада не са засегнати проблемите на екстремалните стойности. С по-тъмен цвят са означени признаците, при които се наблюдават ЛС. Повече от очевидно е, че делът на ЛС е нисък и представлява интерес за наблюдение в случай, че механизмът на тяхната поява е различен от ЛНС. Признаците с ЛС са: *Колко часа седмично работите ОБИКНОВЕНО на ОСНОВНАТА РАБОТА?* (v14); *Колко часа общо сте работили през МИНАЛАТА СЕДМИЦА на ОСНОВНАТА РАБОТА?* (v22); *Колко часа седмично желаете да работите – общо?*(v25); *Намирането на тази работа свързано ли е с участие на държавно бюро по труда, включително и чрез интернет страницата на Агенцията по заетостта?* (v26g).

Анализ на механизма на ЛС при НРС

За да се изследва механизмът на появяване на ЛС е приложен t тест на Стюdent при различни дисперсии при контролирано влияние на признаците с ЛС (Табл. 2). При този подход ако резултатите при единиците с ЛС не се различават от тези при единиците без ЛС, механизма на появата им може да се прием за ЛНС. В противен случай появата на липсващи стойности е във връзка с променливите в базата данни и механизма е ЛС или НСЛ. В анализа участват само метрирани призна-

ци, при които може да се изчисли средна аритметична и стандартно отклонение. За всяка променлива двойките са формирани на базата на индикатора присъстващ/липсващ (present/missing).

Табл. 2 *t* тест на Студент^a

	v14	v21	v20	v22	v25	v26va	v26d3	v26egr
v14 t	.	,7	1,3	1,1	25,8	-11,3	4,5	-1,4
df	.	2143,4	2235,4	72,1	166,2	40444,9	2144,5	2092,3
P(2-tail)	.	,513	,197	,257	,000	,000	,000	,170
# Present	46596	46595	46596	45914	46595	46596	46596	46596
# Missing	0	1933	1933	73	167	1933	1933	1933
Mean(Present)	41,36	,04	,05	41,37	41,37	1995,09	2,28	5,40
Mean(Missing)		,03	,03	39,78	8,35	2000,06	1,71	5,49
v22 t	38,5	-,7	,0	.	43,0	-10,8	6,2	-1,9
df	682,3	2777,6	2883,5	.	829,2	46198,1	2935,2	2829,9
P(2-tail)	,000	,478	,924	.	,000	,000	,000	,060
# Present	45914	45986	45987	45987	45934	45987	45987	45987
# Missing	682	2542	2542	0	828	2542	2542	2542
Mean(Present)	41,78	,04	,05	41,36	41,76	1995,04	2,30	5,40
Mean(Missing)	13,09	,05	,05	.	12,88	1999,78	1,62	5,50
v25 t	.	,4	1,0	-,3	.	-11,2	3,9	-1,3
df	.	1925,7	1994,8	52,0	.	37313,3	1936,4	1898,0
P(2-tail)	.	,684	,321	,735	.	,000	,000	,201
# Present	46595	46761	46762	45934	46762	46762	46762	46762
# Missing	1	1767	1767	53	0	1767	1767	1767
Mean(Present)	41,36	,04	,05	41,36	41,25	1995,11	2,28	5,41
Mean(Missing)	40,00	,03	,03	41,89	.	2000,04	1,76	5,49
v26g t	1,6	12,5	13,0	2,2	1,5	8,5	,0	-,6
df	30,0	48496,0	48497,0	29,3	30,0	30,0	30,0	30,0
P(2-tail)	,126	,000	,000	,033	,146	,000	,975	,531
# Present	46565	48497	48498	45957	46731	48498	48498	48498
# Missing	31	31	31	30	31	31	31	31
Mean(Present)	41,36	,04	,05	41,36	41,25	1996,19	2,26	5,41
Mean(Missing)	39,23	,00	,00	40,53	39,23	580,35	2,23	5,71

a. В анализа не са включени променливи с по-малко от 0.05% ЛС.

Видимо е, че при признака v25 – „Колко часа седмично желаете да работите - общо?“ при тази част от единиците, които не са липсващи при v14, средната аритметична е статистически значимо по-голяма от тази при единиците, които липсват при въпрос v14. Аналогично е положението, по отношение на въпрос v14, при признаците v26va – „От кога работите в това предприятие, за този работодател или извършвате самостоятелна дейност? (година)“ и v26d3 – “ОБЛАСТ в България”. В Табл. 2 със сиво са маркирани нивата на равнището на значимост при двустранна критична област (P(2-tail)), при които средните се различават значимо при съвкупностите на липсващите и представените случаи.

Проведения анализ еднозначно показва, че липсващите стойности при заетите на основна работа през 2007 г. не са **липсващи напълно случайно**. Има ясна връзка между задавания въпрос и появата на липсваща стойност. Това се потвърждава и от тестът на Литъл за ЛНС (Little's MCAR test): Chi-Square = 16327,786, DF = 45, Sig. = ,000. Статистическата значимост на теста гарантира липсата на пълна случайност при появата на ЛС. Независимо, че делът на ЛС е нисък, това прави последващият анализ интересен и специфичен. Подходът при компенсиране на ЛС трябва да бъде съобразен с различията между отговорилите и неотговорилите и факторната зависимост между задавания въпрос и не получаването на отговори. Допълнителен анализ, основан на съпоставката на ЛС при различните признаци показва, че меделът може да се разглежда като множество единични, т. е. няма връзка в появата на ЛС сред различните променливи. Това до известна степен улеснява компенсирането на ЛС при различните променливи. Най-важният извод, който трябва да се направи, е че ще бъде неоправдано механичното елиминиране на ЛС в базата данни. По този начин анализът ще се лиши от специфични подсъвкупности от единици, които значимо влияят на обобщените резултати за признаците.

От Табл. 3 се вижда, че връзката между признаците v14, v22 и v25 е изключително висока. Това се проявява и при появата на ЛС. Внимателно разглеждане на данните показва, че вероятността за поява на ЛС при единия признак е свързана с висока вероятност за поява на ЛС и при другите. Практически трите разпределения са много близки (Табл. 4).

Табл. 3. Кроскорелации

	v14	v22	v25	v26va	v26d3	v26egr	v20	v21
v14	1,000							
v22	,922	1,000						
v25	,981	,898	1,000					
v26va	,015	,014	,014	1,000				
v26d3	-,021	-,024	-,021	,014	1,000			
v26egr	,024	,033	,021	,015	,086	1,000		
v20	-,005	,060	-,003	,003	-,011	,002	1,000	
v21	-,005	,059	-,002	,003	-,010	,009	,889	1,000

Табл. 4. Основни характеристики на разпределенията на променливите v14, v22, v25

	V14 Колко часа седмично работите ОБИКНОВЕНО на ОСНОВНАТА РАБОТА?	V22 Колко часа общо сте работили през МИНАЛАТА СЕДМИЦА на ОСНОВНАТА РАБОТА?	V25 Колко часа седмично желаете да работите - общо?
N	Valid	46596	45987
	Missing	1933	2542
	Mean	41,36	41,36
	Std. Error of Mean	,030	,028
	Median	40,00	40,00
	Mode	40	40
	Std. Deviation	6,502	6,068
	Skewness	-1,468	,898
	Std. Error of Skewness	,011	,011
	Kurtosis	21,252	8,741
	Std. Error of Kurtosis	,023	,023
	Minimum	0	0
	Maximum	96	96

За проверка на модела НСЛ използваме последователни кластерни модели с нарастващи число на кластерите. Началото на анализа е при 2 кластера, а края при 11 кластера. При направения анализ се установи, че при групирането на единиците в 8 кластера в един от тях се получават центрове при променливите с ЛС (v14, v22, v25), значимо различни от останалите. Ако в останалите кластери центровете съответстват на средните при тези променливи, т. е. около 41 часа, то в **кластер номер 7 в анализа**, центровете при тези променливи са със стойност 61 часа. При направения анализ ЛС са отстранени чрез процедурата pairwise, т.е. използват се всички налични данни за оценка на разстоянията в кластерите, за всеки две променливи в анализа. Така размерът на този кластер е втори по големина с обем 2290 единици, като най-големият се състои от 45951 случая, а всички останали включват по-малко от 90 единици. Тези резултати показват, че в базата данни има единици, които се групират с други подобни и имат други характеристики по анализирания признаци (v14, v22, v25) от останалите. Това е основание да се предположи, че ако при тези единици се появят ЛС, то те ще имат различен модел на поява, т. е. механизмът ще е НСЛ.

При анализа на ЛС в кластерите се установи, че сред единиците от кластер 7 има изключително висок процент липсващи значения (табл. 5). Това налага при тяхното въвеждане да се подходи специфично, те да бъдат отделени и техният анализ да се базира на информацията от кластер 7.

Табл. 5. Липсващи стойности сред променливите в кластер 7

	Брой	Средна аритметична (Mean)	Стандартно отклонение (Std. Deviation)	Липсващи стойности		Бр. екстремни стойности ^а	
				Бр.	%	Долна граница	Горна граница
v14	1311	61,30	7,599	973	42,6	53	273
v20	2284	,16	1,839	0	,0	.	.
v21	2284	,13	1,404	0	,0	.	.
v22	1317	61,38	7,938	967	42,3	52	282
v25	1311	59,88	8,809	973	42,6	140	248
v26va	2284	2002,06	4,920	0	,0	104	0
v26d3	2284	,79	3,569	0	,0	.	.
v26egr	2284	5,42	2,598	0	,0	0	0

а. Бр. случаи извън границите (Mean - 2*SD, Mean + 2*SD).

Компенсирание на ЛС

Един от подходите за компенсиране на ЛС в случая е използването ЕМ алгоритъма (Expectation - Maximization Algorithm). Той минава през две основни стъпки, които се повтарят една след друга, докато се достигне до липса на промяна в основните параметри на анализирания променливи. Първата стъпка е оценката на средната и ковариацията на променливата с липсващи стойности на базата на последователни единични или множествени линейни регресии чрез останалите признаци в базата данни. Така се получават първоначални оценки за липсващите значения. Следващата стъпка – максимизиращата – използва първоначално попълнените редове за да оцени наново средните и ковариациите като използва информация за остатъците при регресионните модели. Така получените оценки след тази стъпка се подлагат отново на регресионна оценка – Е стъпка и т.н.

Съобразно направените изводи в предната част се използва следния подход при прилагане на ЕМ алгоритъма. За единиците принадлежащи към кластер 7 се прилага самостоятелен анализ, изхождайки от констатацията, че те имат специфични характеристики. Всички останали единици се обработват заедно. Така след въвеждането на значения при ЛС от кластер 7 дава резултати поместени в табл.6. В табл. 7 са представени сравнителни характеристики за единиците при които са направени въвеждания и останалите единици от кластера. Липсващите стойности при останалите кластери са поместени в табл. 8. Вижда се ЛС са се разделили почти по равно между двете съвкупности.

Табл. 6. Характеристики на разпределенията на променливите v14, v22, v25 от кластер 7 след прилагането на EM алгоритъма за въвеждане на ЛС

	N	Раз-мах	Min.	Max.	Средна аритметична		SD	Дис-персия	Асиметрия		Ексцес	
					Ст. грешка	Ст. грешка			Ст. грешка	Ст. грешка		
V14	2284	56	40	96	61,25	0,121	5,806	33,704	1,827	0,051	8,169	0,102
V22	2284	60	36	96	61,28	0,126	6,038	36,460	1,595	0,051	7,898	0,102
V25	2284	56	40	96	59,56	0,141	6,729	45,277	0,723	0,051	6,210	0,102

Табл. 7. Сравнение на средните аритметични между единиците с вмъкнати значения и останалите

Средни аритметични	v14	v22	v25	Стандартни отклонения	v14	v22	v25
Вс. значения	61,30	61,38	59,88	Вс. значения	7,599	7,938	8,809
EM	61,25	61,28	59,56	EM	7,568	7,939	8,779

Табл. 8 Липсващи стойности сред променливите в базата данни без кластер 7

	Брой	Средна аритметична (Mean)	Стандартно отклонение (Std. Deviation)	Липсващи стойности		Бр. екстремни стойности ^a	
				Бр.	%	Долна граница	Горна граница
v14	45285	40,78	5,476	960	2,1	528	44
v20	46245	,04	,755	0	,0	0	214
v21	46244	,04	,652	1	,0	0	179
v22	44670	40,77	4,888	1575	3,4	1871	105
v25	45451	40,71	6,025	794	1,7	682	139

a. Бр. случаи извън границите (Mean - 2*SD, Mean + 2*SD).

Прилагането на EM въвеждане на ЛС към единиците от табл. 8 може да се види в табл. 9, а сравнителни характеристики за единиците при които са направени въвеждания и останалите единици от съвкупността са представени в табл. 10.

Табл. 9. Характеристики на разпределенията на променливите v14, v22, v25 от базата данни без кластър 7 след прилагането на EM алгоритъма за въвеждане на ЛС

	N	Размах	Min.	Max.	Средна аритметична		SD	Дисперсия	Асиметрия		Ексцес	
						Ст. грешка				Ст. грешка		Ст. грешка
V14	46245	70	0	70	40,67	5,764	33,224	-4,310	0,011	29,994	0,023	46245
V22	46245	84	0	84	40,35	6,051	36,613	-2,325	0,011	10,809	0,023	46245
V25	46245	76	0	76	40,71	5,976	35,712	-4,154	0,011	28,808	0,023	46245

Табл. 10. Сравнение на средните аритметични между единиците с вмъкнати значения и останалите от базата данни без кластър 7

Средни аритметични	v14	v22	v25	Стандартни отклонения	v14	v22	v25
Вс. значения	40,78	40,77	40,71	Вс. значения	5,476	4,888	6,025
EM	40,67	40,35	40,71	EM	5,813	6,122	6,026

Заклучение

Основен момент в работата е идентифицирането на кластър 7 и изолирането на единиците попадащи в него. Това само по себе си е особен, но работещ подход при тестването и идентифицирането на механизма НСЛ. Предимство в анализа е големия обем на базата данни, която позволява да се изолират дори и малки като дял подсъвкупности, които обаче са обременени с голям процент ЛС. Тази идея, разбира се, има нужда от последващо развитие и подлагане на тестове, за да се определи като масово приложима. Тук беше използван единствено похода на K-means кластеризацията. Разумно е да се конкурира този подход с други, за да се определи оптималния алгоритъм.

От друга страна присъждането на значения на ЛС посредством EM алгоритъма дава изключително добър резултат. Разпределенията се възпроизвеждат добре и една от заплахите на въвеждащите процедури – редуцирането на дисперсията – характерно за моделно базираните процедури, не е на лице. При анализа на кластър 7 и

останалите единици тестът на Литъл за ЛНС показва статистическа значимост, което в случая подчерта, че в двете съвкупности механизмът на ЛС е случайно липсващи. Това от своя страна още веднъж наложи използването на ЕМ алгоритъма като въвеждаща процедура.

Като бъдеща работа е любопитно прилагането на многослоен персептрон като въвеждаща процедура при механизъм СЛ. Процедурата при определянето на теглата на активиращите функции на невронната мрежа е също итеративно, както при ЕМ алгоритъма, но като цяло моделът на връзката не е линеен за разлика от регресионните зависимости заложи при ЕМ, което може да бъде значително предимство в общия случай.

Литература:

1. Little, R.J.A. (1988). A Test of Missing Completely at Random for Multivariate Data with Missing Values. *Journal of the American Statistical Association* vol. 83, No 404
2. Little, R.J.A, Rubin, D.B. (2002). *Statistical Analysis with Missing Data* - 2nd ed., New Jersey: Wiley.
3. Rubin, D.B. (1987). *Multiple Imputation for Nonresponse in Survey*. New York: Wiley.
4. Rubin, D. (1996). Multiple imputation after 18+ Years. *Journal of the American Statistical Association* 91 (June): 473–89.
5. Scheffer, J. (2002), Dealing with Missing Data, *Research Letters in the Information and Mathematical Sciences* 3, 153-160.
6. Заетост и безработица (годишни данни) 2007, НСИ, София 2008.

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕОРИИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО

Диана Съботинова

ECONOMIC THEORIES ON POPULATION

Diana Sabotnova

Abstract: *Economic theories of the relationship between population and economic prosperity vary across the full spectrum of possible opinions. Since the productivity of world output is directly related to the population it is essential that proper balance is maintained between human population numbers and the natural world. There should be also a balance between the benefits to a society of a desired demographic outcome and the costs to the society of achieving it. A too rapidly growing or declining population would obviously involve many severe problems, so measures ought to be taken to prevent it.*

Key words: *Malthusian population theory, a law of population, overpopulation, optimal population, demographic transition, population ageing.*

I. ТЕОРИИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО

Теориите за населението търсят връзката между демографската динамика и икономическото развитие. Стремелът към благоденствие поставя пред изследователите въпросите за броя на населението във всеки един момент и как промените в числеността на хората се отразяват върху икономическите процеси. В зависимост от времето и историческите обстоятелства мненията са коренно противоположни – от виждането, че нарастването на населението води до просперитет, до противоположната гледна точка, че нарастването на населението води до бедност. За някои страни проблемът за населението е проблем на недостатъчното население, за други – проблем на свръхнаселението. Зависимостта между икономическо развитие и демографска динамика е двустранна – развитието на икономиката на свой ред оказва влияние върху промените в населението. До индустриалната революция броят на населението на Земята не търпи големи изменения, докато след това започва непрекъснато да расте и днес наближава 7 милиарда души, като по-голямата част от тези хора живеят в развиващите се страни. В развитите започва тенденция към намаляване и застаряване на населението. Високият жизнен стандарт свързваме както с удължаване на продължителността на живота, така и с намаляване на раждаемостта.

Икономическата мисъл предлага различни виждания по проблемите, повдигнати от съотношението на населението и наличните средства за препитание. Можем да различим три концепции: популациониско (оптимистично) течение; песимистично учение, чийто произход ни води към Малтус; и умерено (междинно) течение, което се опитва да определи оптимума на населеността.

Според Йозеф Шумпетер¹ „Възгледът, че ключът към историческите процеси трябва да се търси в променящата се численост на населението, е поне толкова приемлив, колкото и всяка историческа теория, която се основава на предразсъдъка, че съществува единствен главен двигател на социалното или икономическото развитие – било то техниката, религията, расата, класовата борба, формирането на капитала и др.”

¹ Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т. 1. С. Прозорец. 1998

1. Популяционистко (оптимистично) течение

До края на XVI век загриженост поражда отношението между нормата на раждаемост и нормата на смъртност. Проблемът за населението тогава е проблем за застрашителната по своите размери пренаселеност. Още в древността мисълта за свръхнаселението занимава Аристотел и Платон, които изказват идеята за оптимален брой на гражданството в „идеалния град-държава”. Обратният проблем е бил изключение. Но през XVII и XVIII век това се променя. Проблемът за населението се превръща в проблем на надостатъчното население, когато идеите за национално и териториално могъщество и експанзия изпълват сърцата и умовете на всички. При променените условия държавите започват да насърчават с всички средства нарастването на населението. Икономистите посрещат с ентузиазъм идеята за бързото увеличаване броя на населението. Многобройното и увеличаващо се население става най-важният признак за богатство – то се оказва главната причина за богатство. При съществуващите условия увеличаването на населението е водело до нарастване на реалния доход на човек от населението.

Меркантилистите развиват идеята за хората като източник на богатство и разглеждат положително демографската експанзия. Антонио Сера разглежда населението като важен фактор за нарастване на богатството. Томас Ман при това го обвързва с другите, главни за тогавашното време фактори – земята и морето. Ман, както по-късно и Уилям Пети, смятат големия брой население като източник на богатство, защото самата епоха на икономическо развитие разширява нуждите от работна сила с по-високи темпове, отколкото нараства населението. Според Ман² „Там, където населението е многочислено, промишлените занаяти процъфтяват, там търговията трябва да бъде обширна и страната богата.” За Пети хората са най-главната, най-основната и най-ценна стока.

При **физиократите** започват да се проявяват про-малтусиански идеи, свързани с натиска на населението върху средствата за живот. Те стигат до идеята за взаимозависимостите и мултипликационните ефекти. За тях населението е фактор за увеличаване на богатството, но и самото богатство е фактор за нарастване на населението. Това е безспорно една теория, имаща своите доказателства в епохата на прехода към индустриално общество, на първоначално натрупване на капитал, когато все още са достатъчни националните рамки на стоковия пазар. Същественото е, че тази теория намира почва и в по-късните периоди на развитието на научната мисъл, макар и видоизменена. Тя прозира в обобщенията за необходимостта от спазване на строга пропорционалност между темпа на нарастване на националния доход и прираста на населението. Виждането на физиократите – по-малко хора и по-добре култивирана земя – при съвременните темпове на урбанизация се видоизменя в тезата – по-малко хора в по-комфортни градове.

През XVIII век маркиз дьо Мирабо³ в своя труд „Приятелят на хората или трактат за населението” защитава идеята, че увеличаването на хранителните продукти води до нарастване на населението и обратното. Кене смята, че отначало трябва да се увеличат богатствата, след което рътът на населението ще дойде по естествен път.

² Бекярова, К., Б. Велев и Ив. Пипев. Икономически теории. П. Хермес. 2006

³ Бар, Р. и Фр. Тьолон. Политическа икономия. Т.1. С. Кама. 2002

Робърт Уолъс

Робърт Уолъс⁴ (1761 г.) разглежда егалитарния социализъм като абсолютно идеалната форма на обществото. И го отхвърля, като единствената причина, която изтъква, е обстоятелството, че подобно общество няма да има контрол върху действието на човешките физически сили за размножаване. Според него в крайна сметка развитието на едно комунистическо общество ще приключи в пренаселеност и нищета – гледна точка, която очевидно се отнася до ситуацията, характерна за времето, в което живее Уолъс.

Адам Смит

Смит⁵ в „Богатството на народите“ (1776 г.) обобщава всичко това, като свежда принципа за населението до тривиален факт, запазвайки обаче неговия характер на природен закон: „Всеки животински вид естествено се размножава съобразно със средствата за съществуване и никоий вид не може да се размножи над тяхната наличност.“ Но Смит не спира дотук – той продължава така: „Но в едно цивилизовано общество оскъдността на средствата за съществуване може да поставя рамки на по-нататъшното размножаване на човешкия род само в низшите слоеве на народа, и то само като унищожава голяма част от децата, родени от техните бракове.“ В духа на популационизма той заявява, че „Най-убедителният признак за процъфтяването на една страна е нарастването на нейното население: Смята се, че във Великобритания и в повечето други европейски страни то не може да се удвоява за по-малко от петстотин години. Установено е, че в британските колонии в Северна Америка то се удвоява за 20 или 25 години.“ Намира причината за нарастване на населението в щедрото заплащане на труда. Заключение на Смит е, че щедрото заплащане на труда е както следствие от нарастването на богатството, така и причина за нарастване на населението. „Да се оплакваме от него – значи да се оплакваме от необходимото следствие и причина за най-голямото обществено благополучие.“ Смит показва причината за повишаване на благосъстоянието – икономическият растеж. „Заслужава може би да се отбележи, че положението на трудещите се бедняци – голямата част от народа, е, изглежда, най-благоприятно и най-леко, когато обществото се намира в състояние на възход и върви напред към по-нататъшно обогатяване, а не когато е достигнало висока степен на богатство. Положението им е тежко и при състояние на застой и плачевно при състояние на упадък. Състоянието на възход означава в действителност бодрост и приповдигнат дух на всички класи на обществото, състоянието на застой – униние, а състоянието на упадък – потиснатост.“

Условията не се променят съществено през XVIII век. Защо тогава се появява обратната нагласа – която може да бъде наречена антипопулационистка или малтусианска – и защо става толкова популярна сред икономистите от средата на XVIII век нататък? Кои са причините за появата на песимизма относно бъдещето? Защо антипопулационизмът завладява английските икономисти, въпреки че това е епоха, в която икономиката на Англия отбелязва блестящ възход? Това Шумпетер обяснява с факта, че краткосрочните превратности, които характеризират епохата на Малтус, са скривали от неговия поглед дългосрочната тенденция на английската икономика. Така икономистите са били прави както да разглеждат бързото нарастване на население

⁴ Wallace, R. (2010). Various prospects of mankind, nature, and providence, Gale ECCO

⁵ Смит, А. Богатството на народите. С. Пата. 2006

нието като двигател, условие и признак за дългосрочно стопанско развитие, така и не по-малко прави да се тревожат от краткосрочните превратности в икономиката, в частност от безработицата, съпровождаща развитието. Още повече, че по времето на индустриалната революция от последните десетилетия на XVIII век в резултат на ускореното икономическо развитие тези краткосрочни превратности стават по-сериозни от преди. Това пречи на част от икономистите да изгубят дългосрочната тенденция, виждайки единствено краткосрочните ефекти.

2. Песимистично учение (малтусианство)

Интересен е фактът, че теорията за народонаселението, така както е представена от Малтус (като теория на факторите или „законите”, които определят броя и темпа на увеличаване или намаляване), възниква много преди това. „Малтусианският” принцип за народонаселението е предложен в завършена форма от Ботеро още през 1589 г. Според него населението бележи тенденция да нараства неограничено най-вече благодарение на човешката плодовитост. От друга страна, средствата за съществуване, както и възможностите за тяхното увеличаване, са безусловно ограничени и следователно поставят граница пред нарастването, която се явява и единствената граница; тази граница се закрепва чрез недостига, който принуждава хората да се въздържат от брак (Малтусовият негативен контрол, благоразумен контрол, „морално въздържание”), освен ако числеността не намалява заради войни, епидемии и т.н. (Малтусовият позитивен контрол). Това основополагащо изследване (по думите на Шумпетер) се появява много преди времето, когато посланието му би могло да получи отклик – то се загубва в популяционистката вълна от XVII век. Малтус не прави нищо друго, освен да го повтори с изключение на факта, че подчинява човешката плодовитост и средствата за съществуване на специфични икономически закономерности – населението нараства в геометрична прогресия, а храната нараства в аритметична прогресия. Законът за геометричната прогресия обаче е предложен през 1774 г. от Ортес, така че в рамките на съществуващите идеи за Малтус не остава да добави почти нищо, което вече да не е било казано. Ортес е този, който открива математическата диспропорция между движението на населението и растежа на количеството средства за живот. Почти по същото време през 1786 г. Дж. Таунсенд лансира идеята, че движението на населението се определя от количеството на средствата за препитание, тъй като, ако тяхното нарастване изостане от растежа на населението, последното чрез глад, мизерия и смърт се привежда в адекватна пропорция към съществуващите продоволствени възможности. Измежду авторите от XVIII век, които заявяват, че населението винаги ще нараства до границата, поставена от предлагането на средства за съществуване, са Франклин - 1751 г. и Мирабо – 1756 г. (който в свойствения си стил подчертава, че хората ще се размножават до границите на издръжките за съществуване „като плъхове в хамбар”).

Изводът е, че Ботеро още през 1589 г. е първият, който подема песимистичната нотка – той първи свързва нарастването на населението с бедността. Фактът, че дадено население е в състояние физически да се умножава, докато не започне да му липсва не само храна, но и земя, на която да живее, не дава основания за безпокойство дотогава, докато не се допълни с твърдението, че то наистина е склонно да направи това, вместо да реагира на разширяващата се икономическа среда, като нараства успоредно с нея (или дори като намали раждаемостта). Населението трябва в действителност да е склонно „да оказва натиск” върху предлагането на храна, твърди Шумпетер. Кене е този, според който натискът на населението е вече налице през

1750 г. Той не само поддържа тезата, че размножаването няма други ограничители освен средствата за съществуване, а и че то винаги проявява тенденция да ги отхвърля. Така всички автори стигат до теорията за бедността, почиваща върху пренаселеността, която е същността на малтусианството.

Томас Малтус

Рисковете от свръхнаселеността са ясно очертани от Малтус⁶ в „Есе върху принципите на населението и неговото влияние върху бъдещето на обществото с бележки върху спекулациите на г-н Годуин, г-н Кондорсе и други автори” (1798 г.). Това е произведението, което доминира ученията за населението в продължение на целия XIX век. Неговата теза е проста: когато населението не е ограничавано от никакви препятствия, то нараства в геометрична прогресия и се удвоява на всеки 25 години, докато в същото време продуктите за препитание могат да нарастват не по-бързо от аритметична прогресия. На тази тенденция на растеж на населението се противопоставят разрушителни пречки (бедност, война, чума, глад), както и някои ограничителни препятствия: въздържащ морал, т.е. въздржане от женитба, целомъдрие. Във второто издание на своя труд (1803 г.) Малтус чрез демографски статистики се опитва да докаже тезите, които преди това е издигнал.

По начина, по който теорията е представена в първото издание, тя се стреми да покаже, че населението действително и неизбежно нараства по-бързо от увеличаването на средствата за препитание и че това е причината за наблюдаваната бедност. Второто издание от 1803 г. е свършено нов труд, който освен изобилната статистика съдържа съвсем различна теория. Защото въвеждането на благоразумния контрол („моралното въздржане“) променя коренно нещата. Малтус не обсъжда никакви други следствия от моралното въздржане, освен ефекта му върху броя на населението – например въздействието му върху качеството на населението или неговата мотивация. Малтус упорито се придържа към първоначалните си изводи и защитава релевантността на теорията си за времето, в което живее.

След като Малтусовата теория не само оказва толкова силно влияние както върху развитието на демографията и социалните науки, но също има и огромен политически натиск и международен отзвук, ще се спрем по-подробно върху нея. За да обоснове по-бавния растеж на средствата за съществуване от динамичното размножаване на човешкия род, Малтус прибегва до аргументите на т. нар. „Закон за намаляващото плодородие на почвата” и ограничеността на пригодните за селскостопанска работа земи. Той въвежда като твърде реалистична хипотезата, че с растежа на населението годната за обработване земя постепенно се изчерпва и че в крайна сметка тя може да се окаже изцяло въведена в производствения процес. Тогава увеличаването на обема на средствата за живот ще става единствено по пътя на повишаване на плодородието на почвата чрез допълнително влагане на труд и капитал. Но съгласно закона за намаляващото плодородие на почвата всяко следващо влагане на труд и капитал за подобряване обработката на една и съща земя дава все по-ниски допълнителни добиви на продоволствени продукти. Следователно повишаването на производителната сила на земята ще се съпровожда с намаляване на произвежданите средства за съществуване. С това се доказва по принцип по-бавният във времето темп на тяхното

⁶ Malthus, Th. R. (1798). An Essay on the Principle of Population, London, <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>

възпроизводство в сравнение с неограниченото възпроизводство на населението. С други думи, ако времето за удвояване на населението е 25 години, то времето за двойното увеличение на произведенията на земята със сигурност ще бъде много повече. Даже ако се допусне, както разсъждава Малтус, че в дадена страна с високопродуктивно земеделие прирастът на селскостопанската продукция не намалява и че за 25 години земеделското производство може действително да се удвои, то в следващия 25-годишен период в никакъв случай не може да се допусне, че плодородието на земята ще може да нарасне в такава степен, че да даде четворно повече продукция. „Да допуснем това – пише Малтус, – значи да пренебрегнем всички наши знания и представи за производителността на почвата.” Изводът от тези разсъждения, отнесен към целия свят, се налага сам по себе си: средствата за съществуване, добивани от земята, не нарастват в геометрична, а в най-добрия случай в аритметична прогресия. „И така, изхождайки от действителното състояние на населените земи, ние можем да твърдим, че средствата за съществуване при най-благоприятните условия за приложение на човешкия труд никога не могат да нарастват по-бързо от аритметична прогресия.” – заключава Малтус.

По волята на открития от Малтус „висш закон” постоянният стремеж на хората към размножаване се възпрепятства от суровата действителност и се удържа в съответствие с растежа на средствата за съществуване. Недостигът на ресурсите за препитание според Малтус е постоянното и главно препятствие, което в крайна сметка регулира растежа на човешката „порода”. Това препятствие според него се открива навсякъде, където има пренаселеност и то непрекъснато се проявява в различните форми на бедността, мизерията и човешкото нещастие.

От действието на закона за народонаселението Малтус извежда главната идея на своята теория. Тя се свежда до това, че по „волята” на вечния си природен нагон към размножаване човечеството с императивна необходимост създава излишък от свръхнаселение, което, превишавайки наличните ресурси за потребление, със същото постоянство и неизбежност с обрича на мизерия, глад и измиране. Главната и постоянна причина за бедността според него не зависи толкова от начина на управление или от неравномерното разпределение на имуществото, а се обуславя от „естествените закони и човешките страсти”. „Аз стигнах до заключението – заявява той, – че във всички страни развитието на бедността и бедствията трябва да се припишат изключително на закона.”

Малтус дава своя подробна систематизация на всички форми на проявление, чрез които главното препятствие – недостигът на средства за съществуване – „регутира” населението. Препятствията са групирани основно в две групи. Едните той нарича задържащи препятствия, защото възпират размножаването и растежа на населението. Другите са определени като разрушителни препятствия, тъй като съкращават чрез унищожение излишното население. Задържащите и разрушителните препятствия на свой ред се свеждат до три главни вида: нравствено обуздаване, порок и нещастие.

Механизмът на действието на препятствията според Малтус описва постоянни колебания, следвайки движението на населението. „Когато растежът на населението достига крайния си предел, по правило всички препятствия – както задържащите, така и разрушителните, започват да действат особено силно. Силно нараства склонността към порока, децата много по-често остават на произвола на съдбата, увеличават се честотата и опустошителната сила на войните и епидемиите. Тези и всички други причини продължават неотслабващо да действат, докато населението

не бъде сведено до равнището на ресурсите за потребление. Тогава възвръщането към нормалното задоволяване на жизнените потребности отново предизвиква растежа на населението, което след време пак ще започва да се задържа и съкращава от същите причини.” В зависимост от конкретните условия в отделните страни всяко едно от различните препятствия може да действа с по-голяма или по-малка сила, на при всички случаи вследствие механизма на действието на препятствията в историята на всяка страна трябва да се наблюдават ретроградни и прогресивни колебания в движението на населението.

Типичното действие на препятствията за съвременното за Малтус общество протича по следния начин: когато населението започне да изпреварва наличните ресурси за потребление, недостигът от тях се отразява върху живота преди всичко на най-неимотната част от обществото – работническото население. Тогава броят на работниците надминава „количеството на работата” или възможностите за трудова заетост, т.е. появява се безработица. Предлаганото количество труд съответно надвишава търсеното количество, в резултат на което работната заплата неминуемо спада. Но по-високата оскъдност на предметите за потребление естествено води до повишаване на техните цени. В съответствие с тези противоположни тенденции достъпът до средствата за живот се ограничава, недоимъкът расте и повечето работници и техните семейства започват да изпитват крайна нужда. Нуждата и естественият стремеж да запазят нещо от равнището си на живот принуждават работниците да се трудят повече и по-изнурително от преди, което пряко се отразява на тяхното здраве и продължителност на живот. Освен това по време на такава нужда брачните съюзи се затрудняват, браковете като цяло намаляват, издръжката на семейството и поколението става трудна и непълноценна, болестите и смъртността се увеличават. Като цяло възпроизводството на работническото население се влошава и растежът му намалява или спира.

В същото време се създават условия за обратния процес. Ниската работна заплата, относителното изобилие на работна сила, нуждата, която принуждава работниците да работят повече, високите цени на средствата за живот стимулират и дават възможност на земеделците-капиталисти да приложат към земята повече труд и капитал, да включат в оборот нови по-лоши участъци земя и да подобрят обработката и плодородието на вече експлоатираните земи. Това повишава търсенето на труд, работната заплата расте към старото си равнище, производството на средствата за живот се увеличава, което като цяло води до изравняване на величината им с числото на работническото население. Тогава положението на работниците и на техните семейства сравнително се подобрява, а препятствията, задържащи и съкращаващи техния брой, намаляват силата на действието си или спират. След известен период от време колебанията се възстановяват и показаните причини и следствия се повтарят ту по посока на растежа, ту по посока на спада на работническото население и като цяло на населението въобще.

В това противоречиво действие на закона Малтус вижда заложения в него двигател на икономическото развитие и обществения прогрес. „Главният подбудителен мотив” за постиженията на цивилизацията той извежда от взаимодействието между растежа на населението и постоянния стремеж на хората да задоволяват потребностите си от средства за съществуване. „Потребността от средствата за съществуване не би била достатъчно настойчива и не би съдействала за развитието на човешките способности, ако стремежът на хората към бързо и безгранично размножаване не усилваше напрежението на тази потребност. Ако тези две величини – население

нието и средствата за съществуване – нарастваха в еднаква степен, аз не знам каква подбуда би могла да победи естествената леност у човека и какво би го заставило да разширява обработката на земята.” – пише Малтус. Затова диспропорцията между растежа на населението и средствата за съществуване, причиняваща бедността и толкова злини на хората, Малтус в същото време разглежда като „голямо положително благо и безусловна необходимост” за нарастването на труда и производството, благодарение на което са постигнати безчислените ползи и преимущества на цивилизацията.

Малтус счита, че напълно във волята, интереса и възможностите на хората е да контролират желанията, постъпките и въобще жизнената си дейност така, че да отслабят действието на главната причина за бедствията – растежът на населението. „Ако нарастването на народонаселението неизбежно трябва да се задържа от някакво препятствие, то по-добре това да бъде благоразумното съобразяване с трудностите на семейното обезпечаване, отколкото мизерията и страданията.”

Принципната обвързаност на самообуздаването със средствата за живот означава, че всяко нарастване на тяхното производство трябва да се изрази в адекватен прираст на населението, но (и това в случая е най-важното) на осигурено със средства за препитание население. Освен това Малтус допуска, че абстрактният предел на производителността на земята е с твърде разтегливи и неопределени във времето граници. „Производителната способност на земята, разбира се, не е безпределна, но тя в точния смисъл на думата е неопределена, т.е. тя няма известни на нас и точни граници. Твърде вероятно е никога да не настъпи това време, когато плодовете на техническите изобретения ще станат съвършено безсилни да увеличат производителността на земята.”, прогнозира Малтус. Това означава, че в рамките на закона за народонаселението чрез нравственото самообуздаване и благодарение на техническия прогрес може да се осъществява постоянно, в неопределени във времето граници увеличаване на населението, без да се допусне действието на унищожителните препятствия от рода на пороците и нещастията.

Ето защо тази позитивна роля на нравственото обуздаване в закона за народонаселението Малтус разглежда като главно достойнство на своята теория. Противно на мизантропските представи за него именно чрез това достойнство на учението си той се обявява за враг на страданията на човешкия род. „Намаляването на пороците и бедствията – признава той – са крайната цел на моите стремежи, а посочените от мен препятствия на размножаването трябва да бъдат разглеждани като средство за постигането на тази цел.” Давайки истината за действието на закона за народонаселението и средствата за неговото спазване, Малтус се надява, че хората ще съумеят благодарение на разума си и нравствените си добродетели да станат по-добри господари на собствената си съдба.

Дейвид Рикардо

Рикардо⁷ (1817 г.) предупреждава за бедствията от свръхнаселението: „В онези страни, където има в изобилие плодородна земя, но където поради невежеството, леността и варварството на населението жителите им са изложени на всички бедствия, произтичащи от бедността и глада, и където се казва, че населението се противопоставя на средствата за съществуване, трябва да се приложи съвсем различен лек от този, който е необходим в отдавна заселените страни, изпитващи – поради

⁷ Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. С. Рата. 2006

намаляващото предлагане на суров продукт – всички бедствия на едно свръхнаселение.”

Причините за това „зло” той намира в лошото управление, несигурността на собствеността и нуждата от образование във всички слоеве на народа: „За да бъде направен по-щастлив, той (народът) изисква да бъде по-добре управляван и обучаван. Тогава неизбежният резултат ще бъде, че увеличението на капитала ще бъде по-голямо от увеличението на населението. Никакво увеличаване на населението не може да бъде прекалено голямо, след като производителните сили са още по-големи. В другия случай населението расте по-бързо от средствата, необходими за неговата издръжка. Всяко повишено трудолюбие, ако не се придружава от намаляване на темповете на прираста на населението, само ще увеличи злото, защото производството не може да върви в крак с него.”

Във второто издание на „Принципите” Рикардо твърди: „В единия случай мизерията произтича от пасивността на народа. За да бъде направен по-щастлив, той се нуждае само от стимул да напряга мускули; при такова напрягане на мускулите никакво увеличение на населението не може да бъде прекалено голямо, щом производителните сили са още по-големи. В другия случай населението расте по-бързо от средствата, нужни за неговата издръжка. Всяко повишено трудолюбие, ако не се придружава от намаляване на темпа на прираста на населението, само ще увеличи злото, защото производството не може да върви в крак с него. ... Средството против бедствията ... е да се стимулира трудолюбието, да се създадат нови потребности и да се внедрят нови вкусове; защото тези страни трябва да натрупат много по-голямо количество капитал, преди намалената норма на производство да направи нарастването на капитала по необходимост по-малко бързо от нарастването на населението. ... Ако населението намалее, това зло би нараснало, защото би се повишила работната заплата и следователно работникът би получил възможност срещу още по-малка част от своя труд да получава всичко, което изискват умерените му потребности.”

Уилям Насау Сеньор

По думите на Сеньор⁸ (1836 г.) „Населението на света ... се ограничава единствено от морални или физически бедствия или от страх, че няма да достигат онези предмети на богатството, които привичките на индивидите от всяка класа ги карат да желаят.”

Джон Стюарт Мил

Дж. Ст. Мил⁹ (1848 г.) се занимава съвсем бегло с населението – той обяснява това, заявявайки, че темата е обстойно анализирана от Малтус. Но Мил поставя закона за народонаселението в отношение със „закона” за намаляващата доходност от земята и несъмнено твърдо вярва във валидността и непосредствената значимост на Малтусовата теория. Това той демонстрира чрез интереса си към пролема за константното население. Според Шумпетер¹⁰ изявлението на Мил, че „гъстотата на населението, необходима, за да може човешкият род в най-голяма степен да се възползва от всички предимства на сътрудничеството и на социалното взаимодействие, вече е

⁸ Senior, N. W. (2003). An Outline of the Science of Political Economy, London, Routledge

⁹ Mill, J. S. Principles of Political Economy with Some of their Application to Social Philosophy, Oxford University Press, 1988

¹⁰ Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т.1. С. Прозорец. 1998

достигната в най-населените страни”, внушава идеята, че всяко по-нататъшно нарастване на европейското население ще доведе единствено до „напрежение”.

Основният извод на Джон Стюарт Мил по отношение на работната заплата е, че тя зависи от съотношението между числеността на трудещото се население и капитала, и то в частта, предназначена за фонд „Работна заплата.” Мил пише: „Ако в дадено време или в дадено място работната заплата е висока, ако класата на наемните работници се ползва с големи средства за препитание, причината за това не е нищо друго, а по-големият размер на капитала спрямо числеността на населението.” Като мярка за запазване на жизненото равнище Мил предлага да се раздават поземлени участъци на работниците, от които те да допълват своята работна заплата. Друг начин за увеличаване на работната заплата според Мил е намаляването на раждаемостта, което може да стане с могъщата подкрепа на огромната част от жените. Това схващане е свързано с предположението, че пазарът на работната сила по този начин ще бъде уравнивесен и колебанията в размера на работната заплата ще намалют. Мил обръща особено внимание на ефективността и производителността на труда като начин за повишаване на работната заплата. Той отбелязва: „Всеки има право да живее ... и би следвало да се гарантира на всеки родил се да получава добра работна заплата.” Мил свързва своята постановка с редица условия: за контрол над раждаемостта, за държавно работническо законодателство и други. Освен това посочва: „Преди всичко е необходима действена национална система за образование на децата на трудещите се, а заедно с това е необходима и система от мерки, които да унищожат нищетата сред бедните.” Явната му привързаност към контрола над раждаемостта го причислява към поддръжниците на малтусианството.

Малтусовото учение се оказва здраво вградено в системата на икономическата мисъл и се превръща в „правилния” възглед за народонаселението – също както свободната търговия става „правилната” политическа стратегия. То става неизменен елемент от установена веднъж завинаги вечна истина. „Не трябва да се изненадваме, че някои хора, отвратени от подобно крайно и неаргументирано допускане, започват да ненавиждат тази „наука за икономиката” независимо от всякакви класови или партийни съображения – едно усещане, което става важен за по-нататъшната съдба на нашата наука фактор.”¹¹

3. Критика на малтусианството

Според утопистите, при добре организирано общество, което почива на принципа на справедливостта, ще се породят фактори, които да ограничават извънмерния растеж на населението. Следователно те предвиждат равновесие, при което се търси участието на социалните фактори.

Според теорията на **Пиер Прудон** при нормална форма на социалните отношения производителността и производството могат да се развиват с много по-бързи темпове от самото население. Той смята, че ако населението се удвоява за даден период, производителността на труда и природното богатство могат лесно да се увеличат четири пъти. Реално отчита, че производството на стоки и нарастването на населението не могат непрекъснато да растат с бързи темпове, защото това ще изчерпи ресурсите и ще претовари планетата. Затова препоръчва средства за удължаване на

¹¹ Пак там

периода на възпроизводството на блага и на хора, както и не смята за бедствие достигането на екстремалната граница на производство на хора и продукти. Прудон смята малтусовите позиции за неморални, защото обясняват бедността на масите с явления, които прикриват същността на икономическия ред.

Тезата на **Робърт Оуен** е за развитието на населението по аритметична прогресия в съответствие с аритметичния закон за търсенето и предлагането. Той приема този закон като израз на принципа за индивидуалните интереси и отчита диаметралната му противоположност на принципа за тоталния просперитет на обществото. Защи­тава позицията, че благодарение на развитието на човешките знания и правилното управление на човешкото общество един зает може да произвежда десет пъти повече от обема на продуктите, необходими за неговите лични нужди. Следователно още тогава той прозира решаващата роля на техническия прогрес и социалното управление. По оценка на Оуен нарастването на населението в периода на бързото развитие на производителните сили не е обезпокояващо.

Томас Ходжкин отива още по-далече в изучаването на процесите и поставя нови възможности за пределните граници. За Ходжкин населението нараства по-бързо от увеличаването на капитала и заетите. Като приема, че единствен източник на богатство е трудът, той твърди, че богатството може да се увеличава само ако населението расте бързо. С това оспорва Малтусовите позиции и го обвинява, че той заблуждава работниците по отношение на източника на собственото им съществуване. Допуска, че дори когато производителността на труда спада, богатството ще нараства за сметка на включването на повече единици работна сила.

Карл Маркс

На марксистката демографска доктрина трябва да бъде отделено специално място. Още в своята „История на икономическите доктрини“ Маркс остро критикува концепциите на Малтус и „абсолютната вулгарност на неговите постулати“, защитавайки идеята, че демографският прираст може да бъде усвоен при условие, че системата за разпределение на доходите бъде променена. Той съсредоточава аналитичната си мощ върху задачата да покаже как икономическият процес, променящ се по силата на собствената си логика, непрекъснато променя социалната рамка – на практика цялото общество. Според Маркс „свръхнаселеността“, каквато се наблюдава в капиталистическото общество, няма нищо общо с каквито и да било неотменими закони, а е характерна за тази форма на организация и е просто свързана с нейния механизъм на натрупване.

През 1950-те и 1960-те години демографите с марксистка ориентация смятат, че СССР ще има неотклонно растящо население, доколкото социалистическата система отстранява причините, които водят до ограничаване на раждаемостта. По този начин те се противопоставят на схемата на западните демографи, според които индустриалните страни (след като са преживели силно увеличаване на населението, предизвикано от икономическата революция) показват тенденция да достигнат до демографското плато.

4. Умерено (междинно) течение

Шумпетер споменава още една теория, която стига до точно обратното заключение на теорията на Малтус: това е теорията на Момберт за благоденствието на населението. Според нея може да се очаква намаляване на нормата на раждаемост поради рационализиращото влияние на по-високия жизнен стандарт върху поведението. Тази теория поставя под съмнение всяко твърдение, че увеличаването на средствата

за съществуване винаги води до нарастване на темпа на размножаване. Намалването на нормата на раждаемост не води до спокойствие сред икономистите – те започват да се тревожат от предстоящото застаряване и намаляване на населението и проблемите, които то поставя. Кейнс е бил прав, когато е твърдял, че икономиката е „опасна наука”. Икономистите никога не намират покой – причината е в постоянните промени и възникващите в резултат на тези промени последици. Търсейки равновесието, що се отнася до теориите за населението, икономистите го намират в „оптималното” количество на населението.

Понятието за оптимум на населеността е изложено от Кнут Виксел. От икономическа гледна точка критерият за оптимум на населеността е реализирането на максимален продукт (или доход) на човек от населението. Елементите, които служат за уточняване на този оптимум, могат да бъдат групирани по следния начин:

- елементи, които определят оптималното равнище на населението: техническо състояние; обем на използвани ресурси и техническо оборудване; възможности за външна търговия;
- елементи, които обуславят оптималната структура на населението: възрастова структура, т.е. съотношение между активно и неактивно население; между чисти потребители и производители (към възрастовата структура трябва да се добави и професионалната структура на населението, както и географското разпределение на населението);
- динамични елементи, които дефинират оптимума във времето: темп на увеличаване на населението; ритъм на техническия прогрес; темп на нарастване на националния доход.

Оптимално население за даден регион или страна е това равнище на населението, което е икономически и екологично устойчиво: това население, при което се максимизира благосъстоянието. Ако населението е под оптималното, това означава, че може да нараства с положителен социален ефект без да се разрушават природните ресурси. Ако населението е над оптималното, негативните ефекти от свръхнаселеността – замърсяване, престъпност, социални дисфункции – и разрушаването на околната среда намаляват благосъстоянието, а ресурсите не могат да поддържат населението на съществуващото равнище. За да се постигне оптимално население, страната трябва да е в състояние да провежда политики за въздействие върху раждаемостта и нетната миграция. Това предполага да се постигне съгласие в обществото по отношение на равнището на благосъстояние, екологичните въпроси, имиграцията, желаната възрастова структура на населението и промените в начина на живот на хората. Постигането на оптимално население е една от важните цели за създаване на устойчива икономика и устойчиво общество.

5. Приносът на Джон Мейнард Кейнс към малтусианството

В началото на XX век група американски икономисти, ръководени от Алвин Хансен, провежда наблюдения върху „икономическите последици от намаляващото население”, които са представени от Кейнс¹² в статията „Някои икономически последици от намаляването на населението”. Стагнацията на съвременните капиталисти-

¹² Keynes, J. M. (1937) Some Economic Consequences of a Declining Population, *Eugenics Review*, vol. 29

чески системи икономистите обясняват с влиянието на три фактора: появата на „завършен свят”, т.е. ограничаване на географската експанзия; изчерпването на големите нововъведения, които позволяват екстензивно използване на капитала; спадането в темповете на демографския прираст. Според Хансен този факт е също толкова значим, колкото и индустриалната революция, тъй като смята, че до 1914 г. формирането на брутният капитал се дължи на растежа на населението в пропорция 60% за САЩ и 40% за Европа.

Кейнс възприема принципите на Малтус и допуска, че формулираните от него закономерности се отнасят и за „новия индустриален ред”, следователно Кейнс намира за целесъобразно да се контролира нарастването на населението.

Стационарното или слаборастяващото население съответства на по-ниско равнище на търсенето. Това води до нарастване на спестяванията. Те съдействат за увеличаване на инвестициите, което намалява дела на незаемите в производството. Така се стига до отрицателна връзка между увеличението на броя на населението и безработицата. Ако населението расте по-бързо от натрупванията, ограничава се производството и следователно необходимостта от работна сила.

Тази връзка не е опростена като обикновена корелационна зависимост между двете променливи. Кейнс отчита положителната връзка на икономическия растеж и нарастването на населението, когато тя преминава през процеса на преразпределението на доходите, като държи сметка за характера на производството и въздействието на техническия прогрес. Кейнс дава резултатите от един подробен емпиричен анализ на връзката между инвестициите, населението, стандарта на живота и техническия прогрес, характеризирани чрез продължителността на производствения процес. Въз основа на тези резултати той прави извода, че единица капитал ще произведе единица продукция с все по-малко количество жив труд, което води до използване на повече капитал, но за повече единици продукция. Това нарастване на производителността на труда предизвиква допълнителния ефект от повече доход. Кейнс допуска, че този доход е равномерно разпределен за нови технически открития и повишаване на стандарта на живота, но в условията на пълна заетост. Предполага, че когато броят на потребителите намалява и времето на производствения цикъл не се увеличава, търсенето на капитал спада и изцяло зависи от подобряването на средното равнище на потреблението или намалението на лихвения процент. Заключениета се отнасят за периода на индустриалното развитие на Англия (1860-1913 г.). Като благоприятни фактори сочи умереното повишаване на вложенията на капитал при едновременно средно повишаване на растежа на населението и стандарта на живота. Следователно при такова съчетание на факторите той допуска слаб демографски прираст. При липса на пълна заетост и достатъчно разширяване на производството възможностите за повишаване на стандарта на живота Кейнс вижда в следното: промени при разпределението между различните социални групи; намаляване на броя на децата в семейството.

Според него първото предположение няма реална основа и затова като естествено разрешение остава само втората възможност – намаляването на фертилността. Като признава за неотменима социалната несправедливост, Кейнс търси и утвърждава връзката си с малтусианските позиции. Той обаче възразява на Малтусовото заключение, че повечето единици капитал на един човек е условие за повишаване на стандарта на живота и че при недостатъчен капитал броят на населението трябва да се намалява. „Фазата на намаляване на населението може да направи много по-трудно поддържането на растежа, просперитета и нарастването на капитала. Аз обаче

не отхвърлям старите аргументи на малтусианците изобщо, защото от своя страна стационарното население улеснява повишаването на стандарта на живота.”

Следователно, ако няма условия за икономическо развитие, намаляването на броя на населението или задържането му на едно и също равнище е предпочитана алтернатива. Точно тази теза на Кейнс е прокарана дълбоко в съвременните теории за увеличаването на населението в съотношение с икономическия растеж, характеризиращо ограничено икономическо развитие само с темпа на прираста на дохода на човек от населението. Аргументът за ограничеността на ресурсите и невъзможността за повишаване на стандарта на живота в по-голямата част от света, която се представя от развиващите се страни, е основа на съвременния демографски детерминизъм и на обясненията на недъзите на обществото и бедността с бързото нарастване на населението.

Неомалтусианството днес е свързано с идеите за ограничаване на раждаемостта в Третия свят, тъй като експлозивното нарастване на населението ще създаде екологични проблеми, проблеми с изхранването. Програмите на САЩ за семейно планиране, действащи от началото на XX век досега, почиват на подобна идеология. Антинаталистичната политика, провеждана от Китай и Индия, също. Развиващите се страни изпитват безпокойство от високия прираст на страните от Третия свят и се обявяват за програми и кампании за ограничаване на раждаемостта в развиващите се страни и за нулев естествен прираст.

6. Синтез на неокейнсианство и неокласицизъм по въпроса за демографските проблеми¹³

Кризисните сътресения през 1970-те и 1980-те години създават условия за промяна в икономическите схващания. Възприемайки класическите позиции за ефективното платежоспособно търсене на Кейнс, неокейнсианското направление стана в първите следвоенни години основа на активното стимулиране и регулиране на икономическия растеж, без да се поставят ограничения за увеличаването на населението в национален или регионален мащаб. Основната заслуга на Рой Харод и Евсей Домар е, че разработват модели за динамично равновесие на икономиката при условие на продължителен растеж под въздействието на инвестициите. На практика този тип модели не съвпада с ефективната политика на антициклично регулиране. Много леви кейнсианци се обръщат към проблема за образованието, здравеопазването и други фактори, съдействащи за повишаване на общото платежоспособно търсене. Неокейнсианството започва да заимства от неокласическата теория тезата за факторните въздействия, без да възприема принципа ѝ, че факторите на производството и цената на растежа се определят от механизма на свободната конкуренция. Фактически идеята за вътрешното динамично равновесие без намеса на държавата и инфлационните процеси е отразена в известните модели на Робърд Солоу и Никълъс Калдор.

Тези моменти се определят от настъпилите циклични колебания и структурни кризи в световното стопанство и обясняват еволюцията в представите за скоростта и териториалните различия в икономическия растеж. От началото на 1970-те години тезата за постоянен и възходящ икономически растеж започна да отстъпва място на други решения, отразяващи процеса на задълбочаване на противоречията. Застъпват се позициите за умерени темпове, докато се стига до идеята за нулев икономически

¹³ Найденова, П. Икономически и демографски растеж в Третия свят. С. БАН. 1987

растеж. Оттук пътят до малтусианството и изводът на първите глобалисти Дж. Форестър и Д. Медоуз за близката опасност от световна катастрофа не е дълъг. Основната идея е нулевият икономически растеж да се отнася за развитите икономики, а забавящите се темпове на демографския прираст – за развиващите се страни. Ян Тинберген обосновава необходимостта от много по-високи темпове на икономически растеж в развиващите се страни в съответствие с новия икономически ред.

7. Естер Боузруп

Естер Боузруп¹⁴ в “Условия на земеделския растеж” показва как демографският натиск (или растеж) води до реорганизация в натрупването и производството на хранителни продукти. Според нея е безсмислено да се анализират поотделно и да се съпоставят хранителните ресурси и еволюцията на населението, тъй като именно числеността на населението (и следователно равнището на търсене на храна) води до изменения в начините на експлоатация на земята. В северните страни ралото се утвърждава там, където расте демографският натиск и където повишаването на производителността е ставало належаща необходимост. В страните от Югоизточна Азия терасовидното обработване на земята е било прието според Боузруп там, където демографските императиви са били най-силни. Едно рядко население не изпитва никаква подбуда да променя системата на използване на земята и едва когато демографският натиск стане несъвместим с действащата система, тя бива изоставяна и заменена с друга. Следователно, за Боузруп демографският растеж играе ролята на двигател на промяна на техниката; той упражнява един „съзидателен натиск”. На „клопката на Малтус” (недостигът от хранителни продукти) тя противопоставя „клопката на ниската плътност” на населението (едно по-рядко население не е заинтересовано да развива технически прогрес).

8. Джоузеф Спенглер

Целта на неомалтусианските постановки е да се докаже необходимостта от ограничаване на растежа на населението в съвременната епоха. Независимо от това, че Дейвид Рикардо и Джон Стюарт Мил (като свидетели на определени цикли в икономико-демографското развитие на човечеството) пишат конкретно по въпроса за населението, а Адам Смит го засяга само косвено, именно в неговата теория търсят опора всички съвременни неомалтусианци. Те се опират на частта от теорията на Смит за възнаграждението, която подсказва за идеята на Смит, че населението не може само да расте. Джоузеф Спенглер¹⁵ в статията „Адам Смит за ръста на населението и икономическото развитие” твърди следното: „Във всеки случай Адам Смит не е държал да има държавна политика за населението, но подтекстово подсказва, че трябва да има такава и то насочена към намаляване на прираста му.” Спенглер предполага, че Смит вероятно е очаквал законодателните органи в Англия да обърнат внимание върху възрастта за встъпване в брак с оглед да се контролира ускореното нарастване на населението.

¹⁴ Boserup, E. (1965). The conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure. London: Allen & Unwin

¹⁵ Spengler, J. (1976) Adam Smith on Population Growth and Economic Development, Population and Development Review № 2

Всъщност Адам Смит изказва безпокойство поради факта, че индустриалните промени намаляват фертилността. Известно е, че той свързва процесите на разширяване на производството със законодателната забрана в Англия по времето на кралете Чарлз II, Уилям II и княгиня Ана по отношение на преместването на работниците от една област в друга. Смята, че със забраната на свободното движение на работна сила се ощетяват квалифицираните работници и се затруднява семейното им положение. Точно това според него е отрицателно, защото ограничава навременните бракове и намалява раждаемостта. Това, че интерпретацията на Спенглер е доста свободна и целенасочена, личи от формулировката на Адам Смит за функционалната връзка между населението и общественото богатство, изразена в „Теория на нравствените чувства” (1759): „Напредъкът в интересите на обществото означава ... умножаване на човешките същества.”

Адам Смит по-скоро се спира на нарастването на населението, урбанизацията и на икономическата изгода на семейството от наличието на повече деца. С това дава известна основа на съвременните теории в областта на микроикономическите изследвания на т.нар. икономика на семейството, но никъде не е категоричен по въпроса за ограничаването на раждаемостта. Напротив, той смята, че заедно с разделението и квалификацията на труда доходът на семействата нараства, а оттук – и възможностите да се издържат и образуват повече деца. Смит посочва: „В цивилизованото общество само в много малка съвкупност от населението ще се поддържа бавен темп на раждаемост, защото бедността ще бъде преодоляна.” Следователно за него нарастването на богатството води до увеличаване на населението. „Човечеството и всичките други живи същества естествено нарастват пропорционално на средствата за съществуване, но винаги храната е най-важното.”

По времето на Адам Смит почти целият доход на трудещите се в неразвитите страни са изразходвани за храна. По негови пресмятания при по-голямо разделение на труда населението ще може да се изхранва с половината от дохода, но като цяло бедността на практика не води до намаляване на раждаемостта. Като фактори, които понижават стандарта на живота и броя на населението, Адам Смит приема ограничаването на естествената свобода и на конкуренцията. Тези два фактора исторически имат прогресиращо въздействие, но те съществуват само в развитите страни. Според Адам Смит, ако се появят в изостаналите територии, те естествено ще се обезлюдят.

Основната идея на съвременните неомалтусиански възгледи се свързва с Адам Смит именно защото Томас Малтус се признава за наследник на неговите възгледи за производството и населението. „Единствените автори, от чиито произведения аз извлякох принципа за населението и който е главния аргумент на есето ... бяха Хюм, Уолъс, Адам Смит и д-р Прайс.”

Проблемът за околната среда, както и опасността от изчерпване на ресурсите се поставят във връзка с нарастването на населението при много по-сложен механизъм на общественото производство. Бързият растеж на населението стимулира потреблението. Така нараства производството и резултатът е увеличаването на обществения продукт и развитието на инфраструктурата. Това съответства на все по-голямо потребление на ресурси, чийто източник не е неизчерпаем. Главният извод е, че регулирането може и трябва да се осъществява едновременно чрез ограничение на темпа на нарастване както на производството, така и на населението. Общественият икономически механизъм се вижда като средство, което чрез изискванията за подобряване на качеството на живота, води до ограничения на разходите и на раждаемостта, включително на микроравнище, т.е. в отделното семейство.

9. Раймонд Бар

Влиянието на демографската динамика (демографският натиск) според Бар¹⁶ се проявява по четири начина:

- чрез повишаване на търсенето, което стимулира и растежа на производството;
- чрез създаване на по-ефективна организация на производството, опираща се върху по-развито разделение на труда и повишена концентрация;
- чрез облекчаване на тежестта на съвкупните разходи на обществото, доколкото тя се разпределя върху по-многобройно активно население;
- чрез смекчаване на онези отклонения и несъответствия между икономическите сектори, които са породени от икономическата експанзия.

Докато населението остава постоянно, всеки се задоволява със съществуващото равнище на живота: конкуренцията не е ожесточена; наличните предприятия осигуряват нуждите на населението. Демографският натиск обаче подтиква към прогрес; съществуващите предприятия трябва да се разширяват и модернизират; строят се нови производствени мощности; получава се икономически трус, който съдейства за повишаване на жизненото равнище.

10. Емпирика в подкрепа на теорията

В края на XIX и в началото на XX век Европа преживява твърде голям икономически и демографски подем. Този исторически феномен предизвиква раждането и формирането на цели теоретични направления за неговото социално осмисляне и обяснение. Извършени са много емпирични проучвания, които подхранват както теориите, така и политиката на цели държави по въпросите за развитието на населението и тяхната териториална и икономическа експанзия.

Според българския демограф проф. Пенка Найденова¹⁷ малко известен, но характерен с позициите си, е полският демограф И. Блюк. Като прави изчерпателен анализ на демографското развитие в Европа през периода 1835-1894 г. и прогноза до 2000 г., той заключава, че страни с по-голяма гъстота на населението винаги се стремят към експанзия. Така той обяснява необходимостта от войните. С тази позиция той става обобщител на политико-идеологическия смисъл на всички теории, които недвусмислено твърдят, че войните възстановяват баланса на страните с ускорен демографски прираст.

Не по-различни са обобщенията на английския статистик Робърт Гифън, който изследва връзката между подема на икономическото развитие и нарастването на населението. Именно с несъразмерния демографски прираст по отношение на икономическото развитие той оправдава необходимостта от колониална експанзия на по-културните, икономически развитите и расово чистите нации, като английската или немската. Той се съгласява с Малтус, че населението расте с по-бързи темпове от средствата, които са необходими за неговото съществуване. Обвинява го главно в това, че не е виждал възможност за нарастване на средствата чрез колониалната политика. За него колониите са абстракция, в която понятието местно население не съществува. Затова в прогнозите си за населението той доказва възможностите най-бързо да расте населението на Англия – на континента и в колониите.

¹⁶ Бар, Р. и Фр. Тьолон. Политическа икономия. Т. 1. С. Кама. 2002

¹⁷ Найденова, П. Икономически и демографски растеж в Третия свят. С. БАН. 1987

Друг последовател на Малтус е Уилям Лойд, който не само става популяризатор на неговата теория за населението, но е и неин по-нататъшен съавтор. Той подобрява анализа на Малтус, като въвежда ясно разграничение между ограничеността на населението, зависеща от недостига на хранителни продукти, и ограничеността, причинена от морални и физически обстоятелства, вече независими от недостига на храна.

В огромния брой на по-късните изследователи на малтусианската школа фигурира и Е. Шумахер, който въз основа на опита си в английската администрация, свързан с управлението на енергийните ресурси, анализира връзката между енергийната консумация и растежа на населението. Той установява динамиката на нарастването на енергийната консумация на човек от населението на планетата върху основата на перспективно изчисление за броя на населението за периода 1954-1980 г. Прави заключението, че след 1980 г. ще започне изчерпване на ресурсите, ако темпът на нарастване на населението не се намали. Той допуска равнище на потребление на човек, което е три пъти по-малко, отколкото постигнатото през 1980 г. Предвиденият от него средногодишен темп на нарастване на потреблението на енергия е 2% (на практика темпът е много по-висок).

Малтусианската теория за населението е осъвременена главно във връзка с по-нататъшното развитие на тезата за изчерпване на ресурсите и влошаване на съотношението между броя на хората и средствата за съществуването им в обстановката на изключително бързия темп на прираста на населението в света. Голямо внимание се отделя на моделите за обхващане на целия възпроизводствен процес и връзките между спестяванията, инвестиция капитал и доходите.

Още през XIX век Гифън отбелязва, че икономическият растеж в Европа и САЩ се изразява в увеличаването на производството и на дохода на човек от населението. Той самият е свидетел на такъв растеж, при който има положителна корелация между нарастването на производството, инвестициите и броя на населението. По негови изчисления през 1778-1885 г. населението на Англия нараства от 12 милиона на 34 милиона, а общественият продукт – от 1200 милиарда на 8500 милиарда лири, или на човек от населението – от 100 на 250 лири. В САЩ населението се увеличава от 6 на 55 милиона (без цветнокожото), общественият продукт – от 2 на 8 милиарда лири, или на човек – от 33 на 145 лири. Огромното богатство според него облагодетелства и бедните слоеве. За 100 години работната заплата нараства средно със 100%. В демографските процеси се отбелязва силно намаляване на смъртността и увеличаване на раждаемостта.

Намаляващата смъртност през XIX век изследователите обясняват главно с повишаването на стандарта на живота, както и с развитието на медицината. Не са малко и непосредствените емпирични сравнения за развитието на населението във връзка с наличието на средства за изхранване. Френският статистик Леон Вашер прави анализ на смъртността и раждаемостта, като ги свързва с периодите на подем, глад и инфлация във Франция. Той отбелязва, че за четири десетилетия – от 1560 до 1600 г. – страната изживява пет гладни години, през XVII век – 17 гладни и 35 инфлационни години, а през XVIII век – 10 гладни години. Тогава рязко се увеличава смъртността и се намалява раждаемостта. В резултат на Френската буржоазна революция вече се постига подем в производството, който е свързан с нарастване на раждаемостта и спадане на смъртността. За Вашер това са нормални прояви на цикличност, която регулира броя на населението. Така той се противопоставя на своя учител Бушалет, който смята, че Френската буржоазна революция със социалните си

промени създава възможност за подем в развитието на населението. Вашер отрича социалните фактори и ясно стига до малтусианския маниер за търсене на антихуманни обяснения на балансираността между средствата за съществуване и естественото движение на населението. Освен това си служи само с осреднени характеристики. Когато производството или осредненият доход на човек от населението се свързва с темповете на естествения му прираст, без да се отчитат преразпределителните процеси и конкретните социални фактори, тогава може лесно да се прикрие зад външно и показно благополучие съдбата на милиони хора, обречени на гладно съществуване.

През 1972 г. Римският клуб пропагандира идеята за опасността от прекалено бързото икономическо и демографско развитие в доклада си „Границите на растежа”.¹⁸ Главното предупреждение е, че светът е изправен на ръба на катастрофа поради експоненциалното нарастване на производството и населението. „Религията на експоненцията трябва да изчезне, твърдят авторите на доклада, за да се подготви постигането на екологично, както и на цялостно икономическо равновесие.” Според доклада: „Състоянието на равновесието се характеризира с постоянно население и капитал при внимателно изравняване на въздействието на силите, които имат тенденцията да подпомагат нарастването или намаляването им.”

Колко хора могат да живеят на Земята? Въпросът за броя на хората, който Земята може да изхрани във време, когато плодородието на почвата отново е актуален въпрос, започва все повече да тревожи хората. Изчерпването на ресурсите все повече започва да излиза на дневен ред. Намаляването на източниците на питейна вода също. Икономическото развитие е неотменно свързано с промяната на броя на населението. Връзката е двустранна – както броят на населението влияе върху икономическото развитие (положително или отрицателно), така и развитието на икономиката влияе върху броя на населението (положително или отрицателно). В различни времена във връзка с разликата в условията в различните страни ефектите са различни.

Икономическата мисъл е разединена в оценките на двата трайни и противоположни процеса в демографското развитие – бързото нарастване на населението в развиващите се страни и бързото застаряване и спадане на раждаемостта в развитите страни. Намаляването на раждаемостта в развиващите се страни, въпросите за стационарното (оптимално) население; насърчаването на раждаемостта в развитите страни; справянето с последиците от процесите на застаряване на населението са проблемите, пред които сме изправени днес. Постигането на стационарен тип население като израз на уеднаквяване на репродуктивното поведение в посока на ограничаване на раждаемостта е въпрос на социално-икономическо равенство. Екологичната ефективност в резултат на ограничаване на раждаемостта може да се прояви само при условие, че тя се осъществява системата на цялостна програма за социално-икономическо и културно развитие. Глобалният характер на проблема за населението означава, че обществеността трябва да прояви взаимни усилия за постигане на резултати в тази област. В този смисъл все по-голямо международно значение придобива политиката за населението. Демографските процеси са глобален проблем и решенията трябва да надрастват интересите на отделните страни. Развитието на населението има общи закономерности, факторите на които трябва съзнателно и единно да се направляват.

¹⁸ The Limits to Growth (1972). A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. Universe Books

II. ТЕОРИИ ЗА ПРИЧИНИТЕ ЗА НАМАЛЯВАНЕ НА РАЖДАЕМОСТТА

1. Теория за рационалния избор

Теорията за рационалния избор твърди, че решението за раждане на дете зависи от това дали ползите от едно допълнително дете са по-големи от разходите за неговото отглеждане. Докато по-голямата част от разходите могат да бъдат изчислени в пари, то за ползите това е невъзможно, тъй като те са не само материални, но и психологически. Ако разгледаме нещата от гледна точка на психологическите ползи и психологическите разходи, то разликата между тях би била нетната полза от създаването на едно допълнително дете. Следователно можем да направим извода, че при нарастване на икономическите разходи за отглеждането на едно дете, някои родители, за които психологическите нетни ползи са ниски, ще решат да се откажат от раждането на детето.

Теорията за рационалния избор предполага, че ако искаме да окажем положително влияние върху раждаемостта, ще трябва да повишим психологическите ползи и да намалим икономическите разходи за отглеждането на децата. За първото може да помогне усещането за ориентирано към децата и семейството общество и провеждането на политики, които да възстановят увереността на младите хора, че ще бъдат подкрепяни при създаването на семейство, че обществото цени техния социален принос. Ако на децата се гледа като на нещо отрицателно – заплаха за добра връзка, пречка за повече забавления, потенциални наркомани или източници на проблеми – психологическите ползи няма да бъдат високи. А и тъй като психологическите ползи са нещо твърде индивидуално, върху тях трудно би могло да се повлияе чрез правителствени мерки. Затова политиките следва да се ориентират най-вече към намаляването на икономическите разходи за отглеждането на децата. Икономическите разходи са преки и алтернативни. Преките са свързани с направените парични разходи, докато алтернативните представляват пропуснатите доходи за времето, през което се ражда и отглежда детето. Преките разходи могат да се намалят чрез предоставянето на субсидирани услуги за отглеждането на децата, докато възможностите за съчетаване на работата и семейните ангажименти биха намалили алтернативните разходи. Алтернативните разходи могат да бъдат намалени, ако обществото е организирано така, че да помага на родителите да се справят със семейните си ангажименти, без това да се отразява негативно върху участието им на пазара на труда. Реализирането на тази възможност отчасти може да даде отговор на въпроса защо страни, в които участието на пазара на труда на жени с деца е високо, имат и сравнително висока раждаемост, докато страни с ниско участие на жени с деца на пазара на труда имат ниска раждаемост.¹⁹ Алтернативните разходи се оказват от по-голямо значение от преките при вземането на решение за раждане на първо дете, докато преките са решаващи за решението за раждане на всяко следващо дете.²⁰

¹⁹ Coleman, D. (1998). Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future? NIDI Hofstee Lecture Series, № 5, The Hague, Netherlands, Interdisciplinary Demographic Institute

²⁰ Josi, H. (1998). The opportunity costs of childbearing: More than mothers' business. Journal of Population Economics, 11

Beggs, J., Chapman, B. (1988). The forgone earnings from child-rearing. Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper № 190, Australian National University

2. Теория за избягване на риска

Теорията за рационалния избор е свързана с вземането на решение при наличие на риск и предполага, че хората имат сравнително добра информация и са наясно с разходите и ползите от раждането на всяко следващо дете – иначе изборът не би бил рационален. Теорията за избягване на риска изхожда от гледната точка, че разходите и ползите са в бъдещето, а ние не можем да знаем какво ще се случи. Когато създават дете, хората вземат решение да променят посоката на бъдещия си живот и следователно решенията им зависят от представата им за бъдещето. Ако гледат на бъдещето с деца в икономически, социален и личен аспект като на нещо несигурно, те могат да решат да избегнат риска и да заложат на сигурното. Според теорията за избягване на риска хората биха инвестирали по-скоро в нещо сигурно – като образование, участие в работната сила, професионално усъвършенстване, спестяване – отколкото да изберат да се окажат в несигурното положение, свързано с раждането на деца – нисък доход за определен период от време, несигурност при връщането на пазара на труда, по-високи потребителски разходи, икономическа отговорност за зависимите деца.

Избягването на риска не може да бъде регулирано с мерки от страна на правителството. Но една добре развита социална икономика би могла да смекчи част от рисковете, с които е свързано родителството, чрез социално осигуряване при безработица, субсидирани здравни и други услуги за децата. Държавата може да поеме част от рисковете и разходите, вместо да ги прехвърля изцяло върху индивидите и семействата.²¹

3. Теория за пост-материалистичните ценности

Теорията за пост-материалистичните ценности е свързана с теорията за демографския преход.²² Тази теория твърди, че в основата на промените в социалното и демографско поведение стои нарасналата значимост и ценност на индивидуалната себerealизация, удовлетворение и лични предпочитания, либерализъм и свобода от традиционните сили на авторитетите, най-вече религията. Това става възможно поради освобождаването от материалните проблеми в проспериращите модерни общества.²³ Заедно с това нараства и броят на разводите, съвместните съжителства и извънбрачните раждания. Това поведение се проявява най-ярко в по-либералните общества, отколкото в по-традиционните култури, ориентирани към семейните ценности. Според Coleman раждаемостта обаче се оказва по-висока в либералните, а не в традиционните общества.²⁴ Изглежда обществата, поддържащи традиционните ценности, са по-неспособни да се репродуцират от по-либералните общества.

²¹ McDonald, P. (2002). Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options. *Population* 2002/3, Volume 57

²² Lesthaeghe, R., Moors, G. (1996). Living Arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description of France, West Germany, Belgium, and the Netherlands 1990. In D. Coleman (ed.), *Europe's Population in the 1990s*, Oxford, Oxford University Press

Van de Kaa, D. (2002). Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour. In R. Bulatao, J. Casterline (eds.), *Global Fertility Transition, A Supplement to Volume 27, Population and Development Review*

²³ Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press

²⁴ Coleman, D. (1998). Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future? NIDI Hofstee Lecture Series, № 5, The Hague, Netherlands, Interdisciplinary Demographic Institute

Във всяко общество жените, които са по-високо образовани, по-слабо религиозни, по-либерални и живеят в градовете, раждат по-малко деца от необразованите, по-силно религиозните, по-консервативните и живеещи в селата жени. От това се прави погрешно изводът, че по-либералните общества следва да имат по-ниска раждаемост от по-консервативните общества. Ниската раждаемост се оказва обществен феномен, свързан не толкова с поведението на определена група жени, а по-скоро със структурата на социалните институции, подпомагащи семейството в отглеждането на децата.

4. Теория за равнопоставеност между половете

Социалните институции в развитите страни доскоро се градяха върху виждането за семеен модел, при който бащата ходи на работа, докато майката си стои в къщи и се грижи за децата. Принципът в основата на този модел е, че има естествени различия между мъжете и жените, които изискват мъжът да осигурява и защитава, а жената да се грижи и възпроизвежда. Днес жените са образовани и имат своето място на пазара на труда, което доведе до нарастване на равнопоставеността между половете в тези две сфери.

Основната идея на теорията за равнопоставеност между половете е свързана с твърдението, че раждаемостта е ниска там, където равнопоставеността между половете е висока в институциите, в които хората се разглеждат като индивиди (като образованието и участието на пазара на труда), но е ниска в институциите, които се отнасят към хората като към членове на семейства (като индустриалните отношения – условията на работа и заетост, семейните услуги, данъчната система, социалната сигурност и самото семейство). Казано по-просто, ако на жените се дадат възможности като тези на мъжете в областта на образованието и пазарната реализация, като същевременно тези възможности са жестоко ограничавани от раждането на деца, то тогава жените ще намалят броя на децата до много ниски равнища за дълъг период от време.²⁵ Докато равенството в образованието и работата е факт във всички развити общества, не навсякъде патриархалният семеен модел се е променил значително. Колкото по-традиционен е семейният модел в обществото, толкова по-ниска е раждаемостта. Това би обяснило защо най-ниските нива на раждаемост в света са в страните от югоизточна Европа и в общества като Япония с традиционни, доминирани от мъжете семейства.

Изводът е, че комбинацията от повишена равнопоставеност на половете в институциите, ориентирани към индивида – образованието и участието на пазара на труда – и само слабо повишаване на равнопоставеността в институциите, ориентирани към семейството – най-вече самото семейство – води до ниска раждаемост. Раждаемостта ще се повиши, ако се повиши равнопоставеността в семейството.²⁶ Страните, които са по-либерални по отношение на вижданията за семейството, имат по-висока раждаемост – пример за това са Швеция и Норвегия.

²⁵ Chesnais, J.-C. (1996). Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe. *Population and Development Review*, 22(4)

²⁶ McDonald, P. (2000a). Gender equity, social institutions and the future of fertility. *Journal of Population Research*, 17 (1)

McDonald, P. (2000b). Gender equity in theories of fertility. *Population and Development Review*, 26 (3)

5. Теория за влиянието на новата пазарно-ориентирана икономика върху раждаемостта

Може да се твърди, че повишаването на раждаемостта става все по-трудно поради организацията на новата пазарно ориентирана икономика. От 1980-те години насам индустриалните държави реструктурират своите икономики, като ги либерализират, следвайки идеята, че свободният пазар е най-ефективната форма на икономическа организация. Регулациите и рестрикциите намаляват. Новият икономически режим се характеризира с малко държава и ниски данъци, свободно движение на капитали през международните граници, свободна търговия, свобода за работодателите и работниците при определяне на работните заплати и условията на труд, намаляване на държавно субсидираните социални разходи. Системата възнагражда иновациите и упорития труд, като осигурява стимули и за двете. Правителствата са регулаторите на тази система, която се очакваше да доведе до намаляване на безработицата и по-голям просперитет.

При пазарния подход на индивидите се гледа като на производствен фактор. В резултат на това, за да се защити от риска, отделният индивид трябва да се концентрира върху придобиването на продаваеми умения, опит и репутация. В същото време той трябва да акумулира спестявания и богатство, трябва да е мобилен, за да реагира на възникнали възможности на пазара на труда. За избягващия риска индивид в свят, който възнагражда пазарното производство, е неразумно да отделя време и пари за социално възпроизводство. Социалното възпроизводство изисква алтруизъм, време и пари, отделени за някого друго или за обществото като цяло. Алтруизмът не е присъщ на избягващия риска индивид, стремящ се да просперира в пазарно ориентираната икономика.

Семейството е в сърцето на социалното възпроизводство. Там алтруизмът изобилства. Има хора, които вярват, че общественият свят на пазарната икономика и частният, личен свят на семейството могат да бъдат два отделни свята; че индивидът може да бъде високо конкурентен, индивидуалистичен и избягващ риска на пазара, но да бъде самопожертвувателен, алтруистичен и приемащ риска в семейството. Единственото обяснение за това е, че има хора, които все още вярват в разделението на ролите на мъжете и жените, в това, че пазарното производство е отговорност на мъжете, докато социалното възпроизводство е отговорност на жените. Работник със семейство може да бъде гъвкав към изискванията на пазарното производство, ако има жена в къщи, която да се грижи за социалното възпроизводство. Консервативната реакция на ниската раждаемост понякога поема в тази посока. Но с повишаване на образованието на жените и навлизането им на пазара на труда връщането към този модел е невъзможно.

Независимо от успехите за повишаване на икономическото благосъстояние в пазарно ориентираните икономики, просперитетът не е непременно свързан с повишаване на раждаемостта. Причината е в това, че решението за раждане на дете в пазарно ориентирана икономика е свързано повече с относителното, отколкото с абсолютното благосъстояние. Хората с малки деца винаги са в по-неизгодно положение от тези без деца. С нарастване на броя на децата в семейството се влошава благосъстоянието на отделния индивид. Нужен е нов обществен договор, който да допълни пазарния подход, като възнагради социалното възпроизводство.

III. ТЕОРИИ ЗА ДЕМОГРАФСКИЯ ПРЕХОД. ЕТАПИ НА ПРЕХОДА

Теориите за демографския преход или демографската революция се появяват през 1930-те и 1940-те години. Термините „преход“ или „революция“ се използват като еквивалентни термини, означаващи една и съща посока на демографски промени – от висока смъртност и раждаемост към ниски нива на тези процеси. Първият термин е въведен от американската демография, докато вторият – от френската.

Класическите теории за демографския преход на дават обяснения на феномена „контролирана раждаемост“. Те акцентират върху „механизмите“, които довеждат до промени в предпочитанията на родителите да отглеждат по-малък брой деца. Тези механизми имат преди всичко икономически характер – детето губи своята стойност като работна сила, каквато то изпълнява в аграрното общество. То става обект на емоционално отношение и се превръща в дългосрочна инвестиция на родителите в бъдещето.

Франция е първата страна, в която още в първата половина на XVIII век се наблюдава преходът от многодетно към малодетно семейство. Спадът в раждаемостта става възможен благодарение на детската смъртност и увеличените шансове на всяко дете да оцелее. Повишеният контрол върху оцеляването на детето се съпътства и с промени в отношението към детето като ценност и с новите изисквания към неговото отглеждане и възпитание. В края на XVIII век и началото на XIX век новата фамилна идеология се заражда сред средната класа и постепенно се разпространява сред останалите класи. Според тази идеология жените са тези, които следва да се грижат за децата и за съпрузите си, докато отговорността на мъжете е да „правят“ пари и да издържат семействата си. Детето се поставя на пиедестал, за чието образование, възпитание и здраве са отговорни родителите и най-вече майките като осигурители на основните грижи.

Етапи на демографския преход

Първи етап – висока смъртност и висока раждаемост. Прирастът е малък, тъй като смъртността и раждаемостта почти се неутрализират.

Втори етап – спад на смъртността и висока раждаемост. Прирастът на населението е висок.

Трети етап – спад на раждаемостта при запазване на ниското ниво на смъртност.

Четвърти етап – стабилни нива на ниска раждаемост и ниска смъртност.

1. Първи демографски преход

Първият демографски преход започва в края на XVIII век във Франция, обхваща много други страни в първата половина на XIX век и протича до началото или 1930-те години на XX век. В повечето източноевропейски страни започва в началото на XX век и годините около Първата световна война. Приключва през 1950-те или 1960-те години. В България първият демографски преход започва в годините след войната и приключва към края на 1950-те години.

Основна характеристика на първия демографски преход е намаляването на смъртността и раждаемостта от високи на ниски равнища. Най-често се наблюдава първоначално намаляване на смъртността, последвано няколко десетилетия по-късно от намаляването на раждаемостта. По този начин естественият прираст временно нараства, но след завършването на прехода се връща на първоначалното си ниско

равнище. Тази схема има редица изключения. Например в България е наблюдавано едновременно намаляване на раждаемостта и смъртността, без времева разлика. Поради това не е бил наблюдаван временен висок естествен прираст на населението. Във Франция и някои други държави намаляването на раждаемостта предхожда това на смъртността.

Разнообразието в начините на протичане на първия демографски преход е подбудило нарастващ интерес към по-задълбоченото му изучаване. Натрупаните знания вече се групират в основните съставки на прехода: изучават се отделно преходът в раждаемостта, в брачността, в смъртността, във формиране на семейството, в сексуалното и контрацептивното поведение.

Преход в плодовитостта

Основните етапи в намаляването на фертилността, обусловени от промени в поведението на хората, са:

- **Малтусиански преход**: от почти универсална брачност на ниска възраст към брачност на по-висока възраст и поява на целибация. Свързан е с преход в брачността. Раждаемостта е на естественото си равнище преди и след края на този преход (след сключването на брака). За предпазване от забременяване се прилагат традиционните методи, и то ограничено;

- **Неомалтусиански преход**: намаляване на раждаемостта в зависимост от броя на вече родените деца. Това е същинското намаляване на раждаемостта. Постига се, като масово се прилагат методи за предпазване от забременяване, след като е постигнат желаният брой деца. Главна характеристика на този преход е съзнателното контролиране на раждаемостта в семейството.

Преход в сексуалното поведение (сексуален преход)

Първият е протекъл в началото на XVIII и началото на XIX век и се характеризира с промяна във факторите, които определят избора на партньор. Традиционните фактори, каквито са например икономическите и социалната хомогамия (типичен пример са браковете, сключвани по споразумение на родителите) отстъпват на чувствата, които имат един към друг двамата партньори. Или това е преход от външни за лицата подбуди към вътрешни за душевния им живот подбуди.

Контрацептивен преход

Прилагането на традиционните методи за предпазване от забременяване е рязко разширено по време на първия демографски преход, особено по време на неомалтусианския етап на фертилния преход. Традиционните методи естествено са били познати и преди прехода, но са били прилагани много ограничено, тъй като използването им е противоречало на тогавашната култура.

Фактори, обуславящи първия демографски преход

Традиционното преиндустриално общество се характеризира с висока раждаемост и смъртност. Родителите разчитат на децата си да поемат грижите за тях, когато остаряят, тъй като липсват осигурителни системи. Жената е изцяло отдадена на семейния живот, както за отглеждането на децата, така и за работата в семейното стопанство. Децата са допълнителна работна сила, която се използва в семейното стопанство, или чиито доходи от наеман труд са необходими за голямото семейство.

Основните фактори, довели до намаляването на смъртността и раждаемостта от традиционните високи към сегашните ниски равнища са индустриализацията, мо-

дернизацията, урбанизацията, развитието на здравеопазването. Това са макроикономически фактори. Те обуславят развитието на други, които по-непосредствено оказват влияние върху демографското поведение на населението.

Макрофактори

Индустриализацията води до концентрация и централизация на производството. Тя е съпроводена от намаляване на необходимостта от работна сила в селскостопанското производство, което бързо се механизира и модернизира. Така възникват силни миграционни потоци към градовете, урбанизацията нараства. В градските условия анонимността на личността е засилена, затова тя по-лесно възприема нови поведенчески норми и се отказва от традиционните. Налице са условията и се осъществява смяната на традиционното поведение с ново в най-различни сфери на личния живот.

Развитието на здравеопазването и главно овладяването на заразните заболявания намалява общата и особено детската смъртност. Разпространяват се нови епидемиологични знания за характера на заразните болести, населението придобива ново здравно поведение, свързано с подобрени хигиена, хранене и начин на живот.

Модернизацията на производството е свързана с повишени изисквания към качеството на работната сила. Все по-необходими стават по-високото образование и квалификация. Удължава се времето на обучение, както и инвестициите в него.

Традиционното семейно стопанство отстъпва за сметка на разпространяването на наемния труд. Детският труд изгубва значението си.

Междинни фактори

В традиционното общество високата смъртност и особено детската е една от най-важните причини за поддържането на висока раждаемост. В традиционното общество родителите осигуряват живота си на старини, като разчитат на децата си. Намаляването на смъртността осигурява преживяването на повече деца, ето защо високата раждаемост става излишна. Количественият фактор в раждаемостта изгубва значението си също и поради намаляване значението на детския труд. Количеството отстъпва на качеството, чието значение нараства поради повишените изисквания към образованието и квалификацията. Родителите заместват „количеството“ деца с „качеството“ им, като пренасочват семейните инвестиции (материални и във време за отглеждането на децата) от отглеждането на много деца с ниско образование и при нисък стандарт на живота към отглеждането на малко деца, но с по-високо образование и с по-висок стандарт (по-добро изхранване, обличане, здравеопазване, по-пълноценно прекарване на свободното време и други).

Тези промени са свързани с промяна в нетния поток на семейното имущество (включително и доходи). В традиционното общество той е от децата към родителите, а след демографския преход – в посока от родителите към децата.

Друга причина за намаляването на раждаемостта е развитието на осигурителните системи. Появяват се застраховки и осигуровки за живот, заболяване, пенсиониране, безработица. Развиват се бързо различните аспекти на социалната политика. Хората вече могат да разчитат на подкрепа от обществото, а не само от децата си, както е в традиционното общество.

Развива се модел на семейство, в което традиционната доминантна роля на мъжа се запазва, но в новите рамки на разделение на труда: жената се грижи за семейството и децата, а мъжът участва в трудовия процес.

Промени в ценностните системи

Секуларизация

Секуларизацията е дълготраен процес на постепенна замяна на традиционната система от ценности и норми, институционализирани в църквата и в обществото, с нова система от ценности и норми, формиращи се под влияние на рационално поведение на индивида. Това означава, че институциите, които владеят образуването на нормите, постепенно загубват своето влияние върху отделния индивид. Развива се индивидуалната автономия.

Индивидуалната автономия води до възникването и разпространението на нарастващо разнообразие от възгледи и предпочитания. Засилва се идеологическият плурализъм. Наред с него се развива търпимост към други възгледи, в частност към новото репродуктивно поведение от страна на социалната среда, която заобикаля младите хора. По този начин се облекчава паралелното съществуване на новите репродуктивни норми наред с традиционните и постепенното разширяване на техния обхват. Ниската раждаемост вече не се посреща като девиантно поведение. Трендът е подсилен от урбанизацията, където индивидуалното поведение е улеснено от анонимността на градското жителство.

Секуларизацията е процес, развивал се в продължение на векове – от XVI век до Втората световна война. Секуларизацията и развитието на индивидуалната автономия постепенно освобождава индивидите от рамките на традиционното брачно и репродуктивно поведение. Те сами определят кога и с кого да сключат брак и колко деца да имат. Това насочване на семейните решения „отвън навътре” е решаващо за прехода от висока към ниска раждаемост.

Алтруизъм

Промяната на нетния поток в посока от родителите към децата, извършена по времето на първия демографски преход, се разбира от социолози и психолози като открита проява на алтруизъм от страна на родителите. Наистина, техните инвестиции в децата не се връщат, когато остаряят, следователно те са направени нерационално, алтруистично. Алтруизмът на родителите се описва като принос към максимизиране функцията на полезност на децата.

Икономическите, социологическите и ценностните характеристики на демографския преход се преплитат. Например преходът от количество към качество на децата може да се опише като икономически (намаляването на необходимостта от детския труд, поради което инвестициите в децата се пренасочват), социален (наличието на осигурителни системи) или ценностен (поява и разрастване на алтруизма). В литературата често трите системи се разглеждат като противоречиви, а не като допълващи се.

2. Втори демографски преход

Терминът „втори демографски преход” е въведен от Лестаг и Ван де Каа²⁷ в тяхна съвместна публикация от 1986 година. С този термин се обозначават специфичните демографски тенденции, протекли в европейските страни след средата на 1960-те години. Както признава Ван де Каа, идеята за новата парадигма е инспирирана от статията на френския историк Филип Ариес за двете последователни мотивации за спада на раждаемостта на Запад, изразени метафорично като преход от ориен-

²⁷ Lesthaeghe, R., D. van de Kaa (1986). Two demographic transitions? Population Growth and Decline, Deventer

тирано към личността общество, живяло от края на XVIII век до средата на XX век. Родоначалник на втория тип мотивация става поколението, родено между 1940-1950 година или т. нар. „бейби бум поколение“. Стъпвайки на тези основополагащи идеи, а така също преработвайки идеите за „късно модерното общество“ на Гидънс и „рисковото общество“ на Бек, Ван де Каа формулира идеята и въвежда концепцията за втория демографски преход.

Три са базовите промени, символи на този преход: рационално-ефективно контрацептивно поведение, отлагане на родителството и дестабилизиране на „буржоазния семеен модел“ – преход към „индивидуалистичен семеен модел“ и плурализация на семейните модели.

Вторият демографски преход е система от резки количествени промени в демографските тенденции и качествени промени в мотивацията, която определя демографското поведение. Този преход протича от средата на 1960-те до края на 1980-те години. Тенденциите, които го съставят, се отнасят главно до формиране на семейството и промени в семейните форми. Формирането на семейството обхваща началото на съвместния живот и репродуктивното поведение. Промените в семейните форми, наричани още релационно поведение, са свързани с разпространяването на съвместното безбрачно съжителство, извънбрачните раждания, самотните родители.

Фактори, обуславящи втория демографски преход

По времето на втория демографски преход няма революционни технически промени, които да променят така коренно обществото, както е било по времето на първия демографски преход. Навлизането на компютърната техника в производството и в живота безспорно представлява техническа революция, но тя не може да се обвърже с демографските промени. Липсват и коренни обществени промени, с изключение на политическите изменения в бившите социалистически страни. Осигурителните системи са добре изградени и обхващат основните проблеми на хората – безработица, заболяване, остаряване. Съвременните системи обхващат и други, по-малко познати рискове, като самотност. Следователно основните фактори, които обуславят първия демографски преход, са изчерпали своето влияние върху демографските процеси.

Идентификацията на факторите, които обуславят втория демографски преход, е много трудна, поради краткия срок, през който протичат промените. Затова тя не е така логично построена, както за първия. И тук обаче могат да се посочат три основни групи: икономически, социални и културни. Те обаче са така силно преплетени, че отделният им ефект е много труден за установяване.

Основните икономически фактори са: трайното установяване на индустриализирано общество, включването на жената в обществения труд; нарастването на материалните аспирации и на консуматорството.

Трайно установяване на индустриализирано общество

Развитото индустриално общество е първият фактор за намаляването на брачността и плодовитостта. Начинът на възпроизводството на населението започва да изостава значително от новите икономически отношения. Традиционното семейство е носител на норми и ценности, които противоречат на характерните за индустриализираното общество социална и професионална мобилност, стремеж към кариера и себезиява. Конфликтът се разрешава чрез отлагане на брака, намаляване броя на децата в семейството (намаляване на раждаемостта), предпочитания към нови форми на съжителство (извънбрачно съжителство).

Включване на жената в общественя труд

Еманципацията на жената е една от главните характеристики на промяната в обществото. Традиционната ѝ роля на домакиня се замества от равноправната ѝ роля на доходоносен участник в трудовия процес. Част от домакинската дейност се поема от мъжа. Намалява разделението на труда вътре в домакинството, като постепенно традиционният модел на асиметрични джендърни роли в семейството се замества от модела на симетричните роли.

Появява се и се засилва конфликтът между двете роли на жената: на майка и на участник в трудовия процес. Отсъствието от работа поради раждането и отглеждането на децата вече означава загуба на доходи. Отделеното за домакинството и за децата време следователно придобива цена (opportunity cost), равна на доходите на жената или по-голяма от тях, тъй като откъсването от работата е свързано и с деквалификация. Колкото по-високи са доходите и квалификацията на жената, толкова по-големи са загубите на семейството, породени от отделянето на време за раждане и отглеждане на дете. Конфликтът се разрешава отчасти чрез отлагане на брака и намаляване на семейната раждаемост.

Включването на жената в труда се интерпретира като резултат от нейната индивидуална автономност, развила се от 1960-те години насам. Чрез нея жената придобива икономическа независимост от мъжа и става равноправна в решаването на съвместните семейни проблеми. Независимостта се изтъква като причина за отлагане на брака, както и за нарастване на разводимостта. Принудата за увеличаване на семейните доходи не е водещ фактор за нарастването на участието на жената в работната сила, както е в много развиващи се страни.

Фундаменталните научни положения за икономическите аспекти на намалената брачност и раждаемост в резултат от нарасналата трудова активност на жената се дължат на Гари Бекер.²⁸ Голямо значение има икономико-социологическата хипотеза на Ричард Истърлин.²⁹

Социологическите анализи на брачността и разводимостта се базират на понятието „минимален стандарт на качеството”. То означава, че всеки човек има специфични за него изисквания към партньора за интимна връзка или встъпване в брак; качествата на евентуалния партньор трябва да бъдат над някакъв минимум. Развитие на икономиката и на обществото води до повишаването на този минимум, следователно повишават се изискванията към бъдещия партньор. Нарастването на минималния стандарт за качеството усложнява процеса на търсене на подходящ партньор. Затова брачността спада и се разпространява предбрачното съвместно съжителство в ролята му на „пробен брак”. Едновременно с повдигането на минимума се наблюдава намаляване на толерантността към неприемливо поведение на партньора. Затова нарастват и разводите.

Нарастване на материалните аспирации и на консуматорството

Повишените възможности, предлагани на личността от новото общество са друга причина за намалената брачност и раждаемост. Налице са по-разнообразни възможности за постигане на по-висок социален статус и за прекарване на свободното време. Облекчена е социалната мобилност. Повишените аспирации на личността –

²⁸ Becker, Gary S. (1991). A Treatise on the Family. Harvard University Press

²⁹ Easterlin Richard A. (1985). The Fertility Revolution: A Supply-Demand Analysis. University of Chicago Press

желанието за професионална кариера – става общоприета норма. Същото важи и за повишеното потребление – консуматорството. Всички тези изменения встъпват в конфликт със семейните задължения и отглеждането на деца.

Повишените възможности, кариеризмът и консуматорството се подтикват и от повишената необходимост за постигането им, която се отправя от обществото към личността. Все по-необходимо става по-високото образование и квалификация, постигането на материален статус, отделянето на много време и средства за съвременните форми на почивка. Нарастват подобните изисквания към децата – постигането на високо качество на децата е изискване, а не привилегия.

В новото общество съществено се променя структурата на рисковете, пред които е изправена личността. Традиционните рискове вече са преодолени с помощта на осигурителните системи. Появяват се нови рискове, чиято основна черта е, че са относителни – измерени спрямо другите хора. Те са свързани с необходимостта от постигането на повишените възможности и са специфични за всяка отделна личност. Всички тези промени възникват и се развиват в култура, която се характеризира с нарастващ либерализъм и идеологически плурализъм. Толерантността към необичайно, девиантно поведение позволява възникването и укрепването на нови форми на брачно и репродуктивно поведение, които са неприемливи за традиционното общество – извънбрачно съжителство, извънбрачна раждаемост, бездетие.

В тази обстановка възниква интересна дискусия относно алтруизма и егоизма във фертилното поведение. Алтруизмът е характеристика на първия демографски преход. Съвременните изменения в раждаемостта могат да се дължат от една страна на желанието на родителите за себеизява (желанието да реализират колкото се може повече от собствения си потенциал) и индивидуализъм (силно предпочитание на личните интереси в сравнение с обществените). От друга страна намалената раждаемост е също изява на алтруизъм – в условията на повишените изисквания към качеството на децата родителите не могат да си позволят да го заменят с по-голямо количество. Те са принудени да осигурят на децата си достойно място в обществото.

Етапът на демографския преход, в който се намират развитите страни и в който предстои да навлязат развиващите се страни, води до нов феномен – застаряване на населението. Процесът на застаряване е бил забелязан от демографите още в края на XIX век. Истинското осъзнаване на неговото значение, мащаби и причини обаче започва едва през втората половина на XX век, когато в резултат на редица изследвания той започва да се превръща в научен проблем с нарастващо значение. До средата на 1970-те години вече са завършени основни изследвания в тази област. Например в трудовете на Ж. Буржуа-Пиша, А. Сиви, А. Коул и други на базата на прилагането на модела на стабилното население е показано, че в развитите страни застаряването на населението е започнало в началото на XX век и е свързано главно с намаляването на раждаемостта. Оттогава до днес изучаването на различни аспекти на процеса на застаряване на населението заема все повече място в демографските и икономическите изследвания. През последното десетилетие се забелязва засилващ се интерес към последиците от застаряването – главно в европейските страни, САЩ, Япония, Австралия, но също така и в Китай.

Осъзнаването на последиците от застаряването на населението от научната общност води до организирането на международни форуми по тези проблеми. Един от първите форуми е Световната асамблея по проблемите на застаряването, свикана от ООН на 26 юли – 6 август 1982 г. във Виена. На нея е разгледан и приет международен план за действие по проблемите на застаряването. Въвеждането на практиката

да се публикуват от ООН редовни сценарии за развитие на населението по страни в световен мащаб (по-специално от Департамента по населението към ООН) също допринася значително както за разпространението на научните постижения и резултати, така и за насочване на вниманието и усилията в отделните страни към състоянието на тяхното население. Настъпващите промени в обществото в резултат от застаряването на населението са от такава величина, че налагат необходимостта от регулиране на ефектите и последиците от застаряването върху цялостното развитие на обществото.

Литература:

1. Бар, Р. и Фр. Тьолон. Политическа икономия. Т. 1. С. Кама. 2002
2. Бекярова, К., Б. Велев и Ив. Пипев. Икономически теории. П. Хермес. 2006
3. Найденова, П. Икономически и демографски растеж в Третия свят. С. БАН. 1987
4. Рикардо, Д. За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. С. Рата. 2006
5. Смит, А. Богатството на народите. С. Рата. 2006
6. Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т. 1. С. Прозорец. 1998
7. Шумпетер, Й. А. История на икономическия анализ. Т. 2. С. Прозорец. 2001
8. Becker, Gary S. (1991). A Treatise on the Family. Harvard University Press
9. Beggs, J., Chapman, B. (1988). The forgone earnings from child-rearing, Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper № 190, Australian National University
10. Boserup, E. (1965). The conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure. London: Allen & Unwin
11. Chesnais, J.-C. (1996). Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe, *Population and Development Review*, 22(4)
12. Coleman, D. (1998) Reproduction and survival in an unknown world: what drives today's industrial populations and to what future?, NIDI Hofstee Lecture Series, № 5, The Hague, Netherlands, Interdisciplinary Demographic Institute
13. Easterlin Richard A. (1985). The Fertility Revolution: A Supply-Demand Analysis. University of Chicago Press
14. Josi, H. (1998). The opportunity costs of childbearing: More than mothers' business, *Journal of Population Economics*, 11
15. Inglehart, R. (1977). The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton, Princeton University Press
16. Keynes, J. M. (1937). Some Economic Consequences of a Declining Population, *Eugenics Review*, vol. 29
17. Leontieff, W. (1979). Population Growth and Economic Development – Illustrative Projections, *Population and Development Review*, № 1
18. Lesthaeghe, R., Moors, G. (1996) Living Arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description of France, West Germany, Belgium, and the Netherlands 1990, in D. Coleman (ed.), *Europe's Population in the 1990s*, Oxford, Oxford University Press
19. Lesthaeghe, R., D. van de Kaa (1986). Two demographic transitions? *Population Growth and Decline*, Deventer
20. McDonald, P. (2000a). Gender equity, social institutions and the future of fertility, *Journal of Population Research*, 17 (1)

21. McDonald, P. (2000b). Gender equity in theories of fertility, Population and Development Review, 26 (3)
22. McDonald, P. (2002). Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Options, Population 2002/3, Volume 57
23. Malthus, Th. (1798). An Essay on the Principle of Population, London, <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>
24. Mill, J. S. (1988). Principles of Political Economy with Some of their Application to Social Philosophy, Oxford University Press
25. Senior, N. W. (2003). An Outline of the Science of Political Economy, London, Routledge
26. Spengler, J. (1976). Adam Smith on Population Growth and the Economic Development, Population and Development Review № 2
27. Van de Kaa, D. (2002). Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour, in R. Bulatao, J. Casterline (eds.), Global Fertility Transition, A Supplement to Volume 27, Population and Development Review
28. Wallace, R. (2010). Various prospects of mankind, nature, and providence, Gale ECCO
29. The Limits to Growth (1972). A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind, Universe Books

СПЕЦИАЛЕН РЕЖИМ НА ОБЛАГАНЕ ПРИ РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ИНВЕСТИЦИОННИ ПРОЕКТИ ПО РЕДА НА ЗДДС

ас. Красимир Мутафов
Бургаски свободен университет

Abstract This article is dedicated to the mechanism of taxation of investment projects as provided for by the VAT Act, without being exhaustive. A reasoning of the author's thesis has been provided concerning the two existing tax rules as provide for by chapter XX of the VAT Act, and their specific features and differences have been analyzed.

В чл.58а от отменения ЗДДС съществуваше правна уредба, която регламентираше специален ред за начисляване на ДДС при внос и ускорен срок за неговото възстановяване¹.

За първи път като отделни специални режими в структурата на закона, облагането на вноса на стоки и възстановяването на данъка в съкратен срок свързани с реализирането на инвестиционни проекти е въведено с новият ЗДДС². Възприемането на такъв облекчен режим при облагане на вноса на стоки и съкратеният срок за възстановяване на данъка отразява стремежа на държавата да стимулира развитието на икономиката на страната, като се използва регулативната функция на данъка³.

На пръв поглед твърдението, че в Глава двадесета от ЗДДС са включени два специални режима на облагане е малко объркващо, но изследването на механизма на данъчното облагане при осъществяването на инвестиционни проекти е в подкрепа на изразеното от автора становище.

Аргументирането на тезата, че в ЗДДС са регламентирани два отделни специални режима на облагане по отношение на инвестиционните проекти трябва да се търси в разпоредбата на чл.166, ал.1 от ЗДДС.

Посочената правна норма регламентира, че издаденото разрешение може да се отнася за прилагане на специалния ред на начисляване на данъка при внос или за възстановяване на данъка в 30-дневен срок.

При тази редакция на цитирания законов текст се налага логичният извод, че разрешението може да се издава както за прилагане на специалния ред за начисляване на данъка при внос на стоки, така и за възстановяване на данъка в съкратения 30-дневен срок, но не и за двата правни механизма едновременно.

В подкрепа на подобно съждение е и разпоредбата на чл.92, ал.4 от ЗДДС, съгласно която данъка за възстановяване се възстановява в 30-дневен срок, когато лицето има издадено разрешение по чл.166 от закона. Очевидно е, че става въпрос за разрешението за възстановяване на данъка в съкратения срок, а не за прилагане на специалния ред за начисляване на данъка при внос на стоки. По тази причина, по-нататък в изследването за краткост ще употребяваме работния термин "специален

¹ Обн. в ДВ бр153 от 1998 г. в сила от 01.01.1999 г. до 31.12.2006 г.

² Обн в ДВ бр.63 от 2006 г. в сила от 01.01.2007 г.

³ Френският CGI не предвижда подобен специален режим на облагане. Руският данъчен кодекс също не предвижда такъв специален режим на облагане.

режим на облагане при осъществяване на инвестиционен проект” с уговорката, че това се отнася и за двата специални режима по Глава двадесета от ЗДДС.

Условията, на които трябва да отговаря едно регистрирано лице за да получи разрешение да прилага разглеждания специален режим при реализирането на инвестиционен проект са:

- лицето, независимо дали е физическо или юридическо да е регистрирано по реда на ЗДДС;

- регистрираното лице да притежава разрешение издадено от МФ;

- да внася стоки по списък, който е одобрен от МФ.

Отсъствието, на което и да е от тези условия означава, че лицето няма да може да приложи специалният ред на облагане при осъществяване на инвестиционен проект.

Фактът, че условията предвидени в чл.166 и чл.167 от ЗДДС, на които трябва да отговарят лицата, за да им се даде или отнеме някое от двете разрешения са едни и същи не означава, че правните последици от издадените разрешения, които възникват за техните адресати са еднакви. Точно обратното те са различни, поради различните правни механизми, които се прилагат при разглежданите специални режими.

Същността на специалния режим при облагане на вноса на стоките във връзка с реализирането на инвестиционен проект се изразява в това, че на регистрираното лице е предоставена законовата възможност само да начисли дължимия при вноса ДДС. Основният признак, по който се обособява разглежданият режим е обекта на облагане. Тук обект на облагане не са доставките на определен вид стоки или услуги, а вносът на стоки по смисъла на ЗДДС. Това е вторият специален режим на облагане, при който критерият за неговото обособяване не е вида на стоката, върху която се прехвърля правото на собственост или друго вещно право или дейността, в която се изразява услугата.

Процедурата по начисляване на данъка е следната:

- вносителят, след като му е издадено съответното разрешение от министъра на финансите, декларира в подадената митническа декларация, че ще ползва този режим на облагане;

- декларира, че към момента на осъществяване на вноса на стоките, посочени в одобрения от министъра на финансите списък няма изискуеми и неизплатени данъчни задължения и задължения за осигурителни вноски, които се събират от НАП по реда на ДОПК.

Избраният от законодателя с нормата на чл.164, ал.2, т.2 от ЗДДС подход на изрично изброяване, изключва от този кръг останалите публични и частни вземания, независимо дали са държавни или общински, както и тези произтичащи от облигационни отношения с трети лица. На практика това означава, че ако по отношение на едно лице има други установени и изискуеми публични или частни вземания извън тези, посочени в цитираната разпоредба за него съществува възможността да поиска и няма пречка да му бъде издадено разрешение за прилагане на специалния ред за начисляване на данъка по реда на Глава двадесета от закона. Това едва ли отговаря на фискалния интерес на държавата да предоставя облекчен режим на облагане по отношение на лица, които имат непогасени публични държавни или общински вземания. Евентуалното наличие на такива би послужило като основание за стартиране на изпълнително производство и насочването на изпълнителните действия към имуществото на лицето, което без съмнение би затруднило изпълнението на одобрения инвестиционен проект. По този начин би се игнорирала целта, която преследва държавата с въвеждането на разглеждания режим на облагане, а именно по-бързото реализира-

не на обекти, които са от съществено значение за икономическото развитие на страната. Казаното до тук по отношение на упражняване на правото на вносителя да прилага режима на начисляване на данъка при внос на стоки важи в същата степен и по отношение на другия специален режим, регламентиращ съкратения 30-дневен срок за възстановяване на данъка.

В тази насока, при евентуални бъдещи промени в ЗДДС бихме препоръчали текстовете на чл.164, ал.2, т.2 и на чл.166, ал.1, т.3 от закона да бъдат разширени и в тях да се включат, всички публични и частни вземания посочени в разпоредбата на чл. 162 от ДОПК.

След като регистрираното лице е заявило, пред митническите органи, че ще ползва специалния ред за начисляване на данъка при внос, последните са задължени да допуснат вдигането на стоките, независимо, че данъкът не е внесен или обезпечен.

Дължимият за извършения внос на стоки ДДС се начислява от регистрираното лице с протокол за данъчния период, през който е възникнало данъчното събитие. При липсата на специални разпоредби относно възникването на данъчното събитие и формирането на данъчната основа следва да се приложи общият ред регламентиран в нормите на чл.25-27 от ЗДДС.

Друга особеност на разглеждания специален режим се изразява в това, че по този ред на облагане подлежи *само вносът на стоки, по списък, който е одобрен от МФ*. Редакцията на чл.164, ал.1 от ЗДДС изключва възможността този специален режим да се прилага по отношение на вътреобщностното придобиване на стоки, независимо от това, че те биха могли да се влагат при осъществяването на инвестиционен проект. Причината за това би следвало да се търси в различния механизъм на облагане на вътреобщностното придобиване. При ВОП, данъкът се начислява от доставчика и е изискуем от лицето, което е извършило придобиването. По този начин митническата администрация няма отношение към начисляването на данъка, което обезсмисля включването на ВОП на стоки в този специален режим на облагане.

Следващата отличителна черта на изследвания режим на облагане е необходимостта стоките описани в списъка да се използват или влагат за реализирането на одобрения инвестиционен проект. В този списък не могат да бъдат включвани акцизни стоки. Фактът, че такива евентуално ще бъдат необходими при реализирането на инвестиционния проект не е предпоставка за прилагане по отношение на тях на разпоредбите на Глава двадесета от ЗДДС. В тази насока, в текста на чл.164, ал.1 от ЗДДС е предвидена изрична забрана за включването на акцизни стоки в издаваното от МФ разрешение за внос. Друг е въпросът доколко това законодателно решение е удачно, като се има предвид целта, която преследва държавата с въвеждането на изследвания режим на облагане. Според мен по-правилно би било специалният режим на облагане на инвестиционните проекти да е приложим и по отношение на онези акцизни стоки, които се внасят и влагат в неговото реализиране.

Същността на втория специален режим при осъществяването на инвестиционни проекти се изразява във възможността на лицето да възстанови данъка за възстановяване в съкратен 30-дневен срок при условие, че има издадено разрешение за това от министъра на финансите. Необходимо е да се направи уточнението, че това разрешение се дава, когато се възстановява данък за доставки на стоки, които са внесени и вложени в осъществяването на инвестиционен проект, а не по принцип за всички извършени от лицето доставки на стоки и услуги⁴. Това лице обаче няма да

⁴ Вж.чл.166, ал.3, т.4 от ЗДДС

има правото да се ползва от специалния ред на начисляване на данъка при вноса на стоки във връзка с неговото осъществяване.

Между тези два специални режима има редица общи черти, които ги обединяват, независимо от различният им правен механизъм. Точно те са дали основание на законодателя да ги обедини структурно в една глава от ЗДДС.

На първо място, приложението и на двата режима е обвързано с реализирането на инвестиционен проект. Само лица, които осъществяват инвестиционни проекти могат да прилагат някои от двата правни механизма, регламентирани в чл.164 и чл.165 от ЗДДС. Без това условие, прилагането на изследвания специален режим на облагане е недопустимо.

На второ място, ползването и на двата специални режима не е задължително и е поставено в зависимост от волята на данъчно задълженото лице. На този извод, навежда разпоредбата на чл.164, ал.1 от ЗДДС, която регламентира, че „...данъкът при внос на стоки *може да се начисли* от регистрираното по този закон лице, ако то има разрешение, издадено по реда на чл.166 и внася стоки /с изключение на акцизни/ по списък, одобрен от министъра на финансите”. При тази редакция на цитирания законов текст е очевидно, че прилагането на специалния режим за начисляване на данъка при внос не е задължително, дори и лицето да има необходимото за това разрешение от МФ.

По същия начин е поставен въпросът с прилагане на втория специален режим при реализирането на инвестиционен проект. Нормата на чл.165 от ЗДДС визира, че лицето има право да възстанови данъка за възстановяване в съкратен 30-дневен срок, но не е длъжно да го направи.

Правото на избор по отношение на режима на облагане е изцяло в правната сфера на лицето с оглед на неговите икономически интереси. Това субективно право обаче не е абсолютно и възможността за неговото упражняване е поставена в зависимост от волята административен орган, в случая министъра на финансите, който издава разрешението и одобрява списъка на внасяните стоки или разрешава възстановяването на данъка в съкратен срок. Без това разрешение лицето не може да прилага разглежданите специални режими на облагане. Едва след неговото получаване, данъчният субект може да прецени дали да приложи или не специалния режим на облагане при реализирането на инвестиционен проект. По тази причина предоставеното на регистрираните лица субективно право на избор на режим на облагане по реда на Глава двадесета от ЗДДС следва да се отнесе към категорията на несамоизпълнимите субективни права⁵.

На последно място, тяхното прилагане е обусловено от предварителното издаване на разрешение от министъра на финансите във връзка с реализирането на инвестиционния проект. Това е единственият специален режим на облагане по реда на ЗДДС, прилагането, на който е свързано с предварителното издаване на специално разрешение от компетентния за това административен орган.

По своята правна същност издаването от министъра на финансите разрешение е индивидуален административен акт, тъй като представлява изрично волеизявление на овластен по силата на закона административен орган, в предвидената от закона форма, с което се засягат права и законни интереси на гражданите⁶.

⁵ В този смисъл Вж. Ташев, Р., Цит.съч., с.243

⁶ Вж. Дерменджиев И., Д. Костов, Д. Хрусанов, Цит.съч., с.159-160., Къндева Е., Цит.съч., с. 265.

Наличието на подобно изискване, от което зависи прилагането на този режим на облагане е пряк израз на утвърденото в правната наука становище относно административния характер на данъчните правоотношения⁷.

За да се издаде това разрешение е необходимо лицето, което ще се ползва от него да отговаря на следните условия:

а./ да реализира инвестиционен проект, който да е одобрен от министъра на финансите.

Министърът а финансите одобрява проекта, когато едновременно са налице следните обстоятелства:

- размерът на инвестицията е над 10 млн. лв., като средствата ще се инвестират за срок не по-дълъг от две години;

- създават се повече от 50 нови работни места;

- лицето разполага с възможности да осигури финансовата обезпеченост за изпълнението на проекта, както и за изграждането и поддържането на обекти, които са необходими за негово осъществяване. Това могат да бъдат собствени финансови средства, банкови заеми или финансови гаранции, договори за финансов лизинг. Не е изключено като такава възможност да бъде представена и реална прогноза на предстоящите парични постъпления, които да съответстват на пазарната конюнктура и да са в състояние да покрият необходимостта от финансовото обезпечаване на обекта.

Тук може да се постави въпросът, дали списъкът на посочените в разпоредбата на чл.166, ал.2, т.4 от ЗДДС документи, необходими за доказване на финансовата обезпеченост на проекта е изчерпателен?

Според нас, по-логично би било да се приеме, че в хипотезата на цитираната правна норма е посочен примерен списък на подходящите за това средства. Това от своя страна дава възможност на лицето да представи и други такива, като очаквани обезщетения по съдебни решения, данък за възстановяване, постъпление на средства по вече осъществени стопански операции и т.н. Единственото изискване в това отношение е чрез тях да се създаде достатъчно достоверна представа за неговата възможност само да финансира проекта.

б./да е регистрирано по реда на българския ЗДДС, независимо от това по коя от процедурите по чл.96-102 е била извършена регистрацията;

в./да няма изискуеми и неизплатени данъчни задължения и такива за задължителни осигурителни вноски събирани от НАП.

г./да са налице условията за предоставяне на минимална помощ съгласно Регламент /ЕО/ № 1998 / 2006г. на комисията за прилагане на чл.87-88 от Договора към минималната помощ.

Разрешението за прилагане на специалния режим на облагане по реда Глава двадесета от ЗДДС се издава от министъра на финансите в срок от един месец след постъпване на писмено искане от лицето за неговото прилагане. При условие, че се предвижда уведомяване на Европейската комисия, разрешението се издава в едномесечен срок от датата на решението на Комисията, с което се разрешава предоставянето на държавна помощ.

Към това искане задължително се прилагат и следните документи:

- проекти, планове и разработки за изграждане и поддържане на обектите, както и бизнес план за икономическа и стопанска рентабилност на обекта;

⁷ Вж. Кучев С, Ю.Кучев, Цит.съч., с.90-91.

- анализ за финансовото състояние на търговеца, който задължително трябва да бъде потвърден от регистриран одитор или от специализирано одиторско предприятие по смисъла на Закона за независимия финансов одит. Когато лицето, което иска да се ползва от този режим и упражнява стопанска дейност повече от една година към искането се прилагат и пълните годишни финансови отчети за анализирания период.

- всички документи, които удостоверяват и доказват, че лицето има възможност само да финансира инвестиционния обект по отношение на който се иска да се прилага режимът по реда на чл.164 от ЗДДС;

- пълен и подробен списък на стоките, които лицето ще внася и ще влага в изграждането на инвестиционния проект, както и номера на договора за доставка на стоките. Точният текст на чл.166, ал.3, т.4 от ЗДДС, регламентира, че в списъка за внасяните стоки задължително се посочва и номера на договора за тяхната доставка. Това може да създаде погрешното впечатление, че за реализирането на инвестиционния проект е необходимо да има само един договор за тяхното доставяне. Подобно стеснително тълкуване едва ли би се възприело като обосновано и отговарящо на волята на законодателя. Още повече, че в съответствие с динамиката и конюнктурата на пазара е почти невъзможно договорът за доставка на тези стоки да е само един или да е сключен само с един доставчик. Очевиден в случая е стремежът на държавата в лицето на МФ, който издава разрешението за прилагане на специалния режим на облагане, е да притежава достоверна информация относно наличието на действителни възможности за изграждането на обекта. С оглед на това може би е по-правилно да се възприеме, че в списъка със стоките, за които се иска да се облагат по реда на чл.164 от ЗДДС следва да се съдържат номерата на всички договори, които са сключени от лицето за тяхната доставка.

Този списък задължително трябва да съдържа информация относно кода, стойността и количеството на стоките предмет на вноса в съответствие с Комбинираната номенклатура на РБ.

- към искането се прилага удостоверение издадено от ТД на НАП по месторегистрацията на лицето, че е регистрирано по реда на българския ЗДДС. Освен това задължително се прилагат и удостоверения, издадени от ТД на НАП, че спрямо него няма установени и изискуеми неплатени данъчни задължения и задължителни осигурителни вноски.

- към искането се прилага и декларация, че за последните три данъчни години, включително и текущата лицето не е ползвало държавни помощи в размер над 200 000 евро, а за предприятията, осъществяващи дейност в отрасъл шосеен транспорт, над 100 000 евро към датата на разрешението. В случая е без значение дали тези помощи са изцяло или отчасти финансирани със средства от Европейската общност.

Към тези помощи се прибавят всички други държавни помощи, получени за същия инвестиционен проект, независимо дали е одобрена с решение на Европейската комисия или е по чл.9 от Закона за държавните помощи.

Прилагането на този специален режим на облагане е обвързано със срок, който не може да бъде по-дълъг от две години, като разрешението за неговото ползване се извършва с издаването на писмена заповед от министъра на финансите.

В ЗДДС е предвидена възможността разрешението да бъде коригирано в 6-месечен срок от неговото издаване, но това изменение е допустимо само по отношение на онези стоки, които ще бъдат внесени или придобити от лицето във връзка с осъществяването на вече одобрения инвестиционен проект. Тази корекция се извършва с издаването на ново разрешение, в което се описват допълнително необходимите за реализирането на инвестиционния проект стоки, които ще бъдат внесени или придобити от лицето.

Необходимо е да се обърне внимание на обстоятелството, че тази възможност може да се използва еднократно в течение на двугодишния срок, за който е издадено разрешението за прилагане на специалния ред.

Нови корекции в издадено по този ред разрешение за допълнителен внос на стоки, необходими при осъществяването на одобрен инвестиционен проект не се допускат, в какъвто смисъл е изричният текст на чл.166, ал.9, изр. второ от ЗДДС.

Разрешението или отказът за прилагане на специалния режим на облагане по реда на Глава двадесета от ЗДДС се извършва с писмена заповед на министъра на финансите, като отказът за нейното издаване подлежи на обжалване от заинтересованата страна по реда на АПК.

Разрешение за прилагането на този специален режим на облагане не се издава, когато размерът на получената минимална държавна помощ за неговото реализиране надхвърля максимално допустимия интензитет /размер/ на помощта определен с Карта за националната регионална помощ /ОВ, бр.С 73 от 30.03.2007г./.

Освен да откаже издаването на разрешение за прилагането на специалния ред за начисляване на данъка при внос, министърът на финансите в качеството си на административен орган разполага и с предоставеното му от закона правомощие да отнеме вече издадено разрешение. Тези възможности, които са предоставени на административния орган трябва да се разглеждат като израз на неговите контролни функции, които целят да се обезпечи законосъобразното протичане на данъчните правоотношения и да се защити фискалния интерес на държавата в областта на облагането с ДДС.

За да може МФ да предприеме действията по отнемане на разрешението е необходимо да е отпаднало някое от условията регламентирани в разпоредбата на чл.166, ал.1 от ЗДДС или когато са изтекли две години от датата на неговото издаване. За това следи администрацията по приходите, която след като констатира наличието на някоя от посочените предпоставки уведомява министъра на финансите, че са настъпили условията предвидени в закона за отнемане на издаденото разрешение.

По силата на чл.167, ал.3 от ЗДДС задължение да сезира министъра на финансите за отнемане на издаденото разрешение има и всеки друг административен орган, които е компетентен да упражнява контрол във връзка с осъществяването на инвестиционния проект и установи, че лицето в полза, на което то е издадено вече не отговаря на условията предвидени в закона.

Министърът на финансите е задължен своевременно да представя на митническата администрация информация относно издадените и отменени от него разрешения за ползване на режима на облагане по Глава двадесета от ЗДДС. Едновременно с това министърът на финансите представя на агенция "Митници" и информация относно списъците на стоките, които лицата ще внасят или придобиват за изпълнението на одобрените инвестиционни проекти. На пръв поглед това изключва разрешението по реда на чл.166, ал.9 от ЗДДС, които могат да се издават в 6-месечен срок от издаването на разрешението за ползване на специалния ред на облагане по реда на Глава двадесета.

С оглед на естеството на тези разрешения и на механизма на облагане при разглежданите специални режими считам, че информацията за тях също трябва да бъде своевременно изпращана на митническата администрация.

По този начин би се гарантирал по-ефикасен контрол и защита на фискалните интереси на държавата.

Разрешението, отнемането и отказът за прилагане на специалния режим на облагане по реда на Глава двадесета от ЗДДС се извършва с писмена заповед на министъра на финансите, като отказът за нейното издаване подлежи на обжалване от заинтересованата страна по реда на АПК.

При изследване на специалния режим на облагане при осъществяване на инвестиционен проект възниква въпросът, доколко с действащата към момента нормативна уредба се постига целта, която се преследва с неговото въвеждане при облагането с ДДС?

Безспорен факт е, че с разглеждания режим на облагане се създават преференциални условия, от гледна точка на облагането с ДДС на лицата, които реализират инвестиционни проекти. Също така е във от съмнение, че с този специален режим на облагане, държавата се стреми да стимулира изграждането на обекти, които биха били от съществено значение за нейното икономическо развитие.

В този аспект, съм склонен да приема, че стремежа да се стимулират лицата при осъществяване на инвестиционни проекти не е доведен до край. Основанията за това са следните:

На първо място, по-оправдано би било, лицето което осъществява инвестиционен проект да има възможността да прилага изследвания режим на облагане и по отношение на акцизни стоки, които са необходими и вложени в осъществяването на проекта. Така ще се създадат по-благоприятни условия при осъществяването на инвестиционните проекти, които се реализират от регистрирани по реда на ЗДДС лица.

Второ, както беше отбелязано, прилагането и на двата специални режима е ограничено само по отношение на вноса на стоки, които са вложени в осъществяването на инвестиционен проект. От друга страна, не е изключено, лицата които реализират такива обекти да ползват услуги, предоставени им от лица, неустановени на територията на страната, но с място на изпълнение на територията на страната. За тези услуги въпреки, че са включени в цената на инвестиционния проект и са необходими за неговото изграждане няма да може да се приложи разглежданият режим на облагане. По мое мнение, нормативната уредба, която регламентира обекта на облагане не способства в пълна степен за реализиране на целта, преследвана с въвеждането на режима на облагане на инвестиционните проекти. Трудно може да се приеме, че изключването на посочените услуги от обхвата на изследвания специален режим оказва положително влияние в тази насока.

С оглед на това е препоръчително при последващи промени в ЗДДС, разпоредбите на чл.164, ал.1 и чл.165 от закона да бъдат изменени, като в тях да се включат и доставките на услуги, които са доставени от лица неустановени на територията на РБ, но са с място на изпълнение, на територията на страната.

В хода на изследването може да се постави въпроса дали не е по-добре двата специални режима на облагане да могат да се прилагат едновременно от регистрираното лице, което изпълнява инвестиционен проект?

По мое мнение като се изхожда от целта на разглеждания режим на облагане подобно предложение за промяна в действащия към момента ЗДДС не е лишено от смисъл. След като целта на изследвания режим на облагане е да се предоставят облекчени условия на лицата, осъществяващи одобрен от МФ инвестиционен проект е препоръчително при бъдещи изменения на ЗДДС на същите да се даде възможността да прилагат едновременно и двата режима на облагане.

Литература:

1. Дерменджиев, И., Д. Костов, Д. Хрусанов, Административно право на Република България, С., 2001.
2. Къндева, Е. Административно правосъдие, С., 2006.
3. Кучев, Стр., Ю. Кучев, Данъчно право, С., 1997.
4. Ташев, Р. Обща теория на правото-основни правни понятия, С., 2005

РИАЛИТИ НАБЛЮДЕНИЕ И БИЗНЕС

ас. Мария Неделчева Манева
Бургаски свободен университет

REALITY MONITORING AND BUSINESS

Maria Nedelcheva Maneva
Burgas Free University

Abstract: Reality television has the opportunity to show business from close. Thus increasing its credibility. Reality format directly affect the viewer's attitude towards business. Presentation of personal and professional life allows for the formation of feelings of "PARASOCIAL" unreachable with celebrities

Key words: reality monitoring, business parasotsialni feelings.

Риалити телевизията има възможност да покаже бизнеса от близо. По този начин увеличава доверието в него (Goodman, 2005, p. 36) ¹.

Сандлънд (2002) предлага стратегия за запазване и подхранване на доверието към корпоративна Америка: директната комуникация. Личната връзка с потребителите, снабдителите и бизнес партньорите е ключът към изграждане на здрав обръч на доверие. Сандлънд подчертава, че това е неосъществим лукс за големите корпорации, които не могат да осъществят лична връзка с голяма част от потребителите си и така за тях един обикновен изпълнителен директор най-често изглежда като представително лице за цялата корпорация.

Сандлънд прави изследване на риалити телевизията и големия бизнес. Империи като Trump Enterprises и Martha Stewart Living Omnimedia нямат средствата за персоналният контакт с техните купувачи. **Чрез „Стажантът“ могат да отворят вратата към парасоциалните настроения, които отразяват възможностите на личната връзка с потребителя.** Един изпълнителен директор може да бъде посланик на компанията пред съответните потребители. **Риалити телевизията дава на магнатите безпрецедентна възможност на зрителите да надникнат зад кулисите и така да се изградят въпросните настроения.**

Чрез „Стажантът“ се изгражда доверие към големия бизнес и парасоциални настроения спрямо бизнес личности. Изглежда неправдоподобно да получат някакво внушение чрез един час риалити-телевизия, колкото и убедителна да е тя.

Доверието в големия бизнес се представя като условие за модерирание на взаимовръзките между експерименталните условия и парасоциалните настроения към Доналд Тръмп. Тези настроения ще се подобряват само сред зрителите на програмите му и само при тези, които имат някаква вяра в бизнеса и корпорацията.

Риалити форматът „Стажантът“ директно въздействие върху отношението на зрителя към бизнеса, директно променя мнението на човек от работническата класа спрямо личностите на Тръмп и Стюърт. Представянето на Тръмп и Стюърт дава «зелена светлина» за образуване на парасоциални настроения и това увеличава доверието между зрителя и корпоративните магнати. „Стажантът“ (The Apprentice) представя задкулисието на корпоративна Америка. Зрителят все още няма

възможност да контролира Тръмп и Стюърт, но вече може да наставлява действията им както никога преди.

Риалити телевизията е способна да повишава доверието на зрителя към показваните събития. В контекста на глобализацията става все по-трудно за корпорациите да установяват личен контакт с потребителите си. В това отношение ролята на риалитито е огромна. Оказва се жизнеспособна форма за установяване на личен контакт, макар и виртуален, със зрителя, в случая потребител. Доверието, което създава единствено риалити жанра, защото показва човека непосредствено и естествено, се употребява в бизнеса. Доверието увеличава продажбите и печалбата на компаниите. Т.е. функцията на медиата в икономическата сфера е позитивна – допринася пряко и косвено за кръгооборота на парите.

Програмирането², базирано на действителната телевизия, променя начина, по който хората я гледат, променя и очакванията на хората за излъчването от екрана (BUTSCH, 2006). Двете части например на „Стажантът“ показват пространства зад кулисите на корпоративна Америка, които телевизията още не е открила за обществеността. Шоуто предоставя достъп до света на бизнеса. Доналд Тръмп и Марта Стюърт са лидери в бизнеса. Чрез камери се показват бизнес световете, домовете на бизнес лидери. Излъчването им има ефект върху начина, по който зрителите гледат на техните шоу програми и мислят за голям бизнес в Америка.

Представянето на техния личен и професионален живот дава възможност за образуване на чувства на „PARASOCIAL” с тези недостижими знаменитости. Тръмп и Стюърт позволяват достъп на Америка до техните домове, семейства, империи, а зрителите отговарят топло на този безпрецедентен достъп.

С показването на чувства от страна на медиата Тръмп излага парасоциалната връзка, оказва положителен ефект върху големия бизнес. Беше измерено чувство на PARASOCIAL, което означава, че участниците усещат, че те могат да се свързват или да се идентифицират с Доналд Тръмп и Марта Стюърт по време на техните телевизионни програми за действителност.

Чувството на «парасоциал» съществува при „Стажантът” и „Биг братър”. Зрителят се идентифицира с участниците. Риалити шоуто е способно да създава чувства и да свързва живота на зрителя с този на „героите от филма”. Гладуел доказва, че първите впечатления са критични, защото оформят базата на подобното или нехаресването на човек за друг човек. Позитивни или негативни – шоуто създава висока степен на свързаност между участници в предаването и аудиторията. Тази свързаност е реална и релефно се откроява. Аудиторията заплаща (чрез есемеси), за да участва в сценария (елиминациите) на шоуто. Хората се идентифицират с участниците и са мотивирани да гласуват. Близостта между „филмов” герой и аудитория, която са способни да създадат риалити програмите, се капитализира. Оличностяването на връзки носи директна печалба.

Конкурентната среда променя начина на направи на телевизионните шоу програми. Мрежите ограничават разходите си като съкращават персонала, редуцират разходите за заплати. За да се запазят зрителите и за да спечелят нови, програмите се излъчват годишно и в продължение на кратки сезони. Затова риалити програмите просперират.

Променливият бизнес модел на телевизионното предаване популяризира “телевизията на живо”. Предаванията „на живо” се продуцират лесно и са по-евтини от шоу-програмите по сценарий. Половин-часово комедийно предаване струва 1,5 милиона долара, за да бъде направено, едночасова драма - 2,6 милиона долара, а ед-

ночасово предаване „на живо” – 750 000 – 800 000 долара. Ограниченото кабелно предаване “на живо” струва дори по-малко. В края на 2006 г. NBC обявява, че е значително заменянето на шоутата по сценарий с по-евтините предавания “на живо” с цел да се спестят пари.

Спестяванията на “телевизията на живо” се дължат отчасти на по-ниските разходи за таланти. Един безизвестен актьор в едно комедийно предаване ще спечели 25 000 долара или повече на епизод и ще му бъде предложен договор от Организацията на телевизионните актьори (ОТА). В противовес на това участниците в предаванията “на живо” нито принадлежат към ОТА, нито притежават силата на славата, и не печелят нищо за своето участие. Те играят с надеждата да спечелят желаната награда и разискват успеха като бъдеща слава.

Предаванията „на живо” също не се нуждаят от рамките на сценаристите, задължителни при предаванията по сценарий, което ограничава разходите за екипа. „Сценаристите” в телевизията „на живо” печелят далеч по-малко от създателите на шоутата по сценарий. **Заради тяхната новост, ниски разходи и скорост, с която могат да бъдат пуснати в ефир, „предаванията на живо” са идеала за излъчване извън сезона.** Те могат да заменят лятната телевизионна програма, когато нивото на зрителски интерес е ниско. В допълнение на това, притежават вродена защита от провал: с по-малко разходи и по-кратки сезони, ако шоуто „на живо” се провали, финансовите щети няма да бъдат прекалено големи.

Да обобщим, „телевизията на живо” се слави със значителен зрителски интерес от 18 до 49 години – най-желаната демографска група за рекламодателите.

Тази уникална комбинация на слаба от финансова гледна точка продукцията, струваща обратнопропорционално на високия зрителски интерес, леснота на изпълнение в извън сезонното излъчване и демографско разпространение сред най-активното население, правят телевизията “на живо” нещо повече от просто едно не скъпо решение на проблема със запълването на ефирното време. Прави я изгодна за телевизионните мрежи.

Различните форми на комуникация взаимстват кодове една от друга. Получава се една компилация, едно преливане от жанр в жанр от телевизионна дискусия към телевизионно интервю, репортаж от мястото на събитието до телевизионно състезание и шоу, а също и игрален филм. Именно заради тази своя многоаспектност „Биг братър” привлича широка аудитория. Затова предаването е динамично, интересно и променливо по отношение на своето съдържание. Предаването функционира според принципите на интеракцията. Вота на зрителя има решаващо значение за по-нататъшния ход на събитията на екран.

Биг братър е една компилация от различни кодове и значения.

Медийният бизнес става глобален като капиталът, талантът, технологията и корпоративната собственост се въртят по целия свят отвъд досега на нациите държави.

“Медиите според Кастелс трябва да изградят независимостта си като ключова съставна част на своята достоверност както по отношение на общественото мнение, така и по отношение на плурализма на имащите власт и рекламодателите. Тъй като рекламната индустрия е икономическата основа на медийния бизнес. Ако медия потиска определени типове информация, ще ограничи аудиторията си, няма да извлича печалби на пазара и няма да привлича избиратели. Колкото повече една медия е независима широка и достоверна, толкова повече привлича информация, продавачи и купувачи от най-широк спектър. Независимостта и професионализъмът са отплащащи се идеологии за медията. Те се превръщат в добър бизнес. Независимостта има висока цена. Оценките на аудиторията са от съществено значение, защото основният из-

точник на доходи в медийния бизнес е рекламата. /Кастелс, М., „Възходът на мрежовото общество” с.278/

Светът на реалната телевизия, на реалното кино завзема големи пазарни ниши и огромни печалби.

Конкретен пример за реализирането на огромни печалби от страна на риалити формата е „Биг брадър”, който реализира един от най-високите телевизионни рейтинги в България

Дори да има очакване предаването да загуби интерес поради тригодишната си история, то продължава да ангажира 50% от аудиторията в този часови пояс. (Данни от „Биг брадър” 3.)³

Първото издание на „Биг брадър” в понеделник вечер е с рекорден за предаванията на Нова тв рейтинг. В София се гледа от 900 000 души. Рейтинг за страната – 25%. За два дни – 28 и 29.10.2004 г сайтът на „Биг брадър” е посещаван 9 953 131 пъти. Първата седмица гледат 793 000 зрители. В София са 210 000 (тв план).⁴

За сравнение от 18 до 31 октомври, целева група 15-44 години рейтингът на „Big Brother” има 40,1%, на bTV – 15,9%, на БНТ – 18,9%, други 25,1%.⁵ Предаването е най-успешният медиен продукт, „машина за пари”: с дълги рекламни блокове и парични постъпления от есемеси. Финалът на **Big Brother 1** на 17 януари 2005 г. е гледан от 1 567 000 души, рейтингът е 21 процента, а пазарния дял – 50,1 на сто. Рейтингът на финала на **Big Brother 2**, излъчен на 19 декември 2005 г. е 20,6 на сто (над 1 534 000 зрители), а пазарният дял – 52,6 на сто. Водещият Ники Кънчев казва, че са **гласували** над три милиона души, за да определят победителя. „Вип брадър” – финалното гласуване е наблюдавано от 2 160 000 души, което е 65 на сто пазарен дял. Над **500 000 гласа** са изпратени на 31 март 2006 г.

Гласуването е показател за високата степен на съпричастие към телевизионния процес.

То е пример за успешно реализирана автореклама в електронни и печатни медии, а също и за добре изграден корпоративен имидж на марката „Big Brother”.

Сайтът на „Биг Брадър” (www.bigbrother.bg) е съобразен с новите тенденции и съвременни решения на графичния дизайн. Спазени са ценностите на оформлението – прегледност, четивност, живост; намерен е оптималният вариант на съотношение в триадата функция – ергономия - естетика.

Реклами подканят зрителите да четат за героите от „Биг брадър” в списание „Блясък”.

Реклама, печалбата и маркетинговата част на самото предаване са отлично издържани: “С надпис в предаването: Слушай Big Brother на живо от всеки телефон. За да се включиш директно на цена според твоя личен план. Обади се на телефон 0881744 или 0891744.” В наблюдението, когато тече предаването в ефир „Биг брадър” 1 (КН).

Рекламите са огромни по мащаб. Има многократни прекъсвания за рекламни паузи по време на предаванията. В края на всяко предаване се рекламират много марки. Това, с което е обзаведена къщата, са рекламни марки. Дори къщата е построена със средства/продукти на рекламодателя.

Паралелно се рекламира вътре в предаването и се дават продукти на фирми-съквартирантите са в хотел “Експо”, пътуват с луксозни автомобили на “О,кей” – такси. Анелия получава като подарък лакове за нокти, които са определена марка.

Поради засиленият си интерес, „Биг брадър” създава благоприятен климат за маркетингова комуникация.

Типично за един частен оператор е комерсиалната страна. Рекламен надпис по време на самото предаване: “Подслушвай всичко в къщата директно от телефона си. Обади се на 0881744 или 0891744”.

“Биг брадър” е продукт на постмодерността – заради гласуването, т.е. заради интерактивната телевизия. Защото в самото предаване, неговата цялост съдържа всички жанрове от миналото. А модерният елемент идва от новостта на жанра “риалити”.

Като съдържание от културологична гледна точка шоуто е на ниско ниво. Но като медийен продукт е на много високо ниво.

Медийният образ на предаването се поддържа и от различни реклами, които се заиграват с емблемата “Биг брадър”, като тази на Gogenje – “Някой те гледа” или на Mr. Muskulo – “Mr. Muskulo чисти къщата на “Биг брадър”, Veneton – “Ние сме в спалнята на “Биг брадър”, Централна кооперативна банка – “Не е нужно да стоиш заключен в една къща три месеца, за да получиш 200 000 лв., когато при нас за три дни можеш да получиш 300 000 лв.” и др. На пазара са пуснати и различни рекламни материали с марката “Биг брадър”: шапки, ленти за глава, шалове, суичъри, якета, фланели, химикалки, боксерки, прашки, запалки, ключодържатели, чаши, бележници, чадъри, часовници, чанти, папки, хартиени торбички. В продажба могат да се намерят мартеници “Биг брадър”, вафли “Биг брадър”, както и специален диск, включващ “култови” реплики на участниците и превърналия се в хит сингъл, в ролята на запазена музикална шапка на риалити шоуто.

Сценаристи и режисьори използват професионални похвати, които допълнително увеличават аудиторията. “Биг Брадър” се налага като марка. Непрекъснатите автореклами, съчетани със съвременни решения на аудио-визията; продажбата на фланелки с лицата на героите от програмата, както и продажбата на храната, която се яде в Къщата представляват само една малка част от доходите на шоуто. Последните два типа реклами се организират съвместно с “Офис уан супер стор”.

“Биг Брадър” освен шоу, предизвикващо огромен интерес, може да се квалифицира като “машина за пари”.

Преди обявяването на победителя (Мирослав или Леонардо) Ники Кънчев спомена, че са гласували над три милиона зрители. Средно по един лев за sms са три милиона лева. А голямата награда е двеста хиляди лева. И това представляват приходи само за една вечер и то само от sms-и.

Не е сигурна гласуването достоверно ли е. Напълно възможно е да се прави с цел предизвикване на по-голям интерес от страна на зрителя, което да доведе до увеличаване на рейтинга, рекламите и гласуванията.

Поддържа се интереса чрез прекъсвания от реклами на най-интересните места в предаването. Подбират се най-интересните моменти (в 30-минутни ежедневни версии; и 15-20 минути не всяка вечер).

Дебатите нажежават напрежението да мотивират зрителя да гласува.

“Каменица фен”, продажба на фланелки от шоуто в магазините на “Офис уан супер стор”. Поддържането и увеличаването на интереса е основна цел на режисьора.

Всички предавания са направени с цел максимално ефективно и ориентирано към печалба позициониране на медийния пазар.

Изграждат се и други медийни продукти с цел увеличаване на печалбите. (Дебати около изгонването.)

Риалити шоуто променя принципа на възпроизводство на телевизионната програма. Причината за разгръщане на тази нова линия на развитие се състои в реализирането на огромни по размер печалби.

Финалът на "Биг Брадър"1 е гледан от 1 567 000 души, на "Биг Брадър"2 - 1 534 000. Над 3 000 000 есемеса определят Мирослав като победител.

„Биг Брадър” е целенасочено планиран и ситуиран медиен продукт. Затова има успех.

Ефектът на изненадата, който постига предаването, е движещият мотор за високия рейтинг.

Във Франция състезателите се избират измежду 38 000 кандидати, а в определени моменти шоуто има десетмилионна аудитория. Интересът към „Биг брадър” надминава този към известните с широката си и многобройна аудитория емисии като финала на Шампионската лига по футбол или Фестивала в Кан.⁶ В последното издание на „Биг брадър” във Великобритания в подкрепа на различни участници са получени над 6 милиона гласа. Показателен е и фактът, че при по-малко от 8 милиона население общо, в България финалът на предаването събира повече от 2 милиона зрители пред малкия екран.⁷ Шоуто провокира множество дебати и коментари в почти всички медии и е редом с анализите върху политически, икономически и социални проблеми.

Освен скъпоструващите права на подобно успешно шоу, „Биг брадър” има и други внушителни разходи. Продължителното наблюдение на участниците изисква екип от 200 човека, включително 50 оператора и 13 продуцента. „Вип брадър” има още повече разходи, тъй като макар звездите да не са само от „А” група, пак очакват значителни хонорари. Според слуховете Шилпа Шити е прибрала между 200 000 и 300 000 лири, само за да се появи в шоуто.

Оправданието за разходите на такива предавания е, че те привличат доста ценни публикации, което донася на бродкастърите доста високи цени за реклама. „Биг брадър” донесе на Channel 4 един от най-високите рейтинги в историята на британската телевизия, приковавайки към екраните близо 10 милиона зрители през 2000 г. Второто издание на шоуто увеличава броя на зрителите с 4,5 милиона, осигурявайки на Channel 4 покачване на средния дял на излъчване с 70%. Английският „Биг брадър” 3 привлича над 10 милиона текстови съобщения и над 10 милиона зрители за финала си. 30 секундна реклама по време на „Биг брадър” 3 струва 40 000 лири – с 3 пъти повече от което и да било шоу по Channel 4 през 2003 г.⁸

Риалити телевизията е все още много популярна и е разпространена по целия свят. Постоянно различни продуцентски къщи стартират нови шоу програми в този формат, които макар и с различен декор на развитие на действието, имат същата форма и логика на разгръщане на съдържанието.

Литература:

¹ <http://www.sozpaed.fh-dortmund.de/diederichs/uniffm/pdfs/realitae.pdf>

² (Kevin Tressler 68-73 Chapter 4 Discussion Tressler, Kevin. A MODERATED MEDIATION MODEL OF THE APPRENTICE AND BUSINESS ATTITUDES: A STUDY OF REALITY-BASED TELEVISION AND PARASOCIAL FEELINGS BY SOCIAL WORKING CLASS AND TRUST IN BIG BUSINESS. In: A thesis submitted to the Faculty of the University of Delaware in partial fulfillment of the requirements for the degree of

Master of Arts in Communication Spring 2006 [online]. [cited 17 December 2007]., Available:

<http://66.102.9.104/search?q=cache:U7ZlQgfJDYIJ:www.udel.edu/communication/web/thesisfiles/kevintresslerthesis.pdf+%22TELEVISION+AND+THE+PRESENTATION+OF+THE+BACKSTAGE+%22&hl=bg&ct=clnk&cd=1&gl=bg>

³ В. „24 часа” от 29.10.04, с.40

⁴ В. „24 часа” от 10.11. 2004, с.12

⁵ <http://www.youthdep.bg/base/d2002.pdf>

⁶ Ramonet, Ignatio, „Une nouvelle etape, la post television”, „Le monde diplomatique”, juin 2001, p.3

⁷ „Биг брадър”, „Списание то на М-tel”, бр. 13, декември 2004, стр. 69

⁸ Ramonet, Ignatio, „Une nouvelle etape, la post television”, „Le monde diplomatique”, juin 2001.

**ЦЕНТЪР
ПО ХУМАНИТАРНИ
НАУКИ**

**КАКВО КАЗВАТ И КАВО НЕ ЗАГЛАВИЯТА
ВЪВ ВЕСТНИЦИТЕ - НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ
„24 ЧАСА“, „168 ЧАСА“, „ТРУД“ И „ДУМА“ (2007 - 2009 г.)**

проф. д-н Галя Христозова
Бургаски свободен университет

**WHAT NEWSPAPER HEADLINES SAY AND DO NOT SAY –
SOME OBSERVATIONS OF “24 HOURS”, “168 HOURS”, “TRUD”
AND “DUMA” (2007 – 2009)**

Prof. Dr. Galya Hristozova
Burgas Free University

***Abstract:** The article analyses headlines from four newspapers from the period between 2007 and 2009. Suggested is a paradigm of the headlines in view of the information, i.e. in view of the communication-pragmatic and stylistic-semantic aspect. The paper is an outcome of work on the project “Ethnopsycholinguistic and Sociolinguistic Aspects of Media Language of the Bulgarian Press in the Years of its EU Membership”, financed by the Research Fund of the Ministry of Education, Youth and Science.*

***Key words:** media language, headlines, headline paradigm*

Заглавието на един текст отразява най-важни според автора идеи, обобщения и предпочитания. Много често то предопределя избора на някои читатели.

В художествената литература има такова неизчерпаемо богатство от заглавия, че надали могат да се класифицират. Има заглавия – главни герои, т.е. имена – „Шибил“, „Боряна“, „Албена“, „Анна Каренина“, „Орел, рак и щука“; заглавия – характеристика на героите – „Идиот“, „Многострадална Геновева“, „Немили – недраги“, заглавия – отношение, чувство – „Родна стряха“, заглавия поука – „Мъдростта на старците“, „Който не работи, не трябва да яде“; заглавия – основни събития – „Война и мир“, „Престъпление и наказание“, „Под игото“. Когато подбират четиво, изборът на читателите се основава на познатостта на автора, на вида и жанра и творбата – лирика, епос, драма; разказ, роман, стихотворение, приказка; както и на тематиката и проблематиката. Заглавието е важно, но не е решаващо за избора на четивото. Самият факт, че много читатели не се стараят да запомнят заглавието, а много често и името на автора, означава, че те не са доминиращи и изцяло приоритетни. Чете се заради интереса и удоволствието от самия процес на четенето, заради сюжета, героите, развързката или дори стила.

При четене на материали от пресата обаче не е така. Отдавна конкуренцията между медиите за привличане на читателска аудитория се изразява в стремеж за надмощие на заглавията. Забързаният читател „хвърля“ по едно око на заглавието и се зачита, ако то го е провокирало и заинтересовало по някакъв начин. Много често читателят професионално не проявява интерес към дадено събитие, но се интересува от това как е отразено то и какво пише за него. Т.е. по-скоро се интересува от написаното за събитието, отколкото от самото събитие. Вярно е, че заглавието трябва да про-

вокира читателската активност, да впечатли, да се пребори за (и с) читателя, да подпомогне читателския избор, да създаде интерес, за да бъде прочетен материалът. Същевременно трябва да носи, да съдържа поне някаква информация за темата, за събитието, за участниците.

Какъв обаче е стилът на заглавията? Такъв, какъвто много често е самият стил на материалите. Както правилно подчертава Е. Пернишка: Този стил (има се предвид провокативния, груб, дори брутален стил) не представлява ”свободата на словото”, а само характеризира автори или редактори които не отличават оригиналното, остроумното, бляскавото изразно средство – оръжие на добрата журналистика, от пошлото, ниското, дори вулгарното.” (Пернишка 1999, стр.131). В заглавията почти е задължително да има интрига, провокация, нещо впечатляващо, нещо шокиращо, за да привлечат вниманието и материалът да се прочете. Или по-точно – вестникът да се купи. т.е. да се продаде.

Според Анна Николова заглавието има няколко функции: на първо място, то е семантичен кондензат на информационната тъкан на текста, неин номинант; на второ място, заглавието има интенционална природа, защото фиксира най-главното, най-привлекателното; на трето място заглавието обикновено има в значението си допълнителни конотативни, метафорични, емоционално-експресивни и национално-културни смисли, които му придават актуалност за дадената читателска аудитория (Николова 2003, стр. 257).

Книгата си „Зад кулисите на вестниците” Джон Хамилтън и Джордж Кримски са разделили на отделни части, озаглавени с въпроси. Частта, в която се анализират заглавията, се нарича „Защо заглавията преиначават истината?”. Според авторите заглавията имат няколко цели: да обобщят съдържанието на материала, да привлечат вниманието върху статията и да посочат какво значение отдава вестникът на събитието (Хамилтън и Кримски 2008, стр. 106).

Според проведеното изследване на Агенция „Медиана”¹ за целите на проекта на въпроса: *Като цяло какво не харесвате в езика на вестниците* 14,7% от анкетиранияте посочват, че не харесват заглавията. Като се има предвид, че 42,3% не могат да преценят какво не харесват, то процентът на неодобряващите заглавията е доста висок. По-висок е процентът само на тези, които не одобряват грубия език, но често той е и в заглавията.

	% от всички
1. СТИЛЪТ	14.1
2. ЗАГЛАВИЯТА	14.7
3. СЛОВОРЕДЪТ	3.8
4. ПЕЧАТНИТЕ И ПРАВОПИСНИТЕ ГРЕШКИ	6.4
5. ГРУБИЯТ ЕЗИК	18.7
6. НЕ МОГА ДА ПРЕЦЕНЯ	42.3
	100 %

¹ Интервюирани са 2000 човека през периода м.април-май 2010 г. чрез „Face-to-face” интервюта по домовете на респондентите. Изследването е представително за страната.

Това означава, че читателите обръщат внимание на заглавията и се впечатляват от тях. Данните от анкетата показват, че е необходимо да се проучи какво точно в заглавията не харесват читателите.

Заглавията могат да се интерпретират от различни гледни точки. Журналистическите материали отразяват определени събития или част от тези събития. Често събитието като предмет на съобщение като правило е отразено частично, фрагментарно. Напълно логично е заглавията да са още по-фрагментарни. Те са обикновено кратки, с различна синтактична конструкция, най-често пестелива – рядко ще се срещнат сложни изречения. Затова особено интересен би бил лингвистичен анализ на заглавията в няколко аспекта – от гледна точка на синтаксиса (видове изречения, нови синтактични модели на сложни изречения, както ги нарича Русалина Ницолова), на морфологията (употребявани части на речта), на лексикологията (характеристика на лексиката, употреба на т.нар. цветни думи). Възможен е и комбиниран анализ. Има издания, като 168 часа например, в които често основното заглавие има и подзаглавие. Обикновено заглавието е по-кратко и даже загадъчно, достатъчно любопитно, за да привлече вниманието, но не много информативно; докато подзаглавието или второто заглавие (написано и с по-малки букви) е изречение и то най-често сложно – *Депутатски син прекарал съдружник. Ревин Аталай изключил приятеля си от общата фирма и му забранил да влиза в София (168 часа, 04.05.2007)*.

Класификацията може да е и с оглед на информацията, която дава заглавието, т.е. съотношението заглавие – съдържание на публикацията (комуникационно- прагматично). Не се пренебрегва фактът, че „лингвистичната информативна функция на езика се измерва с комуникативни, а не с естетически категории” (Михайлова 1999, стр. 94). Тази информативност на заглавието е представена в някои издания и с експресивна лексика. Или както казва В.Г.Костомаров „всяка ... масова информация трябва да бъде емоционално-увлекателни, а не само съдържателно-рационалистически” (Костомаров 1971, стр. 257). Заглавието на всеки текст, независимо дали и вестникарски или от художествената литература, по принцип трябва да е компонент на този текст. Има и случаи, в които то сякаш е самостоятелно и „живее свой собствен живот”. Предлаганата класификация е най-вече в този аспект, но същевременно се анализира заглавието в семантично (по-скоро стилово - семантично) направление като изказ, фраза и дори отношение.

1. Заглавие – резюме на събитието. Синтезирано разказва за какво става дума в материала – *Рим се плаши от нашествие на роми (24 часа, 04.01.2007)*; *Разследват незаконна продажба на месо (24 часа, 06.01.2007)*. Често тези заглавия предопределят ще се прочете ли материалът или не. Те са модел, умален вид на публикацията. Ако читателят се интересува от тази проблематика, може да прочете и нещо повече от заглавието. Ако тя е извън неговите професионални, културни, социални и др. интереси, ще я пропусне. Заглавията могат да бъдат натуралистични, дори жестоки, страшни – *Бесят брат на Саддам, главата му се къса (24 часа, 14, 16.01.2007)*. За тях трябва да има различителни, забранителни знаци, ограничаващи достъпа на читатели от определена възраст или с определени здравословни или други проблеми. Има и недовършени заглавия, в които се съобщава част от информацията – *20 000 лева прати кабинетът (24 часа, 22.02.2007)*. Не става ясно къде ги е пратил. Може би поради факта, че сумата не е голяма (не въобще, а като за кабинета), не се довършва изречението

2. Заглавие цитат (бисери на известни личности) **или заглавие, препредаващо, цитиращо нечия мисъл, изказване.** Търси се нещо ярко, впечатляващо - *Вълчев: Училището е като качамак – любов, бъркане и постоянство (24 часа, 19.05.2009); ДПС работило за турските служби, каза националист (24 часа, 06.01.2007).* Журналистът използва оригиналността на изказа на популярна личност. Цитатът придава автентичност на събитието. Същевременно ако не е съобразено с норми, отговорността (във всичкото ѝ многообразие) не е на автора на публикацията, а на изказващия се. В някои случаи има тенденциозност – за заглавие се използват фрази, изрази, които са извън контекста на текста.

3. Заглавие с претенции за абсолютна точност и изчерпателност - *9839 души пишат на Станишев за помощ (24 часа, 06.01.2007); 5555 герои от приказките шетаха из Перник (Труд 25.01.2009).* Интересно – кой ги е броил. Внушението е, че те са не просто много, а точно толкова. Създават впечатление за фактологическа коректност и за добро познаване на детайлите, за журналистическа компетентност и прецизност при боравене с фактите. Към тази група могат да се причислят и заглавията с проценти – *44% у нас не виждат лична полза от ЕС – (24 часа, 4.01.2007).* Те обаче по-скоро са в резултат на данни от социологически проучвания.

4. Заглавия въпроси, които подсказват какви отговори ще се търсят в материала - *Спор за пари стопаира трансфера на Моралес? (24 часа, 07.01.2007); КРС дава СЕМ на прокуратурата? (24 часа, 09.01.2007); Какво яде днес българинът? (Дума, 11.2.2009).* Някои от тях звучат като предположения, а други като риторични въпроси. Има и такива, които показват учудване и могат да завършват с удивителен знак вместо въпросителен.

5. Заглавия сензации – най-често с международен привкус. Обикновено обект на внимание са известни политици, лидери, президенти, за които се установява и коментира, че имат български познати, приятели, а най-добре е, ако са приятелки. Много е любопитно, когато световноизвестни личности имат контакти с българи. Целта е да се придаде значимост на отделни българи или на всички българи. В много от случаите достоверността на изложените факти не може да се проследи и докаже, но целта не е автентичност, а типично по български да се изтъкне познанството, близостта със световноизвестни личности – *Открихме ломско гадже на Дж. Ф. Кенеди (24 часа, 10.01.2007).* Българката Виолета Петрова срещнала бъдещия американски президент седмици преди Втората световна война. Няма свидетели, няма сериозни доказателства, не засяга никого, надали някой ще потърси отговорност или повече информация. Словосъчетанието „ломско гадже” е много интересно от два аспекта. Освен negliжирането на връзката, изразено чрез думата *гадже*, а не приятелка, любима; интересно е прилагателното *ломско*. Не само като информация за местоживееенето, а като подчертаване на значимостта на събитието – българката е от малък град. Внушението е – може да се случи на всяка българка. Друго заглавие – *Приятел на Клинтън къпе български моми по „Диема 2” – (24 часа, 05.01.2010).*

6. Пикантни заглавия, еротика и нещо повече. Някои автори залагат на това, че еротиката, сексът винаги продават и търсят сензация във всяка област – театър, кино, политика, съдебна система. Направленията са неизброими: анатомични подробности – *Млади актриси дебютират с голи гърди – (24 часа, 15.01.2007);* бельото или липсата на такова – *Всички искаме Мери Попинз да лети без гащички*

(заглавието е на Любен Дилов - син) – (24 часа, 25.12.2008); *Понижиха съдия, окичил Темида с черни прашки* – (Труд, 18.12.2009); Крадат булка по *гащи и сутиен* – (24 часа, 01.04.2009). Често в заглавията се срещат думите „секс“, „секси“ и други техни сродни думи – *Секси автосалон* – (Труд, 16.06.2007). При промоцията на коли има разголени девойки, и оттам целият автосалон става секси.

Към тази група можем да включим и заглавията с т.нар цветни думи, които в лексикологията се класифицират като вулгаризми..... Интересен е фактът, че като части на речта най-често тези думи са глаголи – *Въшлясахме от звезди* – (Труд, 27.09.2008); *Претаковаха ли олигархията?* (24 часа, 6.07.2009); *За първи път сгасиха съдия с рушвет* – 24 бона (24 часа, 14.10.2009); *За да не се „улайнви святата“ работа* – (24 часа, 20.01.2007).

Някои от думите са от т.нар цветни думи – претаковаха, сгасиха, улайнви, чиято употреба до преди години в писмена реч беше недопустимо, немислимо и невъзможно.

Защо толкова се промени езикът на медиите след 1989 г.? Защо няма никаква разлика между стиловете, жанровете, високите езикови норми и просторечието? Това чалгата не езика ли е или е „високата“ журналистика? Това езикът на всички журналисти ли е или само на някои? Това езикът на живота ли е и такъв ли е животът на езика?

7. Заглавия ирония – Иронизират се определени хора, групи хора, събития – *Ревизират другарки на босове с бентлита* – Нямали и ден трудов стаж (24 часа, 4.07.2009). Не една от очакваните дума съпруга, приятелка, дори любовница, а другарка, която в тази стилистика е почти архаизъм.

8. Заглавия находки, игра на думи, рими. Има и много оригинални заглавия, при които се използват пароними, антоними, различните видове повторения – *Операция „Слава“ не е операция „Слави“* – (24 часа, 31.01.2009); *ПОПове срещу ПОПиконата* – (Труд, 26.8.2009) – духовни лица срещу Мадона; *Устата пак влезе в устата на хората* – (Труд, 3.12.2009) – рапърът Устата е широко коментиран.

Много журналисти имат и поетически вдъхновения – *Европеец се наречи и пандиза отърви* – (168 часа, 19.01.2007) – Подзаглавието е *Само Топлото ще е вътре до 3007 година; Дано с песен трудът стане по-лесен* – (Труд, 3.01.2008).

9. Заглавия сензации – *Азис против Дарвин* – (Труд, 2.09.2007). Азис популярен от Дарвин – да се чуди човек какви аналогии, асоциации и дори противопоставяния могат да се правят между двамата. И изведнъж новина – при допитване след тинейджери се оказва, че Азис е по-известен от Дарвин. Да сте чели или гледали скоро нещо за Дарвин? А да си спомняте през последните години да мине ден без коментар или информация за Азис? Чудно е тогава, на какво се чудят в този материал. Същевременно заглавието подвежда, че Азис има нещо против Дарвин.

10. Заглавия в стилистиката на народа, близо до масите – *Звезди ни канят на ракийка и салам* (Труд, 19.08.2007); *Да се връща ДДС за сирене на пенсионери* (24 часа, 05.2.2009). Създава се усещането, че проблемите на обикновените хора са важни, значими за пиещия. Често имат социален аспект. Някои автори са в състояние да интерпретират „народната“ проблематика дори през призмата на евротленството ни – *Горна Бела речка пече люта евроракия* (24 часа, 01.06.2008). Независимо от при-

надлежността ни към Еросъюза не се отказваме от ракията, но тя вече е евроракия. Правим съпричастни към нея и ЕС, което разбираме от подзаглавието – *Доброволци от Германия, Холандия, Швейцария и Австрия дойдоха да поправят селския казан*.

11. Безмилостни заглавия, отнасящи се за политически лидери, партии.

Характерно за тези заглавия е т.нар. вмъкната лексика (просторечие, жаргони, диалектни думи), която нарушава стилового единство на изказа (Стоянов 1999, стр. 126-127) – *Другарят Пирински пак се изложи* – (168 часа, 12.01.2007) или *Какво крие парламентарният шеф, та е създал забранена зона пред кабинета си* е подзаглавието; *Плюскане в ДПС* с подзаглавие *Кан-кан за поддръжниците на Сокола, бой пред масите с пиячка* (168 часа, 12.01.2007); *Съмнителни срещи върти* Волен с подзаглавие – *„Атака“ търси бизнесмени, които да поемат разходите за изборните кампании* (168 часа, 16.02.2007); *Депутатите излязоха на теферич* или *Гласуването с чужди карти продължава с пълна сила, кафенетата около парламента претърпани* (168 часа, 6.04.2007); *Тъй рече Бойко...* (Дума, 03.9.2009). В. 168 часа, както уточнихме, се характеризира с поставяне на второ, разяснително заглавие, което уточнява, допълва, разяснява първото – *Съветник на „Атака“ на аванта в Турция. Атакистът нямал нищо против да пътува с ДПС* (168 часа, 24.10.2008). Във второто заглавие няма експресивна лексика.

12. **Заглавия по аналогия** на литературни произведения или на произведения на други изкуства, на народни умотворения и сентенции – *Министърът без глава* по аналогия на романа на Майн Рид „Конникът без глава” – (168 часа, 12.01.2007); *На „Дондуков” всичко е спокойно* (Дума, 25.6.2008) по аналогия на „На Шипка всичко е спокойно” на художника Василий Верещагин; *Голямата любов ръжда не хваща* (Труд, 11.4.2009) по аналогия на „Първата любов ръжда не хваща”; *В Чипровци даваха ябълки срещу смет* (Труд, 11.4.2009) по аналогия на приказката „Сливи за смет”.

13. И чудесно е, че има **силни авторови заглавия**, които те провокират да прочетеш материала. Много често дори са само от една дума. Майстор на този вид заглавия е Кеворк Кеворкян. Интересно е именно това, че в заглавията си от една дума – *Ямата* (Труд, 26.06.2007); *Ипотеки* (Труд, 05.02.2008), той нищо не казва и с това прави точно обратното на това, което правят останалите – опитват се да кажат всичко или така да формулират заглавието си, че да започнеш да четеш материала. Много често не го довършваш. Точно пестеливото заглавие от една дума провокира читателската активност. Но да не се заблуждаваме – все пак това е Кеворк Кеворкян.

В друга стилистика, но също така оригинални са и заглавията на Кристина Патрашкова – *Въшлясахме от звезди* (Труд, 27.09.2008); *Смокингите на прехода* (Труд, 04.10.2008); *Голямото плюскане 35 години по-късно* (Труд, 20.12.2008); *Българи с Bvlgari* (Труд, 10.01.2009); *Голямото писане* (Труд, 21.02.2009). Някои от тях са по аналогия и с лека ирония – *Голямото писане* – по същото време, когато се реализираше проектът на БНТ *Голямото четене*.

От заглавието можем да разберем за журналиста, за общата политика и стратегия на вестника. Журналистът пише повече според стилистиката и амплото на вестника, отколкото съобразно своята стилистика. Както се забелязва и от посочените примери, има разлика в заглавията на различните вестници. Докато във в. „Дума” заглавията са по-въздържани, по-близо до събитието, по-информативни, то в другите цитирани издания са-много по-експресивни, емоционални, оригинални. От значение

е и дали заглавието отразява реални факти или вербални факти. Вербалните факти са такива, които по-често не се случват, а са в сферата на вербалната комуникация в публичното пространство, т.е. несъществуващи, измислени. Срещат се често в т.нар. „жълти“ издания. Така се обособява нова класификация: заглавия – реални факти и заглавия – вербални факти.

Разнообразието от класификации на заглавията предполага и голямо разнообразие на самите текстове. Има вероятност след силното и впечатляващо заглавие да има и такъв силен, интересен текст. Има случаи, в които заглавието е единственото, което заслужава да се прочете. Предложената класификация, която обхваща само някои аспекти на заглавната проблематика, ще бъде обогатявана и разширявана. Като начало тя показва, че при съставянето на заглавията има голямо разнообразие, голяма фантазия, голяма амбиция. А правила?

Литература:

1. Костомаров 1971: В.Г.Костомаров. Русский язык на газетной полосе. М, Изд-во Моск. ун-та.
2. Михайлова 1999: Т.Момчилова – Михайлова. Комуникативен провал: Защитните сили на езика в действие. В: сб. „Медиите и езикът“, С.
3. Николова 2003: А.Николова. Информативност на вестникарското заглавие. В: сб. „Властта на медиите“.
4. Ницолова 1999: Р. Ницолова. Основни тенденции в развитието на българския печат след 1989 г. В: сб. „Медиите и езикът“, С.
5. Пернишка 1999: Е. Пернишка. За „грозното“ в нашия език и в езика на медиите. – В: сб. „Медиите и езикът“, С.
6. Стоянов 1999: Кр. Стоянов. Обществени промени и вестникарският език (1989-1996). С.
7. Хамилтън и Кримски 2008: Д. Хамилтън и Д. Кримски. Зад кулисите на вестниците. С.

**ЖУРНАЛИСТЪТ СИМЕОН РАДЕВ – ЗАКОНОДАТЕЛ
НА ЖАНРА И СТИЛА В НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК**

проф. дфн Калина Лукова
Бургаски свободен университет

**SIMEON RADEV, THE JOURNALIST – LEGISLATOR OF THE
GENRE AND STYLE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

Kalina Lukova
Burgas Free University

Abstract: The article reviews the innovatory journalist creative work of Simeon Radev in newspapers „Night Post” (Vecherna Poshta), „Will” (Volya), magazine „Artist” (Hudozhnik) as regards to genre (article, correspondence, interview, critique) and style. It reveals his significance in the modernization and euroization of Bulgarian journalism since the beginning of the 20th century.

Keywords: .press, genre, style, critique, journalism, publicism

Симеон Радев е емблематична фигура в българския обществен и културен живот от началото на ХХ век и до смъртта си през 1967 г., въпреки съдбовните прератности. Личност от енциклопедичен тип, той днес се свързва най-вече със знаменитата си книга „Строители на съвременна България” (1910, 1911), но неговата мисия като журналист, дипломат, историограф, мемоарист, критик е далеч по-мощна и го приобщава към строителите на съвременна България. Огромното журналистическо и публицистично творчество, съпровождащо професионалното му и обществено битие, е отговор на екзистенциалния му въпрос-равносметка: „Дадох ли нещо на България?”.

Сравнително малкото изследователи на твореца С. Радев логично се повтарят във възторжените си оценки: „едно от бляскавите журналистически пера от началото на миналия век” (Б. Гърдев); „първото перо” на вестник „Вечерна поща” (Й. Василев); „първокласен журналист” (Б. Гърдев), „стилистично бляскав” (Вл. Топенчаров). Това е така, защото журналистиката е първата и голямата страст в разнообразното творчество на С. Радев.

Журналистите са „каторжници на историята”, „трескави роби на момента” според ефектните му определения [1]. Оригиналният си журналистически талант С. Радев разгръща като кореспондент, съредактор (1903) и главен редактор (1905-1909) на вестник „Вечерна поща”; съредактор (1906) и главен редактор (1905-1909) на сп. „Художник” и вестник „Воля” (1911-1912). Печата своите текстове и в „Зора” (1933-1935; 1940-1943). В първото десетилетие на ХХ век той създава обемно и жанрово разнообразно творчество: „коментари, статии, беседи, памфлети, интервюта, очерци, репортажи, пътеписи – като изследвачите посочват различни цифри за обема (около 1400 заглавия – Йордан Василев, около 1500 – проф. Ангел Велков), с неизменното старание да запази обективността си и даде личното си мнение в едно ясно и за днешните мащаби темпо (**още от 1903 г.**) – всекидневно по една голяма статия и няколко по-малки, а от 1905 г. и редакционна на всеки брой. [2]

Във вестник „Вечерна поща” (по популярност и тираж 10 000 екземпляра днес може да се сравнява с „24 часа” и „Труд”) свръхобразованият С. Радев развива

почти всички жанрове като „художник на словото“ (Й. Василев), следвайки модерните европейски тенденции. Той е съвременният законодател на уводната статия, кореспонденцията и най-вече – интервюто. Авторитетът на С. Радев обяснява и най-високата за времето журналистическа заплата – 500 златни лева на месец.

Уводните статии С. Радев пише през нощта и ги диктува всяка сутрин в 10:30 ч. Така се създават сериите „Берлинският договор и реформите в Македония“, „Финансовите реформи в Македония“, които „се харесваха и четяха много“, според признанието на автора. Статиите са оригинално явление в българската журналистика. Тематичните им доминанти – „състоянието на българското общество, македонският въпрос, банковото дело, модата, правото, футурологията, социалната психология, отреагирането на важни и интересни художествени факти“ [3] се разгръщат в структура на факти и аргументи, изведени до оригинални тези. Изключително достойнство на текстовете е елегантната форма и невероятният стил на С. Радев, следващ френската традиция и изискващ специално изследователско внимание.

С. Радев става известен най-напред със своите кореспонденции за „Вечерна поща“ в навечерието на Илинденското въстание и отразяването на руско-японската война. В специално редакционно съобщение „Вечерна поща“ отбелязва изпращането на кореспондента си С. Радев в Рим, Париж и Лондон за редица интервюта с известни политически мъже. Така се ражда рубриката „Една обиколка на Европа. Впечатления и разговори“, в която се публикуват 43 кореспонденции (в периода април-юли 1903), включващи 17 интервюта от Италия, 12 от Франция и 6 от Англия [4]. Сред интервюираните са: генерал Ричиоти Гарибалди, известният френски парламентарист Дюбиев, председателят на френския парламент Етиен, лорд Едмонд Фицморис, депутати, министри, журналисти.

С. Радев теоретизира и утвърждава интервюто като жанр в българския печат, следвайки английския модел на Бловиц. Интервютата на С. Радев представят „изкуството на разговора“, което той владее във висока степен. С. Радев е от тези журналисти, които имат способността „да хванат за ушите езика на своята епоха“ по определението на Вилмант Хааке. [5]

Моделът на интервюто на С. Радев има конкретна мисия, то се определя като лобистко (Б. Гърдев), защото основната цел е да се информира и привлече западно-европейската общественост към революционното движение в Македония, непосредствено преди въстанието от 1903 г.

С. Радев не се изкушава да прави сензационно портретно интервю с толкова известни европейски политици и интелектуалци. Високата образованост, култура и сериозна фактологична подготовка позволява на журналиста да проведе проблемно интервю или интервю беседа по определена тема. То е едновременно информационно и интерпретативно, защото позволява тълкуване на фактите от три гледни точки: на журналиста, на интервюирания и на читателя. Ето един пример от интервюто с френския депутат Дюбиев по македонския въпрос:

Дюбиев – Кажете на вашите приятели, че представители от всички партии в парламента ще упражнят своето влияние върху г. Делкасе, за да направи той всичко, що зависи от него, в полза на Македония.

С. Радев – Всичко, що зависи? Несъмнено, от него зависи да вземе инициативата за едно разрешение на македонския въпрос. Там е една от нашите надежди... [6].

С. Радев създава за първи път в българската журналистика серия от интервюта, които представят различни гледни точки по обща проблематика. Това предизвиква огромен читателски интерес и повишава тиража на вестник „Вечерна поща“ на конкурентния медиен пазар в началото на XX век в България.

Станал известен журналист и главен редактор на „Вечерна поща“, С. Радев заминава за Русия през 1906 г., за да проследи първата руска революция. Поредицата кореспонденции от този период са публикувани в 46 броя на „Вечерна поща“, в две тематични поредици – „Новият век в Русия“ и „Скици и силуети из Русия“, а в списание „Художник“ – „Впечатления от Русия“. В жанрово отношение тези текстове са: пътни бележки, пътеписи, политически портрети, интервюта (С. Радев има изключителния журналистически шанс за среща и интервю с руския премиер граф Витке), размисли за руската душа, достигащи до прозрения: „Аз тръгнах без никаква радост. В този момент името на Москва звучеше с някаква епическа грозота. Това не бе вече мистическият стар град с белите църкви и златните куполи и с извишените камбани, величави във вечерния здрач. Москва не будеше вече видения на живописна старинност, на религиозна феерия и на идилическо славянство. Революционната стихия току-що бе минала там със своята френезия на разрушение и обширната руска земя трептеше още, ужасена и настръхнала... чуден народ, дете инстинктите на жестокост и смърт се таят неусетими под някаква кротка хармония на сън, добродушие и мистицизъм“. [7]

Цитатът демонстрира оригиналния журналистически стил на С. Радев, който хомогенизира различни стилистични струи: документална точност на наблюдението; народопсихологически проникновения; публицистична сила, смекчена от метафоричната художественост и антитезност. Неговият стил грабва веднага читателя със своя „френски езиков чар“, макар че това е „един стил твърде много декоративен, пропит с аромати, дошли от упадъка на френската книжнина в края на века“. [8]

Според Вл. Топенчаров „декоративната или по-скоро декорираната фраза на С. Радев става образец за подражание в българската публицистика“ [9]. Негативизмът на тези оценки едва ли е приемлив, защото стилът на С. Радев определено не е декадентски или преднамерено маниерен, а към „магическата“ му формула насочва самият журналист: „добър тон и аристократичност на езика“.

Жанровото и стилистично новаторство на С. Радев продължава в художествената му критика в печата – литературна, театрална, изкуствоведска. В тези критически текстове се моделира естетическият вкус на обществото във формата на „салонната беседа“ и чрез „импресионистичната аксеология, импровизационна лекота, сугестивност“ и отхвърляне на „нормативно-догматичната естетика“ [10].

Художественокритическите текстове на С. Радев са удовлетворени за четене и са функция на културно мисионерство. Във „Вечерна поща“ той включва в театрална хроника рецензиите: „Галеото – драма от Жозе Ешегара“ (26.X.1905); „Пишибишевски на българската сцена. „Златното руно“ (19.X-1.XI.1906); „Открително общество“ от Едуард Пайерон (4.II.1907); „Бой на пеперуди“ от Зудерман (5.XI.1905).

Критическите шедеври на С. Радев се появяват в сп. „Художник“ в периода 1906-1909 г. и се възприемат като коректив за литературна и художествена критика. Те се превръщат в класика, защото демонстрират новаторски и същевременно елегантен поглед към художествените явления и оценките за тях.

Обширната статия „Д-р Кръстев като литературен критик“ е отпечатана в бр. 4-5 на „Художник“, 1907 г. Ще очертаем само смислово-стилистичната и рамка, която задава и финализира акцентите. Начало – „Може би д-р Кръстев живее само в съзерцанията на чистата красота... Той жадува за громки успехи и темпераментът му го влече към диктаторство над българската художествена мисъл“. Финал – „...философът, който той може би е, тъй много вреди на критика, който той пожела да бъде“.

С този „еретически“ за времето си текст С. Радев отхвърля естетския догматизъм на д-р Кръстев със същата сила, с която преобръща клиширания, социологизиран образ на Георги Стаматов. Ще се спра по-подробно на статията „Литературни силуети. Г. П. Стаматов“, опечатана в бр. 3, 1906 г. на сп. „Художник“, в аспекта не само на полемичния стил на С. Радев, но и на модерния проблем **публицистично-художествено** (т.е. **журналистика-литература**), който той разглежда чрез творчеството на Г. Стаматов.

Тази статия е препечатана по-късно и в посмъртния брой 575 на „Литературен глас“ (1942, г.15, стр. 1-2), като един от най-оригиналните и позитивни текстове в традицията на Стаматовата критическа рецепция. Във великолепен стил С. Радев оразличава специфичната **творческа** самоценност на Стаматов, неговата „безподобност“ в литературата ни. Полемизирайки с д-р Кръстев в последователността на неговите тези, С. Радев конструира образа на този Стаматов, който „упоената от чистата формална красота критика“ не може да види [11]. И като публицист, и като литературен критик, С. Радев описва с адекватни термини творческото присъствие на Стаматов: „може би един писател с публицистичен замах ...може би един лош художник, но във всички случаи той е един творец“ [12]. Оттук се извеждат трите полемични линии на текста: за художественото, публицистичното и творческото.

С. Радев проблематизира понятието публицист в два аспекта, за да репликира термина на д-р Кръстев публицистична белетристика. Той предлага две значения: ако да бъде човек „публицист“ означава да се представят проблемите на обществената съвест и на човешкото битие, то публицисти са Тургенев, Зола, Стаматов и те не трябва да се отричат „в името на чистото, гордото и безкористно изкуство“; ако публицист означава белетрист, лишен от дарбата да придава акцента на действителността върху своите фикции, тогава този упрек не може да падне върху Стаматов.

В прецизната логика на съответствията С. Радев преобръща принципните теоретизации на д-р Кръстев за художествеността и конкретните му характеристики за Стаматов. С присъщата си елегантност авторът уточнява, че без „превзетост“ ще посочи „несъстоятелността“ на тази критика, която гледа чисто формално на белетристичните произведения. За С. Радев най-важният белег на белетристиката не е книжовната хубост, а жизнената правда, творчеството и пример за това са Флобер и Толстой. Чрез „трагичните сенки“ на други писатели – Балзак и Достоевски – се утвърждава идеята за великите белетристи, които не са били такива „художници“.

С. Радев минимизира общотеоретичния модел публицистично-художествено до модела Г. Стаматов. Той го обговаря чрез творческата му неочакваност, която критиката отказва да види. Слабата известност на Стаматов в България, „дето прогърмяха ненужно толкова имена“, се дължи на факта, че той пише без всякаква суета. Към художествеността проявява „дръзко нехайство“, езикът му е лишен от формална хубост, но по контраст „ни обезоръжава някак със своята прямота и с разпуснатата си искреност“. Това, което догматичната критика провъзгласява за липса на художествен стил, С. Радев провижда като европейска модерност на натурализма: небрежен, хром, брутален в своя лаконизъм, отричащ синтаксиса, преодолял целомъдрието на книжовния вкус, шокиращ с вулгарната си мощ.

Желанието на критика е да утвърди „един съвсем нов елемент в нашия книжовен език ...енергията на израза като новаторска творческа проява“. В този смисъл неговите разкази, брутални по форма и вулгарни като действителността, имат „една сила на призивание, безподобна в нашата литература“. Това обяснява защо без претенциозни психологически фрази, неправилният и груб език на Стаматов е чудесно средство за психологически анализ.

С. Радев оценностява и още едно качество на Стаматовия талант – иронията – и я различава от сатирата, канонизира като творческа метонимия. Този тип ирония, макар и лишена от финес, е „особено прелъстителна“, защото е ефективна, съдържа вярно наблюдение и се проявява в ненадейна, остроумна форма. Налагайки формулировката „ироничен дух“ вместо „сатирическо отнасяне към живота“ (д-р Кръстев), С. Радев се включва в диалога за **жанра Стаматов**. Той тълкува в модерен смисъл жанровете фейлетон и карикатура, до които се свеждат разказите на Стаматов. Тръгвайки оттам, че френската критика не обвинява Флобер като фейлетонист, С. Радев пише: „Само педантизъмът на някои наши критици може да се радва на тия догматически подразделения, според които едно белетристично творение може да се изхвърли от литературата или се обезцени в художествено отношение, че в него имало публицистичен дух, че в него имало сатиричен замах като във фейлетоните или защото не съответствало на определените книжовни родове“ [13]. Критикът насочва разсъжденията си за **дифузното присъствие на публицистично и художествено** към съвременната художествена карикатура, дефинирайки я чрез проявите на натурализма: песимистични сюжети, дух на отрицание, социално недоволство, жестокост в изображението на човешките недъзи, известна бедност на изображението.

С. Радев определя Стаматов като ученик на френските натуралисти и свързва маниера на неговия разказ със съвременната художествена карикатура. Хибридният жанров поглед към явлението Стаматов съответства на още едно припознаване: **силуетността**. Тъй като писателят няма нужното търпение, за да уплътни образите, той ги рисува без определен контур, с небрежно нахвърлени линии. Така скицираният релеф на лицата е толкова силен, че компенсира отсъствието на свършена моделировка и поддържа впечатлението за живот и индивидуална характеристика.

Проблематизирайки Стаматовите **силуети**, С. Радев трансформира тезата на д-р Кръстев за **безлицевостта** (не-живи, не-индивидуализирани герои) в **силуетност** (герои с интензивен живот, скицирани с няколко сръчни черти). Общото е това, че и в двата случая се достига до метонимични фиксации на писателския маниер.

В спора си с д-р Кръстев С. Радев търси друго обяснение за слабата известност на Стаматов в България. (Неслучайно критикът локализира възприемането на Стаматов в България, което се разминава с факта, че Стаматови творби са преведени на много езици – руски, немски, френски, английски, италиански, испански, китайски, японски, румънски). Причините се търсят по комуникативната ос автор-читател (критик). Стаматов пише без всякаква суета, а читателите и критиката отказват да приемат творческата му неочакваност.

Метатекстовият образ на Стаматовия език е сетивно осезаем, дръзко неприличен и различен: „мирисът на дим, коняк и тютюн“. Симеон Радев търси ефекта на шока в енергичния и брутален език на Стаматов, който изразява „груба, надъхана със злост мисъл“.

Концептуалната теза на С. Радев за дифузния на публицистично и художествено е много актуална и днес спрямо журналистическото и литературно писане.

Новаторски като жанр е текстът „Българският селянин според някои наши писатели“ (сп. „Художник“, 1909, бр. 3, с. 19-27). Той е изнесен най-напред като лекция на френски език в „Алианс франсез“, а после е преведен от Никола Милев за списанието. Публичността е видима и с право Б. Гърдев определя статията като „еманация на модела салонна беседа“. Изненадващото е, че С. Радев използва неспецифичен, градски жанр, за да представи психологията на българския селянин в някои творби на П. Тодоров, Е. Пелин, Ив. Вазов. Литературният анализ се финализира чрез публицистични обобщения, като тезата, че „бунтовническият инстинкт“ и

„враждебното чувство към държавата” на елинпелиновите селяни „ще се превърне с време в свободно и демократично съзнание”.

Оригинално явление в българската публицистика е статията „Политическото красноречие в България” (сп. „Художник”, януари-февруари 1909 г.), в която за първи път обект на изследване е реториката в исторически и теоретичен план. С. Радев изгражда първите ораторски портрети на „дейците на нова България”: Петко Славейков, Петко Каравелов, д-р К. Стоилов, Стефан Стамболов, Георги Кирков, д-р Никола Геннадиев. Политическата реч се анализира на всички нива: акустика, лексика, фразовост, психологическа стилистика, а статията може да се приеме за първообраз на знаменитите „Строители на съвременна България”.

Като законодател и възпитател на вкуса, С. Радев свързва красноречието с литературния вкус, но отбелязва, че „литературният вкус е явление на старите култури” и „за нас е твърде рано да имаме установен литературен вкус”. Културно-просветителската му мисия се свързва и с изкуствоведските текстове-портрети на художници-импресионисти: „Клод Моне” (сп. „Художник”, 1909, бр. 3, с. 54-59); „Един художник на душата” (сп. „Художник”, 1907, бр. 9-10, с. 54-59); „Албер Бенар” (сп. „Художник”, март 1907 г.). За тях С. Радев отбелязва, че пръв в България е писал за импресионизма и е дал оценки за художниците, утвърдени по-късно [14]. Към това ще прибавим и ретроспективните му статии „Съвременната карикатура във Франция” (сп. „Художник”, 1906-1907, бр. 2, с. 14-23) и „Югославянската художествена изложба в Загреб” (сп. „Художник”, април 1909), които доуплътняват превъплъщенията на журналиста в критик. Към художествената критика като жанр С. Радев се връща инцидентно през 30-те и 40-те години на XX век с няколко текста във вестник „Зора”.

Б. Гърдев, един от най-пристрастните изследователи на С. Радев, пише следното: „Животът на С. Радев ми напомня ефектен, зрелищен, многоцветен, увлекателен и драматичен буржоазен роман, роман за възхода и погрома на неговата класа и раса, роман, отразяващ като във фокус всички надежди, илюзии и горчиви равносметки, съпътствали осъществяването на етапите на Великата възрожденска програма на България, започната тъй триумфално, но и крамолно с обявяването на независима българска екзархия (1871 г.)” [15]. Ще добавим, че журналистическото писане на С. Радев е също така ефектно, зрелищно, многоцветно, новаторско спрямо жанровото и стилово развитие на модерната българска журналистика.

Литература:

1. Панайотов, Ф. Вестници и вестникари. С., 2008, с. 224.
2. Гърдев, Б. Живот в служба на България. [online] Available from http://www.mediatimesreview.com/january_2008/simeon_radev/php
3. Пак там.
4. Панайотов, Ф. Цит. съч., с. 224.
5. Щоркан, К. Интервю –В: Граматика на журналистиката. С., 1996, с. 121.
6. Цит. по Панайотов, Ф. Цит. съч., с. 227.
7. Пак там, с. 229-230.
8. Петров, З. Критика и критици. С., 1977, с. 149.
9. Топенчаров, Вл. Българската журналистика 1903-1917. С., 1981, с. 484.
10. Гърдев, Б. Цит. съч. [online]
11. Радев, С. Литературни силуети. Г. П. Стаматов. – Художник, 1906, кн. 3, с. 320
12. Пак там, с. 319.
13. Пак там, с. 330.
14. Радев, С. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени., С., 1996, с. 11-12.
15. Гърдев, Б. Цит. съч. [online].

ЧЕРНИ ЛИ СА ПЪТИЩАТА НА ЕВРОПА?
(Лингвостилистичен анализ на „Черните пътища на Европа“
от Мартин Карбовски)

доц. д-р Веселина Ватева
Бургаски свободен университет

ARE THE ROADS IN EUROPE BLACK?
([Linguostylistic](#) analysis of “The Black Roads of Europe”
by Martin Karbovski)

Assoc. Prof. Dr. Veselina Vateva
Burgas Free University

Abstract: [Linguostylistic](#) analysis is made in the article of the documentary novel “The Black Roads of Europe” by Martin Karbovski. Lexical, morphologic and syntactical level of the text is reviewed from stylistic point of view.

Keywords: [linguostylistic](#) analysis, lexical, morphologic, syntactical level.

„Черните пътища на Европа“ е документален роман за пътуването на журналиста Мартин Карбовски из мегадържавата Европа; за шокиращия сблъсък между подредеността и цивилизованото спазване на правилата там и отчайващото безредие и мизерен живот в България. Духът на цялата творба е потискащ и песимистичен. Авторът не просто регистрира фактите, не само предава разговорите си с емигрантите, но внушава болката и разочарованието си от това, че заради безпътищата и нерешените проблеми България губи много от своята „кръв“, много от своите граждани.

В романа най-силно стилистично активно е лексикалното равнище. Творбата започва с мрачна картина на настоящето в България. Дълбокото съжаление на Карбовски носи епитетът „бедната“ („Бедната ми страна, бедната ми страна“). Разгърнато олицетворение представя забравеното минало величие и безперспективното бъдеще – „Живееща в заблуди и тулане по гърдите, говореща си сама и самотно спореща за величието си, търсеща признание за нечувани победи и изобретения, глуха за бъдещето и несръчна за битуването“. В отчаянието си хората напускат родината и тя дава на Европа два милиона емигранти, което авторът оценява като много голяма загуба за страната ни, защото тези хора никога няма да се върнат. Затова достига до песимистичното обобщение в хиперболата „Картата лъже и държава България не съществува“. Разпиляването на българите по света е представено чрез антономазията „милиони малки българийки“, а метафора и сравнение разкриват незавидния труден път на емигрантите – „Българийките шумят, шушнат и шумолят, като листа от смачкани паспорти, държани дълго в задни мъжки емигрантски джобове – препоеени с пот и после изсъхнали от директно слънце“. С два оказационализма се назовават най-често срещаните непрестижни професии за българките – те са „старце-гледачки“ и къпят „евродедовци“. Звучи иронично, но истината е, че тази работа им дава пари, с които се подпомагат останалите в България роднини. А тяхната съдба е не само да работят (ако въобще намерят работа), но и да получават малко пари. За утеха им ос-

тава само алкохолът или вярата в бог, което се внушава чрез метафора и сравнение – „Армия българи, чакащи Спасителя като нередовен автобус, и армия българи, пиещи редовно съдбата си като ракия – първо опияняваща, после мъчително отрезвяваща”. Освен това повечето българи, работещи в България, се трудят само за себе си и не мислят за преуспяването на държавата ни, което се разкрива чрез оксиморона – „Нямаме обществен коректив, който да се впрегне и да накара хората, работещи за обществото, да започнат да работят за обществото”.

М. Карбовски достига до обобщение, представящо престижното положение на западните страни в Европа и изостаналостта на Балканите чрез разгърнато олицетворение – „Трасетата на емигрантите са овързали тялото на животното Европа – там, където Пиренеите са главата, Апенините са единственият крак на това старо добиче, а слабините – знаете, са Балканите”.

Според автора България няма свой образ, няма символ, по който да бъде разпозната, както е Айфеловата кула, Кремъл, Биг Бен. Липсата на представителен културен образ е внушена с оксиморон – „Мързелът на символите в моята страна сам по себе си е символ, по който ни разпознават”.

Обикновено най-често се сравняваме със съседна Румъния по темповете на развитието си. Но М. Карбовски посочва с няколко метафори, че дори и Румъния ни изпреварва и по малко неща си прилича – в нейната „сянка се губи т. нар. малка България”, „ние от доста време сме сериозен филиал на Румъния и Букурещ с тяхното 22-милионно население”. Общото помежду ни е това, че „заедно хванахме последния еуровагон на път за най-новия съюз, предложен ни от историята, и още се чудим дали постъпихме добре”. Но все пак в Европа можем да се съизмерваме само с Румъния, за нас важи „Теорията на малките светове”. На основата на антонимите авторът изгражда образни антитези за нашите представи за света – той е „малък”, ние живеем „натясно”, получаваме „един тесен в раменете гроб”; не можем да осъзнаем, че има такива „далечни неща като Космос или Бог”.

Според М. Карбовски Европа започва от Сегед (Унгария), „всичко друго е див изток и политически обещания”, всичко друго е демагогия, изостаналост и само липси – на пари, на работа, на самочувствие. Невъзможността на България да достигне икономическия и политическия напредък на Европа е представено чрез метафората – „Прекрасният нов свят, прекрасният нов начин е само на хиляда километра от България, но моята страна е имунизирана за него”.

Журналистът преминава през Австрия, Швейцария, Франция, Испания и е очарован от приказната красота, подредеността, чистотата, културата на живот в тези страни. Съзнанието, че това е свят, различен от нашия, е внушено чрез метафорите – „Става слънчево. Чува се звук. Звукът на живеенето”; „Има една магия в запада, която подпомага живота”. Противопоставянето между Изтока и Запада се осъществява чрез антитеза, на основата на която се създава алегоричен образ – на блъсканата от вятъра врата („...ако на Изток една врата може да бъде блъсканата от вятъра, то тя винаги бива блъсканата от вятъра. Затворена с трясък, от който падат бравата или стъклата. На Запад е друго – една врата се засилва от вятъра да се блъсне, но в един момент инерцията се стопява, скърцането е едва доловимо шумолене и вратата се хлопва, сякаш някой предпазливо я е притворил, за да не се строши”). Като че ли бог е дал различни природни закони, различен вятър, различно слънце, различно мислене на хората от Изтока и от Запада. Повече от 20 години се опитваме да променим това и много сме постигнали, но все още недостатъчно.

Затова доста българи губят надежда и в отчаянието си напускат родината. М. Карбовски разсъждава, че при българите липсва пътешествието, което е заменено с бягство. То няма за цел връщане обратно, както е при пътешествието. Авторът с болка обобщава, че няма пътуващи българи, има само бягащи. Жалко е още, че и като емигранти българите не са нагоре по стълбицата на емиграцията, в която също има йерархия. Журналистът се среща и разговаря с различни български емигранти – много по-малко от тях са успели, тръгвайки с големи усилия от най-ниското стъпало, да се установят на добре платена работа и да уредят живота си. Повечето са на дъното – сводници, проститутки, общи работници. За всички обаче е по-хубаво в чужбина и макар да обичат България, не биха се върнали. М. Карбовски споделя болката си, че родината ни губи своите деца, а емигрантите, обзети от патриотичен дух, обещават, че ще научат на български език както децата си, така и внуците си, в което журналистът за съжаление се съмнява.

Животът на емигрантите, дори да е станал сравнително хубав, е преминал през много изпитания и тревоги, което авторът обобщава с ключова за романа метафора – „Те маркират с краката и уплахата си (от Пътя) нови трасета, истински черни пътища, през които никой континенталец не иска да мине”; „Невидимите трасета на българското племе, което полузаконно, нечовешки, полууспешно и себепогубващо се опитва да живее на ръба на модерния свят. Черните пътища на Европа са българите и техните траектории”.

Така М. Карбовски стига до отричане на метафората от заглавието на романа – „Не се заблуждавайте – черни пътища в Европа няма”. Сега вече словосъчетанието „черни пътища” функционира в прякото си значение. В европейските страни пътищата са асфалтирани, с ясен контур покрай царевичните ниви, „калта и асфалтът си знаят мястото”.

След това авторът отново навлиза в полето на метафоричността, за да пресъздаде по-образно и експресивно картината на българските пътища – „в нашата страна явно има хора, чиято професия е да бъдат крадци на асфалт”. Във възходяща градация се представят все по-разгърнати метафорични образи, вмъкват се митологични и приказни герои – „Сигурно у нас има някакви асфалтови Баби Яги, които през нощта забиват костеливи пръсти в пътя и отнасят цели квадратни метри от него, зейват нелечими битумни рани, тръгва магистрален псориазис и всичко започва да се лющи”; „Трябва да има Бог на Асфалта. Той стяга като шина, като външен кофраж тази хиперидея, наречена от пропагандата Евросъюз”. Противопоставянето между пътищата на Европа и България се засилва чрез антитеза. Колкото и да търсят лош път в Европа, пътуващите журналисти не успяват да го открият и се потискат от спомена, че на нас ни трябват още 200 км магистрала. М. Карбовски разкрива песимизма и разочарованието си чрез оксимороните – „Непрестанно крещат колко жертви вземат пътищата, но пътища няма, жертвите са от липса на пътища”; „Сигурно има едно просто обяснение защо няма пътуващи българи – просто защото няма пътища”.

Във финала на романа „черните пътища” отново се превръщат в метафора за безпътищата в живота на българите, за това, че в много случаи те са принудени от обстоятелствата да изберат един или друг житейски път – „За теб ще остане само пътеката, тръгваща от твоето малко село, живеещо на ръба на Европата. Или в най-добрия случай ще остане един черен път, по който не знаеш какво те очаква и кого да обичаш. Черният път е символ и възможност. Нямаме други”.

На морфологично равнище се откриват транспозиции по категориите лице и число. Транспозицията по морфологическата категория лице е 2 л. ед. ч. с обобщено-

лично значение вместо 1 л. или 3 л. („А у нас в канавките е толкова мръсно (ако ги има), че дори можеш да си намериш щастието в тях“; „А цивилизацията е път. Осветен и маркиран път с ясни указания къде *искаш да отидеш*“; „Колкото по на запад *отиваш*, толкова по-ясни стават нещата“).

Транспозициите по морфологическата категория число са две. Едната е 3 л. ед. ч. и съществителното *българин, човек* вместо 3 л. мн. ч. („*Българин не означава нищо*“; „*Човекът* с малкия свят винаги *живее* натясно“). Другата транспозиция е 1 л. мн. ч. вместо 1 л. ед. ч. („*Ние* няма с какво много *да се похвалим*“; „*Ние* не знаем как *да се държим*“). И с двете транспозиции се постига обобщеност, типичност.

Конотация на синтактичното равнище се изразява най-вече чрез синтактичен паралелизъм, различни видове повторения и именни изречения.

Чрез синтактичния паралелизъм се създава композиционна стройност, градация в изразяване на емоционалността („Нямаме магистрала. Нямаме чисти реки“ (в комбинация с анафората *нямаме*); „На свобода, която си извоювал сам. На жестокост, която си упражнил върху други народи“; „Ние не знаем как да се държим. Не знаем какво да говорим. Не знаем какви правила да спазваме (в съчетание с анафората *не знаем*)).

Чрез различните видове повторения се акцентира върху думата или израза, които се повтарят, като вниманието се насочва върху тяхната семантика („*Няма* визуална схема, в която могат да ни идентифицират. *Няма* конкретен архитектурен символ, с който можем да бъдем свързани – *няма* Айфел, *няма* Кремъл, *няма* Биг Бен, *няма* Колизеум. *Няма* „изяснена културна среда, към която да бъдем причислени“ (комбинация от анафори - повторения в началото и мезофори – повторения в средата); „*Няма* как да се *гордееш* с жестокостта, упражнена върху тебе. „*Няма* как да се *гордееш* (много) с гордостта, че си оцелял“ (анафора).

Именните изречения не насочват към действия, а акцентират върху предметността или върху признаците на обекта или явлението („Бедната ми страна, бедната ми страна! Живееща в заблуди и тупане по гърдите, говореща си сама и самотно спореща за величието си, търсеща признание за нечувани победи и изобретения, глуха за бъдещето и несръчна за битуването“; „Евро път, Евро банкет. Евро канавка“; „Страшно много тунели и мостове заради Алпите. Стръмни склонове с растящи по тях още по-стръмни дървета. Реки с чисти корита“).

Мартин Карбовски обича родината си, боли го за България и българите. Той не може да мълчи за нерешените проблеми, смята, че пътят към промяната тръгва от говоренето за слабостите, от края на търпението. Дори на места езикът му да е груб и вулгарен, това бледнее на фона на изключителното му майсторство да създава конотативни ефекти с оригинални стилистични фигури.

**ВЕСТНИК „МАСКА” (1928) – ВОЙНАТА
С БУЛЕВАРДНАТА ПРЕСА**

доц. д-р Гергана Начева

**THE WEEKLY “MASKA” (1928) – THE WAR AGAINST
THE GUTTER PRESS**

Assos. Prof. Gergana Nacheva

Abstract: The article comments upon an edition published with high artistic taste apply to the comic, satirical, parodic. The text indicates the connection between literature and journalism in the building of the masquerade, parodic, as a constant transformation and improvisation, sign of intensified theatricality.

Key words: parody, masquerade, gutter press, mask, cartoon, Hristo Brazitsov.

Вестник „Маска” (1928) е седмичник за хумор и сатира, и според коментатора му Иван Богданов се стреми да издигне престижа на хумористичния периодичен печат, подронен от многобройните булевардни хумористични издания.[1]

Кръгът, събран около това издание, е от изтъкнати карикатуристи и хумористи, които наследяват добрите сатирични практики на „Българан”. Тук са бившите българановци Елин Пелин, Ал. Божинов, Д. Подвързачов, Ал. Кипров. Самият главен редактор Христо Бръзицов също е от прочутия бохемски кръг, поклонник на ранните хумористични изяви на Христо Смирненски – Ведбал по страниците на тривиалните хумористични издания като „К’во да е”, „Родна лира”, „Маскарад”. Вестникът е инициатива и се спонсорира от авторитетното книгоиздателство „Игнатов & синове”, където сътрудничи бащата на Христо Бръзицов, старият журналист от Цариградския екзархийски вестник Димитър Бръзицов.

Обичаен маниер на пресата по това време е титулната страница на вестника да е илюстрация, в случая карикатура. Обликът на вестника придава Александър Божинов със своите политически карикатури, Н. Тузсузов, К. Буюклийски, Ал. Добринов, К. Каменов, А. Калъчев, поместени са дори карикатури на писателя Д. Немиров. Политическият хумор умело се преплита с битовия, градския фолклор, еснафския мир, дребните и насъщни ежедневни нужди. Хумористичното творчество е представено от Ст. Чилингиров, Д. Немиров, Е. Димитрова, А. Каралийчев, П. Михайлов, Й. Бакалов Стубел, Д. Пантелеев, А. Кипров, Д. Подвързачов, Н. Теодоров Фол, И. Генадиев, Н. Костов, Г. Николов, С. Камбуров и др.

Модерността по принцип проблематизира маскарадното и карнавалното. Още Ницше в труда си „Отвъд доброто и злото” заключава: „Ние сме първата образована епоха по отношение на костюмите; имам предвид морала, принципите на вярата, художествените вкусове и религията. Подготвени сме както никоя друга епоха за карнавал от голям мащаб.”[2] Маскарадното, това е привидното, двуличното, уродливото в обществения живот, което вестникът упорито разобличава.

В бр. 1/1928г.с.2 „Маска” се обръща към читателите, оповестявайки своята програма: „Нуждата от едно солидно хумористично издание у нас, което да има достъп и в семейните кръгове, ни кара да започнем изданието на „Маска”. Книгоиздател-

ството ни (Игнатов & синове, бел. ав.) възложи редакционната работа на известния талантлив наш хуморист, г. Хр. Бръзицов.” В същия брой в рубриката „Маска към маските” редакцията заявява: „На света всичко се ражда, живее и умира – покрито с маска. Любов, изкуство, наука – това са маски, зад които човекът крие истинския си лик.” Става ясно, че заглавието е семиотично и подобно на маскарада на Смирненски тук ще се търсят скрити смисли за привидностите и отвъд видимостта на нещата. Маската е знак: „Маската е най-съвършеното изобретение, откак вселената съществува. Тя не е човешко изобретение. Вероятно е била създадена в същия ден, когато е била сътворена и светлината.”

Вестникът е интелектуална панорама на културния живот в България, той умело миксира комизъм и лиризм, стигащ до трагикомизъм и гротескност, а от всичко това остава да ехти един горчив смях през създи. Именно пародийното като подход успява да съчетае високото и ниското в културния социум по това време, изгражда опозициите „град-село”, „столица-провинция”, „изток-запад”, „книжовна норма-диалект”, „изискано-грубо”.

Първият брой с титулната си страница проблематизира едно голямо културно събитие – постановката в Народния театър на политическата сатира „Големанов” на Ст. Л. Костов. Пиесата предизвиква скандал, публиката непрекъснато се обръща към ложата, в която са членовете на кабинета. Ето какво разказва в книгата си „Далечни спомени за близки хора” главният редактор: „Бе година 1929 и името на Ст. Л. Костов шестваше из България наравно с името на Големанов. Това не бе успех в изтрития от много употребление смисъл, а ...триумф, бляскав успех и за автора, и за родната драматургия.

Както бива при големите автори и големи произведения, пиесата „Големанов” бе дала храна на ред други автори: карикатуристи, рецензенти, художници, хумористи... В сатирико-хумористичното списание „Маска”, чийто редактор се случих аз, Ал. Божинов бе напечатал на първата страница цветна карикатура: как Ст. Л. Костов „шорва” (думата бе изкована от Елин Пелин) сода в една чаша с надпис „Народен театър” от едно содено шише с надпис „Големанов”. Под карикатурата стояха думите, уж произнесени от Ст. Л. Костов: „Една сполучлива пиеса е като сифон: хем чашата постоянно се пълни, хем пишещият по-продължително й опитва сладостта”. [3]

Друга рубрика, която вестникът постоянно поддържа – „Между писатели, артисти и поети и всякакви подобни, вкупом взети” се отрежда място отново на шеговития коментар: „Ст. Л. Костов разправя на Ал. Балабанов: Написах „Златната мина”, пък нищо особено... Написах „Големанов” – и ето ти златна мина...” [4] Симптоматично е, че „Маска” начева своето съществуване с дивите балкански политически нрави, защото по-късно тя отделя значително място в периодичното си поле именно за големите политически, икономически и идеологически проблеми на своето време, коментира репарациите, заемът, отпуснат от ОН, заплахата от болшеvizма и терорът в СССР.

Вестникът се заиграва с много актуални въпроси на своето време, пародира феминизма, променените обществени нрави, корупцията, както и отделни политически фигури. Обикновено се визират фигурите на Ляпчев, Моллов, Буров, означени като „Светата троица”. Под прицел са - генерал Жеков, Ал. Цанков, Кимон Георгиев, наречен тук Камион. Публикуват се материали, които не са с хумористичен характер, например в брой 1 се съобщава за смъртта на големия испански писател Бласко Ибанес (популяризиран за първи път в България от Борис Шивачев), който умира в

Париж, където е изгнаник от режима на Примо де Ривера. Един от големите проблеми, които вестникът поставя, е за бедстващото положение на българския интелектуалец. Достатъчно е да прочетем стихотворението „Пари“, посветено на Ал. Божинов от Иван Геннадиев (Геннадий Демянич), за да добием представа за маргиналността на тази прослойка в българското общество.

Много често вестникът помества текстове от стария ни журналист Д. Бръзицов, свързани с неговите вестникарски преживявания в екзархийския орган „Новини – Вести“ в Цариград. С много хумор и източна мъдрост той разказва за цензурата, за положението на султана, за корупцията, за отношенията между България и Турция. Тук се очертава сатиричната фигура на ориенталския човек – муден, глупав, изостанал. Той е въплътен в образа на цензора Али Фехми, приятел на българския журналист Д. Бръзицов, който цели 14 години не можал да произнесе правилно името му, наричайки го Бръзничев.

Друга постоянна рубрика на вестника е „Интервюта на „Маска“. Това са пародии на безсмислени интервюта към големи интелектуалци, оперни певци, актьори, професори, издатели, редактори и др. Правят се алюзии към ниската жълта журналистика, която се занимава със сензацията, пикантерията, еротиката.

Карикатурата е обект на това издание. Освен че е позиционирана на различни страници във вестника, за нея са отделени няколко рубрики – „Седмицата в карикатури“, „Галерия на сериозните българи“, „Кими – с рими, с коментари“. Редакцията закупува карикатури от всички вестници в света. От балканските вестници са представени „Балкан“ – Белград, „Шушу-мушу“ – Белград и „Политика“ – Белград, „Pardon“ – Букурещ, „Тофос“ – Солун, „Елиники“ – Атина. От източноевропейските – „Крокодил“ – Москва, „Известия“ – Москва, „Стрекоза“ – Санкт Петербург, имигрантския руски вестник „Возрождение“, излизаш в Париж, „Пляж“ – Рига, „Сегодня“ – Рига, „Prager Presse“ – Прага, „Zvenu“ – Варшава. Западноевропейски – „Ilustrierte Zeitung“ – Мюнхен, M.I.Z. – Мюнхен, „Muenchener“ – Мюнхен, „Koelnische Ilustrierte Zeitung“ – Кьолн, „Kladderadatsch“ – Берлин, „Reinental“ – Берлин, „Welt im Bild“ – Лайпциг, „Femina“ – Париж, „Le Péle Méle“ – Париж, „Le Rire“ – Париж, „Journal Amusant“ – Париж, „Ruy Blas“ – Париж, „Buen Humor“ – Мадрид, „Halo“ – Лисабон, „Il Travaso“ – Рим, „Mariola“ – Венеция, „Tik-tak“ – Брюксел, „Passing chew“ – Лондон, „Gedo“ – Лондон. Скандинавски – „Vikingen“ – Осло, „Trak“ – Осло, „Tugihans“ – Осло, „Kaster“ – Стокхолм. Отвъд океана карикатурата е представена от следните вестници – „Montreal Daily Star“ – Монреал, „Judge“ – Ню Йорк, „Solo“ – Буенос Айрес и „Маниу Хок“ – Токио.

В „Маска“ карикатурата е вид общуване. Ето какво разказва Христо Бръзицов: „През 1928 г. ми бе поверено редактирането на седмичника „Маска“. Още в първи брой (броят всъщност е втори, бел. ав.) на челната страница Божинов ме почете като сътрудник с карикатура – поет и магаре... „Магарето се оплакало на един наш поет: – Веднъж рекох и аз да се маскирам като лъв, но изревах и всички ме познаха, че съм просто магаре. – Ама си глупаво – ние режем цял живот така, открито и никой не може да ни познае какви сме.“[5]

За бр. 5/1928 Бръзицов отново разказва: „В мартенския брой на 1928 г. е дадена карикатура: Отец Паисий на пишеща машина... Същата карикатура Ал. Божинов благоволи да ми даде като корица на книгата ми „Хумористична история на българите“.[6] В бр. 18/1928 с. 3 е поместен материал със сериозно съдържание. Той коментира изложбата на карикатуриста К. Буюклийски, сътрудник на „Маска“, във Враца. Изкуствоведът Д. Каменски говори за карикатурата като вид изкуство: „Името на К.

Буюклийски не е съвсем непознато: ония, които следят нашите хумористични списания, го знаят по неговите често пъти много сполучливи и духовити карикатури.” Буюклийски изобразява фигури от управата на Враца, включително на главния редактор на „Маска” Хр. Бръзицов и жена му – оперната певица Катя Спиридонова. Изложбата е посрещната с голям интерес и още през първия ден са откупени 30 карикатури. Според вестника тя е „един истински и весел празник за Враца”. Бр. 20 (последен) също отделя място на карикатурите от изложбата на К. Буюклийски, тук са портретите на Капелмайстора на Враца, Хр. Ботев, Н. Костов (Червен Лиляк) и цигуларят на Враца.

Много често се поместват дружески шаржове в рубриците „Из изложба на хумористите в Париж”, „Дон Карлос в карикатури”. Шаржира се всеки голям писател, който има юбилей, например Толстой, Кнут Хамсун, Ботев, Дебелянов, Иван Вазов и др. Други рубрики са „Страница на случайни сътрудници”, „Колонка на млади карикатуристи”, както и „Из албума на художника Ризов”.

Вестник „Маска” информира своите читатели, че се е абонира в едно международно бюро за доставка на карикатури от най-видните карикатуристи на света. Видно е, че карикатурата е водеща в изданието, тя е представена пространно, за да може читателят да следи световното ѝ развитие. В бр. 15 с. 7 в рубриката „Когато си нямате друга работа например” е поместен един сатиричен материал „Из изложбата на Г. Папазов”. Отдолу е поместена картина с неясно съдържание, която според автора се нарича „Блян”. Съобщава се, че изложбата на авангардиста се намира в „Галерията на Шестте”, улица Търговска. Материалът визира пропадането на изложбата на Жорж Папазов през 1928 г. Авторът на сатиричния материал препоръчва на българските художници-критици да пишат само добри отзиви за Папазов, защото той има връзки с известни галерии в Париж и Берлин. Коментират се 3 платна – „Кокошки” и му се препоръчва да направи и четвърта точка в картината, защото останалите 3 не дават представа за кокошки. „Светото семейство” е добро, но трябва да се капне отгоре кафе, защото в този му вид всички го вземат за земетресението в Чирпан. Докато картината „Любов” се възприема от зрителите като фотография на сеизмографически уред при метеорологичната станция. Статията е подписана от Не е Сирак Скитник. Така „Маска” припомня, че творчеството на Жорж Папазов не е имало публика в България.

Темата е продължена в бр. 17 с. 2 в рубриката „Аркадия” с две подзаглавия – „Реванш” и „Свръхбеда”, подписана от Карбонар. Папазов е представен като българското отмъщение на Съглашението и респективно на Франция за победите ѝ във войната. Авангардният художник е сравнен с природно бедствие, връхлетяло още веднъж страната: „Не ни стигнаха катастрофалните земетръси и циклони, ами трябваше да ни връхлети и тая изложба на нашия сюрреалист Жорж Папазов!...” Вторият фейлетон повествува за интелектуалец, идентифициран като кръгъл нещастник, честен интелегент, беден до болезненост, свръхчувствителен. Той също поискал да се включи към благотворителността за Чирпанското земетресение и си купил билет за изложбата с фаталния номер 13. Когато погледнал във вестника с ужас разбрал, че му се пада да бъде рисуван от Жорж Папазов. Решението му било да умре, но не и да позира в Париж на Папазов. Изводът – фатална лотария, фатален билет и ултра фатален художник.

С особена честота, обикновено на втора страница горе, се помества хумористично стихотворение или пародия по някой от емблематичните ни поети. В бр. 9, с. 3 Д. Пантелеев (Пантелей пътник) помества стихотворението „Рай”, посветено на И.

Мирчев, пародиращо популярното Лилиево стихотворение „И ужасът да бъдеш девствен”. В бр. 11, с. 5 е публикувана пародията от Н. Костов (Червен Лиляк) „Моето либе” по Ботевото „Моята молитва”. В бр. 13, с. 5 стихотворението „Пеперуди”, подписано с псевдоним Бази пародира стихотворението на Лилиев „Светло утро, ти прокуди”. В бр. 14 е публикувано стихотворението „Поет” (по Д. Пантелеев), подписано с псевдонима Румен, а Н. Костов (Червен Лиляк) прави пародия по стихотворението на Ботев „На прощаване”. Пародии се правят и по различни народни песни от Драго Попов (Драгиша П). Присъстват и дружески шаржове към Ел. Багряна, артистката Буюклиева, Ал. Балабанов, Б. Сарафов, Л. Стоянов, Г. Стаматов, И. Димов, Вл. Трендафилов, Золотович, Д. Занков, Д. Б. Митов. Шаржовите портрети са изработени основно от Ал. Добринов и по-рядко от Н. Тузсузов и Ал. Божинов.

Една от темите на „Маска” е Чирпанското земетресение от 1928 г. На него са посветени много вицове, анекдоти, хумористични разкази, весели стихотворения. Земетресението е видяно като сърцетресение, опит за спасение, пародират се опитите на сеизмолозите да предрекат следващото земетресение. Вестникът се изпъстря със заглавия като „Земетресението в наше село” (бр. 17), „Какъв е този шум”, цели рубрики като „Мъдри изречения” (бр. 13, с. 5) и „Вестниците и земетресението” (бр. 14, с. 5). Сатиричната жлъч е отправена към пресата, която манипулира новините около земетресението – „Последни новини по землетресението”. Карикатурата отвърща също, нейната рубрика е озаглавена „Пролетен трус”.

Рубриката „Между редовете на сериозните колеги” праща своите сатирични стрели към вестниците „Вечерна поща”, „Гръм”, „Дневник”, „Свободна реч”, „Слово”, „Утро”, „Зора”, „Македония”, „Радикал”, „Знаме”. В бр. 19 с. 2 е поместено стихотворението „Спасение”, подписано с псевдонима Карбонар, проблематизиращо нервно заболяване на лирически герой, който след дълго и упорито лечение се излекува, но защо: /Със здрави нерви днес съм/ и млад съм кат отрок/ едва като престанах/ да следя „Златорог”/.

Темата за пресата и нейните сензации се окръгля от материалите, свързани с една драстична сензация от онова време – опитите на доктор Воронов да присажда жлези от маймуни на хора с цел подмладяване. Това е поводът за написване на гротеската на Св. Минков „Маймунска младост”, и по този начин „Маска” показва трансформационните процеси между преса и литература в полза на пресата. В бр. 3 с. 5 в рубриката „Подслушани разговори” е поместена сатирична миниатюра, която известява на читателите, че известният д-р Воронов щял да посети София, но без полза, защото в зоологическата градина има само 5-6 маймуни, а за нуждите на нашите политически партии са необходими хиляди, и то орангутани. Изглежда това е тема с продължение, защото в бр. 16 с. 2 в разказа „Цирк” от Г. Волокин отново се среща с известния доктор. Това е скрита пародия към разказа на Св. Минков „Маймунска младост”. Сюжетът е прост – цирк „Олимпия” гостува в провинцията, той ще представи първата маймуна, от кръвта на която д-р Воронов се е ползвал за експеримента си. Щом спектакълът започва, публиката чува ужасен рев и се разбягва, а на сутринта в цирка намират 3 балкански свини с превръзки на устата и разни специални уреди за подобни циркови спектакли. Карикатурата също интерпретира случая „Воронов”, на титула си бр.12 на „Маска” представя многоперсонажна карикатура на хора, които извършват неосъзнати маймунски жестове. Текстът отдолу гласи: „Как ще изглежда човечеството, ако д-р Воронов успее.”

Това отново доказва булевардната информативно-сензационна версия за света, присъща на булевардните издания, творители на масовата култура. Едно от

най-силните разобличения на „Маска“ е именно срещу тази преса с нейните сензации, безсмислици, манипулации, откровени лъжи. Много материали във вестника започват с фразите: „Вестниците подеха тази новина“, „Завчера четох във вестниците“, „Чета си вестника“, „Това, което вестниците не казват“, „Съобщават вестниците“, „Един следобеден вестник дава заглавие...“ и др. Както правилно отбелязва Валери Стефанов в книгата си „Разказвачът на модерните времена“, литература и журналистика започват да си приличат. „Маска“ учленява един симптом на „фейлетонизиращата се култура“, или това, което изследвачът нарича „начините, по които става масовото тривиализиране на събитийното“.[7]

Развитието на градската култура със засилването на отчуждението довежда до нов вид комуникативни канали – чрез пресата, чрез повсеместно четения вестник. Вестникът се оказва онзи средищен център, който генерира митове и сензации и ги тиражира: „Така целият свят се оказва приобщен към събитието, чрез умножаващата се тиражирана мощ на пресата“.[8] Индиректно „Маска“ обявява война на сензационните материали и особения тип говорене чрез предлагане на манипулативни версии за света. Подменената действителност се представя за истина от първа ръка и нахално настоява за своето конституиране. Читателската аудитория е поставена в ролята на участник във вестникарски скандали, интриги и битки между изданията. Светът и животът приемат именно маскарадна форма, защото маската се оказва защита от лицемерието, подменената идентичност, скриването от публичността. Пресата, представена в „Маска“, и маскарадът ритуално си разменят местата.

Развлекателното, неангажиращото, лековатото, в полето на пресата очертава още един симптом – това е скуката на масовата публика, жадна за интриги, сензации и случвания. Чрез своите сюжети вестникът умишлено ни въвлеча в един грандиозен международен спектакъл. В цялото издание се чувства усилието да бъде осмяно, отхвърлено грозното, маскарадното, клоунадното в ежедневието на обществото, което се намира в духовна и икономическа криза, рефлексия от отминалата война.

В прощалния си брой вестникът помества рубриката „Маски“. Героите в спектакъла са политиците, интелектуалците, лекарите. Мизансценът е разигран зад маската/пред маската. Така зад маската се оказват европейските банкери с техните икономически машинации по отпускане на стабилизационния заем, пред маската се оказва, че заемът няма да обслужва народа, а предимно политиците. В съсловието на писателите зад маската сме свидетели на клюки, завист, интриги, а пред маската раболепие и говорене на точно обратното. Лекарското съсловие няма маски, те враждуват открито, отричайки се един-друг. Третият момент от маскарада е озаглавен „Вечната идилия“. Като първа маска е посочено лицемерието в семейството, женитбите по сметка, рефлексия от деградацията на обществото. Като втора маска са междусъседските отношения, отражение на трескавата урбанизация на градовете, променени те манталитети, нагласи и положение в социума.

Според оценката на И. Богданов „Издание е посрещнато добре от интелегентната публика, но не противостои на булевардните хумористични периодични издания, които го задушават“.[9] В прощалния си 20 брой „Маска“ подвигва въпроса за това, че качествените издания имат кратък живот: „Друго нещо да се похвалим? Засега най-голямата ни хвалба е, че можахме да проживеем двайсет седмици, без никого да оскърбим...“ Редакцията колегия оценява хумора от философска гледна точка. Интелектуалният хумор е преди всичко отчаяние, меланхолия, усилие за промяна към по-добро. Затова свидетелства и анекдота, с който вестникът слага край на своето съществуване. Един лекар посъветвал пациента си да посещава цирка и да

гледа прочут комик, за да се излекува от меланхолията си. Пациентът не посетил цирка, защото комика бил самият той.

Смеховото и игровото в културата винаги се проявяват във времена на духовни и икономически кризи, когато обществото се гърчи в своя колапс. Издания като „Маска” могат да реконструират обществената психология в този момент, не толкова чрез факти и събития, а чрез смехът, който отехтява във времето.

Литература

1. Богданов, И. Българска литературна периодика. Приносът на периодичния печат в развитието на българската литература 1878-1944. С., 1972, с. 195
2. Янев, С. Пародийното в литературата. С., 1989, с. 58
3. Бръзицов, Х. Далечни спомени за близки хора. Варна, 1979, с. 39
4. Бръзицов, Х. Цит. съч., с. 39
5. Пак там, с. 52
6. Пак там, с. 52
7. Стефанов, В. Разказвачът на модерни времена. С., 1990, с. 36
8. Стефанов, В. Цит. съч., с. 37
9. Богданов, И. Цит. съч., с. 196

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ПОДХОДИ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ДЕЦА

доц. д-р Ицка Дерижан

Abstract: The explanations and interpretations as stated below are an attempt to make clear the attitudes, as they are the result of a complex interpretation of social work with children. Further, this attempt will directly link to a main methodological approach, which affects the understanding of social work. What we can expect is how this method would influence these attitudes in social work with children.

Настоящият текст представлява опит за оползотворяване на вижданията, формираните в хода на цялостната интерпретация на процеса на социална работа с деца и преди всичко на онези от тях, които имат пряка връзка с прилагането на основните методологични, принципни постановки в разбирането и разработването на това важно за теорията и практиката направление на социалната работа. Очакването е тук да се очертае облика на технологията, приложена за социалната работа с деца.

Последователно ще бъдат представени общата схема и някои аспекти на възможната конкретизация. А това има като неизбежно следствие еволюция (в смисъл обогатяване, допълване, а и частична корекция) на определени виждания, намерения, а дори и термини.

Не малка част от решенията по темата могат да бъдат считани като иновационни. Ето и няколко примера:

- На първи план се извеждат базисните личностни свойства като инвариантен обект на корекционната работа при децата;
- На втори план приема се необходимостта от инструментариум за диагностика на общия психосоциален статус като неразделна част от социалната работа;
- На трети план се предприема уточняването на алгоритъм за осъществяване на социално(то) подпомагане и подкрепа при деца(та).

Изброените иновации, разбира се, нямат претенции за открития. Единствената им претенция се свежда до това, че се пускат в оборот нови гледни точки по разглеждания проблем. Конкретните предлагани решения са по-скоро база за целенасочени апробации, респективно за добронамерено и съпричастно дискутиране и усъвършенстване, на което разчитаме и се надяваме.

Обща схема

Общата схема представлява своеобразен, “технологичен” прочит на водещите и общоизвестни теоретични постановки за социалния подпомагащ процес като единство от холистични, социални, психологически и педагогически компоненти. Описаните там предпоставки очертават контура на общата схема, и по-конкретно на нейните етапи или фази. А те би трябвало да бъдат спазвани и следвани при всеки от конкретизациите за социална работа с отделни деца или групи.

Работните фази (етапи) се свеждат до три.

1. Първи етап (фаза)

Той може да бъде наречен “непринудено въвличане” и е свързан с предпоставката “въздействие”.

В случая “непринудено” следва да се тълкува като естествено. Това означава, че се разчита не на власт и авторитет, а на личната заинтересованост от доброволно ангажиране на детето с онова, което предстои.

Подобен подход е пригоден за работата с деца, при които официалните протоколни срещи са немислими, неосъществими. Да не говорим за т. нар. договаряне, което се практикува при възрастните клиенти.

Терминът “въвличане” съдържа намерението не само за моментно грабване на вниманието, а и за своеобразно “повеждане” в определена посока.

Естественото въвличане предполага да бъдат използвани естествените механизми, присъщи на човека, чрез които се установява контакт и се поставя начало на определена интеракция. Тези механизми (тонизиращи и активизиращи) не са чак толкова много. Те могат да бъдат сведени до инстинктите и т.нар. надинстинктивни механизми.

От основните инстинкти най-пригоден, а и най-отработен е хранителният. Това е намерило приложение в т.нар. жетонна педагогика. Става дума за изпълнение на задачи от страна на децата с обещанието, че след това те ще могат да си купят (срещу получените “жетони”) някакви лакомства.

При строго специфични обстоятелства може да се използва и отбранителният инстинкт. Примерно, при попадане в затруднено положение, което застрашава детето, онзи който му се притече на помощ му става близък, създават се условия за установяване и задълбочаване на контакт.

От надинстинктивните механизми най-големи възможности притежава ориентировъчността. Децата се впечатляват от необичайни, нови, шарени, атрактивни лица и обекти. Те застиват пред тях, запознават се с техните особености, склонни са дори да ги докосват. А това е предпоставка за установяване на контакт.

В определени случаи е възможно въвличането да стане чрез ангажиране в игрова ситуация. И е най-добре ако детето не бъде директно приканено да се включи, а само изяви желание да стори това.

Не бива да се пропускат и възможностите за въвличане, при което се използва механизма на подражанието.

Изброените начини за въвличане са добре познати и те се практикуват не само в детството, а и през всички възрастни преходи. При всеки от тях се постига скъсяване на дистанцията, получаване на първоначална доза доверие, достъп за установяване на словесен контакт. А това е условие, за да се премине (почти) незабележимо към следващата фаза (етап).

Следва да се отбележи, обаче, че благоприятната атмосфера за осъществяване на въпросния преход е неустойчива. Тя твърде бързо се разнася, а с това и намаляват шансовете за възможно продължаване на взаимодействието.

2. Втори етап (фаза)

Той, може да бъде наречен **подготвителен**. Свързан е с предпоставката “ситуация”.

Основната идея при нейното осъществяване е проблемната ситуация, която в определен момент се преживява като критична, да бъде приета като типична. А това означава да се формира съответно умение за справяне с нея.

Този етап се основава на следните съществени обективни обстоятелства: всяка нова ситуация се преживява като проблемна. Водещо значение при оценката на определена ситуация имат субективните условия; решаваща роля при справянето с определена ситуация има не подадения откън начин, а изобретения от самото лице.

Първото от изброените обстоятелства насочва вниманието към една напълно очевидна истина. Но тя (учудващо) по правило не се забелязва, не се отчита.

Става дума за това, че при раждането си човешкото същество разполага с определен арсенал за реагиране, но тези негови оръжия не са проверени, изпробвани. Ето защо то (човешкото същество) е неподготвено да дава подходящи(те) отговори на предизвикателствата. А при тези обстоятелства всяка ситуация е реално, практически проблемна. Защото тъкмо в това се състои проблемността – в липсата на “готови” (отработени, проверени) начини за справяне.

Подобен род събития възникват още през първите дни на живота, а сетне се случват и през всички следващи възрастови преходи. Защото, колкото и да е опитен един човек, той продължава да се сблъсква със ситуации, каквито не е срещал дотогава. Те са му непознати. А това означава, че има затруднения при тяхното дефиниране, респ. не открива в своите запаси подходящите средства за справяне. Или с други думи, класифицира въпросните ситуации като проблемни.

Действително е учудващо анализираното обстоятелство: цял живот човек е заставен (принуден) да се изправя пред проблемни ситуации (за които не е конкретно подготвен). И всеки път при подобна среща се смущава или стъписва от собствената неувереност – как точно следва да постъпи.

През подготвителния етап от социалната работа с деца следва да се случи тъкмо това – да се асимилира факта, че животът непрекъснато ни сервира ситуации, за справянето с които ни липсва компетентност. Това означава да се изгради съответна визия за съществуването, а именно че то е не напълно предвидимо, че се случват срещи (сблъсъци), за които не сме предварително готови; и в крайна сметка да се осъзнае, че появата на непредвидимото, на необичайното в същност най-често повтарящо се събитие в живота; и че това следва да бъде прието без да бъде особено драматизирано.

Второто от посочените обстоятелства насочва вниманието към друга очевидна истина. Тя обаче е още по-забулена и затова още по-трудно, много рядко, почти по изключение разпознавана, но дори тогава хората са склонни да я забелязват и признават подборно и частично.

Става дума за следното: твърде често проблемните ситуации (тези за които нямаме подготовка) биват преживявани като критични (т.е. като такива, с които не ни е възможно да се справим). Това става твърде често (а не примерно по изключение, само когато е напълно основателно) поради подчертаната склонност да се преувеличава значението на признаците, които са присъщи на самата ситуация. А това ще рече, че не се оценява дозата субективизъм, която се проявява при дефинирането на ситуацията. Това е един твърде особен и подвеждащ субективизъм: при него субективно изкривено се отчита (омаловажава) ролята на субективния фактор, в случая за приемането на определена ситуация като критична, като невъзможна.

В очертаната фигура вероятно се съдържа специфичен защитен механизъм. Благодарение на него хората заобикалят признаването, че са автори на собствените неблагоприятия, съвсем неправомерно се заявяват, а и се изживяват като “жертви” на обективно протичащи събития.

Посочената почти повсеместна деформация в съзнанието на хората е била констатирана от проникателни мислители. Примерно, тя е намерила израз в следния афоризъм – хората приемат собствените лоши постъпки като предизвикани от условията, а свързват лошите постъпки на другите с лошия им характер.

През подготовителния етап от социалната работа с деца следва да се изпълни и нелеката задача те да стигнат до убеждението, че неизбежните проблемни ситуации твърде често само ни изглеждат критични (невъзможни за овладяване). И ни изглеждат така, защото не отчитаме ролята ни (като субективен фактор), за да приемаме ситуацията като неразрешима. Този субективен фактор може да се изразява в неувереност и страх, умора, отвращение, възмущение и пр. Преместването на акцента върху реалните, истинските параметри на ситуацията, в която сме попаднали, превъзможва чувството за обреченост.

Третото обстоятелство визира една друга истина, респ. една друга вкоренена илюзия. Те (истината и илюзията) са свързани с онова, което се приписва съответно на полученото наготово и на изобретеното.

В случая се докосваме до едно изключително сложно и (още по-важно) неосмислено явление. То е свързано с факта, че като системно същество човекът притежава огромен креативен потенциал. Този потенциал обаче не се отчита (и зачита) от лицата, които полагат грижи за детето. Обгрижващите лица взаимодействат с малкото дете като със същество, на което всичко (необходимо) следва да бъде подадено, поднесено в “сдъкван” вид. Това на свой ред формира у самите подрастващи убеждението, че техните компетенции са в границите на това, което им е предоставено от опитните, от онези, които ги възпитават.

По този начин кръгът се затваря. Творческият ресурс (иманентно присъщ на човека) бива не само пренебрегнат; той се оказва реално секвестриран. Така се утвърждава една неблагоприятна за личността нагласа, свързана с пасивност, изчерпателност, зависимост. Тази нагласа най-пълно се проявява при възникване на проблемни ситуации. Благодарение на нея (на въпросната нагласа) неизбежните проблемни ситуации улеснено биват оценявани като критични.

Подготовителният етап от социалната работа с деца (освен всичко останало) би следвало (поне) да разколебае въпросната нагласа. А това ще рече да се вдъхне увереност и кураж, склонност да се разчита на собствената изобретателност.

През подготовителния период (както се вижда) се решават изключително трудни задачи. Успешни решения могат да се постигнат чрез взаимодействие със ситуации, които предоставят добри възможности за осмисляне на анализиранията обстоятелства.

3. Трети етап (фаза)

Този етап е наречен основен, тъй като през него се провежда диференцирана, конкретна, контролирана корекционна работа.

Използваните определения (диференцирана, конкретна, контролирана) подсказват редуването на съответните подетапи както и техния характер.

Първият подетап осигурява провеждането на **диференцирана**, или по-скоро строго индивидуализирана работа.

Подобна индивидуализация се постига чрез прецизна диагностика. При нейното провеждане се използват не само диагностичните инструменти (разработени във Втора глава). Оценката на конкретния ДСС се основава и на събрани обективни данни, както и на личните наблюдения на специалиста.

Въпросната оценка извежда преди всичко онова базисно личностно качество, което (според наличните данни) е най-безспорно засегнато. В оценката се посочват евентуално и други базисни личностни качества, за които резултатите дават сигнал,

че са засегнати, макар и по-слабо. При равенство установено при класирането по степен на уязвеност се дава предимство на онова от тях, което е съотносимо към по-ранен възрастов преход за появяване (формиране).

Обявеното (набеденото) за носител на неблагоприятното качество се подлага на още една проверка. Тя се състои в опита чрез неговото наличие да бъдат обяснени (осмислени) реалните, клинично установими (по-скоро установени) неблагоприятия при съответното лице (дете). При неуспех в посочената проверка като централно засегнато базисно личностно качество се взема друго и с него се повтаря процедурата на проверката.

Вторият подетап бе наречен – подетап на **конкретната** корекционна работа.

Напълно очевидно, че разглежданият подетап ще получи своя(та) по-пълна конкретизация при описанието на частната технология. Тук обаче, в рамките на общата технологична схема, следва да бъде заявена (разкрита) “философията” на въпросната конкретна корекционна работа. Тя може да бъде най-синтезирано представена чрез следната теза:

Предизвикване процес на новообразуване (или ретрансформиране) чрез извършване на реални действия в рамките на преживяване с положителен емоционален фон.

Отделните съставки на предложената теза подлежат на определена интерпретация:

- Преди всичко заслужава да се изясни същността на корекционния процес – дали той представлява ретрансформация или е “чисто” ново образуване?

Както вече бе уточнено, корекционната работа е центрирана към базисни личностни качества, които са претърпели съответна(та) трансформация. Ето защо (поне на първи и повърхностен поглед) изглежда убедително самият корекционен процес да бъде осмислен като нещо, което осъществява противоположна промяна, т.е. ретрансформация.

Това, привидно логично допускане, обаче, не може да издържи на теоретична проверка. Ако то е вярно би следвало да се приеме, че промененото базисно качество (съответно дисхармонизирано или деформирано) може да бъде заличено и на негово място да се появи (отново) балансираното личностно качество. Но подобно заличаване (което означава поне забравяне) е принципно невъзможно. Индивидуалният опит по правило е неунищожим. Негови съставки могат да бъдат деактуализирани, да загубят доминантно положение, дори да бъдат изтласкани (в несъзнаваното), но не и да бъдат изкоренени (освен в резултат на органично мозъчно заболяване).

От изложените аргументи следва, че по-скоро става дума за новообразуване. Изгражда се отново балансираното, претърпялото трансформация личностно качество. И то съществува наред с трансформираното. Корекцията е завършена когато новообразуваното качество започне да изпълнява доминираща роля. А фактът, че едновременно с това съществува и трансформираното качество се установява (и доказва) с почти неизбежните рецидиви.

- Втора съставка на заявената теза е подчертаването на обстоятелството, че за ефективна корекция е необходимо, задължително изпълнението на реални действия.

Изискването за извършване(то) на “нещо” в действителен план се основава на (почти) безспорния факт, че вербалните действия са със съзнателна ефективност. Новообразуване произлиза преди всичко чрез “правене на нещо”. Словесните “мантри”

променят състоянието на съзнанието, но не са ефективно средство за формиране на личностни качества.

“Правенето на нещо” ангажира и т.нар. сензомоторен апарат. Неговото включване осигурява (гарантира) изграждането на здрави, почти незаличими следи в кората на главния мозък.

- А какво е значението на позитивния емоционален фон (или тон)?

Новообразуването има своя съдържателна страна. Но то съдържа и енергиен параметър. Оптималната енергетика осигурява образуването на ярки образи и стабилни връзки, които са първоелементите [30] на всеки компонент от индивидуалния опит, вклч. и на новообразуванията. А положителните емоции създават необходимия оптимален тонус в кората на главния мозък (където произлиза строителството, наречено новообразуване).

Третият подетап на третата фаза е свързан с **контрола**.

Технологизирането на определена дейност (освен всичко останало) се оценява и според осигуряването на надежден контрол.

Общата схема на технологията при социалната работа включва изискването за контрол върху постигнатия при корекционната работа резултат. Този резултат трябва да бъде установен чрез използването на обективен диагностичен инструментариум. Последният следва да е идентичен с инструментариума, приложен преди корекционната работа. Само така могат да бъдат “измерени” и съответно оценени усилията при оказването на помощ, при всяко включено в социалната работа лице (дете).

Контролът обаче има още едно измерение. Става дума за т. нар. текущ контрол. Той е улеснен от обстоятелството, че (почти) всяка техника, използвана в социалната работа, предоставя данни, по които може да се оценява състоянието на подпомаганото лице.

В заключение е необходимо да се направи уточнението, че характерът на целият социален подпомагащ процес в работата с деца е достатъчно сложен и многообразен, за да бъде изчерпан с една (предложената) типова технологична схема. Самата тя се нуждае от конкретизации, които базирани на нея, създават предпоставки за създаването на т.нар. частни технологии или техники за социална работа с деца, следвайки един примерен алгоритъм със следните основни характеристики:

- Постепенно, ненаатрапливо, добронамерено сближаване;
- Използване на конкретен материал от живота на детето за задълбочаване на диалога и постигане заинтересованост от страна на клиента;
- Смекчаване остротата на проблемите, изживявани от подпомаганото лице чрез разкриване закономерностите, валидни за всяка среща с проблемна ситуация;
- Постановяне на задача, чрез която детето осъществява реалистичен прочит на събитията, наложили срещата със специалиста;
- При възможност осъществяване на т. нар. “позитивно претълкуване” на ситуацията, в която се намира лицето;
- Намиране на действена стратегия за автокорекция чрез някакъв вариант за “самопомощ”;
- Постепенно дистанциране от конкретния случай – тогава, когато е налице увереност, че жизненият ритъм се самоподхранва и движението е в позитивно направление.

Литература:

1. Дерижан, И.

ДИНАМИКА НА АЗ-КОНЦЕПЦИЯТА НА МОМИЧЕТА В ПОДРАСТВАЩА ВЪЗРАСТ

доц. д-р Йонка Стефанова Балтаджиева, БСУ

THE SELF-CONCEPT DYNAMICS OF TEENAGE GIRLS

Yonka Stefanova Baltadzhieva

Abstract: *The report reviews the results from the analysis of the Self-concept of 9- and 10-year-old girls and 13- and 14-year-old girls. The research was performed in 2008/2009, using the "Who am I" methods, with the participation of 100 girls. A content analysis of the received 1723 answers has been conducted. The analysis reveals the content of children's ideas of themselves and the differences in self-descriptions and identifications at that age.*

Keywords: *Self-concept, content analysis, self-description, identification*

Целта на представеното изследване е да проучи динамиката в съдържанието на Аз-концепцията на момичета на 9 и 10 години и на 13 и 14 години. Предполага се, че промените, които настъпват на биологично, интелектуално и социално ниво при прехода от едната календарна възраст към другата са довели и до промени в съдържанието на Аз-концепцията.

Според А. Джизъл възрастта 9-10 години представлява „едновременно връх на детството и начало на юношеството“ [по 8, с.194]. За него тази възраст е преходна и индивидът вече не е дете, но още не е и юноша. Според П. Остерийт тези две години от живота на детето имат своя специфика – те се характеризират с вече „изявено самоопределение и самокритика“, с интензивност на преживяванията и с известно напрежение, което е свързано със „зараждането на волята за контрол и господство“ [8, с.194]. Детето на 9-10 години вече е уравновесено, спокойно, уверено в себе си, сигурно и адаптирано към света, който го заобикаля [8, с.194]. Затова и авторът определя деветата година като начало на периода на детската зрялост, период, който според него обхваща времето от 9 до 12 години от живота на детето.

П. Остерийт отделя няколко основни аспекта на психическото развитие през този период, които доказват неговата противоречивост и преходност: детето все още се интересува повече от хората и нещата, отколкото от самото себе си; все по-значимо става общуването с връстници, детето е „повече член на група, отколкото индивид“; осъзнава себе си „като ясно отделена личност“, полага усилия за утвърждаване и определяне на самия себе си; интелектуално се развива, „мисълта все повече се откъсва от конкретното“ [7, с.194]. През деветата и десетата година вече се наблюдава по-интензивно физическо, когнитивно и социално развитие на момичетата. Вариациите в темпа и степента на физическия растеж могат да окажат влияние върху изграждането на образа на тялото /физическо Аз/ и на Аз-концепцията.

Проведените многобройни изследвания показват, че момичетата развиват и формират в голяма степен вербални навици [5, с.484]. Изследванията на академичните им способности в САЩ посочват, че момичетата показват добри знания в граматиката, в писането и имат по-висока скорост на възприемане на информацията в сравнение с момчетата от тази възраст. Според К. Гилиган момичетата на 9-10 години показват увереност в себе си и притежават сравнително развито чувство за лична идентичност [по 5, с. 484]. Според него момчетата и момичетата се учат да

ценят различни човешки качества още от ранното детство. Момчетата се възпитават в стремеж към независимост и да ценят абстрактното мислене, момичетата – да бъдат грижливи и внимателни към нуждите на другите хора и да ценят добрите отношения с тях. Изследванията, проведени от Н. Айзенберг също показват, че момичетата на 10 години са по-грижливи и състрадателни от момчетата [по 5, с. 536]. Половите различия в поведението, които се наблюдават в ранното детство се увеличават през училищния период.

Подрастващата възраст е преломен, критичен период в човешкото развитие, преходен период между детството и възрастността в конкретната културна среда [5]. В тази възраст се извършват много важни морфологични и функционални изменения – бърз растеж на тялото, развитие на репродуктивните органи, поява на вторични полови признаци [пак там]. Апогей на бързия растеж на височина при момичетата е 11-12-година. Към тринадесетата година се достига височината на възрастния, макар че индивидуалните различия в това отношение са много големи [10, с.131]. „Детето преди пубертета и юношата след него са различни на външен вид заради промените в стойката и пропорциите, както и заради развитието на първичните и вторичните полови белези” [по 10, с.130]. Според Ш. Бюлер могат да се отделят физически и психически пубертет [по 7, с. 346]. Физическият пубертет настъпва при момичетата между 13-та и 15-та година, а психическите симптоми на преходната възраст се появяват по-рано – към 11-12 –годишна възраст.

Подрастващите отделят голямо внимание на своето тяло и това води до изменения и в Аз-образа. Безспорен факт е, че образът на тялото зависи от външния вид на индивида и неговата реакция спрямо този външен вид. Подрастващите изпитват едновременно интерес, възхищение и тревога по повод на телесните промени. Те постоянно сравняват своето тяло с някакъв еталон. Според Г. Крайг това е преди всичко културният идеал на тяхното време [5, с.594]. Момичетата показват най-ниска степен на удовлетвореност от външния си вид към 13-та година [пак там, с.570]. Сексуалността също е един от основните проблеми, с които се сблъскват и които трябва да разрешат подрастващите. Физическото развитие на момичетата и биологичното им съзряване предизвикват промени в отношенията им с членовете на техните семейства, главно с родителите. Момичетата се стремят към по-голяма независимост, към разчупване на моделите на поведение, налагани от по-възрастните.

Едновременно с физиологичните изменения настъпват и промени в когнитивните способности на подрастващите. Те се характеризират с развитие на абстрактното мисленето /мислене на нивото на формалните операции/ и формиране и използване на метакогнитивните навици [5, с. 586]. Според Ж. Пиаже мислене на нивото на формалните операции освобождава подрастващите от съществуващите в даден момент конкретни условия на външната среда и интелектуалната обработка на информацията придобива абстрактен характер. Подрастващите развиват способността да мислят за възможности и перспективи, да планират и предвиждат, да формулират, проверяват и оценяват хипотези [пак там]. Формирането и развитието на метапознанието /на метакогнитивните умения/ им позволява да размишляват за своите собствени мисловни процеси и за мисленето на другите хора [5, с.588-592]. Именно рефлексията е един от първите признаци на ранното юношество. Подрастващите насочват погледа си към себе си, започват да се изследват по-внимателно и да се определят по различен начин. Съдържанието на тяхното мислене също се променя, то става по-широко по обем и по-сложно по структура. В резултат на това нараства склонността към самоанализ и самокритика и се появява нова форма на егоцентризъм /напр. персонален мит или фантазия за намереното дете/. В края на периода той постепенно намаля-

ва и юношите осъзнават, че те не се намират в центъра на внимание на света. Но въпросът „Кой съм аз?“ определя личностното развитие през цялото юношество [10, с.134]. Според Е. Ериксън завоевание на юношеството е идентичността, а основната задача на този етап от психическото развитие на човека е цялостно осъзнаване на себе си и своето място в света [4].

Съществени промени настъпват и в социалния и емоционалния живот на подрастващите. Отново приемането в групата на връстниците е водещо във взаимоотношенията. Членството в групата подпомага чувството за собствена ценност [10, с.133]. „От момента, в който започнат да се борят за установяване на лична идентичност, която е независима от тази на родителите им, юношите все повече търсят връстниците си за сигурност и социална подкрепа... В седми клас приятелите от същия пол се възприемат като толкова подкрепящи, колкото и родителите...“ [10, с.136]. Всеки подрастващ преживява емоционални конфликти, които са породени от промените в телесния образ, от очакваните роли и от взаимоотношенията с връстниците. Често срещани емоции в тази възраст са страх, гняв, вина, фрустрация и ревност [пак там].

Инструментарниум

Съдържанието на Аз-концепцията е изследвано чрез тест „Кой съм аз?“ [6]. Това е най-широко използваният метод за изследване на Аз-концепцията чрез свободни отговори. При самоописанието чрез думи се изразяват основни характеристики на самовъзприятието – роли, статусни, психологически характеристики на индивида, описание на имущество, жизнени цели и др.. Едни от тях са по-значими, други са по-малко значими за конкретната личност. Значимостта на елементите на самоописанието и тяхната йерархия могат да се променят под влияние на различни фактори – контекст, жизнен опит, момент. Такъв вид самоописание е начин да се охарактеризира неповторимостта на всяка личност [1]. Идентификациите на Аза чрез думи дават информация за многобройните роли, дейности, предмети и хора, с които личността се е „срастнала“, за съдържанията, чрез които субектът преживява себе си [6].

Постановка на изследването

Изследването е проведено през месеците октомври и декември 2008 и 2009 година. Използван е вариант на теста, приложим за деца, които вече умеят да пишат. Изследваните деца дават 20 описания на себе си /20 различни отговора на въпроса „Кой съм аз?“/ за определено време /20 минути/. Предполага се, че това са най-съществените елементи на тяхната представа за себе си, като се „изваждат“ онези елементи на Аз-концепцията, които са ясни на съзнанието [3]. Получените отговори се обработват чрез контентанализ.

Обект на изследването

Изследването е проведено със 100 момичета на възраст 9-10 години и 13-14 години, които са ученици в трети и четвърти клас, и седми клас от гр. Бургас и гр. Сливен. Третокласниците и четвъртокласниците са 55, седмокласниците са 45.

Резултати

Получена е съвкупност 1723 отговори на въпроса „Кой съм аз?“. Съществува разлика в количеството отговори, дадени от момичета в двете възрастови групи. За по-малките момичета средният брой отговори е 17,5 думи, а за по-големите – 19 думи. Това показва, че известна част от по-малките деца са се затруднили да изпълнят поставената задача. Ще отбележим само, че тази разлика вероятно се дължи на посочените по-горе различия в протичане на психическото развитие в двете възрасти.

Всички отговори са подложени на контентанализ и са установени категориите с повече от един отговор. Анализът е направен поотделно за двете възрастови

групи. В таблица №1 са представени обобщените категории, чрез които се описват момичета на 9-10 и 13-14 години. Те са сведени до 46 категории при по-големите и 42 категории при по-малките, като най-малкият брой думи, които влизат в една категория са 3. Тази редукция се налага поради това, че категориите с по-висока честота на отговорите са по-информативни, а също и поради това, че съществуват думи, които са своеобразни и не влизат в категории [6]. Категориите, които подлежат на последващ контентанализ обобщават 677 думи /89%/ от 760 самоопределения на 13-14-годишните момичетата и 730 думи /76%/от 963 самоопределения на момичетата на 9 и 10 години.

Таблица №1

Момичета 13-14 години					Момичета 9-10 години			
№	категория	брой	%	вид	категория	брой	%	вид
1	обичам	272	36	с	обичам	208	21,5	с
2	мразя да	61	8	с	коса /цвят, дължна/	42	4,36	о
3	харесвам	46	6	с	искам да ...	40	4,15	с
4	не обичам	29	4	с	момиче	36	3,73	о
5	добра съм	20	2,6	с	очи /цвят/	35	3,63	о
6	момиче	19	2,5	о	ученичка	30	3,11	р
7	искам да....	14	2	с	приятелите ми са /аз съм приятел	26	2,7	о
8	приятелка	14	2	р	имам	25	2,6	о
9	красива	13	1,7	с	харесвам	25	2,6	с
10	не харесвам	12	1,6	с	висока/ниска	25	2,6	о
11	имам	12	1,6	о	красива/хубава	20	2,07	с
12	умна	9	1,2	с	добра	20	2,07	с
13	човек	9	1,2	о	слаба/пълна	19	2	о
14	инат,упорита	8	1,05	с	на..години съм	15	1,55	о
15	очите ми са...	8	1,05	о	мразя	14	1,45	с
16	усмихната	7	0,9	с	умна	14	1,45	с
17	мечтател/мечтая	7	0,9	с	аз съм... /нещо/	11	1,14	о
18	на...години съм..	6		о	дете	9	0,93	о
19	амбициозна	6		с	мила	9	0,93	с
20	чувствителна	6		с	не обичам	8		с
21	срамежлива	6		с	любим цвят	8		о
22	ученичка	6		р	трудолюбива	8		с
23	играя на...	6		с	зайче	7		р
24	оптимист	5		с	родена съм на	6		о
25	слушам музика	5		с	не съм	6		о
26	цвят на косата	5		о	българка	6		о
27	любим учебен предмет	5		о	ученолюбива	6		с
28	не съм	4		с	танцувам	6		с
29	любим цвят	4		о	име /казвам се/	5		с
30	забавна	4		с	спортистка	5		р
31	любопитна	4		с	срамежлива	4		с
32	музикална	3		с	отличничка	4		с
33	обичлива	3		с	не харесвам	4		с

34	трудолюбива	3		с	звезда	3		р
35	родена съм....	3		о	математичка	3		р
36	ученолюбива	3		с	талантлива	3		с
37	жертвоготовна	3		с	рисувам	3		с
38	любимо животно	3		о	пиша	3		с
39	помагам	3		с	забавна	3		с
40	позитивна	3		с	игрива	3		с
41	не съм нахална	3		с	училище	3		о
42	емоционална	3		с	любим филм	3		о
43	не понасям	3		с				
44	любими певци	3		с				
45	хобито ми е	3		с				
46	разсеян	3		с				

Категориите могат да бъдат разделени в две полярни групи – обективни и субективни самоописания, и една междинна група – ролеви самоописания [6]. Обективните самоописания включват характеристики, чрез които субектът отнася себе си към групи свойства или предмети, които са от обективно естество /пак там/. Терминът „обективни” в случая означава, че изследваното лице е уверено, че съответните свойства му принадлежат по един независим от него начин и то само ги констатира. Субективните самоопределения са свързани с групи, класове, черти, състояния и дейности. Ролевите самоописания се отнасят до приемането и изпълнението на определени очаквания и дейности. Съотношението между тези групи категории при двете изследвани групи е различно, когато се определя като процентна величина спрямо общия брой категории за всеки пол. При момичетата на 13 и 14 години се наблюдава по-голям процент субективни самоописания, а при момичетата на 9 и 10 години обективните и ролеви самоописания са все още 50%, т.е. по-големите момичета се идентифицират повече със състояния, с черти, а по-малките – с приемането и изпълнението на дейности.

Вид категории:	субективни	обективни	ролеви
Момичета – 13-14 години	34 – 74%	10 – 22%	2 – 0,4%
Момичета – 9-10 години	21 – 50%	16 – 38 %	5 – 12%

Момичетата на 9 и 10 години са фокусирани върху особеностите на своя външен вид – цвят на очите, цвят, форма и дължина на косата, красота, идентифицират се и с това, което искат да станат или да притежават. Момичетата на 13 и 14 години се идентифицират преди всичко със състояния и с качества /свойства на личността/, с черти, отколкото с приемането и изпълнението на дейности. Ясно се откроява появилата се вече рефлексия. Момичетата започват да се изследват по-внимателно и да се дефинират по различен начин [10, с.135]. Те по-дълбоко осъзнават отделеността си от другите и своята уникалност. Потвърждава се тезата, че преминаването през пубертета променя съдържанието на Аз-концепцията и се наблюдава „изместване към по-абстрактни портрети” [10, с.135]. В самоописанията се включват личностни черти, емоции и лични убеждения. В самоописанията на по-големите момичета се откриват и седем от осемте аспекта на Аз-концепцията, отделени от С. Хартър [пак там]: академична компетентност; спортна компетентност; външен вид; социално приемане; близки приятелства; романтично привличащи; поведение. Отсъства само професионалната компетентност, макар че се срещат самоопределения като „готвачка” и „художничка”, липсва и професионална ориентация, като представа за желана бъдеща реализация.

Поради това, че водеща дейност в тази възраст е ученето, момичетата и в двете възрастови групи се определят и чрез най-важната за тях социална роля – ученичка. В самоописанията се срещат и други аспекти на ученето и училището, с които те се свързват, които осъзнават и които вероятно са значими за тях – ученолюбив, отличник, любим учебен предмет, уча в училище...

Ясно различима е половата идентификация и самоопределението „момиче”, но при 9 и 10 годишните момичета все още се запазва и връзката с осъзнатата позиция на дете. Такова самоопределение „дете” се среща само при две от изследваните момичета от седми клас.

При смисловия анализ на категориите се приема, че количеството на даден отговор /брой отговори, попадащи в категорията/ е показател за нейната типичност. Най-многобройната категория описания започва с думата обичам, т.е. момичетата на 9 и 10 години и на 13 и 14 години се идентифицират с привързаността си и чувството на нежност, което изпитват към нещо или някого. Те са преди всичко преживяващи същества и осъзнават себе си като такива – обичта на децата към другите и вещите е огледална на обичта на другите към тях. В Български тълковен речник думата обичам има следните значения: изпитвам, чувствам обич към някого или нещо; имам влечение към нещо; приятно ми е да правя нещо, изпитвам удоволствие; ям или пия с удоволствие, с наслада [2].

При по-големите момичета 272 /36%/ от отговори започват с думата „обичам” и те много по-дълбоко се идентифицират с обекта на своята обич. Анализът на тази многобройна категория описания позволява да се направи тяхното последващо групиране в 18 категории, които включват 196 описания, или 72% от всички отговори, които започват с обичам. За по-малките момичета 208 от отговорите започват с „обичам”, категориите са 13 и включват 123 думи, т.е. 59% от всички отговори. Данните за двете групи изследвани лица са представени в таблица №2.

Таблица № 2

Момичета 9 и 10 години			Момичета 13 и 14 години	
№	категория	Брой отг.	категория	Брой отг.
1	храна, напитки, да ям	18	приятелите и дейности свързани с тях	26
2	животни	16	семейството /родители, братя и сестри/	17
3	да рисувам	14	храна	16
4	да играя с приятели	14	да спортувам и спорта	15
5	да уча	12	да слушам музика	13
6	да чета	11	животните	13
7	да танцувам	7	компютри и дейности с тях	12
8	да играя на компютър	7	да пътувам	12
9	да гледам телевизия, филми	7	да рисувам	10
10	да пея	5	да се грижа за себе си	10
11	да пиша	4	да пея	9
12	природата	4	да пазарувам	7
13	различни годишни сезони	4	да се разхождам	7
14			да гледам телевизия и филми	7
15			да ходя на плаж	6
16			различни учебни предмети	6
17			различни годишни сезони	6
18			да ходя на кафе	4

Тези данните показват, че момичетата на 9 и 10 години обичат да учат, да четат, да танцуват, да пеят и като че ли най-много обичат храната. Те обичат и игрите с приятели. За момичетата на 13 и 14 години най-значими и най-силно емоционални са приятелските връзки /разходките с приятелки, купоните с връстници/ Те ценят приятелските взаимоотношения и се стремят към създаване на нови връзки. Приятелите са тези, с които те споделят тайни, чувства, идеи, чийто одобрение те търсят и зачитат в много по-голяма степен от родителското. Всички обичат компютрите и дейностите с тях, животните и природата. В по-късната възраст има и ясно осъзната и вербализирана връзка със семейството и неговите членове.

Анализът на самоопределенията, които започват с „харесвам” /аз съм това, което харесвам и обичам/ показват, че подрастващите момичета на 13 и 14 години харесват себе си и някои свои външни белези – очи, устни, лице, външността си като цяло. Те харесват да бъдат със семейството си, както и семейните празници. Прави впечатление, че харесването е свързано и с по-задълбочен анализ и осъзнаване на личната уникалност – „харесвам се такава, каквата съм”; „харесвам се като човек”; „харесвам в себе си, че не съм егоист”. Разгръщащата се сексуалност и биологическото съзряване вече насочват вниманието на момичетата към другия пол и те го изказват с думи – харесват момчета. Момичетата на 9 и 10 години също отделят и възприемат външните белези на своето тяло, сравняват се с културния еталон на своето време и се определят като „красиви”, но все още липсва оценъчния компонент, който се съдържа в израза „харесвам в себе си...”, липсва по-задълбочения самоанализ.

Какво не обичат и какво мразят момичетата на 13 и 14 години? Те мразят лъжата и лицемерието като явление и лъжците и лицемерите, т.е. хората, които са носители на това явление. Те мразят да ги лъжат, т.е. самите те да са обект на явлението, то да е насочено срещу тях. Омраза в тях предизвикват и хората, които се перчат и правят на интересни. Анализът показва, че момичетата на 13 и 14 години най-силно мразят и най-малко обичат „действия, които са насочени срещу тяхната личност” /да ме дразнят, да ме лъжат, да ми се карат, да ме командват/ и тези личностни качества на другите хора, които „изкривяват общуването” с тях /използвачите, лицемерите и предателите, алчните, високомерните, когато някой се фука /. Може да се предположи, че те не желаят да ги притежават, осъзнават, че са социално неприемливи, но не осъзнават и не искат да приемат тяхното присъствие в собственото си поведение.

Изводи

Контентанализът на детските самоописания в проведеното изследване ни дава възможност да определим кои особености на осъзнаваната детска личност са с най-голяма честота на поява и поради това с най-висока степен на значимост в „обобщения детски автопортрет” на момичетата на 9 и 10 години и на 13 и 14 години и каква е динамиката в съдържанието на тяхната Аз-концепция..

Момичето на 9 и 10 години преди всичко обича и не обича, както и мрази. На второ място то има определени физически характеристики /измерения/, които го локализиращат в пространството и го правят различно от другите, и които то оценява през определени и вече усвоени еталони за красиво и грозно. На трето място в себепознанието се открояват моралните качества и оценки, със същата тежест са и характеристиките, които са свързани с ученето и училището. Половата идентификацията заема пето място.

Момичето на 13 и 14 години също преди всичко обича и не обича, както и мрази. То мрази да не се зачита неговото „Аз”. В себепознанието се открояват морал-

ните качества и оценки, които са свързани с човешкото общуване. Със същата тежест са и характеристиките, които се отнасят до ученето и училището. Половата идентификация заема водещо място в себепредставата. В съдържанието на Аз-концепцията на 13-14-годишните момичета са включени предимно самоописания, които имат субективен характер, ясно се откроява развитието на рефлексията и нарасналата склонност към самоанализ.

Динамиката в съдържанието на Аз-концепцията на подрастващите момичета е по посока на увеличаване на субективните самоописания /личностни качества, черти, състояния, емоции/ и по-абстрактни автопортрети.

Литература

1. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М., 1986.
2. Български тълковен речник. С., 2008.
3. Дилова, М. Експериментална психология на себепознанието. С., 2008.
4. Ериксън, Е. Идентитичност – младост и криза. С., 1996.
5. Крайг, Г. Психология развития. СПб., 2002.
6. Минчев, Б., Д. Стефанова. Тест „Кой съм Аз?“ при деца в средно детство. – В: Ръководство за изследване на детето. С., 2002.
7. Обухова, Л. Ф., Возрастная психология. М., 1999.
8. Остерийт, П. Въведение в детската психология. С., 2007.
9. Сиймън, Дж., Д. Кенрик. Психология. С., 2000.
10. Славин, Р. Педагогическа психология. С., 2004.

ГУРМЕКУЛТУРАТА И ВРЪЗКИТЕ С ОБЩЕСТВЕННОСТТА В ТУРИЗМА

доц. д-р Мариана Георгиева Лазарова
Бургаски свободен университет

GOURMET CULTURE AND PUBLIC RELATIONS IN TOURISM

Mariana Georgieva Lazarova
Burgas Free University

Abstract: *Gourmet culture is the culture of the consumption of wine, any other drinks and food. This culture is not related directly to sightseeing. However it is part of the national traditions, values and customs, i.e. it gives better understanding of national identity and is one of the most painless and pleasant ways to overcome communication barriers notwithstanding the location on the geographic map of the world.*

Key words: *gourmet culture, wine tourism, national culinary peculiarities, public relations in tourism*

Съхранената идентичност е здрава основа за силна общност. Идентичност се съхранява чрез направения подбор от ценности, които позволяват на общността не просто да оцелее, а и да се утвърди като пълноценен партньор. Идентичност се постига не с грандоманска заявка “Съществувам. Вижте ме!”, а чрез признаване. За да ни признаят е необходимо да се докажем. Не е достатъчно да се докажем като интересни. Важно е другите да ни възприемат като полезни. Полезността има много измерения, едно от които е комфортът, свързан с удобствата и приятните кулинарни преживявания. Това доведе до създаване на термина гурмекултура, с който да се назове един недооценяван и дори с фалшива срамежливост пренебрегван феномен.

Гурмекултура е културата на консумация на вина, други напитки и на храни. Този вид култура не е пряко свързана с посещение на архитектурно-исторически забележителности, но е част от националните традиции, ценности, обичаи, т.е. формира представи за национална идентичност и е един от най-безболезнените и приятни начини за преодоляване на барьерите в комуникацията независимо от мястото на страната върху географската карта на света. В този смисъл може да се каже, че биополитиката застава пред геополитиката. Глобализацията поставя на изпитание гурмекултурата, опитва се да превърне хората в безлични потребители на кулинарни ерзаци и резултатът е повече от ясен – с униформените джинси някак си се примирихме, но с униформеното хранене не сме съгласни. Може дори да се твърди, че гурмекултурата е вик срещу осредняващите и нивелиращи духовността практики.

Успехът на едно пътуване е сложна мозайка, в която се преплитат както впечатления от архитектурни паметници и спомени за исторически събития, така и преживявания, свързани с кулинарията. Без съмнение, кухнята е част от културата на един народ. Връзките с обществеността имат за цел не да демонстрират и пропагандират, а да създават преживявания и чрез преживяванията – отношение.

Очакваното приятно преживяване, което хората планират сами или с помощта на туроператор, е екскурзията (било в родна страна до близки или по-далечни обекти, било някъде в чужбина). Съвременният човек пътува, но той не е просто лю-

бопитен, той е и любознателен, затова се интересува от минало и съвременност. Той има и една друга характеристика: по време на почивка си позволява в известна степен да е и капризен глезльо – цени удобствата и е склонен да се отдава на кулинарни изкушения. Кулинарното удоволствие компенсира някои неприятни впечатления и пропуски в организацията. В този смисъл поръчването на бутилка хубаво вино, на недегустирана досега или вече харесана местна напитка, на локален специалитет, приготвен със специфични местни продукти и сервиран по нетрадиционен за туриста начин, не е просто дегустация, то е начин на общуване, средство за създаване на положителни преживявания, повод за трайни спомени и чрез тях – на добро отношение, предпоставка е за трайни връзки. Гурмекултурата има връзка с всички видове туризъм – и с маршрутния културно-познавателен туризъм, и с конгресния, и с балнео-туризма, и със ски туризма, тя е част дори от селския туризъм.

В България вече трайно се заговори за създаване на винен туризъм, т.е. пътуване с фокус върху запознаване с традициите на винопроизводството, с уникалността на вината в определен регион или в цялата страна. Групите се придружават от енолог или специалист дегустатор. Това, което се случва, не е просто поредица от дегустации, а пълно изживяване и опознаване на региона. Дегустацията включва запознаване с историята на избата, с нейните собственици, с региона и неговите климатични и почвени характеристика, с уникалните сортове и технологии. По време на дегустацията наред с вината на масата присъстват и различни ордьоври, които представят в разгърнат вид гурмекултурата на региона. В зависимост от момента се насърчава участието на гостите в различни етапи на винопроизводството – бране, мачкане на грозде, измерване на захарните градуси и пр. Дава се възможност на гостите да купят бутилки вино директно от избата било за лична консумация, било за подарък на близки и приятели. Посещението на Кордопуловата къща в гр. Мелник съчетава българска история, география, етнография, възрожденска архитектура с винопроизводството като местна традиция.

За възникването на винения туризъм съществуват редица трайни предпоставки.

- Пиенето на вино е здравословно: танинът на червените вина чисти мастните наслоявания в кръвоносните съдове, белите вина помагат за изгаряне на калории.
- Пиенето на вино става все по-модерно, престижно и дори се превръща в начин на живот.
- Слаборазвити и неизвестни региони се впускат в производство на вино, реинвират стари технологии за нуждите на туризма.
- Пътуващите хора търсят нови земи, разнообразни програми, нещо различно, пикантно, запомнящо се.
- Оформя се една нова пазарна ниша – винен туризъм – която туроператорите започват да запълват.

За съжаление в България не може да се говори за винен туризъм в пълния смисъл на понятието, но съществуват условия страната да се превърне в дестинация на винения туризъм. Налице са три уникални предпоставки, които ще привличат гости с интерес към гурмекултурата. На първо място ние имаме хилядолетна традиция във винопроизводството, започнало още в тракийско време по днешните български земи. Втората предпоставка е наличието на шест уникални, автентични български сортове – Мавруд, Гъмза, Памид, Широкомелнишка лоза, Червен мискет и Димят. Третата причина е свързана с климатичните условия и с технологиите.

Разгръща се медийна стратегия на гурмекултурата в България. Издателство “Гурме” издава списание “Бакхус”, чийто приоритет е създаване и утвърждаване на културата на консумация. Всеки месец списанието предлага на ценителите на хубавите напитки и на добрата храна различни теми от света на виното, кулинарията, сервитьорството, елегантните аксесоари и добрите обноски. Списание “Бакхус” съдържа и уникална за българско издание рубрика, в която експерти енолози дегустират български и чужди вина, правят качествено описание и ги оценяват по световно приетата 100-точкова система. Същото издателство четири години поред публикува своя собствена селекция на български вина в справочника “Най-добрите български вина” съответно за 2003, 2004, 2005, 2006 година. Богато, луксозно и безспорно интересно е и месечното списание “Бон апети” на същото издателство. В него наред с вкусно илюстрираните рецепти – национални и от всички краища на света, професионални готвачи дават полезни съвети, известни българи представят кулинарните си предпочитания, разкриват се тайни от етикецията на гурмекултурата.

Българската хотелско-ресторантърска асоциация (БХРА) провежда ежегодна класация и раздава награди на ресторанти с най-висока гурмекултура.

Започва проучването и популяризирането на опита на предприемчиви българи, като например собственика на винарска изба “Todoroff” Иван Тодоров. В хотел “Aliance” в Пловдив е открит ресторант енотека, в който се предлагат над 180 български и вносни вина с амбицията да се обогатят познанията на дилетантите и да се удовлетворят вкусовете на ценителите. С вината се предлагат креативно приготвени красиво аранжирани блюда, които ценителите на кулинарната естетика не може да не одобрят. В ресторанта енотека действа и “Клуб Театър”, който организира спектакли на български актьори и музиканти.

Гурмекултурата не е екзотика. Тя е част от здравословното хранене и затова е свързана както с националната кулинарна специфика, така и с европейските стандарти. Въвеждането в българските ресторанти на системата HACCP, която гарантира безопасност на храните, е в съответствие с изискванията на Европейския съюз. Този процес има две страни. От една страна са ресторантьорите, а от друга – контролните органи. Чуват се мнения, че въвеждането на системата HACCP ще доведе до закриване на малките ресторантчета. Истината е малко по-друга – за да се впишем в света, в който искаме да влезем, трябва и ние да положим усилия и да променим нещо в навичките си в посока по-добра хигиена и по-прецизен реален контрол. Развиването на малките ресторанти и на т. нар авторска кухня е част от обогатяването на гурмекултурата.

Развитието на гурмекултурата с помощта на връзките с обществеността влияе благоприятно върху развитието на хранително-вкусовата промишленост и селското стопанство, на образованието и услугите в сферата на хотелиерството и ресторантьорството, на строителния бизнес, подпомага занаятите, т.е. като цяло стимулира икономиката, създава нови работни места и изгражда добрия публичен образ на България и българите по света.

Литература:

1. <http://zonazdrave.com/content/view/334/29/>
2. <http://stargalo.com/index.php?p=article&aid=342>
3. <http://www.prteam-bg.com/bg/Media/?cnt=12&pg=4>
4. <http://www.viewsofia.com/article/1657/Sofiiski-gurme-potainosti---Dar-ot-bogovete>

**ИЗПОЛЗВАНЕ ПОТЕНЦИАЛА НА ПРИОБЩАВАЩОТО
ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ПРОМЯНА НА ПОЛИТИКИТЕ,
ПРАКТИКИТЕ И КУЛТУРАТА В СОЦИАЛНИТЕ
ИНСТИТУЦИИ ЗА ДЕЦА ЛИШЕНИ ОТ РОДИТЕЛСКИ ГРИЖИ**

доц. д-р Мария Ст. Алексиева
Бургаски свободен университет

**EXPLOIT THE POTENTIAL OF INCLUSIVE EDUCATION
FOR POLICY-CHANGE PRACTICES AND CULTURE IN
INSTITUTIONS FOR CHILDREN DEPRIVED
OF PARENTAL CARE**

Assoc. Prof. Mariya Aleksieva PhD
Burgas Free University

***Abstract:** The publication focuses on awareness of inclusion as an opportunity to reorganize the policies, practices and culture in the Bulgarian educational space so that it can address the diverse educational needs of children deprived of parental care that are raised in homes means the provision of affordable architectural environment, qualified staff, individual training plans tailored to the potential of every child, well-equipped specialist rooms, core staff, teachers, psychologists, speech therapists, social workers and others.*

***Keywords:** inclusion, reorganization, policies, practices, culture, local educational space, social institutions, children deprived of parental care, training, breeding, accessible architectural environment, specialized care, individual approach.*

Въпреки усилията на държавата през последните години по посока финансиране, обновяване на материална база, назначаването на психолози и социални работници въпросът за провеждане на качествен възпитателния процес и подготовка на децата от Домовете лишени от родителска грижа в предучилищна възраст не е достатъчно решен за осигуряване на тяхната социална адаптация.

В България около 9000 деца, лишени от родителска грижа, живеят в държавни домове за отглеждане и възпитание. Повече от половината от тези деца са от ромски произход и около една трета от тях са изоставени от родителите си. Общият брой на домовете е 140, от които:

- 30 дома са за медико-социални грижи (ДМСГД) за деца от 0 до 3-годишна възраст на подчинение на Министерство на здравеопазването;
- 33 дома са за деца от предучилищна възраст (ДДПВ) (от 3 до 7-годишна възраст);
- 77 дома са за деца, юноши и девойки (ДДЮ) за деца от 7 до 18-годишна възраст.

Оказва се, че преобразуването или закриването на тези Домове, среща сериозни трудности, породени от обективни и субективни фактори. Потребността от ускорено смислово съгласуване на различните подходи не получава нужната държавна

подкрепя защото обявената приоритетност на образованието остава само декларирана. За децата от Домовете за предучилищна възраст са налице същите отговорности, каквито са за децата от една общинска детска градина, за да могат те да бъдат отглеждани и възпитавани в среда и условия, максимално приближени до семейната обстановка, да се спомогне за тяхната социалната адаптация и индивидуалното развитие и да се подготвят за бъдеща успешна реализация в обществото.

Един от начините това да се случи е необходимостта от проява на политическа воля, както и на съвместна работа и приемственост на всички социални и образователни институции ангажирани с решаването на тези проблеми.

От друга страна това е свързано с реализиране на основните принципи на приобщаващото образование, един от които е че всяко дете има право на достъп до образование. В този смисъл детето, независимо от различия, основани на възраст, пол, етническа принадлежност, увреждане или други бариери може и следва да се обучава в детската градина или в общообразователното училище.

Приобщаващото образование цели да отговори на нуждите на всяко дете, като се отделя специално внимание на групи деца, които са в риск да бъдат социално изолирани или изключени от общообразователната система.

I. Специфика на режима в Домовете за отглеждане и възпитание на деца лишени от родителски грижи

ДОВДЛРГ са социални институции, здраво свързани и тясно взаимодействащи си с останалите компоненти на обществената система. ДОВДЛРГ се финансират от държавата. Те са институции за деца от предучилищна възраст, които са сираци или не могат да бъдат отглеждани в собствените им семейства, като цяло деца в неравностойно социално положение.

Тези специализирани институции предоставят различни социални услуги по отглеждането, възпитанието и обучението на настанените деца от 3-7 годишна възраст.

Децата настанени в институцията дом получават грижи и социални услуги в зависимост от потребностите си. Разработват се програми за отглеждането и възпитанието на децата съобразени с възрастта и за всяко дете се изготвя индивидуален план за грижа.

В тази институция се настаняват и деца със специфични нужди (увреждания), които се нуждаят от по-специален режим на отглеждане и възпитание.

Голямо влияние върху детето оказва реализиращата се система на общуване в „дома“ – стил на общуване, интензивност на контактите, съдържателна насоченост, позиции, които се изразяват, модели на поведение, които децата следват, методи, форми, средства, които се използват. Трябва да се има предвид, че децата са особено чувствителни към спазването на определени правила, изисквания, обещания и изискват това от всички, с които се включват във взаимодействие.

Личността се създава, когато се предоставят възможности за нейната непрекъсната изява, а на децата, които живеят в Домовете ... не може да се даде онази свобода на действие, която има всяко дете отглеждано в семейство. Да ядеш или да не ядеш, сега или после, да седнеш или да станеш, да попиташ или да мълчиш, да останеш сам или да отидеш при другите са все части от разбирането за свобода. На деца живеещи в интернатни условия, даже такава „своеволие“ не може да се разреши. И ритъмът на денонощието се превръща в 24 часов, целоседмичен, целогодишен режим. Спазването му се смята за достоен педагогически резултат. Всъщност той дава

само една възможност на персонала да се справи с децата, но той създава условия за хронична равнопоставеност и унификация на личности. Лишаването от свобода (тоест режим) и от цели (еднообразно ежедневие) всъщност си е разрушаване или деформиране на личността.

Съставът на детския контингент в тези заведения са:

- деца на социално слаби родители;
- деца на родители с ниска битова култура;
- многодетни семейства живеещи при лоши битови условия;
- деца на самотни майки, които по различни причини не ги отглеждат.

Обучението при деца отглеждани в ДОВДЛРГ е малко по-специфично от това при деца, които се обучават и възпитават в масова детска градина поради различните условия, начина на живот, осъществяването на перманентна връзка между общуване и дейност, отношение и поведение, знания и собствени ценности, потребности и мотиви.

За да се чувстват децата като у дома си при отглеждане, обучение и възпитание в ДОВДЛРГ адаптирането във всички видове дейности и условията на живот в дома трябва да става бавно и постепенно, с много търпение, в условията на здравословна възпитателна среда и задължително да се прилага индивидуализация в педагогическото взаимодействие.

Социалната адаптация се свежда преди всичко до създаването на хармония както към битовите условия на живот, така и в междуличностните взаимоотношения. Това е от първостепенно значение за правилното психо-социално развитие на индивида, като в противен случай се достига до неговата дезадаптация.

За свободната предметно-продуктивна дейност, която заема голямо място в детския живот и която се осъществява във всички свободни от целенасочени занимания моменти на деня, е необходимо да се организират различни кътове в пространството на групата. Кътовете за игра се избират според личните предпочитания на децата. Различните видове игри са винаги на разположение на децата, подредени в подходящи шкафове, от които децата могат сами да ги вземат, когато пожелаят.

В домовете има сформирани групи за:

- постоянна грижа – т.е. децата биват настанявани в институцията поради липса на ресурси за отглеждане в семейна среда;
- седмична грижа – за деца с петдневен престой, при осигуряване на възможността детето да се отглежда и в семейна среда;
- за дневен престой – т.е. дневно пребиваване на детето, като то ношува в семейството си.

Причините, поради които децата са настанени в домове могат да се обособят няколко групи:

- Деца от многодетни семейства, в които родителите не са в състояние да се грижат за тях, в това число и деца на безработни родители;
- Изоставени деца, насочени по съдебен ред;
- Сираци и деца на овдовели родители;
- Деца на самотни майки и деца на родители, които са се отказали от родителски права или са постоянно институционализирани, хоспитализирани или инвалиди;

Домът за деца от предучилищна възраст се отличава от масовата детска градина по особеността на организация на живота и възпитанието на децата в него.

Организацията на живота в дома е насочена към въвеждане, правилното съчетаване и редуване на основни процеси на дейността и обучението на децата във възрастови групи, с цел да се отгледа и възпита детската личност и да се подготви за реалностите в живота.

Домовете за деца са социални институции, здраво свързани и тясно взаимодействащи си с останалите компоненти на обществената система.

ДОВДЛРГ имат социализиращи функции на педагогическо взаимодействие, тъй като те са звеното, което включва създаването на условия за отглеждане и възпитание на деца в риск, осигурява успешна интеграция на обществените отношения от страна на лицата намиращи се в състояние на социална неравностойност.

Социалната функция на тези домове (и по-специално на ДОВДЛРГ) пряко се обуславя от цялостната им дейност – да формират у възпитаниците нравствена позиция за труд, творческо отношение и стремеж към овладяване на знания, ред и отговорност, организираност и съзнание за обществен дълг, без да се подценява нито един елемент или фактор в провеждането на учебно-възпитателната дейност.

При работата в тях много силен се оказва акцентът върху социалната ефективност от всяка педагогическа дейност на възпитателните колективи, върху социалната значимост на провежданите дейности и обществената реализация на възпитаниците.

Основната характеристика на институцията ДОВДЛРГ е целогодишната организация на учебно-възпитателната работа, функционалното единство и съгласуваност на материалните, педагогически и здравно-хигиенни фактори за развитието на подрастващите. Несъгласуваността на тези фактори се отразява неблагоприятно върху ритъма на живота на малките, върху осъществяването на ефективната възпитателно-образователна цел, върху състоянието и здравето им.

Очертаването на насоките на работа с деца в ДОВДЛРГ е от изключителна важност за стимулиране на тяхната социална, емоционално-познавателна и двигателна активност, стоящи в основата на овладяване на поведение, необходимо за адекватното им включване в обществото на връстниците им.

Непрекъснатото усъвършенстване на компетентността на всички, които заобикалят децата, партньорството помежду им, на екипността в работата, на обичта към всяко дете, което се нуждае от помощ заемат изключително важна роля в интеграционния процес. Развитието на такива качества като „душевна топлина”, „активна лична съпричастност”, лична отговорност и висока съзнателност в хората от екипа, които работят с деца със специални педагогически потребности предполага намаляване на случаите на нежелателно поведение, негативно въздействие върху децата, прекалена загриженост и т.н., като в същото време децата се подтикват към различни съвместни или самостоятелни дейности, към структуриране на ситуации с тяхна помощ и т.н.

Основни насоки на работа в ДОВДЛРГ:

- Приобщаване на детето към колектива на останалите деца, адаптирането му в новата за него среда;
- Изучаване индивидуалната специфика на детето – характер, интелект, навици, насоченост и други;
- Снемане на неврологичен и психо-педагогически статус;
- Изготвяне на психолого-педагогическа характеристика и изработване на индивидуален план за работа;

- Проучване на близкото обкръжение на детето – близки, приятели, родители, братя, сестри, учители, помощник възпитатели и отношението им към детето и на детето към тях;
- Изследване на житейски проблеми на детето;
- Оказване на индивидуална помощ на детето при пропуски в основни дейности и занимания;
- Стимулиране на развитието на силните страни на детето;
- Изучаване личността на детето като единно цяло и в многообразните му връзки и взаимоотношения с другите около него;
- Изследване поведението на детето в групата, по време на игрова и други видове дейности;
- Разглеждане личността на детето в процеса на непрекъснато изменение и развитие;
- Непрекъснатата връзка и взаимодействие с екипа от учители и специалисти по отношение развитието на детето по всички направления.

Трудно е да се посочат универсални форми и средства по отношение на обучение и възпитание на децата от ДОВДЛРГ, които да осигурят очакваните положителни резултати при работата. Необходимо е да се проявява гъвкавост, съобразяване с индивидуалните особености на детето, експериментирането – тоест подаване на различни форми, похвати и средства по време на работа е според подадения сигнал от страна на детето. Прилагането на различни по структура, съдържание и времетраене дейности, които допринасят за социализирането на детето, за неговата интеграция в масовото училище е важен момент от корекционно-възпитателния режим в ДОВДЛРГ. В това отношение особено полезно е инсценирането на подходящи възпитателни ситуации и моделиране на междуличностни взаимоотношения, които помагат при образователните потребности и преодоляване неувереността на детето във възможностите му при взаимодействия с други или по време на някаква дейност.

Особено важно е да се поощряват децата и да се създават възможности за формиране на умения за общуване и работа в група. В този смисъл може и трябва да се използват различни техники на групова работа.

Необходимо е да се провежда групова работа с цел:

- Разкриване на груповите взаимодействия – искреност, откритост, зачитане правото на лично мислене, отстояване на собствените права, без да се наранят правата на другите. Заедно с това трябва да се разкриват комуникативните умения за самоконтрол и чувствителност към другите.
- Формиране на умения за решаване и преодоляване на конфликти – конфликтите са неизбежни особено за деца, които растат в ДОВДЛРГ.
- Предотвратяването на конфликтни ситуации, предполага целенасочена и упорита работа за преодоляване на агресивността и негативизма, възпитаване на толерантност, разбиране и отзивчивост.

В тази връзка полезни са преднамерените или естествено възникнали ситуации на агресивно поведение и насочването на детето към търсене на най-рационалното решение за преодоляване на проблема. Добре е децата от подготвителна група да изказват мнение за това как би трябвало да се разреши възникнал конфликт. Решаването на преднамерени проблемни ситуации, които изискват упражняване във въздържание, компромиси, помощ, трябва да заемат по-голямо място в работата на екипа от специалисти с деца със специални образователни потребности. Значими в това отношение са и ролевите игри с подобно съдържание, овладяването на различни

ролеви позиции чрез имитационни игри, моделиране на безконфликтно поведение, обсъждане на телевизионни и видео предавания, филмчета, литературни произведения със същата насоченост и др.

1.1. Препокриване на изискванията и функциите на ДОВДЛРГ с Детската градина.

Домовете за отглеждане на деца без родители изпълняват социални функции по отношение на обществото, но най-важната и функция си остава възпитателната функция – детската градина е първото звено в образователната система.

В дома децата придобиват:

- Навици за самообслужване и културно поведение;
- Усвояват умения за общуване със своите връстници и с възрастните;
- Овладеват български език и се учат да го използват правилно;
- Запознават се с азбуката и разграничават гласни от съгласни звукове;
- Обогатяват речника си чрез художествена литература, която им се предлага;
- Запознават се със света и природата около себе си, учат се да откриват

причинно-следствени връзки за нещата.

- Придобиват елементарна математическа култура, запознават се с основни геометрични фигури и с теорията на множествата, учат се да се ориентират в пространството и количествата, запознават се с цифрите на числата от 1 до 10 и извършването на елементарни действия с тях;

- Запознават се с различни материали и усвояват различни техники са работата с тях в изобразителните дейности – рисуване, апликиране, моделиране;

- Учат се да работят с различни видове конструктори, с хартия и други;

- Обогатяват двигателната си култура, усвояват добре основни движения – ходене, бягане, лазене, скачане, хвърляне и ловене на топка, катерене;

- Създава се интерес към различните видове изява – музика, рисуване и художествена литература.

1.2. Детското общество в ДОВДЛРГ

Както в една масова детска градина, така и в ДОВДЛРГ се създава малко детско общество. Всяко дете заема определено място в него, има свой социален статус. Това проличава най-добре в играта, защото именно в нея децата общуват най-пълноценно.

Условно детското общество се състои от:

Лидери – те са обикновено самостоятелни и инициативни, притежават по-богатата информация и организаторски способности. Някои от тях са с положително въздействие – дружелюбни са, проявяват симпатия и отзивчивост. Други са с отрицателно въздействие върху останалите деца в групата. Те притежават волеви качества и знания, но се водят единствено от личното си желание и го налагат, не проявяват отзивчивост, изземват ролите и материалите за игра.

Активни деца – без лидерски способности – към тази група спадат повечето деца. Те са с положително или отрицателно въздействие, не се отличават с типична активност и богата информираност, но търсят контакти с другите, участват в организирането на игрите, без да могат да се налагат като лидери.

Пасивни деца – те са по-свити и притеснителни при общуването си с другите. Включват се в играта под ръководството на активните деца и изпълняват наложените от тях правила.

Основна задача на детската учителка е да осигури благоприятни позиции за всяко дете в колективните дейности, да ограничи влиянието на отрицателните лидери и да помогне на децата да запазят симпатиите си едно към друго и да улесни приспособяването на пасивните деца в играта. Макар и условно да попада в някоя от тези подгрупи, всяко дете има неповторима индивидуалност. Точно тази уникалност детските учителки са призвани да съхранят.

Децата от предучилищна възраст често имат най-добър приятел или няколко близки приятели. Така в рамките на групата в детската градина се обособяват „микро-групи“. От това как играе детето, как общува с другите деца и възрастните, активно ли е по време на заниманията, има ли приятели, случва ли се останалите да го изолират и пр., отчитаме етапа адаптивност. Това дава възможност на работещите в Дома да го разбират по-добре и да го подкрепят с помощта на адекватни съвети за общуването с другите деца в детската градина.

Всички хора от най-ранна възраст до дълбоки старини изпитват нужда от обич и внимание, от признание от страна на другите и от пълноценни взаимоотношения.

Една от приоритетните задачи на детския педагог в ДОВДЛРГ е:

- Да помогне на детето да се вгради (да се приспособи, адаптира) по-лесно в детското общество и да стане желан партньор в игрите.
- Детето от предучилищна възраст не прави изключение – то не е равнодушно към своя успех сред връстниците си, нито към одобрението на възрастните.
- Признаването или непризнаването му в детското общество е важен фактор, който влияе върху формирането на неговата личност, върху самочувствието, настроението и жизнения му тонус.
- За да стане детето желан партньор в детското общество, то трябва да се чувства обичано и ценено, да разбере, че го обичате такава, каквото е, с всичките му слабости и способности.

За да помогнат на децата (изключително трудна и отговорна задача на детските учителки в ДОДВРРГ), те трябва да се научат:

- Да вярват в себе си;
- Да проявяват самостоятелност;
- Да правят опити, да грешат и да се учат от грешките си;
- Да проучват възможностите си;
- Да изразяват чувствата си;
- Да сравняват себе си с другите и да се самооценяват;
- Да спазват правилата на поведение в групата;
- Да бъдат състрадателни и отзивчиви.

Необходимо е да се обръща достатъчно внимание на децата, за да усетят, че са ценени и важни. Необходимо е за по-лесно приспособяване към средата, децата да се окуражават, да се поощряват, че могат и се справят сами, да се разговаря за възможните начини, по които може да се постъпи в една или друга ситуация.

Има деца, които са по-трудно адаптивни и освен това са агресивно настроени. Необходимо е с тях да се поговори тихо и спокойно, да се полагат усилия, за да бъдат разбрани техните чувства, нагласи и потребности. Когато се отправят забележки да разберем какви са скритите чувства зад държанието им. Когато правим забележка трябва да критикуваме не детето, а поведението му.

II. Проблеми, свързани с общуването в домовете за деца от предучилищна възраст произтичащи от липсата на родители и семейна среда

Общуването между децата от ПУВ има съществено значение за по-късното им развитие.

В предучилищна възраст (особено за деца отглеждани в институция) общуването е много важен фактор за формирането и възпитанието на детската личност. В своите игри общувайки, децата претворяват и актуализират миналия човешки опит. Значението на общуването за формирането на децата зависи най-вече от подхода избор на стил на общуване.

Домовете за деца лишени от родителски грижи са специфични институции, в които се отглеждат, възпитават и обучават деца лишени по една или друга причина от нормална семейна среда. Специфичното в тях е средата, в която растат и се развиват децата още от раждането си до момента, когато изградени като личности, се реализират самостоятелно в социалната среда като членове на обществото.

Лишени още от раждането си или в по-късни периоди от ранното детство /поради социална индикация/ от нормалното обкръжение на семейството, приятелската и роднинската среда, тези деца растат и се развиват в условия ограничени откъм социални контакти. В тези заведения децата се движат в среда на връстници и възпитатели, ограничени по една или друга степен в своето общество.

По този начин децата губят онези разнородни социални въздействия, били те положителни или отрицателни, които се изпитват от връстниците им с нормално социално обкръжение, и които до голяма степен влияят върху формирането на личността, определяйки я като завършена и цялостна.

В домовете за деца лишени от родителски грижи акцентът пада главно на педагогическото въздействие, като единствен фактор за развитие на личността на децата.

Според някои автори в условията на домовете за деца, където липсва общуването с майката, общуването с връстниците играе компенсаторна роля. Установено е също, че липсата на връзка с възрастен води до забавяне темпа на развитие и равнището на протичане на общуването с връстници. "Отделянето на детето от майката неизбежно води до затруднения в развитието на емоционалната и познавателната му сфера, които се мултиплицират в условията на домовете. Съществуващата във вътрешния живот симбиоза между майката и детето в семейството само частично се разрушава след раждането, видоизменя се. Първите жестове на детето предизвикват полезна и желана намеса от заобикалящите го. Нараства необходимостта от общуване с тях като източник на положителни емоции и като опора при ориентирането в околния свят. Именно тази възникваща необходимост за психическа общност между майката и детето, която служи за по-нататъшно развитие на съзнанието, е нарушено в условията на отглеждане в домовете". (Колчакова, А., Добрева С. *Интернатната система и дефицитът от общуване в нея, Предучилищно възпитание* кн. 3/90 г)

В тези домове функцията на майката се поема от група сестри и санитарки, а по-нататък от педагози и възпитатели. Потребността от ласки, внимание, доброжелателност се насочва не към една, а към много различни личности и следователно бива удовлетворена по различен начин. Честата смяна на персонала разрушава устойчивия контакт, не позволява да се изгради стабилна привързаност на малките към даден човек. Това забавя ориентацията в околния свят. В нормални условия майката чрез непрекъснатия контакт с детето му предава своето отношение към предметите и човеш-

ките взаимоотношения, докато при отглеждането и възпитанието в домовете за деца това е почти невъзможно.

Въздействията, чрез които педагогът формира умения за общуване у детето, са много по-малко от тези, които майката осигурява на собственото си дете. Самата потребност от общуване се формира по-бавно и по-трудно. Поради това децата са слабо емоционални, интересът им към възрастните не е толкова активен, което забавя формирането на познавателен мотив при общуването.

В периода между 3-7 години емоциите заемат водеща позиция за изразяване на състоянието на децата. "Нарушенията в емоционалната сфера на високата степен на безпокойство, която се формира в резултат на липсата на обект на привързаност, води до атрофия на основополагащата в развитието на детската личност основна установка на "доверие" към възрастния. (Колчакова А., Добрева С. *Интернатната система и дефицитът от общуване в нея, Предучилищно възпитание кн.3/90 г*) и още "За децата, родени и израснали в социалните домове и лишени от семейно общуване домът с педагогическия си персонал е главният, дори единственият фактор за изграждане на детската личност." Логически възниква въпросът за търсене на най-рационален подход за общуване с всяко дете поотделно, за да бъде осигурено неговото емоционално благополучие в дома, защото това гарантира активността му." (Топоркова М., *За педагогическото общуване, сп. Предучилищно възпитание, 4/89 г., с. 19*).

Срещашите се при тези деца особености в психофизическото развитие, обусловени от специфичните условия на живот се съчетават и с някои органически и физиологически непълноценности, наследствени малформации и вродени дефекти. Това още повече забавя нормалното цялостно развитие на децата, затруднява процеса на общуване и усложнява работата по тяхното възпитание и обучение. Лабилна психика, непълноценни емоционално волеви процеси, лабилни възбудно-задръжни реакции, бърза умора, агресивност, чести хистерико-характериопатични прояви, много слабо внимание това са по-общите особености, които могат да се установят.

Известен процент от децата в домовете са с наследствена олигофрения, което оказва влияние на тяхното развитие и косвено влияе на развитието на децата с нормален интелект поради специфичните условия на общуване.

В голямата си част, с изключение на единични случаи на предхождащо семейно възпитание, в домовете постъпват деца с неразвита или недоразвита реч, което затруднява развитието на говорното общуване между децата. Това се дължи на условията на отглеждането им до 3 год. възраст в "Дом майка и дете". От раждането си до навършване на 3 год. възраст те общуват главно с медицинския персонал, като на всеки 30 деца се полага един педагог. Всички занимания педагогът провежда групово, което до голяма степен ограничава индивидуалното въздействие и обучение, така необходимо при овладяване на езика и развитие на говорно общуване. Още при първоначалното обследване, което се провежда при постъпване на децата в "ДОВДЛРГ" се установява разлика в психофизическото развитие на децата, идващи от "ДМД" и деца отглеждани до две – три годишната си възраст в семейство. При втората група деца се наблюдават изградени първоначални практически и речеви умения. Имат определени представи за заобикалящата ги действителност. Любознателни и общителни са и с желание участват в учебните занимания. Докато при децата идващи от "ДМД" липсват елементарни умения и навици за самообслужване – с помощта на възпитателя те се приучват към навици за лична хигиена. Разбирането е много слабо развито – реагират на отделни команди "стани", "седни", "яж" и "ела". Експресивната реч отсъства. Трудно се ориентират в непозната обстановка. В общуването са зат-

ворени, мудни, проявяват много слаб интерес към предлаганите им за опознаване предмети и знания.

Имат много типични поведенчески реакции: лесно изпадат в агресивност или пълна апатия. Тези психофизически особености са съчетани и с някои вродени дефекти в сензориката, моториката или ограничени увреждания в речевите органи. Това налага изграждането на специален комплекс от възпитателни, оздравителни и специално образователни мероприятия за формиране на личността и социализацията и. Подходящата организация и адекватните въздействия от страна на възрастния могат да съдействат за развитието на взаимоотношенията между децата. Важно място заема въпросът за моделите на подражание, които възрастният предлага на детето в неговото съвместно ежедневие.

Главен обект на подражание в “Дома за деца ...“ е педагогът. Освен педагогът, друг обект за подражание са помощник възпитателите, които се грижат за децата.

В семейството примерът се дава от родителите. На педагогът от ДОВДЛРГ му е нужна много добра подготовка, педагогическа култура и знания, защото в общуването с децата често е необходима и превантивна работа. При децата лишени от родителски грижи и ”педагогически занемарени“ е нарушена ценностната система. Те виждат света по друг начин. Важна дейност на педагога е да даде на всеки малък човек право на свобода и свободно социално пространство, на мнение, на знания за външния свят и умения за общуване. Създавайки умения за общуване между себе си и отделното дете, учителят постига и реални възможности подрастващите да общуват по-пълноценно помежду си. Тъй като 3-7 годишните деца изцяло живеят и растат в условията на Дома с много завишено внимание трябва да се следи постигнатото в педагогическия процес, за да не се разрушават резултатите извън него. Тук се има в предвид контактите на малките с обслужващия персонал и при гостуванията им в семейства или колективи. Тези въздействия са необходими за социализацията за разширяване на кръгозора им. Но има и риск – тези моменти не са педагогически контролирани. Детската група, съставена от деца в различна възраст, носи голям възпитателен ефект. Може би тук са заложили някои от елементите на семейното общуване. По-големите деца проявяват към по-малките предимно позитивни физически контакти /докосване, погалване, прегръдка/ подаване на предмети. През третата година се наблюдава ориентация към избор на партньор от кръга на връстниците. Увеличават се инициативите за общуване, като все по-често се изразяват вербално. Засилват се предпочитанията към делово партньорство между децата /предложения за игра и приемането на тези предложения, съгласуване и съответни действия/. Една от причините някои от децата да изпитват чувство на самота е неумението им да общуват с връстниците си. Малкият житейски опит на децата, неумението да се съобразяват с действията и желанията на другите, затруднява изграждането на уменията да отстъпват играчки и роли. В много от случаите преобладават прояви на агресивност като израз на отношение към другото дете. Най-често този тип поведение се среща при отнемане или опит за отнемане на предмет / играчка / и съответна съпротива – опит да бъде запазен чрез борба, протест, вербален отказ. Често срещани са и негативните физически контакти между децата – удряне, дърпане, блъскане. Забелязват се, макар и рядко подражателни агресивни действия.

Посоченото поведение съществува между децата в условията на детските социални заведения и съответно му придава негативна емоционална окраска. Общите интереси и радостни преживявания съдействат за изграждане на положителни взаимоотношения между връстници.

Хората пряко свързани с отглеждането, възпитанието и обучението им трябва да бъдат изключително търпеливи и спокойни и непременно да уважават личността на детето, да го зачитат и обичат. С търпение и обич би могло да се преодолее чувството за малocenност и несигурност, неконтakтност, неовладяност на афективните пориви, да се подобри психическото и физическото развитие на всяко дете, да се съдейства за интелектуалното му развитие. Децата трябва да бъдат отглеждани с любов да бъдат обгрижени, защитени и подготвени за предизвикателствата извън Дома, за да развият своите заложби и способности.

III. Взаимодействията „дете-учител” в Домовете за отглеждане и възпитание на деца лишени от родителски грижи

Педагогическото взаимодействие дете-учител като средство за адаптация на малкото дете към новите условия в институцията ДОВДЛРГ е динамичен, непрекъснат и продължителен процес.

Взаимодействието дете-учител е възможност за взаимно опознаване, макар че връзката е различна (обуславя се от индивидуалната характеристика на детето), някои деца търсят близостта с учителя, други предпочитат да са на разстояние; едни се привързват по-бързо, други по-бавно. Независимо от индивидуалния стил на потребности на детето, има нещо, което всички деца желаят – контактът и физическото докосване в педагогическото общуване. Това важи с пълна сила за деца отглеждани и възпитавани в институцията дом. Освен това всички деца искрено вярват, че учителя ги обича и ги чувства като нещо по-специално и значимо. Педагогът може да надгражда чувства, ценности, мотиви, независимо от индивидуалните потребности и възможности на детето. Тогава отношението му към научаването е положително и се засилва готовността му за усвояване и приспособяване.

Общуването с децата и между деца отглеждани в социални институции има своя специфика. Социализацията им протича малко по-различно от тази на деца растящи в семейства, които им осигуряват подходяща среда за натрупване на социален опит, впечатления, стимули, реализиращи пълноценното им развитие.

За да се чувстват децата като у дома си в ДОВДЛРГ, педагозите се стараят адаптирането да става бавно, постепенно с много търпение в условия на здравословна възпитателна среда и прилагат индивидуализация в педагогическото взаимодействие.

Друг много важен момент в педагогическото взаимодействие дете-учител, както отбелязах, е учителят да докосва, да милва всяко дете поотделно, по този начин той донякъде компенсира най-силния духовен дефицит при детето – липсата на емоционална привързаност, физическия контакт и докосването имат психотерапевтична роля и предназначение, а освен това при тези деца има огромно значение за социалната координация, за взаимоотношенията и разбирателството между учител-дете, дете-дете.

Според О. Харгие „физическия контакт и докосването между хората, респективно между възрастните и детето, са едни от най-ранните форми на комуникация в социума, която притежава всеки един от нас” (Иванов, Г., Бялков, Б., „Контактът и физическото докосване в педагогическото общуване с децата”, „Предучилищно възпитание”, кн. №8, 2003, стр. 16)

Учебно възпитателния процес с подрастващите в детската градина и училището се основава на интензивното педагогическо общуване в игрите, ученето, труда и възпитанието. Неречевата комуникация между учител и дете има изключително

значение при общуването и разбирателството между тях, тоест учителя да умее да си служи с езика на тялото и да подбира възможността и подходящия момент за осъществяване на физически контакт и докосване с тях.

„Под невербално педагогическо общуване ние разбираме взаимодействието между учителя и детето чрез знакови конвенции, експресии и положения на тялото, насочено към съгласуване и обединяване на съвместните им усилия за достигане на общ позитивен резултат в общуването и възпитанието” (Иванов, Г., Бялков, Б., „Контактът и физическото докосване в педагогическото общуване с децата”, „Предучилищно възпитание”, кн. №8, 2003, стр. 16)

Невербалното комуникиране е важно условие за ефективна социализация, за подготовка на подрастващите като граждани и бъдеща работна сила. Вербалното и невербалното общуване в своето единство подпомагат процеса на по-бързото вграждане на учащите в структурите на социума.

При отглеждането на деца в институцията дом, тяхното съзряване, развитие, възпитание, обучение и общуване преминава с педагога и помощните възпитатели.

Така че на тях се пада отговорността да предразположат всяко дете към непринудено общуване и да заместят, доколкото е възможно ласките и грижите на техните родители. Така учителя и помощния персонал чрез потупване по рамото, погалване по главата, докосване до ръката, силната прегръдка, а понякога и целувка предразполагат детето към откровеност, поощряват го, насърчават го и му вдъхват увереност. Докосването до подрастващото дете има социално-възпитателно въздействие.

Чрез физическия контакт и докосването учителя „зарежда” емоционално малкото дете. По този начин детето чувства одобрението и съгласието на учителя и разбира, че оценката по повод неговото поведение или извършваната дейност е положителна. Така то самото си отдъхва и се чувства удовлетворено. Чрез непосредственото и непринудено докосване учителя дава знак на подрастващите да растат уверени и спокойни, че има кой да ги подкрепя.

Докосването и физическия контакт като знакови несловесни конвенции винаги са допълвали и запълвали празнотата между чувствата и разума при общуването.

Проявите на физически контакт и докосването между учител-дете обхващат емоционалността, моториката, пластичността, общата сензитивност и пр. При педагогическото общуване.

Актуалността на проблема за общуването се обуславя от необходимостта да се повиши ефективността на възпитателно-образователния процес. Оптималната педагогическа организация на общуването е съществен фактор за социализиране на детската личност. Основна цел на всеки педагог е да създаде такава социална организация чрез педагогически ситуации (планирани и не планирани), с които да предложи на децата максимум умения за социално-нравствено и културно поведение.

Различните видове ситуации са важно средство за формиращо въздействие, осигуряващи възможност на децата отглеждани в институции да усвоят навици, умения за културно поведение и нравствено отношение, а те са:

- игри и упражнения с дидактичен компонент. Например „Да се запознаем”, „Да продължим разговора... (в магазина; в библиотеката и др.)” – еталон за поведение;
- дейност в ателиета по интереси – тоест децата сами се групират според интересите си – например „Ателие околна среда”, „Ателие роден език и художествена литература”, „Математика”, „Музика”, „ТКТД” – децата разглеждат албуми, диaposитиви, подреждат картинен ребус, пъзели и други – разширяват познанията си за

природата, проследяват логическата последователност на литературни произведения и пр.; „Ателие култура на обслужване” – например „Във фризьорски салон”, „В кафе-сладкарница” и други.

В процеса на техните занимания и игри в различните ателиета по интереси, децата се обединяват избирателно, научават се да поддържат контакт както с предпочитани, така и с не предпочитани, нежелани партньори. Всяка определена ситуация поставя изисквания към децата и тяхното поведение. Така чрез играта посредством ателиетата децата бавно и постепенно формират уменията си за общуване и социално приобщаване. Общувайки на различно равнище, децата натрупват сетивни данни за формиране на поведение; преоткриват начина за постъпване в различни ситуации; в поведението на околните и в своето собствено;

Не на последно място като важен фактор, определящ стила на общуване и форма на речево изказване се явява социалната роля, която заема детето в конкретната ситуация на общуване.

Решаващата роля на детската учителка в обогатяване на комуникативната потребност на децата позволява ефективно да се влияе върху развитието на общуването у 5-6 годишните деца. Насочвайки децата към ориентиране в ситуацията и партньора, той осигурява резултатността на речевите контакти в многостранния и многолик процес на общуване. Чрез овладяването на механизмите на общуване детето все по-точно реагира на динамичната социална среда, преодолявайки своето его. Засилените социални контакти дават възможност на децата отглеждани в институции да общуват с много хора и да получават тяхното внимание и уважение – възможност детето да удовлетвори емоционалните си потребности. Според В. Шошева „обменът на положителни емоции стимулира протичането на психическите процеси и бърза адаптация” (Шошева, В., „Общуване и педагогическа практика”, изд. „Макрос 2000”, Пловдив 1997 (№19, стр.)

Говорът е особен вид човешка дейност. Говорът, както и всички прояви и способности у човека не възникват в един миг. Говорът се формира у отделното дете индивидуално, но неговото развитие е възможно само в условията на социално общуване – социален контакт и говорни въздействия с околните.

Сложността на развитието на говора произтича от сложността на вътрешните условия – на социалната среда. Всяко нормално дете се ражда с предразположение да говори, но кога и как то ще се научи да говори, зависи изключително от условията на средата, в която то живее и от социалните контакти с други хора. В развитието на говора, както и в цялостното психическо развитие огромно и водещо значение има възпитанието. Без говора на възрастните, детето не може да се научи да говори. Говорните въздействия са изключително важни за децата още от първия момент на раждането им. Говорът на възрастния кара малкото дете да се вслуша в него и постепенно да го разбира и подражава.

Гласът на възрастния и силното му емоционално изказване е най-важното в общуването с децата. Важно и необходимо за развитието на говора е системното му контролиране. Това е необходимо както в семейната среда, така и в социалното заведение.

Децата от социални заведения имат по-ограничен житейски опит, който неминуемо се отразява не добре върху развитието на речта и обогатяването на активния им речник. Отваряме една скоба, за да подчертаем, че работата върху развитието на речта при деца отглеждани в подобен тип институции започва с:

- Усвояване на правилно звукопроизношение;
- Постепенно усвояване на свързана реч и граматичните правила на речта;

- Обогаляване на речниковия запас от думи;
- Изразително възпроизвеждане на художествен текст.

Тези четири насоки не се проявяват едновременно и не се проявяват с еднаква сила във всички периоди на предучилищната възраст.

Развитието на говора означава усвояване на правилно произнасяне на звуковете и тяхното съчетаване. Свързване на думи в изречения, с които се изразява попълно, вярно и правилно мисълта и с която се осигурява истинското. За тези деца най-важното е тяхната социализация и реализацията им в обществото. Предоставени на грижата на държавата, те разчитат изключително на педагогическото възпитание и въздействие. Педагогът е този, който дава всичко от себе си – това, което е нужно на малкия човек – знания, умения, навици, за да го изгради като личност и да го подготви за живота.

За педагозите работещи в този вид социални институции важи препоръката на Сухомлински: „Като свърши денят, запитай се какво си направил днес за децата, за да се научат на нещо, за да са още по-весели и щастливи!“.

Най-важният фактор, за да расте детето здраво и жизнерадостно, за да се учи да спазва правила и норми и всичко необходимо за неговото развитие, за осигуряване на емоционалния му комфорт – това е учителят, с неговото подчертано доброжелателно общуване и зачитане на детската личност.

Главната дейност на децата през периода на предучилищна възраст е играта и тя е основно възпитателно средство. Като се започне от манипулативните моторни игри, през периода се развиват всички видове игри, които през предходния период са само набелязани.

Наред с играта през този период се проявяват по-определено и други основни дейности.

Организираните моменти в предучилищна възраст благоприятстват за по-високото развитие на училищната дейност. По-разнообразната организация на колективния живот в детския дом благоприятства за развитието на елементарните прояви на трудовата дейност на детето. Както учебната, така и трудовата дейност на детето са подчинени на основната доминираща дейност през целия период. Играта именно дава специфичната им окраска и определя основната характеристика на предучилищното дете.

В игрите на децата се наблюдава, че те по свой начин отразяват и претворяват цялостно житейски ситуации. Играещите търсят и пресъздават нравствени норми, изисквания на културно поведение, съобразяване с хората. Така децата в процеса на игровата дейност общуват помежду си, създават техен „нов свят“, подобие на големия, но чисто по детски. Но те знаят, че техните игри са „на уж“ – така в процеса на игровата дейност се „ражда“, утвърждава и усъвършенства голямата „сила и слабост“ – Аркин на децата – въображението. Те живеят създадената от тях ситуация, като в реална, „превърщат се“ в машинисти, шофьори, лекари, учители, строители, майки и бащи и в същото време знаят, че това е „на уж“. Но цялото душевно ангажиране и активност на децата са истински. Те се вълнуват, учудват, сърдят се, радват се, правят планове, решават, действат и прочее „на уж“. Всичко това за тях е истинско и като такова в процеса на общуване по време на игровата дейност се обогатяват и усъвършенстват. Много често и след приключване на дадената игра децата продължават да се вълнуват, да преживяват разговорите, „проблемите“ си. Те ги споделят, изявяват ги, търсят им други превъплъщения. (Витанова, Н., Якимова, М., „Играта на децата от предучилищна възраст“, изд. „Просвета“, 1991 (№4, стр. 12).

Същинските игри на децата от предучилищна възраст са груповите. Само с другите деца могат да се формират сюжети и да се изпълняват в игровата ситуация. В групата играещите деца създават роли и ролеви взаимоотношения (децата от ДОВДЛРГ най-често влизат в роли на родители, може би, защото това най-много им липсва), могат да осъществяват замисъл с определено начало, ход и завършек. Затова всички деца търсят връстниците си за игра, образуват добри постоянни групи. В груповите игри децата се изявяват пълноценно. Те разговарят реално, а не само илюзорно (в умствен план), действат съвместно, тоест координират действията си с другите деца, съпреживяват, общуват. Това им носи пълна удовлетвореност. В игровата дейност с връстниците децата са по-спокойни и самоуверени, защото са еднакви и физическите им възможности, и еднакво издръжливи.

Друг вид дейност характерна за децата от предучилищна възраст, чрез която те отразяват непосредствено всичко, което ги заобикаля и всичко, което ги вълнува е сюжетно ролевата игра. Тя включва преди всичко най-пълно битовата среда – не само в семейството, но и във всичко, с което самото дете общува. Извън тази граници децата отглеждани в социални домове почти не могат да отидат. Много трудно пресяждат приказни сюжети сами (или филми). Трудно достъпни са, защото децата по-бавно достигат необходимата познавателна готовност да осмислят пълно и до край сюжети от такава действителност. Най-близък им е всекидневният бит, в който самите те участват или често и непосредствено го наблюдават. Те знаят много негови детайли, известни са им действащите лица и взаимоотношения помежду им, проникнали са в своеобразията на отделни типажки.

Взаимодействието на отделните играещи започва още от момента, преди да са се „потопили“ в самата дейност. И тук именно е едно от ярките своеобразия на взаимодействията в този вид игри. Взаимодействията носят силен емоционален и интелектуален акцент. Децата разсъждават заедно върху игрите с правила – върху детайлите (при деца отглеждани в ДОВДЛРГ най-голям интерес и удовлетворение от този тип игри изпитват децата от подготвителна група). Емоционалното „заразяване“ в този вид игри не идва така бързо, както е при сюжетно ролеви игри.

Игровата дейност формира много качества у личността на детето. В процеса на игровата дейност децата дават отдават максимално своята енергия, ум, воля, самостоятелност, усилие докато се стигне до удоволствието от резултата.

От особено значение при децата, които се отглеждат в социални институции, е да се създават възможности за развитие на логическото мислене, развитие на познавателните им способности, за възпитаване на качествата необходими за бъдещия ученик. За да бъде процеса на обучение по-лек и по-занимателен на помощ идва дидактичната игра. Една или друга умствена задача, заключена в играта се решава в хода на достъпна и привлекателна за децата дейност.

„Дидактичната игра е практическа дейност на децата, в която те проследяват резултата, който е финал на играта. Дидактичната игра е едно от средствата за затвърдяване и разширяване на знанията, които децата получават по време на занятията. Дидактичната игра е средство за опознаване и приобщаване на децата към околния свят, за натрупване на познавателен опит.“ (Витанова, Н., Якимова, М., „Играта на децата от предучилищна възраст“, изд. „Просвета“, 1991, стр. 71)

Дидактичните игри създават възможности за активизиране и интегриране на знанията, за установяване на връзки и асоциации с минал опит, поднасяне на програмното съдържание в занимателна и достъпна за децата форма.

Дидактичните задачи спомагат за обединяването на децата в колектив, за повишаване на социалния им статус, за изграждане на обществено мнение. Възпитава малките в оптимизъм, заинтересованост, настроение и положително отношение към дейността. Правилата при дидактичните игри моделират определени страни от поведението и взаимоотношенията на малките в колектива (групата). Тези игри позволяват да се отчетат индивидуалните особености на всяко дете. С разнообразни задачи, които се решават, с действията, които се изпълняват в тях, с богатството от правила и взаимоотношения се създават условия за многостранно развитие на детската личност. Общуването с желани играчи в дидактичните игри създава благоприятно психично състояние и емоционален комфорт, което прави децата възприемчиви, инициативни, работоспособни.

Във всяка игра има определени правила, които забраняват определени действия. Правилата трябва да се спазват точно, тъй като нарушаването им разваля играта, превръща я в обикновено упражнение, беседа. Чрез правилата в игрите се ръководи поведението на децата, организират се и се контролират индивидуалните и колективните им изяви. Децата полагат усилия да съблюдават изисквания и това се обяснява с възможността да покажат познанията си.

IV. Изследване опита на Домовете за отглеждане на деца от предучилищна възраст в областта програмно-методическото осигуряване на процеса на приемственост и междуинституционална подкрепа

Във връзка с теоретичните анализи беше направено и изследване на опита на Домовете за отглеждане на деца от предучилищна възраст в областта програмно-методическото осигуряване на процеса на приемственост и междуинституционална подкрепа; изграждане на позитивна педагогическа среда за пълноценна адаптация, интеграция и развитие на потенциала на всяко дете.

Проучването е направено въз основа на специално конструиран за нуждите на това изследване Информационен въпросник.

Информацията от въпросника е анализирана в пет основни направления:

- Психосоциално развитие на децата;
- Педагогически взаимодействия;
- Професионални и междуинституционални взаимодействия;
- Професионално развитие и квалификации и Работа по проекти.

Конструираните въпроси пряко свързват изследователските задачи с резултатите от проучването, които се поддават на лесно кодиране и аналитична интерпретация.

Първата стъпка в анализа е кратко представяне на трите дома, участници в проучването:

- ДДЛРГ „Надежда”, София
- ДДЛРГ „Детелина”, гр. Плевен
- ДДЛРГ „Надежда”, гр. Русе

Дом за деца „Надежда”, ж. к. Младост 1, гр. София е специализирана институция за предоставяне на социална услуга постоянна грижа за деца от 3 до 7 години.

Капацитетът на дома е 40 места, от които 4 за спешно настаняване.

Броят на настанените деца към настоящия момент е 36, две от които – за седмична грижа. По данни на директора и на персонала предстои откриването на дневен

център за деца с увреждания и консултативен кабинет за родители. Децата в дома са на възраст от 4 до 7 години. Едно от настанените деца пребивава в специализирано училище – в подготвителна група, поради проблеми със слуха. Детето се води и се взема от персонала от дома. Седем от децата имат специални здравни потребности – синдром на Даун, аутистичен спектър, сърдечни малформации, епилепсия, проблеми със слуха.

Децата са разпределени в две групи по възрастов признак – I малка група – 16 деца от 3 до 4 години и II голяма група – 20 деца от 5 до 8 г.

По данни на директора в ДД „Надежда” децата посещават ЦДГ № 17.

Персоналът, който се грижи за децата се състои от 27 служители, от които 6 ½ са учители, 1 психолог, 14 помощник възпитатели, 1 логопед, 1 специален педагог, 2 ½ административен и обслужващ персонал. В дома има медицинска сестра извън щата. Има свободни щатни длъжности за социален работник и две за помощник възпитател и работник поддръжка.

Педагогическият и специализираният персонал в ДД “Надежда” е с образователна степен “магистър”, а обгрижващият е със средно образование.

Наличните специалисти осигуряват 24-часова денонощна грижа от помощния персонал. По време на нощните смени във всяка група остава по един помощник възпитател/ детегледач. В дома има охрана от общинска фирма „Егида” с работно време от 19.00 до 7.00 ч., от 7.00 ч. до 19.00 ч. за съботно неделните и празнични дни. През деня се осигурява дежурство от 1 учител и 1 помощник възпитател/детегледач във всяка група, психолог, социален педагог, логопед, дефектолог за всички групи и обслужващ персонал, според графика.

Домът за деца лишени от родителски грижи в гр. Плевен е с капацитет 74 места. В дома се отглеждат 63 деца на възраст: от 4 г. до 7 г. – 61 деца, от които 25 момчета и 36 момичета. Две деца са на възраст между 7 и 8 години. Шестнадесет деца са включени в Регистъра за пълно осиновяване.

Капацитетът на ДДЛРГ „Надежда”, гр. Русе е за 65 деца, а настанените са 63, както следва: 16 деца са вписани в регистъра за пълно осиновяване; 40 са на постоянна грижа; 6 са на седмична грижа и 1 на дневна грижа. На сесия на Общински съвет гр. Русе е взето решение № 65 с Протокол № 6 от 13.02.2008 г. за увеличаване на капацитета с 10 места, за настаняване на деца от ДДМУИ с. Могилино, област Русе. Създадена е организация за посрещане на децата и създаване на подходящи условия за качествено им обгрижване. Предстои назначаване на допълнителен екип от 9 служители – специализиран и помощен персонал.

Прави впечатление, че 10 от децата са на възраст от 8-11 години, като институцията е за деца от 3-7 г. възраст. Според директора на дома това са деца, за които тече процедура за осиновяване или деца, на които братята и сестрите им не са навършили възрастта за преместване в друга институция, с цел следване на принципа за неразделяне на роднини.

През 2007 г. са реинтегрирани в семействата си 6 деца, като повече от децата са на седмична грижа в дома; 2 от децата са настанени в приемно семейство и 3 деца са осиновени.

Персоналът на дома е от 36 служители: директор – 1; социални работници – възпитатели – 12; психолог – 1; административен персонал – 22.

4.1. Анализ, тълкуване и интерпретация на данните от Информационния въпросник

Информацията от въпросника се анализира в пет основни направления:

- Психосоциално развитие на децата;
- Педагогически взаимодействия;
- Професионални и междуинституционални взаимодействия;
- Професионално развитие и квалификации и Работа по проекти.

Информационният въпросник е попълнен от екипите, които се грижат за децата в трите дома.

Първото направление е ориентирано към **психосоциалното развитие на децата**. Изследователските интереси са концентрирани в три основни въпроса.

На въпроса дали в домовете се използва методика за диагностициране на социалното развитие на децата отговорите са положителни. Разминаването е в конкретната методика, която се използва за тази цел в трите дома. (Таблица 5)

Таблица 5. Методика за изследване на социалното развитие на децата в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
<p>Тест за социална адаптация – Бине-Герман</p> <p>Тест на Рейвън</p>	<p>Диагностична карта за социалната компетентност на 5-7 годишни деца – Христина Недялкова.</p> <p>Метод „Детска рисунка”</p> <p>Наблюдение и протоколиране поведението на детето в условия на груповата работа – М. Готева</p> <p>Наблюдение и протоколиране качествата на личността на детето – Е. Драголова</p>	<p>Метод – рисунка на човек по Гудинъф</p> <p>Рисувателен тест – „Нарисувай своето семейство”</p> <p>Детска проективна методика на Рене Жил.</p>

Положителни са и отговорите на въпроса „Използвате ли методика за диагностициране на психофизическото състояние на децата, които се отглеждат и възпитават в дома?”. Разликата е както в броя на използваните методики, така и в индикаторите на психофизическото състояние, които се измерват с тях. (Таблица 6)

Таблица 6. Методика за диагностициране на психофизическото състояние на децата в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
<p>Тест на Манова-Томова</p>	<p>Тест на Люшер – изследване състоянието на тревожност, настроение, нагласи и др.</p> <p>Методика – Скала за Озерецки-Гьолниц</p> <p>Въпросник за типологична анамнеза относно особеностите на типа ВНД – Д Батоева</p>	<p>Тестове за интелигентност на Векслер и Рейвън;</p> <p>Тест за памет по Лурия;</p> <p>Тест на Манова-Томова;</p> <p>Тест на Роршах.</p>

На въпроса за използване на методика за диагностициране на готовността на децата за училище екипите и в трите дома дават положителни отговори. Съвпадение е, че и в трите дома се използва методиката за училищна готовност на проф. Г. Бижков. (Таблица 7).

Таблица 7. Методика за диагностициране на готовност за училище на децата в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Тест за училищна готовност на проф. Бижков	Тест за училищна готовност на проф. Бижков Гьопински тест – апробиран и стандартизиран от Р. Арнаудова	Тест за училищна готовност на проф. Бижков Тест за училищна тревожност на Карагьозов

Въпросите от второто направление са в областта на педагогическите взаимодействия. Проекциите в това направление са потърсени чрез 8 основни въпроса.

Първият въпрос е свързан с образователните програми, по които се работи с децата в предучилищна възраст от домовете. (Таблица 8)

Таблица 8. Образователни програми за възпитание и подготовка в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Програма „Ръка за ръка”, изд. „Просвета” Програма „Изкуство”	В институцията има разработена Възпитателна програма в съответствие с изискванията на Правилника за организацията и дейността на домовете за деца. В нея са използвани основни акценти от програмата за предучилищно възпитание „Активността на детето” – Н. Витанова и колектив	Програма „Ръка за ръка” на изд. Просвета” Програма „Приятели” – система за обучение, възпитание и диагностика на децата от 3 до 7 г., изд. Анубис

От представените в таблица 8 програми прави впечатление, че в ДДЛРГ, гр. Плевен има разработена образователна програма, която е в съответствие с правилника на организация на дейността в домовете за деца.

Вторият въпрос е свързан с използването на диференцирани педагогически подходи и методи за възпитание, съобразени с индивидуалните темпове на развитие на всяко дете. Всеки от екипите в домовете отбелязва отговора „Да, често”, което ни кара да направим извода, че в хода на педагогическите взаимодействия с децата в тези три дома екипите подхождат диференцирано към всяко конкретно дете в зависимост от неговите потребности, интереси и темп на развитие.

На въпроса „Има ли създадена педагогическа среда за възпитанието и подготовката на децата за училище?” отговорите са положителни. Според екипите, отговорили на този въпрос средата е:

- стимулираща развитието на детето;
- създава условия за изграждане на отношения на уважение и толерантност между децата;
- съответства на детската индивидуалност, стил на учене, модел и ритъм на растеж;
- има организирани обособени места за дейности, които стимулират правото на избор, самостоятелност и отговорност.

В трите дома за деца лишени от родителски грижи средата за възпитание и подготовка за училище включва: (Таблица 9)

Таблица 9. Параметри на следата за възпитание и подготовка за училище в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
<p>книги, игри, играчки, които отговарят на възрастовите и индивидуални особености на децата в занималнята;</p> <p>средата е „изписана” така, че децата могат и неформално да се ограмотяват;</p> <p>съоръжения за деца със СОТ (специални стълби; специални пространства в занималнята и коридорите, подходящо осветление), които да позволяват равнопоставеност при взаимодействие;</p>	<p>книги, игри, играчки, които отговарят на възрастовите и индивидуални особености на децата в занималнята;</p> <p>място за утринна среща.</p>	<p>книги, игри, играчки, които отговарят на възрастовите и индивидуални особености на децата в занималнята;</p> <p>средата е „изписана” така, че децата могат и неформално да се ограмотяват;</p> <p>музика от различни култури;</p> <p>индивидуални места и учебни центрове (наука, четене, писане, математика, изкуства и други), място за допълнителна информация;</p> <p>съоръжения за деца със СОТ (специални стълби; специални пространства в занималнята и коридорите, подходящо осветление), които да позволяват равнопоставеност при взаимодействие;</p> <p>място за утринна среща.</p>

От таблица 9 се вижда, че в най-широки параметри е организирана средата в ДДЛРГ, гр. Русе. Освен книги, игри, играчки, които отговарят на възрастовите и индивидуални особености на децата в занималнята има обособени индивидуални места, които подпомагат допълнителната подготовка на децата и задоволяват определени потребности и интереси.

Прави впечатление, че в домовете в Русе и Плевен се прилага и педагогическата практика Утринна среща, която дава възможност за индивидуализация на образователно-възпитателния процес, съчетаване на академичното познание с практичес-

ки знания, постигане на по-голяма активност от учениците, стимулиране на умения за общуване, формиране на социални умения и компетентности.

Следващите два въпроса са близки по съдържание. Единият е относно обособяване на места за провеждане на дейности, а другият е свързан с обособяване на места, където децата могат да се усамотяват. Отговорите са положителни. Само в ДДЛРГ, гр. Плевен няма места, където децата могат да се усамотяват.

Когато се анализират възпитателни взаимодействия в предучилищна възраст много важно е да се знае как е организиран дневният режим на децата. В таблица 6 са представени отговорите на този въпрос.

Таблица 10. Организация на дневния режим на децата в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Доближава се до този на децата от масовата детска градина с акцент за разширяване на социалните компетентности.	Утринна среща и раздвижване; Закуска; Занимания по тематични области; Игри; Обяд; Почивка (сън); Раздвижване и следобедна закуска; Игри, занимания по интереси; Вечеря; Сън.	Всяка група има изготвен дневен режим, съобразен с възрастовите особености и ангажименти на децата. 6,00 - 6,30 сутрешен тоалет на учениците и децата от подготвителна група; 7,00 - 8,00 сутрешен тоалет на останалите деца; 8,00 - 8,20 утринното раздвижване; 8,30 - 8,50 закуска; 9,00 - 10,00 провеждане на планирани ситуации; 10,00 - 10,30 сюжетни игри; 10,30 - 11,30 / 12,00 игри на открито, разходки; 12,00 - 12,45 подготовка за обяд и обяд; 12,45 - 13,00 подготовка за следобедна почивка; 13,00 - 15,00 почивка; 15,00 - 15,30 тоалет, следобедно раздвижване /ПИ/; 15,30 - 16,00 провеждане на непланирани ситуации; 16,00 - 16,20 следобедна закуска; 16,30 - 18,30 занимания в клубове и центрове по интереси, участие в различни школи; Подготовка за училище; Игри на открито; 19,00 вечеря; 19,20 - 20,30 гледане на телевизия, игри и подготовка за сън, вечерен тоалет.

Най-подробно е представен дневният режим на децата от ДДЛРГ, гр. Русе. Трудно да се правят изводи относно организацията на режима на децата, защото всички изследвани екипи са посочили, че имат такъв. Това се потвърждава и от докладите на ДАЗД, направени въз основа на планови проверки по домовете.

На въпроса свързан с продължителността на регламентираните и нерегламентирани педагогически ситуации екипите дават следните отговори (Таблица 11).

Таблица 11. Продължителност на регламентираните и нерегламентирани педагогически ситуации в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
<p>планирани ситуации – според възрастовата група от 15 до 45 минути</p> <p>непланирани ситуации – в зависимост от интересите на детето към определен вид дейност – различна продължителност.</p>	<p>планирани ситуации – от 15 до 30 мин.</p> <p>непланирани ситуации – от 15 до 30 мин.</p>	<p>планирани ситуации – според групата времетраенето е различно</p> <ul style="list-style-type: none"> - I група – 15-20 минути - II група – 20-25 минути - III група – 25-30 минути - в подготвителна група 30-35 минути <p>Непланирани ситуации</p> <p>- след 11 часа, а могат да продължат и следобяд, според възрастта са от 20 до 30 минути.</p>

Може да се обобща, че и в трите дома се спазва продължителността за организиране и провеждане на регламентираните и нерегламентирани педагогически ситуации.

Последният въпрос от това направление е свързан с проблеми, които екипите срещат при отглеждането и възпитанието на децата от Дома за отглеждане на деца от предучилищна възраст. Помолихме проблемите да бъдат представени по възрасти: 3-4, 4-5, 5-6, 6-7 години. За съжаление не всички екипи са отговорили диференцирано. Представяме отговорите в таблица 12.

Таблица 12. Проблеми, които екипите срещат при отглеждането и възпитанието на децата в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
<p>Основните проблеми прозвучат освен от възрастта и от други фактори:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Продължителност на институализирането; - Различен статус при настаняване-идващи от семейна среда, от друга институция, от улицата и други; - Деца с проблеми и задръжка в НПР. 	<p>3-4-год. – значително изоставане във физическото и психическото развитие на децата при постъпване в институцията. Забавено речево развитие.</p> <p>4-5-год. – беден социален опит или негативен такъв. Трудности в общуването с връстници и възрастни.</p> <p>5-6-год. – слаб самоконтрол и трудности при спазване на правила; неправилно звукопроизношение.</p> <p>6-7-год. – трудна адаптация към ролята на ученик и към новата социална среда в училище; трудности при самоподготовката.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Няма 24 часово наблюдение от медицински персонал. - С преминаване към друго ведомство педагозите бяха преименувани в социални работници, като се игнорира възпитателно-образователния процес.

Проблемите в трите институции са от различно естество, но разговорите с ръководителите на всяка от институциите навеждат на мисълта, че има припокриване по отношение на посочените проблеми.

Третото направление, към което са насочени изследователските интереси е свързано с **професионалните и междуинституционалните взаимодействия** на трите приемни институции. Това направление се ситуира чрез пет въпроса.

Първият въпрос е „Как оценявате взаимодействията между Дома за отглеждане и възпитание на деца и структурите на местната власт имащи отношение към работата му?“

Отговорите, които дават изследваните екипи могат да се видят в таблица 13.

Таблица 13. Оценка на взаимодействията между ДДЛРГ и структурите на местната власт

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Сътрудничим си непрекъснато.	Сътрудничим си, когато имаме проблеми.	Сътрудничим си, когато имаме проблеми.

Както е видно от отговорите екипите от домовете в Плевен и Русе търсят съдействие от местната власт само в случаите, когато имат за решаване някакъв проблем, т.е. сътрудничеството с местната власт не е непрекъснато и системно.

Вторият въпрос е относно сключени договори за сътрудничество с неправителствени организации. Такива договори за партньорство има сключени от домовете в София и Русе. (Таблица 14)

Таблица 14. Сключени договори за партньорство между ДДЛРГ и неправителствени организации

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Фондация „Шмиргела“ Фондация „Изкуството и детето“	-	Сдружение „Психологическа подкрепа“; Фондация „Програма “ Стъпка по стъпка“; Сдружение ОА „Милосърдие“

По отношение на това, в какво се изразява сътрудничество отговор е даден само от ДДЛРГ, гр. Русе:

- работни срещи,

- консултации по проблемите на децата със синдром на Даун – включени са 7 жени по проект „Баба и внуче“, които работят индивидуално с по 2 деца.

И в трите институции има създадени мултиинституционални екипи.

Предназначението на този екип е да наблюдава детето в различните моменти от неговото развитие и да дава информация за нивото на социална компетентност на детето и връзките му със семейството (ако има такова). В хода на целенасоченото наблюдение и опознаване на детето се описват точно и ясно възможностите, силните страни на детето, областите, в които се справя добре или има нужда от повече подкрепа, уменията да общува, поведението, грижата за себе си. В случаите на деца с

увреждания се наблюдават проявленията на страдание и специфичните начини на изразяване на детето. Наблюденията за детето се отразяват в личния му дневник.

Специализираната оценка за детето от мултидисциплинарния екип включва следните области:

- **Здраве и физическо развитие на детето** – Оценяват се здравните нужди на детето, вида на увреждане и здравословни проблеми, има ли необходимост от активно медицинско наблюдение от лекари-специалисти. Набелязва се здравно-профилактична програма стоматологични и здравни нужди, имунизации, контролни прегледи, режим за хранене и др. Извършва се оценка на физическото развитие на детето и нуждите му от физически занимания и спорт;
- **Психомоторно и езиково развитие на детето;**
- **Безопасна среда и сигурност** - оценяват се рискове, свързани с осигуряването на допълнителни специални мерки за безопасност на детето;
- **Познавателни и образователни потребности** – оценяват се познавателното развитие и умения на детето и какво е необходимо за детето, ако има специфични затруднения или е талантливо. Оценяват се специалните образователни потребности и нуждата от допълнителна подкрепа и професионално обучение. Обучението на детето се съобразява със степента и вида на увреждане;
- **Афективно развитие и поведенчески тенденции** – доминиращи емоции, умение да разбира и да оценява своите и на другите емоции, представа за себе си. Оценяват се начинът и способностите детето да общува, да създава връзки с деца и възрастни, да назовава нуждите си, да отстоява интересите си, привързаност, темперамент, способност за адаптиране към промени, степен на самоконтрол и други значими емоции и тенденции в поведението;
- **Културни, религиозни, езикови, етнически специфики** – оценяват се връзките на детето с неговата общност, възможността да съхрани своя език и познае характерните традиции и обичаи свързани с произхода и религията на биологичното му семейство;
- **Познава ли детето личната си история**, какви възможности съществуват да му се помогне да назове и интегрира различни моменти от личната си история;
- **Свободно време и отдих** – оценява се необходимостта и продължителността от почивка и отдих за детето, планират се възможности за задоволяване на интереси /хоби и занимания/ подкрепа и развитие на проявени способности и талант. Планирането на свободното време е свързано със стимулиране развитието на потенциала на детето;
- **Връзки с роднини и близки** – оценяват се взаимоотношенията на детето с родители, роднини и близки, културни традиции на семейството, лични и семейни навици и ценности. Какво ще се направи за поддържане/възстановяване на контактите, начина по който детето приема и преживява тези взаимоотношения?. Какви отношения създава с приемни или осиновителни семейства?;
- **История на negliжиране и насилие** от страна на семейството и други лица при наличие на симптоми;
- **Възможности за социално включване.** Оценява се поведението и мотивацията на детето – към зависимост или автономност, към пасивност или активност, към поемане на отговорност за изборите и решенията или към приписване на причините за случващото се на външни фактори. Оценяват се уменията и готовността на детето за самостоятелен живот. Социални умения за контакти с институции и обществени организации, познаване на правилата и задълженията му като гражданин.

Необходимост от професионално ориентиране. Създадена мрежа за социална подкрепа и интеграция в общността.

На базата на специализираната оценка от мултидисциплинарния екип се организира разработването на план за грижи на детето.

Планът за грижи е специфичен по своите цели, съдържание, методи и продължителност в съответствие с конкретния случай.

Планът за грижи трябва да е реалистичен с ясно формулирани постижими цели и времева рамка, в която да бъде изпълнен. Той е с индивидуален характер и е съобразен със специфичната характеристика на детето и възможностите, които дават наличните ресурси на ДДЛРГ.

Планът описва начините, по които ще бъдат задоволени конкретните му потребности, подкрепата, която ще получи, кой и как ще я извърши, поради което основната опорна точка при планирането е специализирана оценка на детето.

Планът за грижи се изработва от мултидисциплинарния екип по случая в срок от 6-8 седмици от настаняването на детето в ДДЛРГ и се приема на екипна среща по случая, на която участват и родителите на детето/неговите законни представители, водещия случая социален работник от ОЗД и детето.

Мултидисциплинарните екипи в трите институции са съставени от следните специалисти: (Таблица 15)

Таблица 15. Състав на мултидисциплинарните екипи в ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Социален работник	Социален работник	Социален работник
Педагог	Педагог	Педагог
Психолог	Психолог	Психолог
Медицинска сестра	Лекар	Лекар
Директор на дома и детската градина	Директор на дома	
Логопед	Представител на общинска социална структура	
Представител на общинска социална структура		

От таблицата се вижда, че съставът на мултидисциплинарните екипи не е строго регламентиран. В неговия състав влизат различни специалисти, вероятно според нуждите на различните институции. Това, което прави впечатление е, че в оценката на децата в ДДЛРГ, гр. София не участват всички членове на мултидисциплинарния екип. (Таблица 16)

Таблица 16. Участници от мултидисциплинарните екипи в ДДЛРГ, които правят оценка на децата

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Социален работник	Социален работник	Социален работник
Педагог	Педагог	Педагог
Психолог	Психолог	Психолог
Лекар и медицинска сестра	Лекар	Лекар
Представител на общинска социална структура	Директор на дома	
	Представител на общинска социална структура	

Четвъртото направление е озаглавено „**Професионално развитие и квалификация**”, тъй като професионалното развитие е непрекъснат процес, който се изразява в настъпващи изменения в качествата на личността.

Професионална квалификация е съвкупност от **знания** /общонаучни, общо-професионални и специални/; **умения** / теоретически и практически/; **компетенции** и определени **качества** на личността, които се придобиват чрез обучение / в образователната система и извън нея/ и чрез опит в процеса на труда.

През последните десетилетия неимоверно нараства значението на професионалното развитие на човешките ресурси. Опитът на страните с развита пазарна икономика показва, че главните фактори за ефективността на националното стопанство, регионите и организациите са свързани с управлението на човешките ресурси. И основното в това управление е издигане на равнището на образованието и професионалната квалификация на работната сила. Нейното качество /за постигането на което основно значение има професионалното развитие/ на практика се превръща в приоритетно капиталовложение, чрез което се постига висока ефективност както на икономическите, така и на социалните системи.

Първият въпрос от това направление е свързан с участието на персонала на ДДЛРГ в обученията за повишаване на компетенциите им. Отговорите са положителни, което дава основание да се твърди, че всички екипи от домовете са преминали през определен вид обученията. Темите, по които са обучавани екипите от ДДЛРГ са следните: (Таблица 17)

Таблица 17. Наименование на темите, по които са провеждани обученията, цели на обученията, обучаващи организации, брой часове, основни форми за обучение

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Интегрираното образование на деца с различен социален статус се реализира в Дом за деца „Надежда” и ЦДГ-17 по собствен идеен проект, разработен от педагози и психолози от 1992 година насам.	Обучение по въвеждане на подхода „Умения за живот” в специализирани институции, предоставящи социални услуги – ДДЛРГ.	„Превенция и контрол на ХИВ”; „Социални услуги за деца и възрастни с хронични заболявания; с физически и сензорни увреждания”; „Работа с деца със СОП”; „Релационна психомоторика”; „Фамилни констелации”; „Деинституализация на домовете”; „Работа с деца със синдром на Даун”; Обучения на психолога „Психодрама”; „Детски умения” – Б. Страхилков; „Клинична психология” – ДЮПК – Александронска болница; „Краткосрочна терапия” – Б. Страхилков;

		„Работа с деца и жени, жертви на насилие” – център „Надя”; тест на Векслер до 16 годишна възраст – Институт по хигиена – София; „Релационна психомоторика” – „Дете и пространство”; „Фамилни констелации” – Е. Илиева
	Цел на обученията: Специалистите работещи в ДДЛРГ да усвоят подходи на работа с децата, настанени в институцията за формиране у тях умения за самостоятелен начин на живот.	Цел на обученията по реда на вписаните теми: Превенция на Хив; Развитие на детето; Последници от изоставането и особености на децата, отглеждани в институции; Социална работа със семейства; Психомоторно стимулиране на детето; Справяне с трудно поведение; Грижа за деца с тежки физически увреждания и със синдром на Даун.
	Обучаващи организации - Международна социална служба – България по проект на УНИЦЕФ	Обучаващи организации - Община Русе ИСДП – София „Дете и пространство”; Уницеф „Психологическа подкрепа”
	Продължителност: 60 часа	Продължителност: 10 часа 200 часа 20 часа 20 часа 10 дни
		Общ брой на персонала, включен в обучения – 12 души
Основни форми за обучение: Тренинги; Семинари; Обмяна на опит; Кръгли маси.	Основни форми за обучение: Тренинги	Основни форми за обучение: Лекции; Тренинги; Семинари; Кръгли маси.

На екипите от трите дома беше зададен въпрос ”От какво допълнително обучение и квалификация се нуждаят?” с молба да бъдат посочени конкретни направления и теми. Резултатите са представени в Таблица 18.

Таблица 18. Наименования на направления и теми, по които да се проведат обучения за екипите от ДДЛРГ

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Приобщаващо образование; Сътрудничество с местна власт и неправителствени организации.	Организация на позитивна среда; Интерактивни методи за групово работа с деца от предучилищна възраст; Подходи за справяне с детската агресия; Методи и средства за работа с деца със СОП.	Съвременни методи и похвати за организация образователно – възпитателния процес за индивидуална и групово работа по програми за предучилищна възраст.

Последното направление от информационния въпросник е озаглавено „Работа по проекти”. Целта на въпросите е да се проучи опита на трите институции при работа по проекти.

И трите институции работят по различни проекти. (Таблица 19)

Таблица 19. Опит при работа по проекти

ДДЛРГ – гр. София	ДДЛРГ – гр. Плевен	ДДЛРГ – гр. Русе
Работа с доброволци за преодоляване и извеждане от социална изолация	„Създаване на Център за настаняване от семеен тип на деца, на възраст между 7-18 г., лишени от родителска грижа” – Община Плевен и „Международна социална служба – България” – Велико Търново.	Проект „Ръка за ръка” с фондация „Психологическа подкрепа и студенти от РУ „Ангел Кънчев”

Прави впечатление, че ДДЛРГ, в които е направено проучването нямат голям опит при работа по проекти.

Основните изводи, които могат да се направят след анализа на информационния въпросник се концентрират в следните основни направления:

1. Във всеки от ДДЛРГ се използва диагностичен инструментариум за установяване на психосоциално, психофизическо развитие на децата, както и за установяване на готовността им за училище. Необходимо е да се обмени опит относно предимствата и резултатите, които дава всеки от инструментариумите използвани в отделните домове.

2. Екипите, които се грижат за децата в трите институции са преминали през различен вид обучения, но всички екипи посочват необходимост от допълнително повишаване на квалификацията си в областта на приобщаващото образование, индивидуализацията на възпитателните взаимодействия (организация на позитивна възпитателна среда, интерактивни методи на работа, елементи на активното учене за децата от подготвителна група), сътрудничество със стопански и неправителствени организации.

3. Взаимодействията на ДДЛРГ със структурите на местната власт са твърде ограничени. Това показва проучването по въпроса кога се осъществяват тези взаимодействия. Осъществяват се само в случай на възникнал проблем. От това произлиза необходимостта от обучение за установяване на партньорски отношения със социални институции и неправителствени организации на територията на населеното място, в което се намират ДДЛРГ.

4. Домовете, нямат голям опит при работата по проекти и никакъв опит по проекти, свързани със социална адаптация на деца от предучилищна възраст.

Въз основа на теоретичния анализ и на направеното проучване в ДДЛРГ могат да се изведат няколко основни движещи сили в разработване на приобщаващи политики и практики в ДДЛРГ:

- Разработване на приобщаващи политики съобразени със спецификата на децата, които са настанени за отглеждане в институцията; общинската социална политика спрямо институцията; спецификата на региона, в който се намира институцията;
- развитие на приобщаващи педагогически практики в самата социална институция;
- иновации и непрекъснато подобряване на качеството на образователните услуги, които Домовете предоставя на своята общност.

Анализът извежда на преден план следните тенденции, относно посока, степен на влияние и интегрално влияние:

- Достъп до качествено образование на всяко дете, разбран като непрекъснато идентифициране на потребности и осигуряване на подкрепа за успешно възпитание и образование и училищна готовност
- Ефективна възпитателна и учебна среда, като непрекъснато подобряване на елементите и осигуряваща високи академични постижения, конкурентноспособност и компетентност на децата;
- Възпитателна и училищна среда, разбирана като специфична социална среда, базирана в ценности, правила и норми, в която децата практикуват своите права и отговорности, активно участват във формулиране на образователна политика и управлението на Домовете;
- Формулиране и изпълнение на програма, планове и политики с оглед на националните и местните приоритети;
- Процеси на планиране, бюджетиране и взимане на решения, управление на човешките ресурси и партньорствата и др.

Литература:

1. Витанова, Н., Якимова, М., „Играта на децата от предучилищна възраст”, изд. „Просвета”, 1991, с. 12, с. 71.
2. Иванов, Г., Бялков, Б., „Контактът и физическото докосване в педагогическото общуване с децата”, „Предучилищно възпитание”, кн. №8, 2003, с. 16.
3. Колчакова, А., Добрева С. Интернатната система и дефицитът от общуване в нея, Предучилищно възпитание кн.3, 1990.
4. Топоркова М., За педагогическото общуване, сп. Предучилищно възпитание, кн. 4, 1989 г., с. 19.
5. Шошева, В., „Общуване и педагогическа практика”, изд. „Макрос 2000”, Пловдив 1997, стр. 19.

ОЦЕНКА НА ТРУДОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА УЧИТЕЛСКИЯ ПЕРСОНАЛ

доц. д-р Пепя Митева

ASSESSMENT OF WORK PERFORMANCE OF TEACHING STAFF

Ass. Prof. Dr. Pepa Miteva

Abstract: *Without claim to completeness the study examines one of current problems in management including the field of school management. The assessment of work performance poses a number of issues among directors and teachers on combining traditional requirements and modern views for the teaching profession. An exemplary model of assessment card in the secondary language school is presented which is in the process of approbation and seeks its effective implementation.*

Keywords: *school, management, assessment, attestation*

Някои особености на учителската професия

Науката „педвтология“, обособена като самостоятелна научна област, изучава професионалния учителски труд и професионално-личностната характеристика на учителя. В една от нейните задачи е упомената оценката на професионалния труд (Жекова, 1992). Целта, обекта, условията и средствата на учителската професия са в основата на оценката за неговия труд. Ако неговата *цел* е ефективен учебно-възпитателен процес, който се свързва и с изграждане на личността на детето, то *обектът* му – ученикът е едно от най-значимите, сложни и многофункционални аспекти, както от гледна точка на личността, така и на групата. Следват *средствата* – учебно съдържание, педагогическите взаимодействия и общуване, личностните качества на учителя и *условията* на труд (здравно-хигиенни и пряко професионални – ред, дисциплина, организация на дейността, материална база и др.). Всички тези елементи, които са част от учителската професия я определят като педагогическа, но и „комплексна, интегративна, многоаспектна, творческа“ (вж Жекова, с. 31). Учителският труд, от своя страна е *формиращ и преобразуващ*, разглеждан като социално-психологически механизъм. Тук фактор е *влианието*, което учителят оказва върху ученика, като модифицира неговата дейност и изгражда личността му, формира знания, умения, навици, способности (вж Жекова, с.119).

Освен знание и образование, учителският труд е натоварен с духовното израстване на учениците – трудно измеримо само по себе си. От учителя се изисква квалификация, призвание за упражняването на професията, носител е на мисия. Общуването е многомерно – с ученици, с колеги, с родители, с администрация и ръководство, с обществени организации и др.

Обобщено, учителската професия е масова, социално значима, личностно значима, повлияна от обществената криза и промените.

Акцент в настоящия доклад са не толкова методическите особености, съставлящи изискването за оценяване на учителския труд, но специфичните *личностни особености*, изграждащи една важна част от профила на учителя. Има се предвид, че учителската професия се определя като „комуникативна професия”, чийто основен инструмент за осъществяване на дейността е личността, с типичните характеристики – комуникативност, творчество, наблюдателност, емоционална стабилност. Уменията за лидерство и ръководене на групата (класа) и индивидуалното ръководство на ученика също заемат своето място сред личностния профил на учителя. Най-сетне, важно да се спомене и професионалната идентификация, като фактор за трудовата мотивация на учителя, като фактор за самосъзнание и ефективност на труда му.

Отличителните характеристики на професионално-личностните особености на отделните групи учители са систематизирани в „Проблеми на професионалния труд и личността на учителя” от Ел. Пенчева, в съавторство със Ст. Жекова и екип (Жекова и екип, 1992). Авторът предлага психograma на учители от различни степени – детски учител, начален, в средна и горна степен. Разграничението се налага поради отличаващите се особености в развитието на учениците от всяка степен и специфичния подход към тях. Така например, детският учител има задача динамично и интензивно да общува с деца, колеги и родители. Приоритетни са педагогическата общителност (социално-психична готовност), наблюдателност и най-вече емоционалната устойчивост. Началният учител, освен изброените характеристики, трябва да притежава във висока степен педагогическа наблюдателност (проницателност, изобретателност, творчество).

При психограмата на учителя в средната степен, освен богата педагогическа общителност и наблюдателност, водещо качество е творчеството. В емоционалната стабилност се наблюдава дестабилизиране, провокирано от усложняване на изискванията при работа с големи ученици, повишената динамика, особеностите на учениците.

Водещо в работа с ученици от горната степен е творчеството в подхода на учителя, следвано от комуникативните му умения. Учителите в тази степен се идентифицират по-скоро с придобитата специалност – биолози, физици, химици и др., отколкото с педагогическата си роля. Тази особеност води до превес на учебното съдържание и подценяване ролята на междуличностните контакти.

Ролите на учителя също са определящи за неговата успешна практика. Те го въвеждат в определена трудова позиция (вж. Жекова, 1992, с. 119). Така, той се проявява като *ръководител и организатор* на образователно-възпитателния процес (конструира учебната задача, формулира въпроси и оценява дадените отговори), но и като референтна личност (модел на поведение), съветник, приятел, авторитет, посредник, консултант и др.

Сравнително нови изследвания определят *училищната среда* като институция за осъществяване на „масово възпитание и образование” (Андреев, 1998, с. 82) и като място за специфична субкултура. Обобщено, но и подкрепено с доказателства, Я. Мерджанова характеризира училището като „полифункционална среда – културна, познавателна, професионална, гражданска, публична” (сп. Организация и управление на училището и детската градина. Бр. 5, 2004).

В доклад на К. Атанасов за сегашното състояние на българското училище и перспективата му за „желана територия на ученика” се открояват някои основни из-

води: освен задължителното учебно съдържание, важно условие за еволюцията на училището от класическа институция в привлекателна среда са извънкласните форми, организацията на свободното време, педагогическите форми на общуване и сътрудничеството между учител - ученик, включеността на учениците в „живота на училището”, идентификацията с него (Атанасов, 2009).

След отправените кратки уточнения, може да се приеме, че съвременното училище поставя нови и трудно постижими изисквания, регламентирани не само от обществено икономическите промени, но и от самите субекти на училището, основно ученици и родители. В този смисъл и трудът на учителя носи своите особености и изисква промяна на критериите. Така, оценката на учителския труд е сложна, многоаспектна, динамична. Макар и специфична, тя се подчинява на основните изисквания за оценка на труда в управленските практики.

Оценка на персонала. Оценка на трудовото представяне на учителя.

Динамичните промени в съвременното общество налагат и модернизация на училището като институция. Освен мисия на училището, която адекватно да отразява промените, то се нуждае и от съвременен тип управление и иновативност. Видно е, че новият тип директори, освен учители и педагози с опит, е необходимо да бъдат успешни мениджъри, които познават проблемите на системата „отвътре”. Именно директорите, заедно с ръководството на училището инициират „системата за оценка на учителския труд”.

Управлението на човешки ресурси като система от елементи обхваща практически разнообразни дейности с различно съдържание: анализ на длъжностите, проектиране, планиране, подбор, обучение и развитие, заплащане на труда, осигуряване на безопасни и здравословни условия на труд, усъвършенстване на трудовите отношения, оценяването на персонала.

Оценката започва още на първите срещи със служителя и продължава като високо ефективен инструмент за мерене на желано действие или състояние. Оценката на труда на учителя не се отличава съществено от познатата процедура за оценка в сферата на бизнеса, с изключение на това, че отразява специфични особености на този вид труд. Хората в организацията, със своята професионална квалификация и личностни качества правят възможно постигането на нейните цели.

В държавните училища, с въвеждане на диференцирано заплащане на учителския труд, системата е приложена и е съответна на изискванията на МОН. Дадена е възможност за избор на варианти за оценяване, съобразено със спецификата на различните типове училища. Ефективността на въведената форма ще се отчита тепърва.

Оценката на персонала в най-синтезиран вид е свързана с разработване на длъжностни характеристики на съответната длъжност (със съответните компетенции), личностни характеристики, нормативни оценки за индивида и трудовото му изпълнение и разработване на техники за оценяване.

В най-общ план, системите за *оценка на трудовото представяне* на служителите са „дейност по набиране и анализиране на информация за трудовото му представяне и по изготвяне на становище за неговата работа, съобразно изискванията и целите на организацията” (Шопов и др., 2003). Оценката предоставя възможност на ръководителя да опознае приноса на всеки един член на екипа, слабостите на поведението му, да мотивира трудовото изпълнение и да управлява други сфери, като обучението, кариерното развитие, качеството на трудовия живот и др. Според някои автори, оценката е дейност по измерване на резултатите от труда. Оценяването отговаря на две

основни групи въпроси. Първата група въпроси са свързани със степента на изпълнение на работата, функцията или длъжността, възложена на сътрудника, а втората група въпроси се отнася до степента на съответствие между неговите професионални способности и изискванията на работата.

Целите на оценяването се свеждат до:

- изграждане на делегиращ стил на управление;
- подобряване на нивото на трудовото представяне в организацията, чрез поставяне на индивидуални цели за изпълнение;
- постигане на по-висока ефективност и качество на резултатите от дейността;
- подобряване на професионално – квалификационната подготовка на служителите;
- открояване на служители, които работодателят трябва да задържи на всяка цена, както и онези, които биха могли да бъдат освободени;
- наблюдение на новопостъпили служители по време на изпитателния срок;
- стимулиране на служители (материално), които притежават високи професионални качества и реализират пълноценно своите възможности;
- разкриване на съществуващите възможности за подобряване на работата, за постигане на по-високо качество на изпълняваните задачи;
- мотивация на персонала, създаване на професионална идентичност, кариерно развитие и др.

За постигане на тези цели, оценяването на персонала е необходимо:

1. Да бъде неделима част от мениджмънта на човешките ресурси, като непрекъснато обменя информация с останалите дейности.
2. Да бъде въведено като обичайна практика в организацията.
3. Да бъде съобразено с целите, спецификата на работа и длъжността.
4. Да бъде добре организирано и правилно проведено.
5. Да отговаря на чувството за справедливост на служителите.
6. Да използва опростени и разбираеми от всички процедури.
7. Да се провежда от добре обучени служители.

Критериите за оценка на персонала са водещи при формиране и селекция на екипа. Те предпоставят изготвянето на личен профил, като съвкупност от обема лични качества, необходими за ефективното провеждане на професионалните задължения. Наличието на ясни критерии за оценка на кандидатите е и залог за предотвратяване на бъдещи конфликти не само при провеждане на конкурси за подбор на кадри, но и при бъдещата професионална реализация на кандидатите. Критериите за оценка са и възможност за обективна оценка на трудовото представяне (вж. Шопов и др. 2003, част 2, с. 307-308). Като част от тази система е разработена и *индивидуална оценка на степента на удовлетвореност* за всеки един служител.

Основните информационни източници за *диагностика на критериите* на трудовото представяне са:

- вътрешната нормативна уредба на системата за оценка на трудовото представяне (ТП);

- стратегията и политиката на предприятието за УЧР и за ОТП (оценка на трудовото представяне);
- критериите за оценка на ТП;
- интервюта и анкети със служителите на фирмата за ОТП;
- преценката на ръководителя за ОТП;
- резултатите от диагностичния анализ на другите системи за УЧР;
- оценките на организации на работниците за ОК за ОТП.

Към диагностичен анализ на КТП се пристъпва, когато:

- настъпят промени в стратегията и политиката на организацията;
- настъпят промени в показателите за ОТП;
- настъпят промени в техниките за ОТП;
- настъпят промени в трудовите стандарти;
- в интервюта, анкетите на служителите се съдържат критични бележки относно КОТП (критериите за оценка на ТП)
- ръководители отправят критични бележки относно КТП;
- настъпват промени в трудовите задачи и др.

Критериите за оценка обхващат следните елементи:

- основната цел на работата, функцията на изпълняваната длъжност;
- главните задачи за постигане на определената цел;
- количествените резултати от труда на работника или на служителя;
- стандартите за работа на определеното работно място;
- изискванията за професионално-квалификационното равнище на служителя;
- резултатите от работата на служителя;
- начинът по който служителят реализира своите възможности в трудовия процес.

За да постигне своите основни цели, оценяването на персонала трябва да се основава на *обективни* критерии за оценяване и „да отговаря на чувството за справедливост на работниците и служителите”(Шопов и екип, част 1, с. 227).

Критериите за оценка могат да бъдат разработени под формата на таблици, карти, които отразяват поведенчески характеристики на личността и изисквания спрямо особеностите на длъжността – ключови, базови умения (изхождат от Длъжностната характеристика). Те могат да бъдат свързани с равнището на мотивация за работа, комуникативни умения; издръжливост при стрес; организационни способности; готовност за работа в екип; нравствено-етични качества; интелектуален потенциал и др.

Основният принцип при определяне на критериите за оценяване на персонала, според Шопов и екип (2003) са „оценяване на факти, а не на субективно мнение на оценяващия за служителя”(Шопов, 2003, част 1, с. 228).

В някои конкретни категории персонал оценката е продължителен процес, динамичен и изисква време в рамките на 3-5 години (сферата на науката, образованието, медицината и др.). Необходимо условие при изграждане на системата за оценяване е и предвиждането на съответни процедури за обжалване на оценката от страна на служителя.

Важен момент в разработката на критериите за оценка са и признаците / *елементите* по които ще се извършва оценката на отделния служител.

Основните изисквания към *елементите* на оценката са:

- да бъдат свързани с целта и пряко с работата (вж Ведър, с. 66);
- да бъдат относително постоянни и известни на служителите;
- да имат диференциална валидност (служителите да могат диференцирано да се различават на най-добри, по-добри, добри);
- да отразяват специфичните особености и изисквания на длъжността към служителя;
- да характеризират постиженията на служителя;
- да бъдат обективни и справедливи;
- да се поддават на наблюдение, да могат да се събират от повече източници – директор, колеги, ученици, родители; да бъдат податливи на обсъждане и обжалване;
- да бъдат ясно отличими един от друг;
- да бъдат универсални;
- да са достатъчно на брой;
- да се извършват от квалифицирани оценители.

Броят на елементите за оценка на човешките ресурси варира от 5 до 35 и е различен в различните системи за оценяване в различните страни, например във Великобритания е известна система с 8 основни признака, сред които са желание за работа, сръчност / бързина, точност на изпълнението, инициативност, спазване на работното време; развитие, ръководни способности, сътрудничество и др.

Оценяването на персонала е стимул служителите да осъзнаят и намерят своето място в организацията и осмислят по-добре изискванията на работодателя. То е мотив за развитие и усъвършенстване, достигане до удовлетвореност. Правилната оценка подобрява вътрешната среда и комуникации в организацията и е средство за делегиране на отговорности и овластяване.

Методи за оценка на трудовото представяне на персонала

Методите за оценка на трудовото представяне на персонала са разнообразни и изхождат от конкретната работна среда. Изборът на система за оценяване зависи от някои фактори, като степен на зрялост на организацията, задачите, които си поставя и типът корпоративна култура. Необходимо е системата да бъде бизнес - ориентирана, функционална, свързана с материалната и нематериална мотивация на служителите, способна да развива персонала и др. (Стадник, 2008).

Всеки сътрудник, на определен етап от трудовото си представяне се нуждае от метод за оценяване. Началото се бележи с процедурата по подбор, в която са включени различни видове интервю, диагностични тестове, преминаване през различни ролеви ситуации. Следват работни задачи в рамките на изпитателния срок. Процедурата може да продължи с атестация, или с управление на целите (МВО), управление на резултатите (РМ), метод „360 градуса” (вж. Стадник, 2008). Известни са още: методи за оценяване по категории (графични скали, скали с изброени качества; сравнителни методи (степенуване, сравнение по двойки), писменни методи (есе, писмена характеристика), специални системи (скали, базирани на поведението, интервюиране, трудови стандарти) и др. (вж. Ведър, 2005).

Атестацията на персонала се провежда два до три пъти годишно. Тя оценява характеристики, като квалификация, ниво на познания, практически умения, дело-

ви и личностни качества. Атестацията се реализира от предварително утвърдена комисия, представители на средния мениджмънт и сътрудници. *Управление на целите (МВО)* е процедура, която оценява резултатите за определен отчетен период, обикновено свързан с финансовата година.

Управление на резултатите (РМ) е метод, който отразява компетентността на служителя. Провежда се веднъж годишно. В резултат на този вид оценяване се преформулира работната заплата, определят се премии и бонуси, съставя се индивидуален план за развитие на сътрудника, план за кариерно развитие. *Методът „360 градуса“* е известен като „кръгова оценка“ на ръководство, колеги, сътрудници, клиенти, подчинени. Оценяват се компетентности като лидерство, работа в екип, само-мениджмънт, комуникативност, умения за вземане на решения, професионализъм, инициативност, способност за адаптация. Съществува висока степен на съгласие между оценките, направени от равни по статус и тези на преките ръководители. Основен проблем при оценките от равнопоставени е вероятността за възникване на конфликт между служители, които се оценяват помежду си, особено когато се конкуррират за повишение или увеличаване на възнаграждението.

Приема се, че е най-добре оценката от подчинените да се съчетае с оценката на прекия ръководител. Използват се и за оценяване на ефективността на лица, заемащи ръководни длъжности. Чрез тях се диагностицират управленските стилове в организацията и се разкриват потенциални проблеми на управлението. Самооценките са полезни по отношение на повишаването на ангажираността на служителите, водят до открит диалог между ръководител и служител.

Оценките от клиентите могат да предложат интересна гледна точка за това дали служителят върши добре работата си. Доказано е, че организации, в които се провеждат обучение за работа с клиенти и са създадени стандарти за работа с клиенти, получават по-високи оценки от клиентите. Използват се въпросници, които се обработват от външни консултанти, като се спазва принципа на конфиденциалността.

Приложението на един или повече методи за оценка в организацията се определя от топ-мениджмънта, като се изхожда от увереността, че условията в организацията са на зряла и процедурата е целесъобразна. Оценката на труда се извършва от преките ръководители. Те много добре са запознати с изискванията на работата, намират се в постоянен контакт със своите подчинени, имат възможност директно да наблюдават оценявания служител.

В Комитетите за оценка влизат прекият ръководител на оценявания служител и трима или четирима други ръководители. Предимствата на този начин на оценяване са възможностите за получаване на мнение от няколко човека. Наличието на различия в оценките обикновено е свързано с отразяването на различни аспекти в работата на служителя, което положително рефлектира в качеството на оценяването.

Основните действия по избор на метод и неговото приложение следват определен *алгоритъм*:

1. Решение за въвеждане система за оценка, подкрепено с документ.
2. Формулиране на цели на оценяването.
3. Презентация за преимуществата и недостатъците на разработените цели.
4. Създаване на работна група за разработка на първоначален вариант и съответни документи – инструкции, форми и т.н..
5. Обучение на звената, които ще реализират контрола по оценката.
6. Доработка на пилотното проучване.

7. Отчет – анализ на успехите и недостатъците на проведената система.
8. Индивидуално интервю със сътрудника за обратна връзка на резултатите от анкетирането. Прекият мениджър запознава служителя с направената оценка и коментарите по всеки един критерий. Важен момент в процеса е „подгряването”, изразено в навременна и обективна комуникация с персонала. Оценката е съпроводена със самооценка от служителя и план за развитие, който служи за подкрепа и мотивиране и е възможност за корекция и бъдещо планиране.
- 9) Възможност на сътрудника за възражение по резултатите от анкетирането.

Масовото въвеждане на системата за оценка на трудовото представяне на учителя в българското училище е предпоставка за модерно управление, доказателство за зрялост на организациите, мотив за здравословна конкурентност на екипите в училище. Тази система, проектирана от бизнес управлението, ще допринесе за изграждане на ефективни взаимоотношения, повишена трудова мотивация, обективност в администрирането и стремеж към саморазвитие и квалификация на учителските кадри. Тя гарантира оцеляването на организацията, оптимизира ефективността на работата. Чрез оценката ръководството формира обективно отношение за професионалното поведение на служителя, а той от своя страна се информира за мястото си в групата. Сама по себе си, системата стимулира развитието, приобщаването и е фактор за промяна!

Примерен вариант за оценка-атестация на учители в ЧСОУ

Атестацията е подходящ метод за оценка на трудовото представяне в частните училища, тъй като те в голяма част от дейностите си се управляват като бизнес структури със специфична организация. Съчетават се управленските методи на традиционното образование (подчинено на държавните образователни стандарти) и формите на модерен мениджмънт, който предлага специфична образователна услуга с основни субекти - клиенти: родители и ученици.

Приложен е примерен вариант на оценка – атестация на учителския труд в столично ЧСОУ. Оценъчната карта е приета от комисия по мониторинг на учителския труд и утвърдена от ръководството на училището и от заседание на педагогически съвет. Предстои нейното приложение и анализ на ефективността ѝ.

Учебно-възпитателната работа в частното образование (както и в държавния сектор) се реализира от учителя-педагог. Той е носител на знания, умения и способности, които съчетани с личностните качества са в основата на тази образователна услуга.

Целите на атестирането на учители в сферата на частното образование се отнасят до 1) установяване на равнището на професионална квалификация и компетентност, в съответствие с длъжностната характеристика; 2) подобряване на дейността на образователната институция; 3) определяне на нуждите на всеки учител относно неговото професионално израстване; 4) определяне на диференцирано възнаграждение на учителя, адекватно на неговите способности, умения, личен принос за цялостната работа на организацията; 5) създаване на условия за професионално и кариерно развитие.

В процеса на атестиране участниците са всички учители, като системата не обхваща пряко останалия, не педагогически персонал и ръководните длъжности. В

самия процес на оценка се открояват оценяван учител, оценяващ ръководител, контролиращ ръководител. Оценяващият ръководител в системата на частното образование е директорът, а контролиращият ръководител е собственикът на институцията. Функционирането на системата като цяло се поема от комисията по оценяване, която отговаря за правилното провеждане на процедурите, за необходимата документация, за обучението на екипа, за наблюдението по провеждане на процедурата и др.

Като основни *показатели* за оценка на трудовото изпълнение в учителския екип са приети:

- степен на реализация на целите от учебния / работен план;
- степен на изпълнение на задълженията, формулирани в длъжностната характеристика;
- показатели за компетентности, различни за ръководните длъжности, за експертните длъжности, за спомагателните функции и др.

В системата за атестиране всеки от посочените показатели има подробна характеристика, например:

- целите на работния план имат ясни количествени параметри – да са конкретни, ясни, измерими, съгласувани, определими във времето;
- изискванията към изпълнението на длъжността се свързват с очакваното изпълнение във връзка с преките задължения;
- компетентностите включват знания, умения (практически способности за извършване на определена работа) и личностни качества и способности на учителя.

**Примерна таблица за
Характеристика на степените по оценка на показателите**

Показатели за оценяване	Степен на оценка на показателя	Изисквания, за да бъде присъдена даедна оценка
Реализация на целите от работния план	Оценка 1	Като цяло не са постигнати целите в работния план.
	Оценка 2	Като цяло са постигнати целите в работния план.
	Оценка 3	Като цяло са постигнати целите, заложи в работния план и често са надхвърлени.
Изпълнение на задълженията от длъжностната характеристика	Оценка 1	Като цяло не са постигнати целите в работния план.
	Оценка 2	Като цяло са постигнати целите в работния план.
	Оценка 3	Като цяло са постигнати целите, заложи в работния план и често са надхвърлени.

Компетентности	Оценка 1	Като цяло не са постигнати целите в работния план.
	Оценка 2	Като цяло са постигнати целите в работния план.
	Оценка 3	Като цяло са постигнати целите, заложен в работния план и често са надхвърлени.

Процесът на атестиране завършва с обща оценка, която може да бъде комплексна от трите групи показатели:

1. Оценка 4 „Изпълнението е над изискванията на длъжността”.
2. Оценка 3 „Изпълнението отговаря на изискванията на длъжността”.
3. Оценка 2 „Изпълнението не отговаря напълно на изискванията на длъжността”.
4. Оценка 1 „Неприемливо изпълнение”.

Примерна процедура по оценяването – атестация

Атестацията на служителя-учител се реализира като отделна процедура с документ, която се разработва от Комисия и се утвърждава от ръководството на организацията (училището). Това административно право обхваща отделни или всички служители, а при изключения не се прилага за топ мениджърите.

Ключов момент при изграждане на системата за оценка на служителите в организацията безспорно е предварителната подготовка при провеждането ѝ. Изисква се отговор на някои въпроси:

1. Колко често ще се провежда оценяването?
2. Какъв ще бъде обхвата на системата?
3. Кой ще осъществи оценяването?
4. Как ще се осъществява то?

Отговорите на първия и втория въпрос приемат, че по-честото оценяване води до по-добра обратна връзка и по-ефективна работа. Оценяването един път месечно актуализира и трудовото възнаграждение, но световната практика познава и варианти на оценка, която се прилага до два пъти годишно. Изборът на конкретен времеви период зависи от конкретната организация, от техниките и критериите за оценяване и др. Въпросът за обхвата конкретизира както всички работници и служители в организацията, така и отделни звена и групи от тях. Третият въпрос също предполага няколко принципни възможности – оценка от страна на висшестоящите, оценка от страна на равни по статут в организацията, оценка от страна на подчинените, от външни организации и др. В масовата практика е известно оценяването на служителите от висшестоящите на съответно равнище. Оценяването се осъществява чрез различни показатели, техники на атестиране и начини за възражение и обжалване на процедурите от оценяваните. Всеки един показател трябва да бъде съобразен с естеството на работата, както и с реалностите в организацията. Критериите в една система могат да са свързани с основната цел, главните задачи на длъжността, количествените или качествените резултати от трудовото изпълнение и др. Показателите могат да бъдат различен брой (от 5 до 35), съобразени с различни изисквания, които отразяват

постиженията на оценявания, да бъдат отличими, да се измерват чрез определени стандарти. Самата техника на оценяване трябва да позволи прякото участие на оценявания, „възражение и обжалване на резултата”, да мотивира.

Алгоритъмът при приложение на атестацията на служителите следва установени правила и опит, посочен вече. Той се подчинява на стратегията за управление на човешките ресурси. В един от четирите етапа на стратегията стои и оценката на капацитета на човешките ресурси. Тази оценка дава информация за желаната структура на персонала (брой служители, длъжности и др.), подбора, планирането на обучения и нуждата от професионално развитие, разпределението на задачите и оценката на положениа труд, реализирана чрез атестация (вж Стратегия за развитие на ЧР и ролята на обученето в нея). Самата *оценка на капацитета* съдържа информация още за: квалификация и компетенции на служителите, образователен ценз, получени сертификати, преминати обучения, личностни качества и способности на служителя (учител).

След извършения вече *подбор* и получената информация за качествата на назначения учител, той се включва в процедура за *адаптация*, която се определя като време от ръководството (един месец, три месеца, шест месеца). Процедурата по адаптация на новия служител включва: запознаване със стандартите на организацията, обучение, коучинг, менторство, методична помощ и др. Организацията вече разполага с т.н. *входяща, първоначална оценка*. Следва *текущо оценяване* от ръководството. Това оценяване дава обратна връзка на служителите за извършената от тях дейност – като количество и като качество. Оценката може да се реализира ежеседмично, ежемесечно и т.н. Тримесечната оценка се осъществява чрез *скала* за лично изпълнение и принос.

Важно място заема *атестационната беседа* със сътрудника (проведена от прекия ръководител), в която той предварително получава копие от формуляра за атестация, с който да се запознае. Има възможност да се самооцени, след което да подпише оригиналния документ – атестационна карта.

Събеседването служител-ръководство е основна част от обратната връзка при оценяването. То разглежда конкретно изпълнението на труда по предварително утвърдени критерии, формирани на базата на длъжностната характеристика и професиограмата за съответната длъжност.

Атестация, проведена по съответния стандарт може да послужи за повишаване на заплащането на служителя или за неговото уволнение, в най-крайните случаи, по несъответствие за заеманата длъжност. Служителят има право да изрази несъгласие със становището на комисията, което да отнесе отново до комисията за преразглеждане, до комисията по трудовите спорове или до съда, ако организацията не разполага с модератор (посредник).

Като *недостатък* на процедурата по атестация често се посочва негативното ѝ приемане от екипите, съпроводено със стрес, напрежение и неодобрение. От значение е правилното провеждане на обратната връзка и търсенето на възможности за корекция, чрез обучение, коучинг, мотивационно интервю или чрез пренасочване на по-подходяща за сътрудника длъжност.

Атестацията утвърждава целите и стандартите на заеманата длъжност и на организацията. Тя дава възможност за проекция в бъдещето и за бъдещо планиране на целите. Това определя и кариерното развитие и мотивацията на служителите. Управлението на педагогическия екип, съобразено с методите на висшия мениджмънт би довело до по-висока ефективност на труда.

Приложение

**ПРИМЕРЕН ФОРМУЛЯР
ЗА ОЦЕНКА ЗА ИНДИВИДУАЛНОТО ИЗПЪЛНЕНИЕ
НА ДЛЪЖНОСТТА УЧИТЕЛ**

На:	
(име, презиме, фамилия)	
Длъжност:	Училище:
Период за оценяване: От	До

I. Работен план за професионалното развитие на учителя:

1. В процеса на работа:

2. Участия в обучения, тренинги:

3. Външни участия (обучения, конференции, др.)

4. Придобито ПКС

Подпис на оценяващия ръководител: **Дата:**.....

Подпис на оценявания: **Дата:**.....

II. Междинна среща:
(дата)

Коментар на оценяващия ръководител и/или на оценявания (ако има коментар):

Подпис на оценяващия ръководител:

Подпис на оценявания:

III. Обща оценка

A. Показатели за компетентности

№	ПОКАЗАТЕЛИ	ТОЧКИ	1-ви срок	2-ри срок	ОБЩО
1.	Планиране, организация и провеждане на образователно-възпитателния процес	15			
2.	Използване на интерактивни методи на обучение и преподаване	10			
3.	Работа в екип	10			
4.	Работа с ученици: застрашени от отпадане, в риск, в мултикултурална среда, със СОП, надарени и др.	7			
5.	Работа с ученици: за заемане на призови места в състезания, конкурси, олимпиади	7			
6.	Работа с ученици в извънкласни дейности	7			
7.	Работа с родители	5			
8.	Работа в методическите обединения	7			
9.	Вътрешно училищни показатели	20			
10.	Личностни качества и способности на учителя	12			
	Максимален брой точки:	100			

B. Степен на реализация на целите от работния план: оценка 1 2 3

Забележка: оценяващият ръководител отбелязва определената оценка, като тя може да бъде:

Оценка 1 «Неприемливо изпълнение».

Поставя се при резултат под 50 точки.

Оценка 2 “Изпълнението не отговаря напълно на изискванията, необходимо е подобрене”.

Поставя се при резултат под 70 точки.

Оценка 3 “Изпълнението отговаря на изискванията.

Поставя се при резултат над 86 точки, при общ брой 100 точки.

Коментар (мотиви) на оценяващия ръководител:

Коментар на оценяващия ръководител по общите постижения и поведението на оценявания:

Обща оценка на изпълнението на длъжността за периода: ()

Забележка: Общата оценка се изписва с цифри и с думи.

План за обучение и развитие:

Коментар на оценявания:

Забележка:

1. Оценката се провежда през цялата учебна година и се отчита два пъти – на 30.01. и на 15.06. за съответната година.
2. Учителят има право да се информира периодично за индивидуалните си резултати по оценъчната форма. При несъгласие с оценката на индивидуалното трудово изпълнение се задвижва процедура за възражение.
3. В края на всяка учебна година се отчитат: 1) Екипно трудово изпълнение – общият резултат на екипа като цяло, по отношение на изпълнение на основната задача, а именно – рекламната дейност на училището и прием на определен брой ученици за следващата учебна година; 2) Индивидуално трудово изпълнение - резултатът от критериите по оценъчната карта на всеки един учител за изминалата учебна година.
4. Резултатите от оценъчната форма се вземат под внимание, едва когато се отчете ръст по първия показател. Резултатите от оценката имат материално измерение.
5. Комисията по оценка на трудовото представяне запазва правото си да променя / актуализира, всеки един критерий от оценъчната карта, ако се окаже, че той не е ефективен, както и да информира екипа за отразени промени.
6. Комисията по оценка има вътрешно разпределение на показатели от оценъчната форма, които оценява, според компетентността си.

Подпис на оценявания:

Дата:

Подпис на членовете на комисията:

1.

2.

3.

Дата:

**ПРИМЕРЕН ФОРМУЛЯР
ПО ВЪЗРАЖЕНИЕ ЗА ОЦЕНКА
НА ИНДИВИДУАЛНОТО ТРУДОВО ИЗПЪЛНЕНИЕ**

На:	
(име, презиме, фамилия)	
Длъжност:	Училище:
Период за оценяване от:	до:
Обща оценка на индивидуалното трудово представяне за периода: (изписва се с цифри и думи)	

Коментар на комисията по мотивите за обжалване на оценката:

Становище на комисията по общата оценка на индивидуалното трудово изпълнение:

Окончателна обща оценка на индивидуалното трудово изпълнение:

Забележка: Окончателната оценка се изписва с цифри и думи и може да се различава само с една степен от първоначално дадената от комисията оценка!

Подпис на комисията по оценяване:

1.
2.
3.

Подпис на оценявания:

1.

Дата:

РАЗШИРЕН ВАРИАНТ
на
ФОРМУЛЯР
ЗА ОЦЕНКА ЗА ИНДИВИДУАЛНОТО ИЗПЪЛНЕНИЕ
НА ДЪЛЖНОСТТА УЧИТЕЛ

ОСНОВНИ ПОКАЗАТЕЛИ

№	ПОКАЗАТЕЛИ	ТОЧКИ	1-ви срок	2-ри срок	ОБЩО
1.	Планиране, организация и провеждане на образователно-възпитателния процес	15			
	Годишното тематично разпределение – разработено и предадено в срок	2			
	ЗИП и СИП – разработен и предаден в срок тематичен план	2			
	Изпитвания – ритмичност	1			
	Изпитвания – отразяване своевременно в ученическата книжка	1			
	Изпитвания – отразяване своевременно в дневника на класа	1			
	Изпитвания – ритмично отразяване в електронния дневник	1			
	Учебна тетрадка на ученика (извършени проверки от учителя за водене и редовен запис)	1			
	Мониторинг – отразяване на показателите	2			
	Закъснения за час, отсъствия на ученици – своевременно отразяване в съответната документация	2			
	Входно-изходно ниво – провеждане	2			
2.	Използване на интерактивни методи на обучение и преподаване	10			
	Интерактивни и иновативни методи на работа - приложение в практиката (интерактивна дъска)	5			
	ИКТ за техническо обезпечаване в процеса на работа – използване в практиката (компютър, проектор, интерактивна дъска)	5			
3.	Работа в екип	10			
	Ефективна и етична професионална комуникация с колеги и друг персонал в училището	2			
	Участие в комисии (по дисциплина, по мониторинг, по прием на ученици, по подбор на учители, по разработване на програми, планове и др.)	2			
	Организиране и участие в училищни тържества и събития	2			

	Организиране и участие във фирмени тържества и събития	2			
	Активно участие в педагогически съвети и заседания (протоколиране, изразяване на позиции, отчети на класния ръководител, докладване прояви на ученици)	2			
4.	Работа с ученици	7			
	Постигнати резултати при работа с ученици в риск	1			
	Ефективно класно ръководство: провежда ефективна комуникация с учениците разрешава спорове и конфликти в класа съдейства за формиране на екип на класа проследява успеха и развитието на учениците редовно води и съхранява училищната документация контролира и отразява посещаемостта на учениците в училище, в час участва в процедурите по налагане на наказания осъществява връзка с останалите учители-предметници организира и провежда час на класа по предварително планирани теми изготвя характеристика на ученика и предоставя информацията на родителя по чл. 138 а периодично и своевременно информира родителите за актуалното състояние на ученика	6			
5.	Работа с ученици за заемане на призови места в състезания, конкурси, олимпиади	7			
	На вътрешно училищно ниво	1			
	На общинско, областно, регионално ниво	2			
	На национално ниво	2			
	На международно ниво	1			
	Работа с надарени ученици	1			
6.	Работа с ученици в извънкласни/извънучилищни дейности	7			
	Организиране на извънкласни дейности (кино, театър, изложения, конкурси, благотворителни дейности, зелено/бяло училище, летни езикови училища и др. с образователна и развлекателна цел)	4			

	Инициране и организиране на свободното време на учениците в извън училищната среда	3			
7.	Работа с родители	5			
	Ефективна комуникация с родители, касаеща обучението и възпитанието на ученика	1			
	Комуникация с родители на ученици с конкретни прояви/проблеми, след обсъждане на проблема с ръководството	2			
	Подготовка и ефективно провеждане на родителски срещи	2			
8.	Работа в методическите обединения	7			
	Изнесени открити уроци по план	2			
	Разработване и реализиране на проекти и програми	3			
	Съдействие за адаптация на новопостъпили учители	1			
	Оказване на методическа помощ на колеги	1			
9.	Вътрешно училищни показатели	20			
	<i>1. Участие в рекламната кампания на училището</i>	<i>7</i>			
	- активно участие в рекламната дейност по <u>приема</u> на ученици				
	- своевременно подаване на информация от проведени дейности за публикации в сайта на училището	2			
	- съдействие за подобряване на вътрешния интериор на класната стая и на училището	2			
	- инициране на дейности за повишаване на рейтинга на училището през цялата учебна година.	3			
	<i>2. Спазване на трудовата и технологична дисциплина в училище</i>	<i>13</i>			
	- стриктно спазване на установената трудова дисциплина по нормативната уретба и Правилника на училището:	4			
	- ползване на болничен лист, отпуски, полудни и др.	1			
	- спазване на времето за влизане и излизане в/от час	2			
	- участие в училищното дежурство	3			
	- отговорно отношение и изпълнение в срок на поставени от ръководството на училището задачи.	3			

10	Личностни качества и способности на учителя	12			
	Професионално поведение, делови етикет (външен вид, облекло, маниери на общуване, професионални компромиси).	4			
	Педагогически умения да ръководи и организира образователно-възпитателния процес: умения да взема решения, умения за управление на времето, педагогическа комуникативност, творчество, наблюдателност, емоционална устойчивост и др.	5			
	Уверност в себе си и стремеж за отстояване на целите	1			
	Конфиденциалност (готовност да приеме поверителна информация и да я съхрани)	1			
	Лоялност, коректност към целите на фирмата	1			
	Общ брой точки:	100			

Литература:

1. Ведър, Ол. Управление на персонала. С., 2005.
2. Ведър, Ол. Управление на персонала. Учебно помагало...С., 2007.
3. Жекова, Ст., Н. Колева и екип. Проблеми на професионалния труд и личността на учителя. Б., 1992.
4. Организация и управление на училището и детската градина. Бр. 5, 2004.
5. Организация и управление на училището и детската градина. Бр. 2, 2009.
6. Проект - Критерии за определяне на динамичната диференцирана добавка към РЗ в столични гимназии, препоръчано от МОН, 2007.
7. Стадник, Алла В. Оценка персонала. Ексмо., 2008.
8. Училището – желана територия на ученика. Трета национална конференция, С., 2009.
9. Шопов, Д., М. Атанасова. Управление на човешките ресурси. Част 1. С., 2003.
10. Шопов, Д., екип. Управление на човешките ресурси. Част 2. С., 2003.
11. www.karieri.bg
12. www.novavizia.com

ВЕСТНИКЪТ КАТО МАШИНА ЗА ПРЕЖИВЯВАНИЯ

доц. д-р Тодор Георгиев

THE PRESS AS A MACHINE FOR EXPERIENCE

Assoc. Prof. Dr. Todor Georgiev

Abstract: An anti-intellectual wave invaded the Bulgarian mass media. The newspapers are becoming machines for strong, unusual and positive experience. The strategies for intensification and diversification of the experiences of the readers are in conflict with requirements for accuracy of the journalistic representations. The analysis of the Journal of Plovdiv Maritza, which is the leader of the regional press in Bulgaria, shows increased expression of the reference and gives signal for common trends in the evolution of the medias in our country – the negativism of the selection and the framing, a dramatization of events, sensationalism of the presentation.

Key words: Hybridization of the press, heterogeneity of the criterions, admission of yellow quality in the high-grade press.

Анализът на състоянието на пловдивския вестник „Марица”, е важен за изясняване на картината на печата в България поради обстоятелството, че се касае за водещ регионален всекидневник, стабилно и професионално управляван, изграден организационно и кадрово. Вестник „Марица” е постигнал почти максимума в предлагането на разнообразна информация, преживявания и услуги, притежава много широк тематичен, жанров и стилев диапазон, разгърнати съдържателно-оформителски и функционално-кадрови структури (кореспонденти, сътрудници, източници, контакти). Той може би е еталон за модела „вестник за всички”. Не се притеснява на една страница да покаже дежурната гола красавица, фетиша на таблоида, а на друга да предложи разширен репортаж или разследване по всички професионални стандарти. Когато едно издание със защитен професионализъм и с работеща визия за вестникарския бизнес в извънстолични условия променя в движение своите критерии и ги прави по-гъвкави към разнокачествени вкусове, то е твърде вероятно – по силата на завоюваното в гилдията признание - да набележи тенденции с по-широка валидност. В медиите не от вчера се наблюдава тенденция за размиване на границата между информация и забава, на дифузия на развлекателното начало във всички жанрове – от новините до разследванията. Веднага обаче сме длъжни да направим уговорки, смекчаващи разбирането за опозицията сериозно – леко/ забавно, толериращи тяхната съчетаемост в определени граници, степени и форми. Нека припомним, че първо, социалните функции на медиите включват рекреацията и терапията, следователно забавата и играта. Второ, формите на комичното са игрови и разведряващи, но също така социално ангажирани. Някои от тях не са само забавни, а отправят сериозни послания, носят радикална социална критичност, апелират към нравствен катарзис. Трето, опитът на изкуството, а напоследък и на медийните коментари на историята показват, че всяка ситуация и събитие, всяка тема се поддават на по-дълбоко или по- леко интерпретиране: политиката може да се представя като шоу, а шоуто да се изследва и коментира като социокултурна функция или дисфункция.

Прегледът на съдържанието на първата страница на вестник „Марица” за период от един месец (октомври 2006 г.) позволява да се направят изводи за характера на изданието и политиката на издателя. Разгледани са данни по три показателя – ком-

позиция и дизайн, тематичен диапазон, оценъчна насоченост. По признака позитивност/ негативност основните материали се подразделят на отрицателни, положителни, неутрални и амбивалентни. Неутралните заглавия посочват неизвестен или неясен факт или явление, към което няма референция на общественото мнение. Дори и елементарното съобщение за отрицателен (и положителен) обществено значим факт обаче не е неутрално – важи правилото, че социалният факт е предаден като конструкт, класифициран и вплетен в оценъчна система. Амбивалентните заглавия засягат публикации по теми, които разделят публиката на две или повече големи противоположни групи (например в спорта или политиката) или по които общественото мнение е раздвоено. В структурата на отрицателните публикации се открояват претъпленията, комуналните проблеми и здравеопазването.

	Отрицателни	Положителни	Неутрални	Амбивалентни
Водещо заглавие	13	5	5	8
Второ основно заглавие	18	1	4	8
Визуална доминанта	4	13	3	11

От таблицата се вижда, че в рамките на 31 календарни дни отношението на отрицателните (35) към положителните материали (19) е почти 2:1. Визуалната доминанта обаче е много по-често положителна или амбивалентна, отколкото отрицателна, което означава, че снимките играят балансираща настроението на страницата роля. Когато и първото, и второто заглавие са отрицателни, визуалната съставка е положителна. Действа принципът на балансирането или на реализма, но комплиментарно с принципа на засиления емоционален ефект. Например няма брой, в който всички основни съставки да са положителни – вероятно се смята, че без наличието на отрицателен акцент страницата би изглеждала равна и вяла. Една от наблюдаваните тактики за засилване на драматизма е извеждане в заглавие на негативен аспект при отразяване, което е иницирано по положителен повод. Друга тактика е, когато от крайна и ефективна оценка на участник в отразявано събитие се прави заглавие, с което авторът остава необвързан: например „100 убийци дебнат по пътищата за денонощие“ (1.10), „Забраняват на Доган да стъпва в Столипиново“ (3.10), „Българските деца най-агресивни“ (25.10) Амбивалентните послания са два пъти и половина повече от неутралните, което може да означава, че вестникът избягва да се занимава с проблеми, към които публиката е неориентирана или равнодушна.

Всеки контент-анализ по принцип е обвързан с относителност на заключенията, тъй като не може да предвиди как в решаващата фаза на възприемането посланието ще бъде модифицирано. Реципиентите четат текстовете и образите неадекватно спрямо интенциите на комуникатора. Какви са проявите на посочената неадекватност?

- Публиката има позитивни и негативни стереотипи. Това на практика означава, че реципиентите се държат предубедено към заглавия, които противоречат на техни възгледи, пристрастия и оценки. При наличие на когнитивна или емоционална дисхармония негативните стереотипи действат безотказно.
- Положителните заглавия в критични области се възприемат скептично. Заглавия, съобщаващи за резултатно противодействие на отрицателни яв-

ления, предизвикват не само позитивни чувства на одобрение и задоволство, но и смесени чувства на неверие и песимизъм.

- Заглавия, които съдържат думи с противоположна ценностна семантика, се възприемат двойствено на подсъзнателно равнище, въпреки еднозначността на вложения от комуникатора смисъл
- Интерпретирането на образите в по-малка степен се влияе от предиспозициите на реципиента, но образите от своя страна влияят по-ограничено на неговите рационални оценки.

За вестник „Марица” може да се направи извод, че се избягват поляризиращи рецепцията теми във водещите заглавия, че се търсят апели, съответстващи на масовите стереотипи. Не се практикува целенасочена негативизация на първата страница, но се държи на драматичния ефект, прибегва се до хиперболи и други афектиращи прийоми. Особеното е, че големият формат, побирайки много заглавия и визуални елементи, спомага за създаване на пъстра картина, на хетерогенен контекст, толериращ многопосочност на връзките и асоциациите. Това работи за баланса на настроението, но създава неудобства за рекламните послания, които невинаги могат да попаднат в желаното обкръжение.

Като се опира на усета за силата на факта, на документалното и репортерското отношение към действителността вестникът драматизира по три начина – като подбира и подрежда, като засилва и сгъстява, като противопоставя и конфронтира. Висок емоционален градус, експресия и драматизъм се постигат с езикови и визуални средства, с помощта на заглавия, цветове, ракурси и композиции. Да вземем броя от 13 октомври 2007 година. Над и около главата се хвърлят в очи три големи карета, представящи твърде различни събития – самоубийство, учителска стачка и споменатия вече конкурс. Стачката и шоуто са даден крупен план и са свързани в обща композиция и общо визуално решение, които пораждаат интерпретативна интрига. Дали намерението е да се покаже сблъсък между социално бедствие и тържество на еротиката, или просто да се съпоставят уловените от фотообектива две рефлексии – на чувствеността и на духовността. Или да се изведат в почти оксиморонен ефект събитийните контрасти в големия град. От една страна заглавни текстове като *Гняв!* и *Победа!* вещаят или пожелават успех на стачката, но от друга се имплицира усещане за сходство между стачка и купон, еротичната закачка подрива социалните значения, фройдисткият контекст намеква за привидността на протестното действие. В играта на акценти се включва контрастно решеното трето каре, в което четем „38-годишен се обеси от мизерия” и следваща извадка от предсмъртно писмо. Отчаяният трагизъм на самоубийството хвърля мрачни отблясъци върху изображенията на стачниците, още повече, че думата „мизерия” вестникът употребява в заглавие – в мелодраматична метафора за учителската участ „Усмихната мизерия с букет в ръка”.

Нерядко обаче аранжирането надхвърля възможностите на факта, интригата изглежда изкуствено привнесена. Например материал за административни неразбории се подава под заглавие *Война за ученическите карти*, а информация за състъпване на интереси или за повишено търсене на детска атракция се озаглавяват съответно *Търговци и адвокати на бунт за улица в центъра* и *Бунт за билети на детското влакче*. Заглавието *Гроздето окървави лозарите* се мотивира с анекдотичното злополучие на лозар, който, притеснен от ниската изкупна цена, вдигнал кръвно, паднал и си ожулил носа. Такова преиграване на езиково и зрелищно равнище се прави в името на поддържането на висока температура на броя. Несъответствието между дребен повод и крещящо ословесяване е очевидно за професионалиста, а и за повече-

то читатели. Даже и в един голям град като Пловдив не всеки ден се случват потресаващи събития. Ето защо тонусът на вестника трябва да се повдига чрез артикулация – като се свалят бариерите пред несъответствието и прекалеността. Ако вестникът е приел за целевата установка консумирането на преживявания, той ще отстъпи в обективността и мярата и ще пренебрегне усилието да възпитава в читателя реализъм, чувство за истина и интерес към по-дълбоко знание. Но все пак вестник „Марица” измисля не факти и сюжети, а ефектни етикети и силни кулминации. Когато ни показва челно обилна млада и игрива плът, то е по повод на действително събитие – конкурс „Мис плейбой” в града. Иначе обичайното място на еротиката е във вътрешни раздели и страници на вестника.

Първата страница на всеки вестник изпълнява множество функции – идентифицира изданието, фокусира образа на света, който то изгражда с рубрики и ключови послания, прави осезаеми редакционните цели и стратегии, бори се вниманието на читателите. Тъй като първата страница продава, най-често за нея се използва метафората за витрината, която вади на показ най-атрактивните стоки. Първата страница на вестника е обикновено огледало на политиката на издателя. Понякога това огледало не дава точното отражение на реалностите, огледалото е нагледно да преувеличава/минимизира, да измества и деформира, да скрива. На практика вестниците се стараят да се различават повече по първите си страници, отколкото по същество. Освен това съществува феномен несъответствие между вестника и първата му страница, между показното и реалното лице. В някаква степен това е валидно и за вестник „Марица”, който държи да допада на масовия читател без да загърбва по-взискателната публика. Това на практика означава, че редакцията се старее да контролира собствената си политика на умерено пожълтяване. Тази двойственост понякога води до разфокусиране на първата страница, която трябва да отговори на различни или дори противоположни вкусове. Така или иначе спокойна, умерена и ведра първа страница е голяма рядкост в нашата преса, в която вестниците се надпреварват по агресивност на посланията и оформлението. Вестник „Марица” не прави изключение, търси и толерира остро драматичната история, не се въздържа от шокиращи акценти. Понякога материалът го позволява, а и контекстът може да го оправдае – например изнасянето на две снимки на трупове, жертви на автомобилни катастрофи за по-малко от седмица със съответстващи афективни заглавия *Камион размаза възрастна жена...* и *Ужас на пътя* (в броевете от 21 и 25 септември 2007 г.) Редовно с помощта на експресивни лексеми се характеризират състоянието на пътищата и пътно-транспортни произшествия: „каруцарски терор”, „кървави пари”, „път-убиец”, „зеят ровове”, „смъртоносни капани зеят”, „Шофьорът от касапницата край Предела пробва самоубийство”. Агресивна лексика е предпочитана за описание на произшествия от всякакъв характер: *Блок живя седмица с разложен труп*, *Гроздето окървави лозарите*, *Раковски на бунт срещу екозавода*, *Таксита полудяха*, *Зелени тигри в акция*, *Оргазъм погуби гостенка*, *Сметките на ТЕЦ-а убиват пацифиста в мен*.

Медиите виждат своята роля да интензифицират преживяването на света у своите реципиенти, да предизвикват приятна възбуда, усещане за емоционална запълненост на съществуването. Сигналите за опасност и риск, тиражирани от медиите, също се вписват в стратегии за доставяне на преживявания. Високото емоционално напрежение, шоките симулации, които излъчват първите страници на в. „Марица”, не са най-подходящо въвеждане в обществено ангажираните и критическите рубрики на вътрешните информационни страници, които биха се приели по-адекватно в едни премерен, „хладен”, разполагащ към размисъл контекст. Затова изглежда несъответна и неоправдана прекомерната концентрация на страхови внуше-

ния, какъвто е случаят със заглавията на първата страница на бр. 255 (5364) на в. „Марица“: *Бълхи в общината, Смърт на зебра, Сметките за ток по-високи от зимните, Детективи търсят истината за смъртта на Маргарита, Общински съветник зазида църковна сграда, Бивши военен закла кондукторка, Деца загиват в атентат, Половината джипита извън закона*. В броя от 5 септември 2007 г. на първа страница са изредени осем страхови теми: депутати-сътрудници на Държавна сигурност, софийският боклук, наднормено тегло на децата, дъщеря хвърля майка си в лудница, бум на болни от червен вятър, мерки против кърлежи, засилена охрана на археологически разкопки, измама на полицейски шеф. Анализът показва, че някои от материалите третираат рутинни произшествия, вписващи се във всекидневния събитийен фон. Акумулацията им обаче цели да предизвика раздвижване на читателските стереотипи, активизиране на генерализираната нагласа, че живеем в неблагоприятна и катастрофична действителност и под некадърно управление.

Те са компромисният реверанс към масовата публика. Но тук има и игра на едновременно вдигане и сваляне на напрежението. И това се дължи не толкова на поставянето на позитивни акценти, а най-вече на полусериозната, па макар и експресивна стилистика (най-вече чрез подбор на глаголите и номинации, на метафори и фразеологизми). Шаблоните на уличната разговорност обезвреждат и тушират сериозността на посланията, фигурите на хиперболизацията стават повод за ирония, за утичане на напрежението. Интересно е, че езиковите механизми за усилване и отслабване на страха са едни и същи; само от мярата зависи знака на въздействието. Освен това съчинителят на стресиращи номинации и изрази твърдо знае, че има насреща адаптиран, закоравял от ужасии читател. Че действат субективни фактори и филтри на рецепцията, която се противоположава или се нагажда към натрапените картини на злото и опасността. Възбуждащото нервите внушение за хаос, за криминалност и катастрофичност е отвътре обезценено, стереотипизирано и амортизирано.

Една от дилемите на журналистическото моделиране на света е дали негативизмът и негативизацията са специфичният подстъп на медиите при отразяването на живота. Дали е приемливо едно твърдение за медийна условност при презентирането на случващото се, която условност оправдава несъответстващо, непропорционално, несъразмерно голямо внимание към негативните явления и аспекти – и като информационен подбор, извадка, и като преднамереност, насоченост, тенденциозност на интерпретацията. (Разликата между „негативизъм“ и „негативизация“ фиксира тъкмо границата между селекция и интерпретация, негативизацията е начин на интерпретиране). По-скоро не – ако оправдаем отклонението, няма да имаме критерият на съответствието, на мярата; това означава да изгубим ориентири за адекватност и достоверност, за реализъм и истина. Нека припомним разликите между публицистично-документална и литературно-художествена методология на пресъздаване на света. Но критическата публичност, ракурс, подход са основополагащи за медийното представяне на света; имат характера на норма за всяко време и при всяко управление, а не само за времена на лошо управление и силно обществено недоволство. В САЩ разбирането не е по-различно. В книгата „Зад кулисите на вестниците“, авторите Хамилтън и Кримски се позовават на Джордж Галъп, според който журналистите са заети с отрицателни новини за сметка на равновесието в света, а две трети от американското общество и още по-голяма част от определящите общественото мнение водачи вярват, че пресата се съсредоточава прекалено много върху престъпленията.

Съществен е въпросът доколко представянето на отрицателното в света е в рамката на едно преобладаващо рационално-аналитическо или емоционално-естетическо отношение. Естетизацията, а не позитивизмът и научността определят медийните пред-

почитания при претворяването на образите на реалността. Такива са не само българските, но и глобалните тенденции. У нас тази вълна настъпва след един период на изкуствена романтизация при господството на тоталитарния регламент и вкус. Продължително време и досега медиите (както и изкуството) виждат ролята си в отразяването на табуирани нелицеприятни реалности, както и в налагането на един negliжиращ и дори отблъскващ маниер на показване в противовес на изкуствената идеализация.

Важна е не само констатацията за преекспонирано негативното измерение в българската преса, а аналитическото разбиране какво може да го причинява и мотивира. Дали е журналистическият инстинкт, който подсказва, че при изравненост на другите новинарски фактори негативното съобщение има повече шансове да привлече вниманието и да се приеме за достоверно от позитивното; или примерът на големи успешни вестници, намерили призвание и признание като борци срещу злото; или е българското традиционно журналистическо образование, възприемането още на студентската скамейка на методологията на социалния реализъм, който има традиция в нашата публицистика. Оттук задължението за правдивост на репортажа или очерка, за добросъвестно регистриране на фактологията – такъв обичайно е отговорът на журналистите, когато управляващите ги упрекуват, че прокарват преувеличено черногледа версия за реалността. Въпросът вероятно надхвърля емпирията на случващото се и опира до доминираща или достатъчно разпространена в обществото актуална песимистична визия, че светът и човекът са повече лоши, отколкото добри, че аморализмът, несправедливостта и себичността нарастват в съвременния български мир. Твърде вероятно е към разочарованието от политиката и прехода да се прибавят менталните стереотипи на българския етос, известен с прословутия исторически нашенски народопсихологически нихилизъм.

Негативизацията се използва от медиите инструментално и манипулативно, но може и да няма преки политически адреси, а да се схваща като способ да се индуцира емоционална възбуда. Хората търсят силни и екзотични емоции. Пикантните преживявания се рентират. Известно е, че грозното и низкото, ексцентричното и жестокото предизвикват по-силни реакции от красивото и възвишеното, че демоничното и дори перверзното не са лишени от магнетизъм. Една част от негативните явления са свързани с необичайни емоции, с преживяване на страх или с активизиране на агресивни подтици. „Хората може да казват, че не обичат лоши новини, но те са ненаситни в жаждата си към нещата, които Твен нарича „извратеностите и подлостите, двуличието и жестокостите, които оформят цивилизацията.” (1)

Казусът, отнасящ се до компроматна акция срещу Славчо Атанасов, е представен във в. „Марица” според утвърдения редакционен модел – журналист съобщава за произшествието, а участници и засегнати лица го коментират. В случая журналистическата информация възпроизвежда неутрално пресконференция на потърпевшия, редакцията видимо не заема страна. Доколкото информацията съдържа оценъчни твърдения и политически интриги – те ангажират съпричастни към казуса лица, които вестникът интервюира. Според сайта „Клюки” БГ в. „Новинар” е обвинил Атанасов, че е блудствал с 12-годишно момиче в пловдивско училище. В чисто жълт маниер „Клюки” БГ пише, че по същия повод жителите на Пловдив усетили намесата на хотелиерския бос Георги Гергов, както и че рейтингът на Атанасов спаднал драстично. Отбелязва още, че Ники Дудука (Николай Барекков) не бил санкциониран, въпреки че в предаването си подхвърлил непроверената информация. Вестник „Марица” напълно коректно отразява не слухове за хипотетично деяние на Атанасов, не писанията в пресата, а само пресконференцията на политическата фигура, която е във фокуса на засилен предизборен обществен интерес. Редакцията се въздържа да се прибави каквото и да е, което би я уличило в политическо клюкарство или в услуга на партизански домогвания.

Елементи на сензационната стилистика обаче са запазени – в заглавието, което третира случая иронично-фамилиарно, в сигнализацията „Скандал” и в ефектното позициониране: в съседство със заглавието на първа страница е дадена снимка на полугола попзвезда и текст за мъже-насилници. Едно такова съседство не може да не изглежда преднамерено. Даже да не е предвидено, то е видяно от редакционното око. Това означава, че редакцията най-малкото не иска да отстрани пикантния вкус и смята, че политическите игри заслужават подобен тон и рамка. Формалната асоциация е за таблоид, а смисловата – за смесване на политика, шоу и поквара. Отново имаме типичен случай за смесване на стандартите и за двойна привидност, за отношение на неразличимост и усъмненост в истината за българските политически нрави.

Уклонът към сензационност засяга даже позитивните области на човешкия дух – точните науки, които се отразяват с подобаващо за масовия вкус очудяване. Подбират се популярни хипотези и фантастични научни сюжети, в чиято дълбочина стоят популярни митологеми от рода на философския камък. Показателно е как в „Марица” застава между наука и псевдонаука, между два типа читатели (или два типа възприятие, които могат да са присъщи на едни и същи читатели) – единия е възпитан в позитивен рационализъм и се нуждае от факти и доказателства, а другия е разположен да преживява, да вярва и да се удивлява. В начина, по който масовата преса третира науката, проличава с пределна очевидност нейното предназначение да моделира антиинтелектуално отношение към света. Медиите са виновни за това, че хората все по-рядко мислят дори по въпроси, които изискват рационално мислене. Ноам Чомски, обосновавайки ролята на пропагандата в управлението на хората, отбелязва, че рационалността е много строго ограничено умение. „Много малко хора го притежават. Повечето просто се водят от емоции и импулси. Тези, които притежават рационалност, трябва да създават необходимите илюзии и емоционално въздействащите свръхпростиавания, за да държат наивните, простички хора повече или помалко в курса на нещата.” (2) Медиите под контрол. Забележителните постижения на пропагандата – Ноам Чомски, лекция, изнесена на 17 март 1991 г. в Кентфийлд, Калифорния. <http://www.mediatimesreview.com/february/chomsky.php>

На 4 септември 2007 г. новината на броя е „Пловдивчанин произведе синтетичен нефт”. В подзаглавие се пояснява, че инженер-химикът Добрин Добрев е получил три литра от ценния продукт, което трябва да удостовери неопровержимостта на откритието. Информация за случая е поместена на вътрешна страница в рубриката „Твоят джоб”, която е ориентирана не към академични и експертни среди, а към широкия потребител. В съответствие с приетата от вестника практика на придържане към фактологията журналистката добросъвестно описва химическия експеримент и представя полужитатно заключенията на автора. Единствено върху тези заключения се гради твърдението за откритието, което журналистката нарича революционно и достойно за Нобелова награда., а редакцията класира като топ-новина. Мимоходом се споменава се, че предстои процедура по признаване и лицензиране на откритието. Наивно е да се мисли, че журналистката и редакцията не си дават сметка за разликата между едно лабораторно наблюдение, върху което се построява хипотеза и едно завършено научно откритие, доведено до производствена фаза. Този път освен че е дълъг, е и непредвидим.

След като сензацията е произведена, се търсят потвърждения, както изисква професионалната етика. В следващия брой в рубрика за бизнес, която няма научен характер, под заглавие „Учените объркани от публикация на „Марица”, са поместени експертни оценки. Поканени са независими и авторитетни източници от БАН, Катедра „Органична технология” при Пловдивския университет и Патентното ведомство –

коментарите са съдържани, не дават категорически потвърждения или опровержения, но обръщат внимание върху обстоятелството, че опитите на инженер Добрев не разкриват нещо принципно ново за науката. Може да се приеме, че сензационната е частично опровергана и е уместно да се възстанови реалистичният тон. Отново обаче надделява изкушението да се заиграе сензационно с топ-новина, допинг за доброто самочувствие на пловдивчани: съобщава се, че публикацията от предния ден е предизвикала бурни реакции в научните и ненаучните среди, препечатана е в популярно електронно издание и е била най-четеният материал. Нищо не го доказва, но желанието от редакцията ефект е постигнат и той трябва да бъде изконсумиран. На 15 септември в приложението „Арена” със снимка на челно място и върху почти две страници е поместено портретно-тематично интервю с инженер Добрев. Целта е да се използва събуденото любопитство и да се привлече читателският интерес на базата на персонализацията и на приближаването на повдигната научна тема към възможностите на масовото възприятие. Ударението се измества към производството и търговията с биопродукти – горива, храни и хранителни добавки. На преден план, напълно в духа на популярната преса, се извеждат проблеми, които имат широк потребителски адрес. Пролитчава желанието на интервюираните да ги осветли достатъчно четивно. Изобретението повече не се коментира, то е само поводът да се направи достъпно интервю с човека, станал известен благодарение на вестника.

Изводите, които се налагат, отново са за двойствена стратегия, която се опитва да намери приемливо за голяма аудитория пресичане на истината и сензационната. Раздвижено е любопитството към едно направление в химическата наука – създаването на алтернативно гориво или т.н. „биодизел” – което съблазнява изследователи и широка публика. Избрана е научна област с голямо приложно значение, но достатъчно сложна и специфична, за да се загуби границата между постигнато и желано, между установено и хипотетично. На тази основа е произведен сензационен ефект като е инвестирано в местния патриотизъм на пловдивчани. В крайна сметка твърдението за голямо научно откритие е използвано, без да е доказано и остава да виси в публичното пространство. Може да се възрази, че не е работа на периодичната популярна преса да се произнася за научната истина. Остава обаче нейното задължение да не подвежда с недостатъчно надеждна и експертно потвърдена информация. Както и нарастващото изискване към журналистите да пишат атрактивно и вълнуващо, което е остро предизвикателство към тяхното майсторство, към техния професионализъм и етика. Въпросът дали с жълти прийоми може да се създава стойностна литература и журналистика няма еднозначен и елементарен отговор: средствата на изразяването могат да служат на различни смислови и въздействени стратегии. Историите на литературата и на журналистиката го потвърждават. „Дори в ръцете на жълтата преса на границата на двата века или по таблоидните страници през 20-те години изграждането на общността и подкрепата за демокрацията остават най-важни ценности. В най-лошите си моменти Джоузеф Пулицър и Уилям Рандолф Хърст се обръщат както към вкуса към сензации, така и към патриотичните пориви на своите аудитории. Пулицър използва първата си страница, за да примама и съблазнява читателите, а страниците за мнения и анализи – за да ги учи как да бъдат американски граждани.” (3)

Литература:

1. Хамилтън Дж., Кримски Дж. Зад кулисите на вестниците. С., 2008. с. 128
2. Чомски Н. Медиите под контрол. Забележителните постижения на пропагандата. <http://www.mediatimesreview.com/february/chomsky.php>
3. Ковач Б., Роузенстайл Т., Елементи на журналистиката. С., 2007. с. 27

**ОБРАЗОВАТЕЛНА СЕГРЕГАЦИЯ И ПРИОБЩАВАЩОТО
ОБРАЗОВАНИЕ НА ДЕЦАТА СЪС СПЕЦИАЛНИ
ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ – КОНФЛИКТИ И
КОМПРОМИСИ**

гл. ас. д-р Генчо В. Вълчев
Бургаски свободен университет

**EDUCATIONAL SEGREGATION AND INTEGRATED
EDUCATION OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL
NEEDS – CONFLICTS AND COMPROMISES**

Gencho V. Valchev
Burgas Free University

Abstract: This article looks into the present and the future of the integrated education in Bulgaria. The report offers a description and analysis of the educational segregation in the country and examines the policies and practices in the field of integrated education. I also outlines the obstacles and gives recommendations in order to the achievement of a well-functioning integrated educational system.

Key words: integrated education, children with special educational needs, school management, resource teacher

Сегрегацията лишава обществото от потенциала на сегрегираниите и лишава образователната общност от възможността да придобие нови социални умения, възникващи в процеса на включване. Тя е фрапантен случай на дискриминация, на отнемане на човешки права. От гледна точка на отделната човешка личност – жертва на сегрегацията, тя е липса на елементарна човешка солидарност и отричане на уникалността на всеки човек. Сегрегацията в специални (помощни) училища стимулира родителското нехайство и безотговорност, катализира възникването и развитието на паразитни и/или негативни социални нагласи към хората с увреждания. Образователната сегрегация е сериозен проблем и е потъпкване на едно от основните човешки права. Световната практика е доказала, че разделното образование уврежда децата. Образователната сегрегация на децата със специални образователни потребности генерира социална изолация и нанася непоправими щети върху психиката им и социалната им реализация.

Децата, сегрегирани в помощните училища се превръщат в тежък социален проблем. Те попълват редиците на безработните, зависими са от социални помощи или продължават живота си в домове за възрастни. За да се промени тази тенденция е необходимо да се инвестира в интегрирано и приобщаващо образование. От социално-икономически аспект, социалното включване на тези деца в дългосрочен план означава намаляване на бедността, престъпността и безработицата, повишаване на икономическия просперитет.

В България съществуват различни форми на образователна сегрегация, основани на наличието на физическо или умствено увреждане и различна етническа при-

надлежност. Тя се осъществява чрез настаняването на деца в специални училища и домове, в които те израстват отделени от връстниците си, а образованието, което им се предлага, ако въобще имат достъп до такова, е с по-ниско качество и се регламентира от критерии и стандарти, различни от тези в общообразователните училища. Една от формите на образователна сегрегация е настаняването в специални училища под юрисдикцията на на МОН. Такива са помощните училища, логопедичните училища, училищата за деца с увреден слух, училищата за деца с нарушено зрение, социално-педагогическите интернати, възпитателните училища-интернати, оздравителните училища, болничните училища.

Най-често специалните училища, чисто географски, са ситуирани в отдалечени малки селища или в покрайнините на градовете, като това обективно съдейства за изолацията на децата. Повечето специални училища са от интернатен тип. Към немалък брой от помощните училища има разкрити интернати, в които децата ползват седмична грижа, като остават в училищата през цялата седмица, а немалък брой живеят в тях целогодишно поради липса на средства за път, отдалеченост на институцията от родното им място и/или незаинтересованост на родителите. Причините най-често са свързани с финансови затруднения и с незаинтересованост на родителите. Въпреки че предоставянето на интернатна услуга се третира като начин за насърчаване посещаемостта в училище и превенция на отпадането от образователната система, голяма част от децата пребивават в интернат постоянно, включително и през почивните и празничните дни. По този начин трайно се прекъсва връзката между деца и семейства, без те да са настанени по реда на Закона за защита на детето. Това е съпроводено с всички възможни произтичащи от това рискове и показва наличието на тенденция родителите да използват ПУ като институция за настаняване и отглеждане на децата, което е грубо нарушение на техните права. Те остават и извън обсега на всякакви планове или усилия за деинституционализация[3].

Недостатъчната яснота на оценъчните процедури при диагностициране на децата от ЕКПО и на единен подход за провеждане на комплексното психолого-педагогическо изследване предоставят възможност за дискриминационни практики спрямо много деца без увреждания, които попадат в ПУ поради ниския си социален статус, бедност или етническата си принадлежност. За това свидетелстват както големият брой деца от ромски произход, така и големият процент деца, настанени в ДОВДЛРГ, които посещават помощни училища. Често децата, които живеят в тези домове, са автоматично насочвани към местното помощно училище, без да се явяват за оценка от диагностични комисии или ТЕЛК.

Често данните от протоколите, особено на деца от ромски произход, са противоречиви, но отчитат факта, че детето живее в двуезична среда и не владее добре български език с всички произтичащи от това трудности за вербалното му диагностициране.[4] Едновременно с това, диагнозата на детето се поставя без преводач. От друга страна, често не се отчита и фактът, че такива деца, повечето от които са израснали в изключително бедни условия, изостават в учебния процес или не могат да покрият изискванията за училищна готовност, защото са педагогически и социално занемарени. В повечето случаи, съчетано с кратките срокове, в които детето преминава оценка от ЕКПО, това води до поставяне на диагноза умствена изостаналост и насочване за обучение в ПУ, въпреки че в действителност детето е с ненарушен интелект.

В много случаи деца от ромски произход биват оценявани от ЕКПО по желание на родителите им. То е продиктувано от възможността за предоставяне на безплатно отглеждане, учебни пособия и храна. Често обаче родителите не биват изчер-

пателно информирани за вида и качеството на образованието, което децата им ще получат, а се изтъкват най-вече битовите предимства, които ще им бъдат предоставени. Един от основните проблеми за бъдещето на децата, които учат в ПУ е лишаването им от достъп до общообразователната система и обучение в гимназиален клас, а от тук до по-добри възможности за бъдещо развитие.

Така наречените „цигански училища” са друга форма на образователна сегрегация. Това са общообразователни училища, но учениците са предимно от ромски произход. Те се намират в села с преобладаващо ромско население, в ромските квартали на по-малките градове и в гетата в градове като София, Пловдив, Стара Загора и Русе. Материалната база е по-лоша от тази в останалите общообразователни училища, няма физкултурни салони, специализирани кабинети по различните предмети. Качеството на преподаване е по-ниско, критериите и изискванията към учениците са силно занижени. Липсата на контакти с деца извън затворената общност, ниското ниво на образованост или неграмотност след завършване на основно образование полагат основите на сегрегацията на ромската общност още от ранна детска възраст.

Институциите към МТСП – Домове за деца и младежи с умствена изостаналост, Дневни домове за деца и младежи с умствена изостаналост, Социално-учебни професионални заведения – осъществяват друга форма на образователна сегрегация. Началното диагностициране и оценка на децата, въз основа на което се изготвят индивидуалната и терапевтичната програма, по своя характер е медицинско. Психолого-педагогическото изследване е оставено на заден план в повечето случаи. То би насочило акцента към развиване потенциала на детето, към обучителните програми и психотерапевтични процедури, които стимулират когницията – вниманието, концентрацията, паметта, фината моторика, емоциите, социалните умения.

През юни 1994 г. в Саламанка, Испания, се проведе световен конгрес на UNESCO и конференция на тема „Специалните образователни потребности: достъп и качество”. В конференцията взеха участие представители на правителствата на 92 държави и 24 неправителствени организации. В резултат се прие Декларация, в която са описани ефикасни мерки, насочени към нуждите на деца със специални образователни потребности. Приетите в Декларацията от Саламанка ангажменти за популяризиране и въвеждане на приобщаващото образование като подход за развитие са потвърдени и на Световния образователен форум проведен в Дакар, Сенегал, през 2000 г. Идеята за приобщаване е подкрепена и от Стандартните правила на ООН за равни възможности за хората с увреждания, които прокламират участие и равни възможности за всички.

Концептуалната рамка на Декларацията от Саламанка се базира на разбирането, че всяко дете има право на достъп до качествено образование в общообразователната училищна система и е способно да учи. В този смисъл всяко дете, независимо от различия, основани на възраст, пол, етническа принадлежност, увреждане или други бариери пред ученето, може и следва да се обучава в общообразователно училище. Правото на образование е основно човешко право, гарантирано от Международната конвенция за правата на детето, както и Конституцията на Република България и Закона за народната просвета. Всеки гражданин на Република България има право на образование без дискриминация, основана на раса, народност, пол, етнически и социален произход, вероизповедание или обществено положение.

В доклад на Фондация Save the Children “ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ”(2006) *приобщаващото образование* се определя като „процес, който се стреми да премахне всички форми на сегрегация в образованието, да

обхване уязвимите и изолирани по една или друга причина деца и да насърчи и благоприятства участието на всички деца в образователния процес. Приобщаването в образованието се основава на разбирането, че всички деца са различни и че училището и образователната система като цяло, трябва да се променят за да отговорят на индивидуалните нужди на всички учащи (със или без СОП). Приобщаването се изразява в реорганизация на политиките, практиките и културата в българското училище, така че то да може да отговори на разнообразните образователни потребности на децата, които го посещават, и да насърчава активното им участие. На ниво училищна база, това означава осигуряване на достъпна архитектурна среда, квалифициран преподавателски и помощен персонал, индивидуални планове за обучение съобразени с потенциала на всяко дете със специални образователни потребности, добре оборудвани специализирани кабинети, щатно назначени ресурсни учители, психолози, логопеди и др.”(стр.5).

В условията на българската образователна система са се наложили и се ползват паралелно два термина, характеризиращи различни аспекти и специфики на анти-сегрегационните процеси: *интегрираното обучение* и *приобщаващото образование*.

Интегрираното обучение се съсредоточава върху възможността децата със специални образователни потребности да посещават масовите училища, т. е. фокусът е върху посещаемостта и механичното смесване на децата в норма и на децата със специални образователни потребности. Очакванията при интегрираното обучение са децата да се адаптират в интегрираната социална среда на общообразователното училище и да отговорят напълно или в някаква степен на определените от общообразователната система стандарти (държавните образователни изисквания).

Приобщаващото образование отива отвъд чисто пространственото смесване на децата и поставя акцент върху достъпа до качествено образование, т. е. върху това децата със специални образователни потребности да развият максимално капацитета си да учат и да се образуват заедно с връстниците си. Образователната интеграция не е просто институционално преместване на ученици от един тип училище в друг, а един цялостен и същностно нов процес.

Опасността от една зле проведена или имитативна интеграция е, че физическото включване може да доведе до изключване по отношение на учебния материал, или до отхвърляне от средата (децата, учителите, родителите свързани с общообразователното училище). Образователната интеграция не е просто институционално преместване на ученици от един тип училище в друг, а един цялостен и същностно нов процес. За онези деца, които нямат равен старт е необходимо да се полагат специални грижи, с оглед тяхното пълноценно участие в образователния процес.

Съществуват няколко задължителни условия за десегрегация на децата със специални педагогически потребности и за реализация на приобщаващо образование: създаване на активна подкрепяща среда; кадрово осигуряване на образователния и приобщаващ процес; наличие на политическа воля; нормативна база, регламентираща процедурите и участието на субектите.

Политическа воля за преодоляване на образователната сегрегация на децата с увреждания е заложена още в Националния план за интеграция на деца със СОП и/или с хронични заболявания в системата на народната просвета. Проблем се оказва изпълнението на целите и дейностите в предвидените срокове и реализацията на иначе мащабния и амбициозен проект.

Успешното приобщаване и необходимата за това подкрепяща среда в училище включва наличието най-малко на три предпоставки: архитектурно адаптиране на

училищните сгради за осигуряване на физически достъп на децата до съответната детска градина или училище, до класната стая и до всички останали помещения в него; осигуряването на екип от специалисти, особено ресурсни учители, които да работят с децата в класната стая и да подпомагат учебния процес и включването на децата в общообразователната среда; осигуряването на нужните технически помощни средства, адаптирането на учебните програми и учебниците, създаване на условия за индивидуализиране на учебния процес и подкрепа на участието на детето, включително и посредством работа с родителите.

Кадровото осигуряване (ресурсни учители, логопеди, психолози, обучени педагози и персонал) все още е свързано с редица трудности. Практиките на използването на тези специалисти обаче варират. В някои училища учителите негласно отказват да се занимават с децата със специални образователни потребности и предоставят грижата за образованието им изцяло на ресурсните учители. Впоследствие децата с увреждания се оказват отново сегрегирани, тъй като попадат в обща група под грижата на един или двама ресурсни учители и само на думи и по дневник се водят „интегрирани” сред връстниците си в различни класове. Това обособяване на всички деца с увреждания в една група пречи на образованието, тъй като ресурсните учители не успяват да работят с всяко дете поотделно, а часовете преминават във вдвояване на ред. Освен това децата с увреждания се чувстват различни, а и останалите деца ги възприемат като такива.

Друг проблем е, че не всички ресурсни учители отговарят на нужните изисквания и не притежават необходимите качества и компетенции за да изпълняват на нужното ниво и с необходимата резултатност специфичните си функции. Тъй като при въвеждането на ресурсното подпомагане на децата със СОП нуждата от високо квалифицирани специални педагози не можеше да бъде задоволена, в различни региони в страната се провеждаха ускорени квалификационни курсове за безработни педагози и такива, които желаеха да се преквалифицират. Това е нормална и законна практика, ако някои от тези курсове не бяха със съмнителна легитимност и не даваха повърхностни знания и умения, недостатъчни за осигуряване на резултатен приобщаващ процес.

Още по-сериозен е проблема със специалните компетентности на педагозите в детските градини и училищата. Много малка част от тях са преминали обучителни курсове за работа с деца със СОП и имат необходимите знания и умения за работа с такива деца. Необходимо е да се проведе масирана кампания за обучението на всички учители в детските градини и училищата за придобиване на знания и практически умения за типологията на уврежданията и нарушенията, методите за пряка работа с деца със СОП, работа с родителите, взаимодействие в мултидисциплинарните екипи (МДЕ), формиране на общественото мнение и др.

Училищата масово срещат затруднения в осигуряването на архитектурно достъпната среда. Обикновено адаптирането на училището се случва по проекти на неправителствени организации или благодарение на дарения от родители на деца с увреждания и с ентузиазма на учители и директори. Макар и хубава практика, тази помощ няма устойчив характер, защото често става въпрос за еднократно дарение, проект, ограничен във времето или лична помощ. Нищо не гарантира, че започнатото ще бъде продължено във времето. Оперативни цели 2.9. и 2.10. на Националния план за интеграция на деца със СОП са насочени към архитектурно адаптиране (построяване на рампа, адаптиране на един санитарен възел, монтаж на асансьор, контрастно маркиране на стълбища и парапети, места за отдых) на детски градини и об-

щообразователни училища в пилотните общини, а изпълнители на това задължение са МТСП и общините, без да е указано откъде ще бъдат получени средства за това и на какъв принцип ще се извършва адаптирането.

По смисъла на §3а, т.2-5 Допълнителни разпоредби на Правилника за прилагане на Закона за народна просвета подкрепящата среда е дефинирана като „достъпна архитектурна среда и подходяща информационна среда (учебно-технически средства и апаратура, дидактически материали и учебни помагала и др.)...”. Въпреки средствата, които се отпускат през последните 2-3 години за адаптиране на архитектурната среда в общообразователните училища според специфичните нужди на децата със СОП, все още в национален мащаб резултатите не са задоволителни. В много училища (особено по-малките) сградите са без специализирани подземници и неприспособени стълбища, обзавеждането на сервизните помещения и класните стаи не е адаптирано, липсва специализиран транспорт. Положителна тенденция е, че все повече училища работят по проекти и програми по национални и европейски грантове с които финансират значителна част от дейностите за адаптиране на средата. Сериозен проблем е набавянето на учебно-технически средства и апаратура, дидактически материали и учебни помагала и други помощни средства за провеждане на специализиран образователен процес. Обективността изисква да отбележа, че пазарът в България не предлага особено разнообразие от такива средства. Специалистите и авторите на ръководства и помагала също са длъжници на хората, които пряко участват в процеса на интеграция и специализирано обучение в общообразователните училища.

През последните 2-3 години състоянието на приобщаващото образование у нас значително се промени в положителна посока. Налице е политическа воля за реформа в посока на интегриране. В обществото все повече се проявява тенденция към не-сегрегационно и анти-дискриминационно мислене и се формират съответните нагласи. Разработена е нормативна база с национално (национални планове, програми и стратегии; регулативни документи – закони, наредби и др.) и местно значение (общински програми, кметски наредби и заповеди и др.). Все повече стават училищата с адаптирана архитектурно-материална среда. Проведени са значителни административно-организационни дейности на ниво министерство на образованието: създадени са 28 регионални ресурсни центрове за работа с деца със СОП в общообразователните училища; намален е процентът на ромски деца в помощните училища и е стартиран процесът на закриване на такива училища; все повече деца със СОП отиват в общообразователни училища от самото начало на тяхното включване в образователната система.

Литература

1. Вълчев, Г. Съвременни принципи и подходи към социализация на деца със специални образователни потребности в училищна среда, Бл., 2010.
2. Вълчев, Г. Интегрирането на деца с увреждания в общообразователното училище – проблеми, специфика, перспективи, Годишник на БСУ, том XVII, 2007
3. Фондация Save the Children, Доклад с препоръки “ПРИОБЩАВАЩОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ”, София, 2006.
4. Колектив, Деца в институциите, т.6, ПУ в България, София, 2002.
5. Understanding and Responding to Children's Needs in Inclusive Classrooms: A Guide for Teachers. UNESCO 2001.
6. International Experience in Including Children with Disabilities in Ordinary Schools. Professor Peter Mittler, Manchester, England. ‘Enabling Education’, Issue 10, 2006.

БРАНДЪТ

ас. Милен Филипов
Бургаски свободен университет

THE BRAND

assist. prof. Milen Filipov
Burgas Free University

Abstract: *This paper researches the term brand and the connection between company's brand and customers' emotional appeals. It also explores the nature of emotional branding, tactics for creating strong brands.*

Key words: *brand, branding, emotion, love marks*

Терминът бранд е неотделима част от речника на съвременния бизнес. Значението на думата варира в зависимост от контекста, в който се употребява. Той се е превърнал в синоним на името на компанията, отношенията между компанията и публиките ѝ, опита на клиентите с продуктите на компанията и очакванията на клиентите. Потребителите в повечето случаи използват името на бранда несъзнателно, както е случаят с „Pampers” или „Nescafe”. Вместо пелени хората „слагат пелени” на децата си и не си купуват чаша инстантно кафе заедно със сутрешния вестник, а „едно нескафе”.

Съществуват много дефиниции за бранда. Филип Котлър дефинира бранда като „име, термин, знак, символ или дизайн, или комбинацията от тях, за да идентифицира стоки или услуги [...] и да ги открий от тези на конкуренцията” (Kotler, 2000 : 23). Според Кепферер брандът има две различни функции. Едната е да отличава продуктите един от друг, а другата да показва техния произход. Морган казва, че „[брандът] е един от най-ценните активи, които компанията притежава. Той е визуалната идентичност, но е много повече от логото, етикетите, цветовете, имената, формата на опаковката или слоганът, които са уникални за компанията” (Morgan, 1999:18). Уийлър дефинира бранда като „обещанието, голямата идея, репутацията и очакванията, които битуват в съзнанието на всеки потребител за един продукт и/или компания. Той е мощен, [но] ... неосезаем актив” (Wheeler, 2003 : 28).

Продуктите се създават в предприятията, докато брандовете се коват в съзнанието на хората. Една нова компания с нейните продукти или услуги, която се появява на пазара и която има име и лого и уникални опаковки на продуктите, все още е далеч от смисъла на понятието бранд. Историята, която компанията и нейните публики създават съвместно, изгражда бранда. Брандът се появява, когато компанията взаимодейства и гради отношения с клиентите. Той се материализира в съзнанието на клиента, където той/тя складира положителните или негативните асоциации за самата компания или нейните продукти и услуги. Брандът се развива във времето чрез дългосрочни брандингови програми, в които се използват интегрирани комуникации.

Компания без стратегия за управление на бранда се оставя изцяло на милостта на потребителя. Независимо дали компанията иска или не, публиките изграждат мнение и развиват определени нагласи за компанията и нейните продукти и услуги.

„Брандингът в идеалния случай задоволява потребностите, желанията и очакванията на публиките и така [компанията] прави положително впечатление” (Yastrow, 2003:76).

В днешният пренаситен пазар, почти всички брандове предлагат равностойни стоки и услуги. Продуктът или услугата си остава просто търговски артикул, ако не бъде наложен като бранд. Брандът е онова, което ги отграничава от останалите продукти и услуги на пазара. Например, ако един клиент желае да си купи чай, той разполага с голямо разнообразие от брандове, от които да избира и всички предлагачи почти еднакво качество и вкус. Като оставим настрана разликата в цената, клиентът си купува един бранд чай вместо друг поради личния си опит, влиянието на лидери на мнение, опаковката, визуалната идентичност, рекламата и др. На една по-широка основа, брандът е общият сбор от всички функционални и емоционални активи, които го отличават сред конкурентите и го открояват в съзнанието на аудиторията.

В свят, където копирането на продуктови характеристики се извършва във все по-кратки срокове, брандът предоставя възможност на компаниите да се защитят. Брандът разграничава продуктите или услугите на компанията по начин, който възпрепятства копирането им от конкуренцията. Следователно може да се твърди, че създаването на бранд е защитен механизъм, който се усъвършенства с нарастването на силата на бранда.

Брандингът също така е и един от най-важните инструменти за заемане на добра пазарна позиция. “Един силен бранд може да създаде висока степен на лоялност и така да изгради здрава пазарна основа” (Keppferer, 1997:47). По този начин силният бранд осигурява предимство на компанията в случай на агресивни действия на конкуренцията и ситуация на криза. Това може да се изразява в по-големи възможности за печалба и осигуряване на подкрепа. Следователно брандът играе изключително важна роля за съществуването на една компания. Изграждането на силен бранд изисква използването на различни техники.

Инструментите, които се използват за утвърждаване на бранда и промотирането на неговия имидж и идентичност са разнообразни. Силните брандове често представляват собствена дума, слоган, цвят, символ или сбор от истории. Собствената дума се отнася до налагането и активирането на определена дума в съзнанието на хората, при споменаването на бранда. В идеалния случай това е дума с позитивно значение. Слоганът е кратко послание, което компаниите добавят към своето корпоративно или бранд име, което се повтаря във всяка реклама. Ефектът от повторението на слогана е почти хипнотичен и това помага на бранда да се открие и премине през перцептуалния филтър на клиента. Също така определени цветове могат да бъдат свързани с даден бранд. Логото и корпоративните цветове също играят важна роля за изграждането на един бранд. Така например арките, които оформят логото на McDonald’s ясно разграничават компанията от конкурентите си. Червеният цвят на УниКредит Булбанк не може да бъде сбъркан с този на Корпоративна търговска банка.

Друг тип символ е лидерът на мнение, атлет или филмова звезда, която промотира или подкрепя даден бранд. Чрез привличането на такива личности компанията се опитва да привлече потребители, които свързват бранда с някой на когото вярват, харесват и с когото биха желали да се идентифицират. Pepsi, например спонсорира много музикални изпълнители, докато Nike залага на професионални спортисти.

Друга техника за създаване на бранд е разказването на истории. Историите например могат да се отнасят до основателя и стремежа му/й за създаване на компанията. Подобни истории могат да улеснят и задълбочат възприемането на бранд имиджа на компанията от потребителите. Историите вливат повече сила в бранда, като представят трудностите или късмета на основателя и така персонализират бранда. Добър пример за история свързана с даден бранд е тази на Levi Strauss jeans, за които историята на компанията разказва, че те са свързани със „Златната треска“ през 19 век в Северна Америка. Златотърсачите тогава са носили панталони на Levi Strauss. Други примери са за основатели на компании, които са станали „по-големи от живота“ включват Бил Гейтс създателят на (Microsoft) и Ричард Брансън, мъжът зад Virgin.

Дефиниране на бранд емоцията

Хората са емоционални и интуитивни същества, въпреки техните стремежи да бъдат рационални. Емоциите и рационалността се намират в тясна взаимна връзка, но емоциите в по-голяма степен водят до извършването на едно или друго действие. Ето защо потребителите откликват повече на онова, което е насочено към подсъзнанието им и комуникира директно с тяхната ирационална страна. Емоцията е новият хоризонт пред специалистите по интегрираните комуникации. Научно е доказано, че хората мислят със сърцето си. Центърът на човешките емоции е разположена в дясното полукълбо, което е по-доминиращо, отколкото лявото полукълбо, където е рациято. Емоциите се превръщат в неограничено поле за влияние върху човешките същества.

Емоционалните връзки рядко биват едни и същи. Всеки емоционален бранд е зареден с уникална смес от тайнственост, интимност и чувственост. Тайнствеността обединява истории, метафори, мечти и символи. Минало, настояще и бъдеще се превръщат в едно. Неизвестността привлича хората. Когато те знаят всичко, тогава няма нищо ново, което да научат. Без тайнственост и изненади, взаимоотношенията и хората се изчерпват. Интимността е изкуството, чрез което компанията може да бъде близо до семейството, партньорите, клиентите и консуматорите без да се натрапва. Емпатията, отдадеността и страстта са интимните връзки, които спечелват неумираеща лоялност. Чувствеността е вратата към емоциите. Зрението, слухът, обонянието, допирът и вкусът определят човешките чувства и мисли. По този начин човек опознава света. Когато петте сетива се бъдат провокирани едновременно, резултатите са изключителни.

Бранд емоцията кара хората да вярват на брандовете; да бъдат силно лоялни и да купуват продуктите на даден бранд. Бранд специалистите и рекламистите отдавна са осъзнали тази емоционална връзка и са разширили обхвата на брандинга и са превърнали брандовете в онова, което Кевин Робъртс нарича „марки на любовта“. Пример за марки на любовта се брандовете Gucci и Prada, Ferrari, Mercedes и Audi, Nike и Ferragamo, Diesel, и др. Когато отношенията с бранда прераснат в емоционална връзка, то компанията си гарантира лоялност, която прекрачва границите разума.

Това се е превърнало във водещ принцип на промотиране и рекламиране. Така без значение от възрастта или пола потребителите се влюбват бранда без да могат да устоят на привличането. „Така може да съживи бранд идентичността, подоб-

но на „любовен елексир”, който съдържа три съставки мистерия, чувствителност и интимност (Roberts, 2005:116).

Брандът трябва точно да представя компанията, за да достигне до емоциите на консуматорите и да добие статут на „марка на любовта”. Продуктите и услугите вече толкова си приличат, че е трудно да се откроят рязко един от друг по качество, ефективност, надеждност и грижа. Брандовете добавят емоция и доверие към тези продукти и услуги, като дават насоки, които улесняват избора на потребителите. Тези добавени емоции и доверие, помагат за изграждането на отношения между брандовете и потребителите, което осигурява потребителска лоялност към брандовете. Брандът създава специфичен лайфстайл, който се гради върху тези взаимоотношения с потребителите. Асоциирането с бранда, пренася този начин на живот върху потребителите. Лайфстайлът, който е създаден от взаимоотношенията с бранда, създава ценности отвъд продуктите и услугите на бранд категорията и позволява тези взаимоотношения да се пренесат върху други категории продукти и услуги. Така брандът спестява усилията и разходите на компаниите за разработване на нови брандове, докато навлизат на нови печеливши пазари.

„И тъй като се развиваме към икономика, която се основава на личните и потребителските взаимоотношения, компаниите трябва да осъзнаят стойността на създаването на емоционални връзки с потребителите. Изглежда сякаш, колкото повече сме бомбардирани със хай-тек студенина и стандартизираността, толкова повече се стремим към персонализиран човешки контакт.” (Wheeler, 2003:45). Зад тази теория стои идеята, че потребителите създават емоционални брандове. Потребителите превръщат един бранд в емоционален, като развиват емоционална връзка с неговите продукти, които стават символи на основни морални ценности.

Заклучение

Брандът е обещанието, голямата идея, репутацията и очакванията на клиентите и/или компанията. Той е мощен, но въпреки това неосезаем актив. Под бранд трябва да се разбира както емоционалната връзка. Хората се влюбват в брандовете. Те им вярват, развиват силна лоялност, купуват ги и вярват в тяхното превъзходство. Тъй като продуктите и услугите стават неотличими, а конкуренцията създава безкраен избор; тъй като компаниите се сливат в монолити без лица, разграничаването е все по-важно. И докато това е ясно като теоретична постановка, то практическото му изпълнение става все по-трудно всеки ден. Силният бранд означава, че една компания или нейните продукти ще се открояват в пренаситения с продукти и услуги пазар.

Основен принцип при създаването на силни брандове е емоционалното обвързване на потребителите с бранда. Така потребителите създават емоционални марки на любовта. Емоционалните брандове са харизматичните брандове, без които хората не могат да живеят. Ако изчезне един бранд, хората ще му намерят заместител. Но махне ли се емоционален бранд, хората ще протестират срещу неговата липса. Тези свръх развити брандове създават дълбоки емоционални взаимоотношения с потребителите. Те вдъхват любов. Силният бранд положен върху основата на емоционални взаимоотношения предпазва компанията от агресивни действия на конкурентите. Освен това дава стабилност на компанията в условия на криза.

Литература:

1. Aaker, D.A. and Biel, A. L., 1993. *Brand Equity and Advertising*, edited by L. Erlbaum (Hillsdale, New Jersey), pp.24-106.
2. Aaker, D. A., 1996. *Building Strong Brands*, (The Free Press, New York), pp.10-66.
3. Aaker, D.A., Joachimsthaler, E., 2000. *Brand Leadership*, (The Free Press, New York).
4. Ackerman, D., 1990. *A Natural History of the Senses*, (Vintage Books, New York), p.3.
5. Atkin, D., 2004. *The Culting of Brands: When Customers Become True Believers*. (Penguin Group, New York).
6. Berger, J.1977, *Ways of Seeing: Based on the BBC Television Series*, (Penguin Books Ltd., London).
7. Edell, J.A. and Burke, M.C., 1987. "The Power of Feelings in Understanding Advertising effects". *Journal of Consumer Research*, Vol. 14, No. 4, pp. 421- 433.
8. Friedman, J.S., 1947. *History of Color Photography*, (Focal Press, New York).
9. Kapferer, J.N., 1997 *The New Strategic Brand Management: Creating And Sustaining Brand Equity Long Term*, (Editions of Organization, Paris), p.47.
10. Kapferer, J.N., 1998. *Marks, capital of the company: To create and develop strong marks*, (Editions of Organization, Paris).
11. Kelley, D.,1986. *The Evidence of the Senses*. (Baton Rouge: Louisiana State University Press).
12. Kotler. P. et al., 1999. *Social Marketing: Improving the Quality of Life* (Sage Publications Inc., California) pp.24-66.
13. Kotler, P., 2000. *How to create, win and Dominate Market*, (The Free Press, New York), pp.18-151.
14. Lindstorm, M., 2004. *Brand Sense: Build Powerful Brands through Touch, Taste, Smell, Sight, and Sound*, (Free Press, New York), pp. 56-112.
15. Morgan, C.L., 1999. *Logos: Logo, Identity, Brand, Culture*, (Rotovision, Switzerland), pp.15-152.
16. Ries, A. and Trout, J., 1998. *The 22 Immutable Laws of Branding*, (HarperCollins, New York), p.58.
17. Roberts, K., 2005. *Lovemarks: The Future Beyond Brands*, (PowerHouse Books, Canada), pp.11-127.
18. Westphalen, M.H., 1998. *Communicator. The guide of the communication of the company*, (Dunod, Paris).
19. Wheeler, A., 2003. *Designing Brand Identity*, (John Wiley & Sons Inc., New Jersey), pp.2-88.
20. Yastrow, S., 2003. *Brand Harmony: Achieving Dynamic Results by Orchestrating Your Customer's Total Experience*, (Select Books Inc., New York), p. 76.

**ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕКЛАМА В ИЗБОРИТЕ ЗА МЕСТНА
ВЛАСТ В ОБЩИНА БУРГАС ПРЕЗ 1991-ВА ГОДИНА**

ас. Юлия Шаповалова

**POLITICAL ADVERTIZING IN BURGAS MUNICIPALITY
IN 1991-st YEAR**

Julia Shapovalova

Abstract: The present exploration concerns the political advertising in newspapers in Burgas during the municipal elections in 1991. The aim of the exploration is to understand is there equality in election campaign coverage of individual candidates, what are the types of political advertising and does media help to make an informed and objective choice.

Key words: political advertising, elections, local government, Burgas Municipality.

При избора на комуникационните канали за разпространение на рекламните послания, теоретиците и практиците по политически мениджмънт насочват предпочитанията си към аудио-визуалната комуникация и печатните форми на рекламата. Според изследователите най-голямо влияние на избирателите оказва телевизията и непосредствените срещи с кандидатите. Но това не намаля сериозната роля, която периодичните издания играят в реализацията на рекламната политическа стратегия [1]. Пресата има редица преимущества пред останалите средства за масова информация. Едно от тях е, че читателят възприема фиксираната на хартия информация без посредници. На второ – рекламата в пресата не е толкова натрапчива, колкото телевизионната такава – читателят има избор дали да прочете, или не текста, възприятието на образа и информацията произтича от свободната воля и желанието му. Той определя кога, как и къде да се запознае с нея. Рекламната публикация може отново да привлече вниманието на читателя при повторното разглеждане на вестника. Затова рекламната ефективност на вестникарската публикация е по-висока, защото статичността на вестникарската страница позволява подробно запознанство с предлаганите факти, потвърдо закрепване на тази информация в съзнанието на реципиента и връщане в случай на необходимост. Вестниците са предпочитани и по други причини: много полесно се управлява имиджът на политика във вестника, защото там могат да бъдат редактирани неудобните въпроси, речта може да бъде изчистена от диалектния говор, от паразитните думи, неудачната реакция на неочаквания въпрос също може да бъде премахната. И обратно – всичко това става „безпощадно ясно”, когато неподготвеният лидер се изправи пред опитен (а нерядко и войнствено настроен) журналист и безпощадната телевизионна камера.

Трудността при възприемане на тази информация се състои главно в това, че тя не се възприема на емоционално, а на рационално ниво и е свързана със съзнателен, а не несъзнателен акт, коства усилие на волята.

Тук идват и преимуществата на аудио-визуалните медии [2] - възприемане на ниво емоция, а не разум, възприемане с няколко сетива, а не само с едно. Добре режисираният и изработен аудио- и визуален клип е в състояние да грабне аудиторията, внушението на образа е по-силно, отколкото на думите и пр.

Рекламното състезание на кандидатите за местна власт традиционно се води в местните медии, защото националните нямат нито място, нито ресурс, за да обърнат достатъчно внимание на тези процеси [3]. В ранните 90 години местните вестници са монополисти на рекламния пазар, в частност и на пазара на политическата реклама. Към този момент в Бургас няма частни телевизии и радиостанции. За сметка на това към момента на първите демократични местни избори за кмет и съветници в Община Бургас вече са възникнали няколко на брой местни вестника.

Според класификацията на С.Ф. Лисовский [1], изданията могат да се разделят на четири типа:

1. Политически неутрални;
2. Издания, поддържащи идеологията на този или онзи политически лагер;
3. Печатни органи на определени партии или коалиции. В това число влизат и издания, които по някакъв начин се управляват и ръководят от политически лидери (било като членове на редколегиата, било като учредители или собственици);
4. На последно място – издания, пуснати специално за изборите.

На местните избори в Бургас през 1991-ва година се наблюдава и пети тип издания – такива, в които самите журналисти са кандидати за властта. Не можем да ги причислим към третия тип издания, тъй като журналистите не са партийни лидери, нито издатели и финансисти на самите издания, за да „диктуват правилата” в тях, макар да е възможно да лансират определено влияние. Тук възниква въпросът доколко журналистът е отделен от обществото индивид – и има ли право той на политически пристрастия, симпатии и оценки?

Самата политическа реклама също може да се раздели на няколко вида:

1. Аудио-визуална – аудио- и видеоклипове, плакати, рекламни карета, листовки, флаери;
2. Програмни документи и изявления на политици – речи, обръщения, програми, дискуссионни материали;
3. Произведения на традиционните журналистически жанрове, адаптирани за рекламни цели – (репортажи, интервюта, очерци, портрети – както в аудио-визуални, така и в печатни медии).

Други автори дават още едно деление на политическата реклама [4]:

1. Реклама на името – проста по оформление, назоваваща само името на кандидата, способна да помогне за идентификация на името и да създаде ефект на присъствие;
2. Реклама на биографията – може да бъде ефективна, ако умело се оформи имиджът на кандидата, „обърната” към хората, формира доверие към него;
3. Проблемна реклама – дава акцент за 2-3 основни за кандидата въпроси, може да помогне да се разкрие темата на кампанията и да се контролират дебатите;
4. Контрастна реклама – много по-ефективна от предходните, ако създава ярък контраст между рекламирания кандидат и неговите опоненти по отношението им към определени въпроси, такава реклама позволява да се дадат на избирателите конкретни мотиви за гласуване за рекламирания кандидат, а не за неговите опоненти, рекламният материал трябва да бъде прост, кратък и ясен;
5. Материал „за поддръжка” – създава доверие и уважение към кандидата, доколкото в него се изброяват известни обществени фигури, поддържащи рекламирания кандидат.

Първите демократични местни избори в Бургас след промените през 1989 г. са на 13 октомври 1991-ва година. Провеждат се заедно с изборите за 36-о Народно събрание.

Регистрираните за участие в избори кандидат-кметове са 8:

1. Георги Костов Станилов – БЗНС „Никола Петков”
2. Д-р Деян Стоянов Стоянов
3. Александър Вахрам Кизирян Българска бизнес партия
4. Стойчо Димов Кьосев – Движение „Безпартийни за демокрация”
5. Илия Петров Абаджиев – Свободна кооперативна партия
6. Стойко Иванов Калчев – БКП
7. Продан Киряков Проданов – СДС
8. Димитър Дянков Григоров – БСП.

Към настоящия момент са регистрирани и 10 партийни листи с кандидати за общински съветници, както и един независим кандидат – Иван Колев Калев. Към настоящия момент местата в Общинския съвет в Бургас са 65.

В листите за общински съветници не липсват журналисти. Това са: Красимир Радев, кореспондент на в-к „Демокрация” (СДС), Томи Белчевски – политически анализатор в областния всекидневник „Черноморски фар” (СДС-център), Пеньо Костадинов, изявяващ се като външен автор на редица издания (БСП).

Вестниците определено са „монополисти” в медийната среда в по време на предизборната кампания за местни избори през 1991-ва година. През есента на 1991-ва година тук излиза един ежедневник – „Черноморски фар” и пет седмичника: „Бизнес юг”, „Нефтохимик”, „Бургас днес”, „Ек от седмицата”, „Бряг”.

„Черноморски фар” е бившо издание на Окръжния комитет на БКП, който към 1991-ва година не декларира политическа ориентация или предпочитания, представя се като „Областен всекидневен вестник”. Излиза пет пъти седмично – от вторник до събота.

Графичната концепция на вестника е от стария тип – т.нар. висок, оловен печат. Т. Монова [5] характеризира полиграфското изпълнение като лошо, рядко се използва цвят (синьо), страниците изглеждат доста сиво, заглавията са дребни, в стил отпреди 10 ноември 1989 г.

„Вестниците като цяло в този период са доста аматьорски. Те имат лошо графично оформление, няма концепция за публикационната си политика, списват се по формулата „ден за ден” и живеят по правилата на конюнктурата. Липсата на професионализъм и обективност, непозванането на елементарните новинарски правила най-често се компенсират с високоемоционален призивно-лозунгов, заканителен, безапелационно отричащ или също така утвърждаващ тон” [5, с.53].

Факт е обаче, че монополът на „Черноморски фар” като на единствен ежедневен вестник го прави особено привлекателен за кандидатите за властта, които търсят трибуна на неговите страници.

„Бургас днес” е собственост на Община Бургас, излиза веднъж седмично. Характеризира се с доста по-разчупена графика, по-малък формат е (съответно по-четивен) с повече страници е, което позволява и повече информация.

„Бизнес юг” е издание на Бургаската търговско-промишлена палата, в карето му четем, че се списва от екипа на „Бургас днес”.

„Нефтохимик” е ведомствен вестник, издава се от Нефтохимическия комбинат, най-голямото предприятие на територията на Бургаска област, в което е зает сериозен процент от населението на областта.

„Ек от седмицата” и „Бряг” са типичните издания от четвъртия тип според класификацията на Лисовский – те са пуснати специално за изборите. Първото е издание „за социалисти и симпатизанти” (т.е. БСП), второто – на СДС.

Макар избирателите в този период силно да се вълнуват от политика, самата кампания протича твърде спокойно на страниците на изброените издания. Макар към този момент да няма законова рамка, регулираща воденето на предизборна кампания, тонът на вестниците е умерен и рядко се изпада в крайности.

Изследвани са и петте вестника по време на предизборната кампания – от 1 септември 1991-ва до 13 октомври 1991-ва. Целта е да се разбере кои видове печатна реклама е използвана в тях, също така доколко кампанията информира и дава възможност на читателите да направят своя избор – равностойна ли е тя, представени ли са поравно всички кандидати, кои жанрове и форми са използвани в различните издания, личи ли си от пръв поглед партийната пристрастност.

Към този момент партиите и политиките на практика са лишени от друга възможност за комуникация с избирателите (като се изключат преките срещи, митинги и събрания). Поради липса на други видове медии, вестникът си остава най-ефикасно средство за отправяне на послания към аудиторията.

В печатните форми на политическата реклама образът се създава както с помощта на изображенията, така и с помощта на думите. Изображенията целят възприятие емоционално, а думите – рационално. Фотографията по време на изборите има особен ефект, макар че към този момент заради полиграфическите особености на изданията фотографиите понякога вредят, отколкото помагат. Те са черно-бели и понякога дори нямат нищо общо с реалния образ на кандидата.

Емоционалните похвати в местната преса обаче остават на заден план. Рекламните карета се появяват едва в средата, а в някои вестници – дори малко преди края на кампанията – в последните броеве.

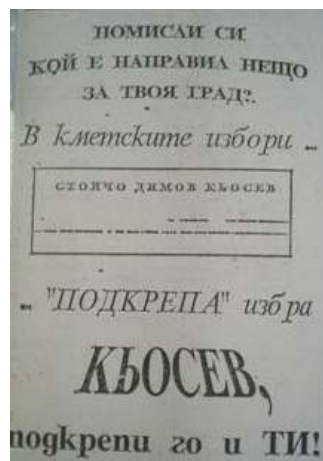
В „Черноморски фар” кампанията за местните избори се слива с кампанията за парламентарните. Изданието набляга повече на кандидат-депутатите, дава им широка трибуна, почти във всеки брой присъстват политически изказвания. Изобилстват покани за срещи, съобщения за концерти. Те започват да излизат точно месец преди изборите. Пак по това време има и обяви с подкани за спонсорство, отделени графично от новините – във вид на рекламни карета. Такива обяви са публикували СДС-център, БЗНС-Никола Петков.

Каретата в „Черноморски фар” се появяват по формулата „2 в 1”. Двете основни партии – СДС и БСП, публикуват реклама, която по метода „с един куршум два заека”, може да обхване както местните, така и парламентарните избори. В каретата няма имена на кандидати, няма и сериозни послания, набляга се на рекламната на името, но не на името на кандидата, а на партията. СДС е единствената партия, която използва цвят в рекламите (синьо). Провокира и с нетрадиционни изяви – рисунки с изчистени линии, доколкото позволява все още недобрият печат. Една от рисунките символизира жена със зарче в ръце (не е ясно внушението – може би – зарът е хвърлен? Или – изборът е във ваши ръце?).

БСП напротив – играе с думи, реди рими с кварталите на Бургас, като не изоставя лозунговата лексика от последните десетилетия: „С червената бюлетина: от Изгрев през Акации... за мирен демокрация! Победа Победа Победа...” Тук няма сложни рисунки, няма образи, стилът е телеграфен, кратък.

Като цяло остава впечатлението, че битката на страниците на „Черноморски фар” се води между двете основни партии – БСП, СДС, донякъде БЗНС-Никола Петков. Техни са повечето рекламни карета, останалите кандидати просто се губят на

техния фон. Появява се и каре на независимия кандидат-кмет Стойчо Кьосев, единствено то използва име в посланието, така че да стане ясно за кого става въпрос.

Макар „Черноморски фар” да не обявява пристрастията си публично, те си личат от останалите видове материали, но неспециалистът трудно би ги разбрал. На новините на СДС се дават по-предни места, отделя им се повече място. Под съобщенията на БСП винаги стои „клеймото” „платена публикация”. Под съобщенията на СДС подобни „клейма” няма. За читателя подобно разграничение означава само едно – материалите за СДС се представят като материали на вестника, той застава зад тях с редакционната си политика, на тях може да се има доверие.

Специалистът вижда зад подобен подход две неща: или, че вестникът открито заема линия про СДС, или че просто... СДС плаща повече, включително толкова, че да залечи неприятният израз „платена публикация”, ако и публикацията наистина да е платена.

Макар и с подобно „клеймо”, БСП няма друг избор за агитация, тъй като ежедневникът е монополист на вестникарския пазар към момента.

Особена група материали по време на предизборна кампания съставляват различните видове рекламни публикации под формата на обичайните вестникарски рубрики. Такава публикация има редица преимущества. Неспециалистът принципно трудно ще я раздели от общия контекст на страницата. В резултат на това доверието на читателите към определено издание се пренася и на рекламната публикация. Авторитетът на изданието сам по себе си служи на рекламата: щом редакцията решава да предостави страниците си на определен лидер, значи неговите политически виждания съвпадат с вижданията на този вестник. Използването на някои публицистични жанрове в интерес на рекламата позволява на създателите на обръщения да експлоатира достойнствата на всеки от тях.

Жанровете обаче са слабо застъпени в местната преса по време на предизборната кампания през есента на 1991-ва г.

По отношение на представянето на кандидат-кметовете – в „Черноморски фар“ не на всички е дадена трибуна. Има интервюта с д-р Деян Стоянов (СДС-център), с Александър Кизирян (Българска бизнес партия), със Стойчо Кьосев (Движение „Безпартийни за демокрация“), с Продан Проданов, с Димитър Григоров. Останалите кандидати са представени или в кратките предизборни хроники, или липсват въобще. Няма как да научим – кои са те, с какво се занимават, къде работят, какво ги вълнува? Общински съветници също не са представени във вестника. За сметка на това има много интервюта с кандидат-депутати. Рекламата е на партиите, не на лидерите. Почти липсват снимки на кандидатите. Няма лица, няма послания от кандидатите – заместени са от абривиатури и лозунги.

Първите карета – т.е. визуалната агитация, се появява едва към 4 октомври, т.е. почти към края на предизборната кампания.

В „Бургас днес“ е точно обратното. Там се набляга на местните, а не на парламентарните избори. Но почти няма визуални послания във вид на рекламни карета. За сметка на това е дадена трибуна с интервюта на абсолютно всички кандидат-кметове, придружени с техни снимки. Има и кратки визитки за тях – така читателят може да научи не само посланията им, а и биографията.

Интервюто се използва много активно по време на предизборни кампании, а „Бургас днес“ му дава особен превес. Този жанр има възможност не само да разкрие „политиката на политика“, а и да проникне във вътрешния мир на човека, да разкрие черти от неговия характер, да покаже невидимото. Това, че разговорът се води между политика и „независим“ журналист, придава по-голямо доверие на образа на кандидата. Самите уводни визитки пък дават възможност на читателя да се настрои и да

приема по-нататъшните изказвания на интервюирания.

В „Бургас днес“ има много по-малко рекламни карета, в сравнение с „Черноморски фар“. СДС-център има едно каре през целия месец на кампанията, а в последния брой преди изборите се появяват и карета на останалите партии – БСП, СДС, Стойчо Кьосев и др.

В „Ек от седмицата“ съвсем логично присъства само рекламата на БСП. На кампанията на социалистите е посветен целия брой. Същото се случва и в „Бряг“. Там виждаме доста смел, дори революционен подход в рекламата – цяла синя страница с бяла абривиатура СДС.

В „Бизнес юг“ политически материали няма, нито визуална реклама. В „Нефтохимик“ е съвсем слабо застъпена – има само обръщение на независимия кандидат-съветник Иван Калев – независим и реклама на СДС-либерали и кандидат-кмета д-р Деян Стоянов – по веднъж.

Резултатите от местните избори дават превес на СДС. Общият брой избиратели според избирателните списъци е 166 605. Гласували са 134 560 души, от които

за Продан Проданов (СДС) - 56 502 и за Димитър Григоров (БСП) – 32 995 гласа. В общинския съвет местата са разпределени както следва: СДС – 32; БСП – 21; СДС- център – 4; БЗНС – Никола Петков – 3; Българска бизнес партия – 2; БЗНС – Единен – 1; Движение безпартийни за демокрация – 1; Иван Колев Калев.

Изводи:

- В предизборната кампания за местна власт през 1991-ва година предпочитанията са отдадени на вестникарската реклама, тъй като към този момент в Бургас има само местна преса, не и аудио-визуални медии. Поради липса на други видове медии, вестникът си остава най-ефикасно средство за отправяне на послания към аудиторията;

- До понятието „обективност” се приближава единствено общинският седмичник „Бургас днес”, в останалите вестници не всички кандидати са представени равностойно като брой публикации, брой рекламни карета и предоставена възможност за изява.

- Вестниците предоставят възможност за информиран избор, но само ако читателят се информира от всички тях взети заедно;

- Политическата реклама набляга повече на партията, на абревиатурата, не на личността на кандидата. Общинският съвет и кандидатите за общински съветници се negliжират – никъде не са представени детайлно, нито е обяснено защо е нужно да се гласува за тях;

- Използвани са почти всички видове политическа реклама – на името, на биографията, контрастната, проблемната. Липсва само рекламата тип „поддръжка”;

- Резултатите от изборите съответстват на кампанията – СДС има повече гласове и за кмет, и за общински съветници, тя е и партията, която присъства повече на страниците на вестниците, макар че тук се намесва и фактът, че СДС е нова, непозната партия, към която интересът през 1991-ва година логично е по-висок.

Литература:

1. Лисовский, С.Ф., „Политическая реклама”, М.: ИВЦ „Маркетинг”, 2000.
2. Директива 2010/13/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 10 март 2010 година за координирането на някои разпоредби, установени в закони, подзаконови и административни актове на държавите-членки, отнасящи се до предоставянето на аудиовизуални медийни услуги (Директива за аудиовизуалните медийни услуги).
3. Доклад по проект „Купените избори или смъртта на местната демокрация”, изготвен от Институт за развитие на публичната среда, с подкрепата на Тръста за гражданско общество в Централна и източна Европа, февруари 2010 г. <http://www.iped-bg.org/bg/projects.html>
4. „Самый короткий путь к власти: Сб. современных технологий проведения политических кампаний”. Таганрог, 1995.
5. Монова, Т. „Думите, които разделят. Политическият дискурс в печата”, издателство „Парадокс”, София, 2000 г.
6. Държавен архив – Бургас, справка за местни избори 1991-ва г.
7. Историческа справка – „Кметове на Бургас” (1878-2006), Международен търговски и културен център ГЕОПАН 2006, текст и дигитален архив. Автори: П. Димитрова, Ст. Пейков, 2006.
8. В-к „Черноморски фар” 1.09 – 15.10.1991 г.
9. В-к „Бургас днес” 1.09 – 15.10.1991 г.
10. В-к „Нефтохимик” 1.09 – 15.10.1991 г.
11. В-к „Бизнес юг” 1.09 – 15.10.1991 г.
12. В-к „Ек от седмицата” 1.09 – 15.10.1991 г.
13. В-к „Бряг” 1.09 – 15.10.1991 г.

**ЦЕНТЪР
ПО ИНФОРМАТИКА
И ТЕХНИЧЕСКИ НАУКИ**

WAVEFORMS, WAVES AND MATHEMATICAL MODELING OF RADAR SIGNAL FORMATION PROCESS

Andon Dimitrov Lazarov
Burgas Free University

ВЪЛНОВИ ФОРМИ, ВЪЛНИ И МАТЕМАТИЧЕСКО МОДЕЛИРАНЕ НА ПРОЦЕСА НА ФОРМИРАНЕ НА РАДАРНИ СИГНАЛИ

Андон Димитров Лазаров
Бургаски свободен университет

Abstract: In the present work theoretical description of waveforms, waves and mathematical model of radar signal formation is addressed. Based on the complex exponential function continuous and finite waveforms, waves and radar signals are analytically described and graphically illustrated. Radar imaging geometry is presented and analytical described.

Key words: radar waveforms, electromagnetic wave, radar signal modeling.

1. Introduction

Recently imaging radar technology attracts exceptional attention. Imaging radar is very important for many military and civilian applications including automatic target recognition (ATR) of non cooperative target [1-5], battlefields awareness [6], development as well as maintenance of low observable aircrafts and target characterization, planet imaging in radio astronomy [7, 12]. Compared with conventional radars, imaging radars improve detection and tracking performance, and exclusive target identification.

Imaging radars utilize range-Doppler principle to obtain and desired image of the object. The range resolution of the radar image is realized by the bandwidth of the transmitted radar signal, whereas the cross-range resolution is achieved from the gradient of the Doppler frequency spectrum generated by the relative displacement of the target with respect to the radar system of observation. It is a vast reason to deep the knowledge in principles of electromagnetic waveforms generation, wave propagation and radar signal formation. The main objectives of the paper:

1. Mathematical Models of Electromagnetic Continuous and Finite Waveforms and Microwaves.
2. Radar Signal Formation
3. Radar Imaging Geometry

The paper is organized as follows. In Section 2 mathematical models of electromagnetic continuous and finite waveforms and microwaves. In Section 3 radar signal formation is considered. In Section 4 radar imaging geometry is described. In Section 4 conclusions are made.

2. Waveforms and wave processes

a. Continuous waveform and waves

Continuous waveform

The waveforms are electrical oscillations called signals and generated by generators. The waveforms generate electromagnetic waves while propagating through material and immaterial environment. Both of them can be monochromatic (unmodulated) and wide bandwidth (modulated) waveforms. The waveforms can be divided into continuous waveforms and finite waveforms. While propagating continuous waveforms cause continuous waves whereas finite waveforms cause finite waves.

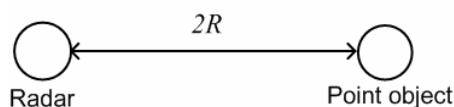

Fig.1

Consider radar generated waveforms and emitted electromagnetic waves to a point object placed at distance R , reflected electromagnetic waves to the radar (Fig.1). A mathematical model of a continuous waveform with identity amplitude is the complex exponential function

$$(1) \quad \dot{s}(t) = \exp(j\omega t) = \cos \omega t + j \sin \omega t$$

where $\text{Re}[\exp(j\omega t)] = \cos \omega t$; $\text{Im}[\exp(j\omega t)] = \sin \omega t$;

$\omega = \frac{2\pi c}{\lambda}$ is the angular frequency; $c = 3.10^8$ m/s denotes the speed of light; λ denotes the wavelength. The imaginary part of the waveform is presented in Fig. 2.

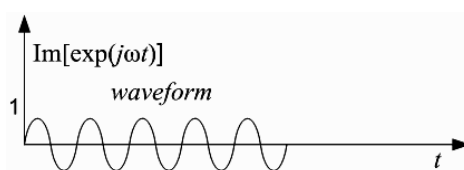

Fig. 2

Continuous wave

A mathematical model of a continuous wave with identity amplitude is the complex exponential function

$$(2) \quad \tilde{s}(t) = \exp(j\omega(t-t_R)) = \cos \omega(t-t_R) + j \sin \omega(t-t_R)$$

where $\text{Re}[\exp(j\omega(t-t_R))] = \cos(\omega(t-t_R))$; $\text{Im}[\exp(j\omega(t-t_R))] = \sin(\omega(t-t_R))$,

$t_R = \frac{R}{c}$ is the time delay of the wave front measured on the range direction R .

Substitute $\omega = \frac{2\pi c}{\lambda}$ in (2), then

$$(3) \quad s(t) = \exp(j(\omega t - kR)) = \cos(\omega t - kR) + j \sin(\omega t - kR),$$

where $k = \frac{2\pi}{\lambda}$ is the wave number.

In Fig. 3 an imaginary part of the continuous wave process as a function of the time measured in a particular range distance R is presented.

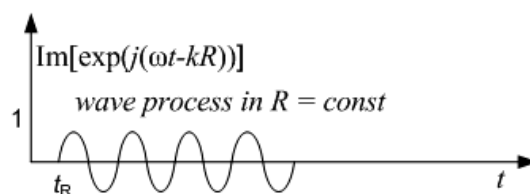

Fig. 3

The distribution of the wave on the range direction R in particular moments t_1 , t_2 and t_3 is presented in Fig. 4. The displacement of the wave front in moments t_1 , t_2 and t_3 can be observed.

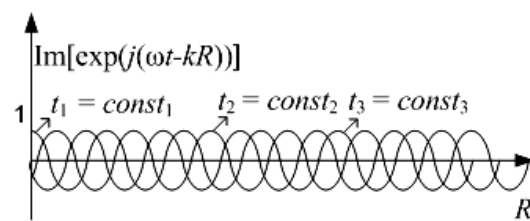

Fig. 4

b. Finite waveforms and waves

- Finite waveforms

Finite monochromatic waveform

Consider finite monochromatic waveform. The mathematical model of a single finite monochromatic waveform with unity amplitude is the complex exponential function

$$(4) \quad \dot{s}(t) = \text{rect} \frac{t}{T} \exp(j\omega t)$$

where

$$(5) \quad \text{rect} \frac{t}{T} = \begin{cases} 1, 0 \leq \frac{t}{T} < 1, \\ 0, \frac{t}{T} < 0 \\ 0, \frac{t}{T} \geq 1 \end{cases}$$

where T is the time duration of the finite monochromatic waveform.

Finite linier frequency modulated (LFM) waveform

Consider finite linier frequency modulated (LFM) waveform. The mathematical model of a single finite LFM waveform with unity amplitude is the complex exponential function

$$(6) \quad \dot{s}(t) = \text{rect} \frac{t}{T} \exp[j(\omega t + bt^2)]$$

where T is the time duration of the LFM waveform, b is the LFM rate.

$$(7) \quad \text{rect} \frac{t}{T} = \begin{cases} 1, 0 \leq \frac{t}{T} < 1, \\ 0, \frac{t}{T} < 0 \\ 0, \frac{t}{T} \geq 1 \end{cases} \quad \text{is the rectangular function.}$$

Denote

$$(8) \quad \text{Re}[\dot{s}(t)] = \text{rect} \frac{t}{T} \cos[j(\omega t + bt^2)], \text{ and } \text{Im}[\dot{s}(t)] = \text{rect} \frac{t}{T} \sin[j(\omega t + bt^2)].$$

c. Waveform train

Monochromatic waveform train

The mathematical model of a monochromatic waveform train with unity amplitude is the complex exponential function

$$(9) \quad \dot{s}(t) = \sum_t \text{rect} \frac{t}{T} \exp(j\omega t)$$

where $\tilde{t} = t \bmod T_p$ is the slow time, $t = \tilde{t} - pT_p$ is the fast time, T_p is the pulse repetition period, p is the number of the generated waveform (pulse).

LFM waveform train

The mathematical model of a finite LFM waveform train with unity amplitude is the complex exponential function

$$(10) \quad \dot{s}(t) = \sum_t \text{rect} \frac{t}{T} \exp[-j(\omega t + bt^2)]$$

where $\tilde{t} = t \bmod T_p$ is the slow time, $t = \tilde{t} - pT_p$ is the fast time, T_p is the pulse repetition period, p is the number of the generated waveform (pulse).
Denote

$$(11) \quad \text{Re}[\dot{s}(t)] = \sum_t \text{rect} \frac{t}{T} \cos[j(\omega t + bt^2)], \text{ and } \text{Im}[\dot{s}(t)] = \sum_t \text{rect} \frac{t}{T} \sin[j(\omega t + bt^2)]$$

In Fig. 5 the imaginary part of the finite LFM waveform train with unity amplitude is presented.

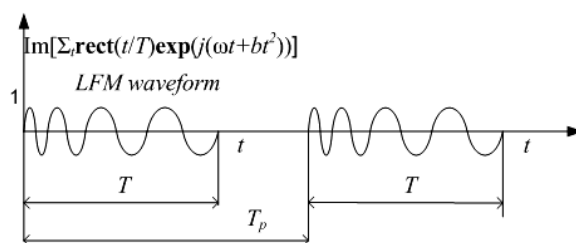

Fig. 5

d. Finite waves

Monochromatic wave

A mathematical model of a single finite monochromatic wave with unity amplitude is the complex exponential function

$$(12) \quad \dot{s}(t, R) = \text{rect} \frac{t-t_R}{T} \exp[j\omega(t-t_R)]$$

where

$$(13) \quad \text{rect} \frac{t-t_R}{T} = \begin{cases} 1, & 0 \leq \frac{t-t_R}{T} < 1, \\ 0, & \frac{t-t_R}{T} < 0 \\ 0, & \frac{t-t_R}{T} \geq 1 \end{cases}$$

Finite LFM wave

The mathematical model of a single finite LFM wave with unity amplitude is the complex exponential function

$$(14) \quad \dot{s}(t, R) = \text{rect} \frac{t-t_R}{T} \exp \left\{ j \left[\begin{matrix} \omega(t-t_R) + \\ + b(t-t_R)^2 \end{matrix} \right] \right\}$$

where

$$\text{rect} \frac{t-t_R}{T} = \begin{cases} 1, 0 \leq \frac{t-t_R}{T} < 1, \\ 0, \frac{t-t_R}{T} < 0 \\ 0, \frac{t-t_R}{T} \geq 1 \end{cases} \quad \text{is the rectangular function.}$$

e. Wave trains

Finite monochromatic wave train

The mathematical model of a finite monochromatic wave train with unity amplitude and time delay t_R is the finite complex exponential function

$$(15) \quad \tilde{s}(t, R) = \sum_t \text{rect} \frac{t-t_R}{T} \exp[j\omega(t-t_R)]$$

where $\tilde{t} = t \bmod T_p$ is the slow time, $t = \tilde{t} - pT_p$ is the fast time, T_p is the pulse repetition period, and p is the number of the emitted wave.

Finite LFM wave train

The mathematical model of a finite LFM wave train with unity amplitude and time delay t_R is the finite complex exponential function

$$(16) \quad \tilde{s}(t, R) = \sum_t \text{rect} \frac{t-t_R}{T} \exp \left\{ j \left[\begin{matrix} \omega(t-t_R) + \\ + b(t-t_R)^2 \end{matrix} \right] \right\}$$

where $\tilde{t} = t \bmod T_p$ is the slow time, $t = \tilde{t} - pT_p$ is the fast time, T_p is the pulse repetition period, and p is the number of the emitted wave.

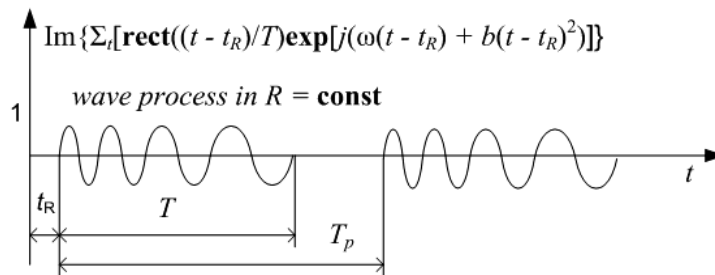

Fig. 6

The imaginary part of the finite LFM wave train with unity amplitude as a function of the time measured in a particular range distance R is presented in Fig. 6.

3. Signal formation models

a. Signal formation model with finite monochromatic waves

The radar emits electromagnetic wave trains to the object. The object is presented as an assembly of point scatterers placed on the reflecting object's surface. The radar receiver processes signals induced by waves reflected by object's point scatterers. The time delay from a particular point scatterer is proportional to $2R$, where R is the radar-object distance. If the object is moving through radar pattern the distance R is a function of slow time $\tilde{t} = t + pT_p$. In general case the displacement of the object in the fast time t is negligible, then R is a function of pT_p , i.e. $R(pT_p)$ or $R(p)$. The monochromatic finite signal from a particular ijk th point scatterer with intensity a_{ijk} can be written as

$$(17) \quad \tilde{s}_{ijk}(t) = \sum_p a_{ijk} \text{rect} \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} \exp \left\{ j \left[\omega(t - t_{ijk}(p)) \right] \right\}, \text{ where } t = \tilde{t} - pT_p.$$

The rectangular function is defined by the following expression

$$(18) \quad \text{rect} \frac{t - t_{ijk}}{T} = \begin{cases} 0, & \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} \leq 0 \\ 1, & 0 < \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} \leq 1, \\ 0, & \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} > 1 \end{cases}$$

where

$t_{ijk}(p) = \frac{2R_{ijk}(p)}{c}$ denotes the time delay of the propagation of the wave from the radar to the ijk th point scatterer of the object and back to the radar; $R_{ijk}(p)$ denotes the distance measured from the radar to the ijk th point scatterer of the object.

The model of a monochromatic finite signal from the object is a geometrical sum of signals from all point scatterers and can be written as

$$(19) \quad \tilde{s}(t) = \sum_p \sum_{ijk} a_{ijk} \text{rect} \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} \exp \left\{ j \left[\omega(t - t_{ijk}(p)) \right] \right\}, \text{ where } t = \tilde{t} - pT_p.$$

b. Signal formation model with finite LFM waves

The model of a LFM c finite signal from a particular ijk th point scatterer can be written as

$$(20) \quad \tilde{s}_{ijk}(t) = \sum_p a_{ijk} \text{rect} \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} \exp \left\{ j \left[\begin{array}{l} \omega(t - t_{ijk}(p)) + \\ + b(t - t_{ijk}(p))^2 \end{array} \right] \right\}, \text{ where } t = \tilde{t} - pT_p.$$

The model of a LFM finite signal from the object can be expressed as

$$(21) \quad \tilde{s}(t) = \sum_p \sum_{ijk} a_{ijk} \mathbf{rect} \frac{t - t_{ijk}(p)}{T} \exp \left\{ j \left[\omega(t - t_{ijk}(p)) + b(t - t_{ijk}(p))^2 \right] \right\}, \text{ where } t = \tilde{t} - pT_p.$$

4. Radar Imaging Geometry

The main geometrical characteristic is the distance from the radar to a particular point scatterer from the object space which can be defined by the following geometry. The radar scenario is depicted in 3-D coordinate system $0xyz$ (Fig. 7). The object, presented as an assembly of point scatterers is depicted in coordinate system $0'XYZ$.

The position of the radar is defined by distance vector \mathbf{R}_r . The current position of the ijk th point scatterer is defined by the following vector equation

$$(22) \quad \mathbf{R}_{ijk}(p) = \mathbf{R}_{r0}(p) + \mathbf{A}\mathbf{R}_{ijk}$$

where $\mathbf{R}_{r0}(p) = \mathbf{R}_r - \mathbf{R}_{00}(p)$ is the current vector distance from the radar to the origin of the coordinate system $0'XYZ$ of the object, $\mathbf{R}_{00}(p)$ is the current vector distance of from the origin of the coordinate system $0xyz$ to the origin of the coordinate system $0'XYZ$ of the object space.

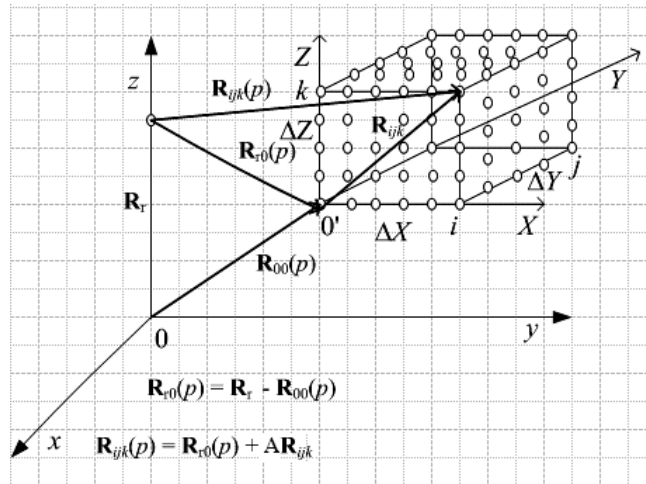

Fig. 7.

5. Conclusion

In the present work theoretical description of waveforms, waves and mathematical model of radar signal formation has been considered. Based on the complex exponential function continuous and finite waveforms, waves and radar signals have been analytically described and graphically illustrated. Radar imaging geometry has been presented and analytical described.

Acknowledgement

The work is supported by Project NATO CLG: ESP.EAP.CLG.983876, and Project ESA C1P-6051.

References

- [1] Novak, L. M. A comparison of 1-D and 2-D algorithms for radar target classification. In *Proceedings of the 1991 IEEE International Conference on Systems Engineering*, Fairborn, OH, Aug. 1-3, 1991, 6-12.
- [2] Menon, M. M., Boudreau, E. R., Kolodzy, P. J. An automatic ship classification system for ISAR imagery. *The MIT Lincoln Laboratory Journal*, 6, 2 (1993), 289-308.
- [3] Botha, E. C. Classification of aerospace targets using super resolution LSAR images. In *Proceedings of the 1994 IEEE South African Symposium on Communications and Signal Processing*, Stellenbosch, South Africa, Oct. 4, 1994, 138-145.
- [4] Fechner, T., Hantsche, R., and Tanger, R. Classification of objects in ISAR imagery using artificial neural networks. In *Proceedings of SPIE: Applications and Science of Artificial Neural Networks II*, Orlando, FL, Apr. 9-12, 1996, 339-345.
- [5] Musman, S., Ken; D., and Bachmann, C. Automatic recognition of ISAR ship images. *IEEE Transactions on Aerospace and Electronic Systems*, 32,4 (Oct. 1996), 1392-1404.
- [6] Fennel, M. T., and Wishner, R. P. Battlefield awareness via synergistic SAR and MTI exploitation. *IEEE Aerospace and Electronic Systems Magazine*, 13,2, (Feb. 1998), 39-45.
- [7] Boultsadakis, G., K. Skrapas, Panaiotis Frangos, Time – frequency analysis of radar signals, RTO / SET 080 Int. Sym. on ‘Target Identification and Recognition Using RF Systems, Oslo, Norway (2004).
- [8] Chen, V. C., S. Qian. Joint time-frequency transform for radar range-Doppler Imaging, *IEEE Transactions on Aerospace and Electronic Systems*, AES-34, 2, 1998, pp. 486-499.
- [9] Qian, S., V. C. Chen. ISAR motion compensation via adaptive joint time-frequency technique, *IEEE Transactions on Aerospace and Electronic Systems*, AES-34, 2, 1998, pp. 670-677.
- [10] Palmer, J., J. Homer, I.D. Longstaff, M. Martorella, B. Littleton. ISAR imaging using an emulated multistatic radar system, *IEEE, Transaction on AES*, vol. 41, 4, 2005, pp 1464-1471
- [11] S. W. Werness, Carrara, L. Joyce, and D. Franczak. “Moving target imaging algorithm for SAR data, *IEEE Transactions on Aerospace and Electronic Systems*, vol. AES-26, No 1, (1990) 57-67.
- [12] Martorella, M., F. Berizzi. Time windowing for highly focused ISAR image reconstruction. *IEEE Transaction on AES* vol. 41, 3, 2005, pp 992-1007.

GENERALIZED NET MODEL OF AN INTUITIONISTIC FUZZY EXPERT SYSTEM WITH FRAME-TYPE DATA BASES AND DIFFERENT FORMS OF HYPOTHESES ESTIMATIONS

Krassimir Atanassov

*Dept. of Bioinformatics and Mathematical Modelling,
Institute of Biophysics and Biomedical Engineering, Bulgarian Academy of Sciences*

Daniela Orozova

Burgas Free University

Evdokia Sotirova

Prof. Asen Zlatarov University

Abstract: Series of Generalized Net (GN) models were constructed to describe the way of functioning and the results of the work of different types of Expert Systems (ESs) from production or frame-type data bases. The present GN-model represents the functioning and the results of the work of an ES with frame-type data base with intuitionistic fuzzy evaluations of the frames and of the truth-values of the hypotheses.

Key words: Database, Expert system, Frame, Generalized net, Modelling, Intuitionistic fuzzy set, Evaluation

1. Introduction

Ten Generalized Net (GN, see [3]) models were described in series of papers, collected in book [6]. These GN-models describe the way of functioning and the results of the work of different types of Expert Systems (ESs, see, e.g., [1, 5, 11, 12]). Some types of these ESs are introduced for a first time as possible extensions of the ESs, which extensions can be described by the GNs and can obtain real applications.

The first four from the nine GN-models describe ordinary ESs; the fifth and seventh - ESs with priorities of their Database (DB) facts and Knowledge Base (KB) rules, so, the separate facts and/or rules can be changed at the time of the ES functioning. Sixth GN-model describes an ES containing not only facts but also metafacts that can be represented by rules. In the present form they are more useful and more quickly applicable. Eighth GN-model represents Intuitionistic Fuzzy ES (IFES see [2]; for the intuitionistic fuzziness see [7]). On its base the ninth GN-model is constructed so that it represents functioning of an ES working with temporal facts and answering to the temporal questions [4]. The tenth GN-model (see [8]) represents extension to the later ES. In [10] is described GN-model of ESs with Frame-Type Data Bases (FTDB). It is extended in [A] by adding intuitionistic fuzzy estimations of the frames.

The present paper is an expansion of the research from [9]. Now, we will discuss the possibility to evaluate the truth-values of the hypotheses by three estimations types: optimistic, average and pessimistic. Another interpretation of the intuitionistic fuzzy estimations will be given, different from the one in [9].

The frame is an aggregate of attributes and connected values that describes world's entities. The frame-systems are connected combinations of frames.

Every statement, represented by frame, enters in Frame-Type Data Base with rate of the coincidence, represented by intuitionistic fuzzy estimation $\langle \mu, \nu \rangle$ of real numbers from the set $[0,1] \times [0,1]$ and

$$0 \leq \mu + \nu \leq 1.$$

This estimation (one for the frame) can be determined by the values of the slots in the frame, if each slot has own intuitionistic fuzzy estimation.

The number $\pi = 1 - \mu - \nu$ corresponds to the degree of the frame uncertainty.

2. A GN-model

The GN-model of ES with FTDB is shown on Fig. 1.

Let Δ be the Frame-Type Data Base (FTDB) of a given ES. Each frame is an ordered set of slots and each slot is an ordered couple: $\langle A, V \rangle$, where A is an attribute and V is its value. In the present paper we will suppose that the value can be single value or method, rule or trigger that calculates this value. Here we will suppose that the intuitionistic fuzzy estimations of the frames will be calculated on the basis of the slot estimations, or, that they are determined in beginning by the users.

For clarity the places are marked by three different symbols: a, b and e such that:

- α -tokens ($\alpha_1, \alpha_2, \dots$) together with their descendants of all generations obtained after splitting will go to the a -places;
- β -tokens (β_1, β_2, \dots) will go to b -places;
- β_0 -token permanently stays in place b_3 with initial characteristic

$$x_0^{\beta_0} = \langle \Delta \rangle,$$

i.e., $x_0^{\beta_0}$ is a set of frames and j -th frame of Δ will have intuitionistic fuzzy estimation $\langle \mu_j, \nu_j \rangle$;

- γ -token will stays permanently in place e_1 .

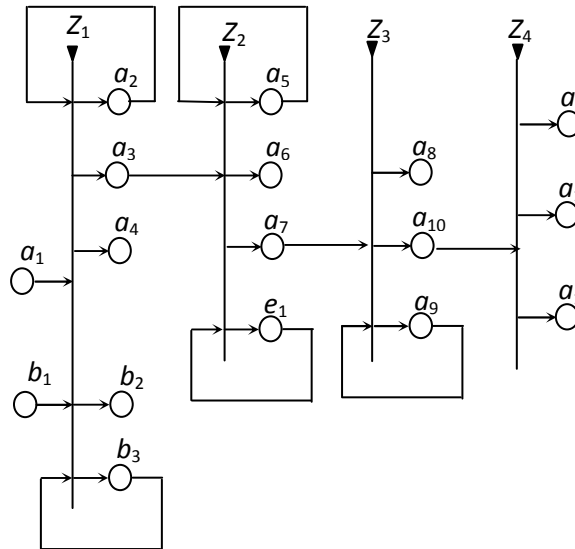

Fig. 1: GN-model of ESs with FTDB with evaluations of the frames

Let current α -token (α_p) enters place a_1 of the GN with an initial characteristic $x_0^{\alpha_p} = "H"$, where p is the current number of the α -token which enters place a_1 and H is a hypothesis (goal). Let $x_{cu}^{\alpha_i}$ denotes the current characteristic of the α_i -token.

The transitions of the GN are the following (see Fig. 1).

$$Z_1 = \langle \{a_1, a_2, b_1, b_3\}, \{a_2, a_3, a_4, b_2, b_3\}, r_1, \wedge(\vee(a_1, a_2), \vee(b_1, b_3)) \rangle,$$

where

$r_1 =$	a_2	a_3	a_4	b_2	b_3
a_1	r_{a_1, a_2}	r_{a_1, a_3}	r_{a_1, a_4}	<i>false</i>	<i>false</i>
a_2	r_{a_2, a_2}	r_{a_2, a_3}	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>false</i>
b_1	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>true</i>
b_3	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>false</i>	r_{b_3, b_2}	r_{b_3, b_3}

and

$r_{a_1, a_2} = r_{a_2, a_2} =$ “There are more than one frame with a slot having the searching attribute that is not used by the moment for the current token”,

$r_{a_1, a_3} = r_{a_2, a_3} =$ “There is a frame with a slot having the searching attribute”,

$r_{a_1, a_4} =$ “There is no frame with a slot having the searching attribute”,

$r_{b_3, b_2} =$ “There are no α -tokens for processing”,

$r_{b_3, b_3} = \neg r_{b_3, b_2}$.

The α -tokens can split to two tokens – the same token α and another α -token. The token in place a_3 obtains the characteristic

$x_1^\alpha =$ “number of the suitable frame (let it be j -th frame of Δ), its intuitionistic fuzzy evaluations $\langle \mu_j, \nu_j \rangle$ ” and the characteristic

$$“\neg ! x_0^\alpha, \langle 0, 1 \rangle”,$$

that symbolizes that the hypothesis is not valid, in place a_4 . The other α -token (if such exists) does not obtain any characteristic in place a_2 .

When there is β -token in place b_1 on the next time-step β -token obtains the characteristic

$$x_{cu}^{\beta_0} = \begin{cases} \left(x_{cu-1}^{\beta_0} - \left[x_0^{\beta_j} \right] \right) \cup \left\{ x_0^{\beta_j} \right\} & , \text{ if in the DB there is a frame with key } x_0^{\beta_j} \\ x_{cu-1}^{\beta_0} \cup \left\{ x_0^{\beta_j} \right\} & , \text{ otherwise} \end{cases}$$

where $[x_0^{\beta_j}]$ denotes the frame of Δ which has the same key as the frame $x_0^{\beta_j}$ and

$$x_0^{\beta_j} = \text{“frame, } \langle \mu_j, \nu_j \rangle \text{”}.$$

$$Z_2 = \langle \{a_3, a_5, e_1\}, \{a_5, a_6, a_7, e_1\}, r_2, \vee(a_3, a_5, e_1) \rangle,$$

where

$r_2 =$	a_5	a_6	a_7	e_1
a_3	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>true</i>
a_5	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>false</i>	<i>true</i>
e_1	r_{e_1, a_5}	r_{e_1, a_6}	r_{e_1, a_7}	<i>true</i>

and

r_{e_1, a_5} = “The slot value (method, rule or trigger) of the current frame must be calculated by a procedure”,

r_{e_1, a_6} = “The frame values are not satisfactory”,

r_{e_1, a_7} = “The frame values are satisfactory”.

The characteristic of the γ -token from place e_1 contains two threshold values for the μ_j (M_{min} and M_{max}) and two threshold values for the ν_j (N_{min} and N_{max}).

If $\mu_j > M_{max} \ \& \ \nu_j < N_{min}$,
then the α -token enter in place a_7 without a new characteristic.

If $\mu_j < M_{min} \ \& \ \nu_j > N_{max}$,
then the α -token enter in place a_6 and if there is only one α -token in the net, then it obtains the characteristic “ $\neg ! x_0^\alpha, \langle \mu_j, \nu_j \rangle$ ”.

If there are more than one α -token in the net, then the present one leaves the net without any characteristic.

In the rest case the current α -token enters place a_5 and obtains the characteristic “new frame value, obtained by the determined method, rule or trigger”.

$$Z_3 = \langle \{a_7, a_9\}, \{a_8, a_9\}, r_3, \vee(a_7, a_9) \rangle,$$

where

$r_3 =$	a_8	a_9	a_{10}
a_7	r_{a_7, a_8}	r_{a_7, a_9}	<i>false</i>
a_9	<i>false</i>	r_{a_9, a_9}	$r_{a_9, a_{10}}$

and

r_{a_7, a_8} = “There are no other α -tokens in the GN outside place a_7 ”,

$r_{a_9, a_{10}}$ = “There are no other α -tokens in the GN outside place a_9 ”,

$r_{a_7, a_9} = \neg r_{a_7, a_8}$,

$r_{a_9, a_9} = \neg r_{a_9, a_{10}}$.

The current α -token enters place a_9 where eventually there are other α -tokens. All they will merge in this place and the current token will obtain as a characteristic “<list of used frames, list of their intuitionistic fuzzy estimations>”.

The token does not obtain any characteristic in places a_8 and a_{10} .

$$Z_4 = \langle \{a_{10}\}, \{a_{11}, a_{12}, a_{13}\}, r_4, \vee(a_{10}) \rangle,$$

$$r_4 = \frac{\quad}{a_{10}} \left| \begin{array}{ccc} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ r_{10,11} & r_{10,12} & r_{10,13} \end{array} \right.$$

and

$r_{10,11}$ = “an optimistic evaluation is necessary”,

$r_{10,12}$ = “an average evaluation is necessary”,

$r_{10,13}$ = “a pessimistic evaluation is necessary”.

Let the list of the intuitionistic fuzzy estimations from the last α -token characteristic be

$$\langle \mu_1, \nu_1 \rangle, \langle \mu_2, \nu_2 \rangle, \dots, \langle \mu_s, \nu_s \rangle,$$

where s is the number of the used frames, collected in the last α -token characteristic. Then the α -token obtains in place a_{11} the characteristic

$$\text{“! } x_0^\alpha, \left\langle \max_{1 \leq i \leq s} \mu_i, \min_{1 \leq i \leq s} \nu_i \right\rangle \text{”},$$

in place a_{12} the characteristic

$$\text{“! } x_0^\alpha, \left\langle \frac{1}{s} \sum_{i=1}^s \mu_i, \frac{1}{s} \sum_{i=1}^s \nu_i \right\rangle \text{”},$$

and in place a_{13} the characteristic

$$\text{“! } x_0^\alpha, \left\langle \min_{1 \leq i \leq s} \mu_i, \max_{1 \leq i \leq s} \nu_i \right\rangle \text{”}.$$

3. Conclusion

The described GN is a model of special class of ES, using intuitionistic fuzzy evaluations. In the present paper there are some restrictions on the form of the frames, but in the next authors' research a GN-model of an ES with FTDB without the limitations will be described. Some extensions of the form of the ES with FTDB will be discussed also.

In the future, the presented GN can be worked out in detail, using hierarchical operators which replace a given transition or a place by a complete GN that has the same, but detailed behaviour. The presence of the temporal intuitionistic fuzzy evaluations [4] in the characteristics of the tokens enables various analysis and statistical techniques to be applied to the process of working. The purpose of such analysis would be to generate ideas for improving and optimizing the process.

References

- [1] Alty, J., M. Coombs, Expert Systems. NCC, 1984.
- [2] Atanassov K., Remark on a temporal intuitionistic fuzzy logic. Second Scientific Session of the "Mathematical Foundation Artificial Intelligence" Seminar, Sofia, March 30, 1990, Preprint IM-MFAIS-1-90, Sofia, 1990, 1-5.
- [3] Atanassov, K. Generalized Nets. World Scientific, Singapore, New Jersey, London, 1991.
- [4] Atanassov K., Temporal intuitionistic fuzzy sets. Comptes Rendus de l'Academie Bulgare des Sciences, Tome 44, 1991, No. 7, 5-7.
- [5] Atanassov K., Remark on intuitionistic fuzzy expert systems, BUSEFAL, Vol. 59, 1994, 71-76.
- [6] Atanassov, K. Generalized Nets in Artificial Intelligence. Vol. 1: Generalized nets and Expert Systems. "Prof. M. Drinov" Academic Publishing House, Sofia, 1998.
- [7] Atanassov K., Intuitionistic Fuzzy Sets, Springer Physica-Verlag, Berlin, 1999.
- [8] Atanassov, K., P. Chountas, B. Kolev, E. Sotirova, Generalized Net Model of an Expert System with Temporal Components, Advanced Studies in Contemporary Mathematics, Vol 12, No 2, April 2006, 255-289.
- [9] Atanassov, K., D. Peneva, V. Tasseva, E. Sotirova, D. Orozova. Generalized net model of an expert system with frame-type data bases with intuitionistic fuzzy estimations. First Int. workshop on Intuitionistic Fuzzy Sets, Generalized Nets and Knowledge Engineering, London, 6-7 Sept. 2006, 111-116.
- [10] Atanassov, K., E. Sotirova, D. Orozova, Generalized Net Model of Expert Systems with Frame-Type Data Base, Jangjeon Mathematical Society, Vol. 9, No. 1, 2006, 91-101.
- [11] Buckley, J., W. Siler, D. Tucker. Fuzzy expert systems. Fuzzy Sets and Systems, Vol. 20, 1986, No 1, 87-96.
- [12] Payne E., R. McArthur. Developing Expert Systems. New York, John Wiley & Sons, 1990.

**НЕОБХОДИМОСТ И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕКОЛОГИЧНО
ОБУЧЕНИЕ НА ВОДАЧИТЕ НА МПС**

доц. д-р инж. Николина Белчева Драгнева
Бургаски свободен университет

**NECESSITY AND ORGANIZATION OF ECOLOGICAL TRAINING
FOR MOTOR VEHICLES DRIVERS**

Nikolina Belcheva Dragneva
Burgas Free University

Abstract: *Ecological driving is a way of operation, which reduces the fuel consumption greenhouse gases emissions and the accidents. Ecological driving in the style suitable for the contemporary engine technologies: intelligent, smooth and safe driving, techniques that lead to saving fuel by 5-10% average. Eco-driving is turning into priority for most of the European countries, as well as for the European Commission, when the energy efficiency, climate protection issues, as well as the road safety programme are placed to the fore.*

Key words: *eco training.*

Заедно с енергетиката и промишлеността, транспортът е един от основните замърсители на околната среда и главно на въздуха. Интензивният автомобилен транспорт значително допринася за замърсяването на въздуха, както и за шумовото натоварване на жизнената среда. Основните замърсители на въздуха са предмет на редица международни актове, като една от най-трудните задачи на международната политика в областта на опазване на околната среда е борбата с глобалното затопляне и промените в климата на планетата, в резултат на увеличаващия се обем вредни емисии в атмосферата, в които транспортният сектор заема немалък дял. Затова и ЕС започна все повече да концентрира усилията си и върху въвеждането на норми както за производството на нови транспортни средства, така и за тези в експлоатация с цел да намали изпускането на вредни емисии в атмосферата, както и приемането на гранични стойности за емисията на газовете, причиняващи парников ефект.

Транспортният сектор е основен източник на екологичен натиск и чрез консумацията на енергия. Ръстът в потреблението на енергия в транспортния сектор нараства доста по-бързо, отколкото в другите категории на енергийното потребление - със среден годишен ръст от около 1.9% в периода между 1994-2004 г. Като общото енергийно потребление на транспорта (частно и публично ползване) е почти 31% от общото потребление на енергия в ЕС.

Пътният транспорт е един от основните замърсители и генерира около една пета от вредните емисии в ЕС. Между 1990-2004 г. емисиите на CO₂ от пътен транспорт са нараснали с 26%. На него се дължат 84% от емисиите на CO₂, причинени от целия транспортен сектор.

Един от начините за справяне с този проблем е да се стимулира употребата на био-горива. Био-горивата са възобновяеми горива, които могат да намалят зависимостта на превозните средства. Това може да стане и чрез данъчни стимули, които да направят био-горивата по-евтини или като се прилагат по-високи данъци за замърсяващите превозни средства, както и убеждаване на гражданите на Общността в ползата от използване на алтернативни по-екологични средства за транспорт.

Утвърждаването на политика от строги мерки за намаляване на вредните и от транспорта, включително и задължителните ограничения за емисиите от CO₂ от нови превозни средства е една от основните цели, затегнали в стратегията на ЕС за емисиите на CO₂ от лекотоварни автомобили. Според нея среднестатистическият автомобил от новия автомобилен парк трябва да постигне емисии на CO₂ от 140 гр. CO₂/км до 2008-2009 г. и 120 гр. CO₂/км. до 2012 г., като ще бъдат изследвани и възможности за по-нататъшни намаления, след 2012 г.

Според официални данни на НСИ общият обем на емисиите вредни вещества в атмосферата в България през 2005 г. е почти 54,7 млн. тона, от които най-голям дял заемат емисиите на въглероден двуокис (над 51,6 млн. тона за 2005 г. или 94,5% от общо всички вредни емисии).

Вредните емисии от транспортния сектор в страната през 2005 г. са се увеличили с 11,9% на годишна база (спрямо 2004 г.), а спрямо 2001 г. увеличението им е 26,7%.

През 2001 г., в Европа започват да се правят усилия с цел да се ускори внедряването на стила на еко-шофиране. До тогава е имало доста изолирани национални инициативи в Холандия, в Германия, Финландия и Швейцария. Междувременно еко-шофирането се превръща в приоритет за повечето европейски страни, както и за Европейската комисия, защото въпросите на енергийната ефективност, опазването на климата, както и програмите за пътна безопасност са поставени на преден план.

Екологично шофиране е начин на управление, което намалява разхода на гориво, емисиите на парникови газове и трудовите злополуки. Екологично шофиране е шофиране в стил, подходящ за съвременните технологии на двигателя: умно, безпроблемно и безопасно шофиране, техники, които водят до икономия на гориво средно с 5-10%.

Екологично шофиране предлага ползи за водачите на леки автомобили, ванове, камиони и автобуси: спестяване на разходи и по-малко произшествия, както и намаляване на емисиите и нивата на шума. Шума на двигател работещ на 4000 об./мин е равен на шума от работата на двигателите на 32 автомобила при 2000 об./мин. Той е един от основните проблеми на трафика в градските райони.

Няколко европейски държави са изпълнили успешно програми за екологично управление.

Проектът „RECODRIVE” е обучение на мениджъри и водачи да прилагат нови решения за спестяване на енергия при управление на превозни средства. Целта на проекта е да разработи модел RECODRIVE за устойчиво и систематично използване на такива мерки. Проектът води до практически семинари, в които участват водачи запознати с цялостни мерки, необходими за постигане на по-нисък разход на гориво и устойчиво управление на подвижния състав. Специално внимание е отделено на тестването на насърчителните мерки, които ще осигурят дългосрочна перспектива с постигане на оптимален резултат. Събраните примери за добри практики ще помогнат на широк кръг от заинтересовани експерти и потенциалните потребители.

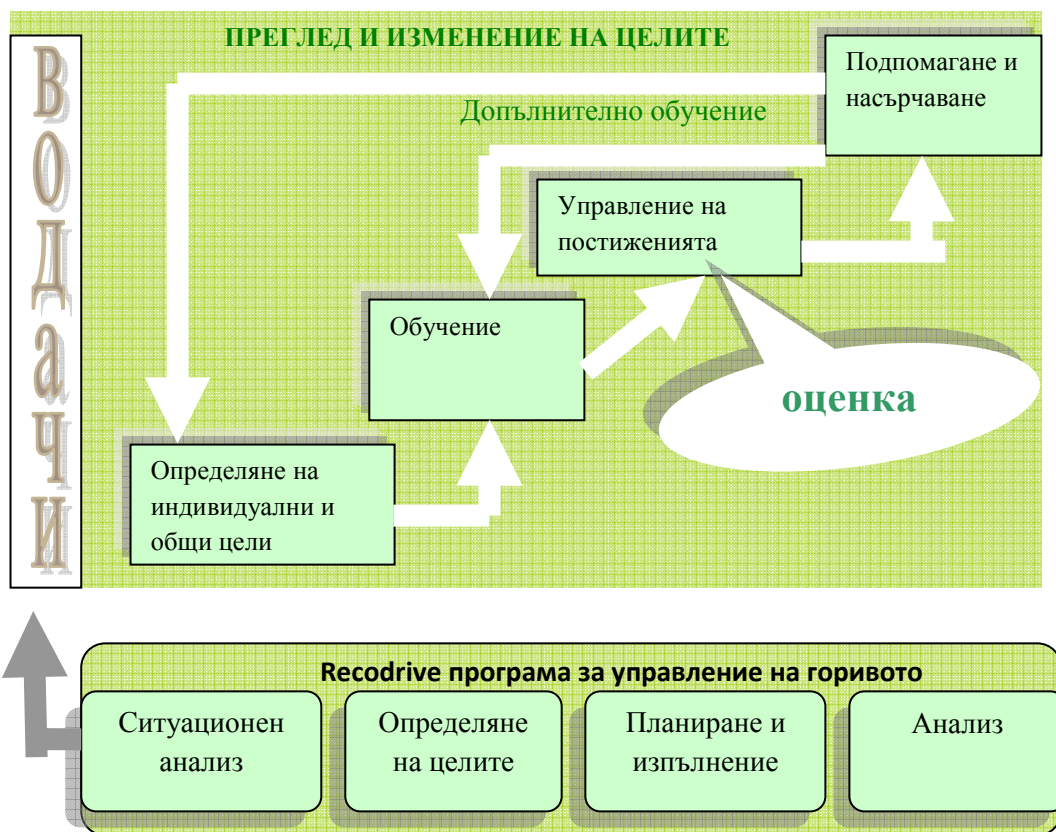
Проектът има за цел да доведе до:

- * намаляване на разхода на гориво с около 10%;
- * намаляване на емисиите на CO₂ с около 10%;
- * намаляване на разходи (основно гориво).

Един от най-важните аспекти на RECODRIVE е прилагането на мерки за икономия на гориво и програми за подпомагане и насърчаване в редица транспортни компании, работещи в тази насока. Успешното изпълнение и постигане на ефективност е движещата сила, необходима за по-нататъшно разпространение на RECODRIVE инициативата в повече авто-паркове. Чрез доказано по-нисък разход на гориво в авто-парковете на участниците, по-нататъшното прилагане на тези мерки в транспортния сектор може да доведе до значително по-ниски емисии на **CO2** от пътният транспорт. За транспортните компании намаляването на разхода на гориво води до по-ниски финансови разходи за гориво и оттам до по-висока конкурентоспособност. Ето защо в RECODRIVE се включват такива компании като демонстратори, за да изпробват мерки за:

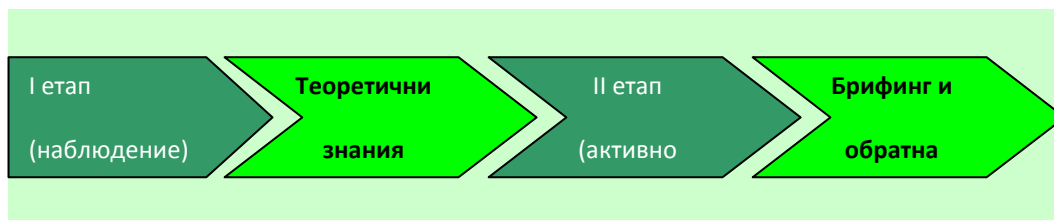
- ✪ Намаляване разхода на гориво;
- ✪ Удължаване експлоатацията на автомобила;
- ✪ Намаляване на оперативните разходи;

Като крайната мярка е подпомагане и насърчаване усилията и приноса на служителите, и особено на водачите, считани за „ключ“ към успеха. Основните етапи, които следва да се преминат, са посочени на фиг. 1.

Фиг. 1. Основни етапи на програмата

Специално внимание трябва да се обърне на обучението на водачите, защото те имат най-голямо влияние върху разхода на гориво. Дори и най-добрите от тях могат да подобрят уменията си и намалят разхода на гориво. Програмата за обучение на водачите може да бъде създадена по следния начин:

Фиг. 2. Етапи на обучението на водачите

- ✧ Първи етап – водачът шофира както обикновено по предварително определен маршрут с инструктор който наблюдава стила му на шофиране. Отчитат се разхода на гориво, пробега и изминалото време.
- ✧ Теоретични занятия – за принципите на еко-управлението.
- ✧ Втори етап – водачът шофира по същия маршрут, но прилага придобитите нови умения. Инструкторът дава указания на водача по време на шофирането. Отчитат се отново разхода на гориво, пробега и изминалото време.
- ✧ Брифинг и обратна връзка след втория етап постигнатите резултати се анализират, за да се оценят уменията, придобити от всеки водач.

Резултати получени от опит направен в Лайпциг през 2006 г. –
един ден двама водачи по два опита (общо 46 кръга).

Място: Полигон

Превозно средство: VW Passat 2,0 TDI 4 MOTION, 103 кВт, произведен 2005 г.,
пробег: 132 000 km

Трасе: дължина 3,7 km

Среден разход на гориво – 31,8 % намаление

Общо емисии CO₂-31,3 % намаление

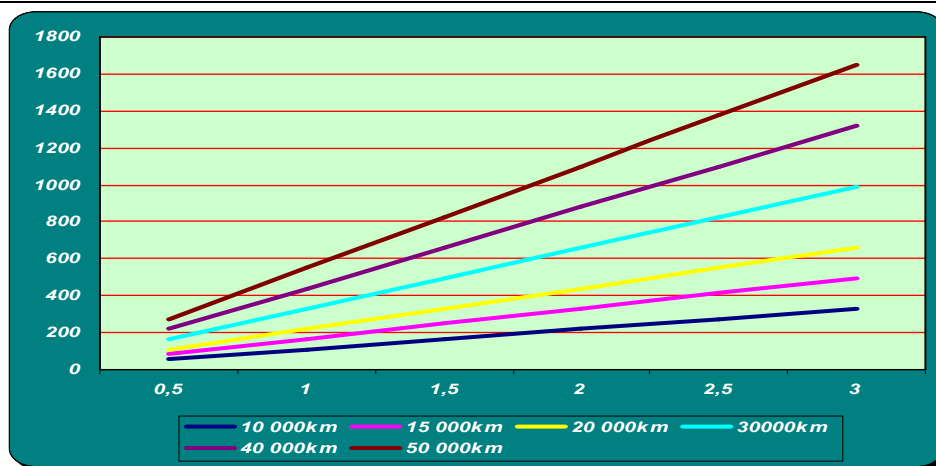
Средни обороти на двигателя – 27,3 % намаление

Средна скорост – 4,9 % намаление

В табл.1 и фиг. 3 са дадени финансовите резултати от екологично шофиране на база намаление на средният разход на гориво и пробега за година. Калкулацията е направена при цена на горивото 1,10 € за литър.

Табл. 1. Финансов ефект от обучението за екологично шофиране

ПРОБЕГ ЗА ГОДИНА	НАМАЛЕНИЕ НА СРЕДНИЯ РАЗХОД НА ГОРИВО ОТ X L/100 КМ					
	0,5	1,0	1,5	2,0	2,5	3,0
10 000 km	55€	110€	165€	220€	275€	330€
15 000 km	83€	165€	248€	330€	413€	495€
20 000 km	110€	220€	330€	440€	550€	660€
30000 km	165€	330€	495€	660€	825€	990€
40 000 km	220€	440€	660€	880€	1100€	1320€
50 000 km	275€	550€	825€	1100€	1375€	1650€

Фиг. 3. Финансов ефект от екологичното шофиране

- Положителни ефекти от екологичния стил на шофиране са:
- ★ Намаляване разхода на гориво = намаляване на преките разходи;
 - ★ По-ниска цена поддръжка на автомобила;
 - ★ Същата или по-висока средна скорост;
 - ★ По-рядко безсмислено ускоряване и намаляване на скоростта;
 - ★ Минимални загуби на време и пари за ремонт на автомобила след аварии;
 - ★ Един мотивиран и предвидим стил на шофиране;
 - ★ По-малко стрес и агресивност по време на шофиране;
 - ★ Принос в опазване на околна среда.
- Какви са европейските практики:
- ★ Дружество Saipon в Швейцария обучили в стил еко шофиране 350 шофьори на автомобили в VSZ Veltheim. След обучението се установило намалено потребление гориво с 6,1% ; изминатите километри се увеличили с 22%; а допуснатите произшествия намалели с 35%;
 - ★ обучение в еко шофиране в немската компания WASSERWERKE извършва намаляване разхода на гориво на повече от 6%, а аварияте и свързаните с тях разходи били намалени повече от 25%;
 - ★ проведено еко обучение в австрийската автобусна компания NIG GBus намалява потреблението на гориво от 5% в началото до 7% през 2001 година.

- ✪ В Холандия от десет години програмата за еко шофиране дава резултати най-вече в намаляване на разходите с около 10 евро на тон превозен товар и намаляване на емисиите от CO₂. Над 90% от Холандски инструктори и председатели на изпитните комисии са били обучени в еко шофиране за две години. Еко шофирането вече е част от теоретичните изпити за инструктори, изпитващи и кандидатите за шофьори. Освен това Холандското правителство планира да интегрира елементите за еко шофиране в практическите изпити в рамките на следващите години.
- ✪ В Германия, пълното интегриране на еко шофиране в обучението на нови водача е в изпълнение. Изпитващи, инструктори и нови водачите са подготвени и изпитани в еко шофиране.
- ✪ В Швейцария и Финландия еко шофирането е модул от втората фаза на подготовката на новите водачи.
- ✪ Властите в Испания са разработили учебни материали и са убедили заинтересованите страни да интегрират еко шофиране в подготовката на изпитващи, инструктори и нови водачи.

Икономически най-ефикасният начин за утвърждаване на екологичния стил на шофирането е пълната му интеграция в областта на обучението на начинаещите водачи. Затова всички учебни програми трябва да следват тази стратегия. Еко-шофирането трябва да се превърне в стандарт при обучението, стил на шофиране, преподаван във учебните форми за обучение на нови водачи. Важно е да се убедят всички организации, свързани с това, участващите училища, включително и институции и министерства, които отговарят за подготовката, изпитите и контрола на водачите.

За постигането на тази цел Европа препоръчва следните стратегии:

- ✪ Усилията да се насочат към инструктори и изпитващи.

Счита се, че те могат да бъдат убедени по-лесно, ако вече имате група, която може да покаже на другите как тя работи и какви резултати е постигнала. Тази група ще създаде мрежа, която ще подкрепи развитието на еко-шофиране. Съвместни обучения за инструктори и изпитващи ще мотивира инструкторите защото те знаят, че новия стил на шофиране на техните курсисти ще бъде оценяван благоприятно от изпитващите.

- ✪ Да се предоставят на инструкторите добри учебни материали за обучение, добри образователни програми, което ще спомогне да се ангажират повече инструктори със еко-шофиране, а това е гаранция за качеството.
- ✪ Да се подкрепя разработването на наръчници за преподавателите как да обучават своите курсисти в еко шофиране.
- ✪ Да се интегрира еко-шофирането в правната рамка на всяка страна.

Литература:

1. <http://www.ecodrive.org>
2. <http://www.eco-drive.ch>
3. <http://www.neues-fahren.de>
4. <http://www.spitspar.at>
5. <http://www.hetnieuwerijden.nl>
6. <http://www.ecodriveng.com>
7. Рихтел В., Съвети на опитния водач С., 1980

РАЗВИТИЕ НА ИНДУКЦИОННО НАГРЯВАНЕ НА ФЛУИДИ

ст. ас. Даниела Марева
Бургаски свободен университет

DEVELOPMENT OF INDUCTION HEATING OF FLUIDS

Daniela Mareva
Burgas Free University

Abstract: Generally, an induction heating is a contactless method of generating the heat in a magnetically conductive work piece assembly by inducing eddy current losses in the work piece from an extend high-frequency alternating magnetic field, which is composed of the high-frequency inverters using gate controlled power switching devices MOS or IGBT modules. This is a convenient induction heating category in electrical heat processing because of its ready-availability, precision temperature rise, flexibility, cleanliness, speed of response, safety, compactness in size, and ease of control. Technologies proposed by the authors have attracted special interest in the fields of industrial, medical, chemical and consumer heat energy processing utilizations in the pipeline systems.

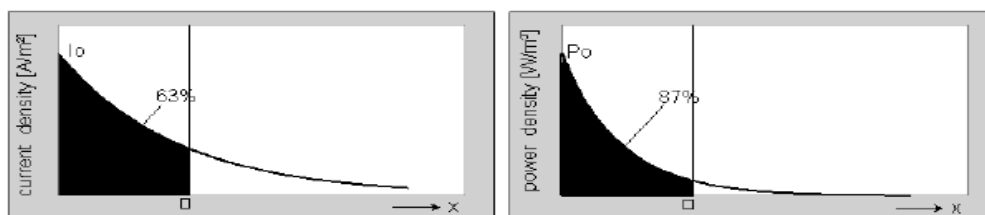
Keywords: resonant inverter, heating fluids.

1. Общи понятия /физически основи/ за индукционното нагряване

Електромагнитното индукционно нагряване е технология на основата на индукцията на електропроводимите материали (метали). Индукционното нагряване се използва често в много термични процеси, като топене и нагряване на метали. При него обикновено се загрева целия обем на нагрявания метал. Също така позволява да се нагрява локално място.

Принципите на индукционното нагряване са основно базирани на два добре познати физически феномена: електромагнитна индукция и ефект на Джаул.

Обща характеристика на променлив ток е, че при протичането му по проводника той се разпределя по външната страна на проводника – така наречения Скин ефект. Този ефект се характеризира с дълбочина на проникване δ , която се дефинира като дебелина на слоя, измерен отвън навътре, където се използва 87% от мощността [7].

Фиг. 1. Дълбочина на проникване на тока

Формулата за дълбочината на проникване се получава от равенството на Максвел. За цилиндричен товар с диаметър, който е много по-голям от δ формулата е:

$$(1) \quad \delta = \sqrt{\frac{\rho}{\pi \cdot \mu \cdot f}} \quad [m]$$

Където: ρ – специфична проводимост [$\Omega \cdot m$];
 μ – магнитна проводимост [H/m] ($\mu = \mu_0 \cdot \mu_r$);
 f – честота [Hz];

Дълбочината на проникване зависи обратно пропорционално от работната честота.

Феромагнитните материали имат много по-голяма относителна магнитна проницаемост μ_r . Тогава тези материали притежават много по-изразен Скин ефект (δ става малко). Магнитната проницаемост на феромагнитните материали много по-силно зависи от съставките в материала и от условията (температура, интензивност на магнитното поле и насищане). Над температурата на Кюри магнитната проницаемост изведнъж спада и достига $\mu_r = 1$ и бързо нараства дълбочината на проникване.

Вихровите токове, които се индуцират в материала са много по-големи от външната страна и намаляват близо до центъра. В такъв случай топлината се разпространява по-добре от външната страна.

Товарът на индукционно нагряваните инсталации се нагрява, защото в него се индуцират вихрови токове, в резултат на ефекта на Джаул.

$$(2) \quad P = R \cdot I^2$$

В общия случай връзката между необходимата мощност и нагряваемото количество флуид (вода) е:

$$(3) \quad P = \pi \cdot d \cdot h \cdot H^2 \cdot \sqrt{\pi \cdot \rho \cdot f \cdot \mu_r \cdot \mu_0} \cdot C \cdot F$$

Където: d – диаметър на цилиндъра [m];
 h – височина на цилиндъра [m];
 H – интензитет на магнитното поле [A/m];
 ρ – специфично съпротивление [$\Omega \cdot m$];
 μ_0 [H/m] – магнитна проницаемост във вакуум;
 μ_r – относителна магнитна проницаемост [H/m];
 f – честота [Hz];
 C – фактор на копиране (връзка);
 F – фактор на прехвърляне на мощност.

Резултатите дават възможност да се направи следното заключение – мощността ще нараства с нарастването на интензивността на магнитното поле H , което означава нарастване на броя на навивките на индуктора. С нарастване на честотата относително малко нараства мощността. Загубите в захранването нарастват и дълбочината на проникване става по-малка. Характеристиките на материала, който се нагрява играят много важна роля (ρ и особено μ_r). За феромагнитни материали се добавя и резкия спад на мощността, когато се достигне температура на Кюри ($\mu_r = 1$ ако $T > T_{\text{CURIE}}$).

Свойствата на индукционно нагряване на основата на Скин ефекта позволяват получаване на мощност с висока плътност. Хистерезисните загуби в работния материал се получават на базата на високочестотни редуващи се магнитни полета.

Самото нагряване зависи както от различните геометрични размери, така и от формата на индуктора /тръба, тръбна плоскост, спирала и други/.

Най-опростения начин за обяснение на индукционното нагряване е чрез използване на тръба с проста цилиндрична геометрия. Изборът на тръбата става в зави-

симост от ефективността на нагряването и от честотата на захранването на преобразувателя.

$$(4) \quad E_c = N \frac{d\Phi}{dt} \quad [V]$$

Фиг. 2. Опростена заместваща схема на индуктор

Където: E – индуктивна ел. магнитна сила [V];
N – брой навивки на bobина;
Φ – поток [Wb];
t – време [s].

$$I_w = NI_c \quad [A]$$

Обяснение на физическия процес нагряване-представява най-общо добавяне на кинетична енергия към всички молекули и извеждането им от състояние на покой в състояние на трептене. Енергията от инвертора се провежда чрез индуктора към металния цилиндър и получената върху му топлина преминава към водата.

Индукционното нагряване на флуиди при захранване с висока честота е намерило приложение при: индукционно нагряване на флуиди в химическата индустрия и битово приложение [3 и 4], получаване на свръхнагрятата пара (генератори за ниско и високотемпературна пара), нагряване на различни видове газове, индукционни катализатори за гориво на дизелови двигатели [2], при добиване на нефт и транспортиране на нефтени продукти, индукционното нагряване на вода може да се използва при индукционен нагряващ бойлер за баня или отопление на жилище и други.

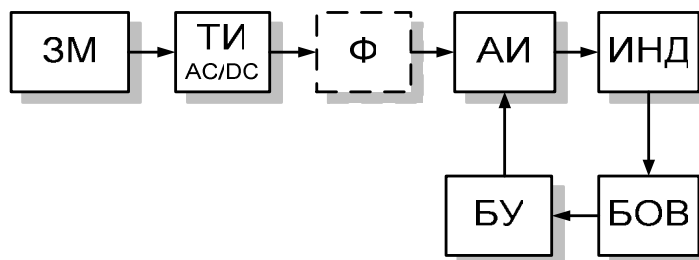
През последните години нараства използването на индукционното нагряване на флуиди, поради редица преимущества пред традиционните /конвенционални/ методи за нагряване състоящи се в:

- ❖ Разпространението на топлината в метала, който се нагрява от индукцията става много по-бързо (с по-голяма стръмност) отколкото при конвенционалните, което съществено намалява времето за нагряване.
- ❖ Нагряващата повърхност е много голяма, което води до хомогенно нагряване в целия обем на флуида.
- ❖ Температурният обхват на регулиране на нагрявания флуид в тръбопровода е много широк.
- ❖ Поради високата плътност на мощността индукционните инсталации са компактни по размери.
- ❖ Не образува котлен камък, което увеличава жизнения цикъл на цялата инсталация.
- ❖ Има възможност да работи във вакуум или във всякакви среди.

Индукционното нагряване на флуиди има и недостатъци:

- Усложнена механика на ексценджера/топлообменик/.
- Възможност от електромагнитно замърсяване, както на захранващата мрежа, така и близкото пространство.

2. Блоквата схема на източник за индукционно нагряване на вода се състои от токоизправител (AC/DC), инвертор (DC/AC) и блок за управление.

Фиг. 3. Блокова схема на устройството

Захранващата мрежа (ЗМ) може да бъде еднофазна или трифазна. За битови нужди при консумирани мощности до 10kVA обикновено се използва еднофазна мрежа. Токоизправителят (ТИ) е безтрансформаторен, реализиран по схема “Грец”. Филтърът (Ф) намалява пулсациите на изправеното напрежение в зависимост от потребностите на товара.

Основни блокове в системата за индукционно нагряване на флуиди са автономния инвертор (АИ) и индуктора (Инд).

Важно е търсенето на оптимално съгласуване на преобразувател-товара (индуктор).

3. Индуктора, като товар на автономния инвертор

Той се състои от индукционна бобина и нагряващ елемент. Сърцевината, която се нагрява може да е с различна форма според приложението и вида на самото нагряване: нагряване на цялото тяло; повърхностно нагряване; локално нагряване; нагряване на сърцевина във флуид. Зависи и от химическите и физическите характеристики на материала който се нагрява.

Най-често използваните индуктори представляват медна навита тръбичка. Най-простите конфигурации съдържат една или повече навивки, които обвиват материала, който ще се нагрява. В зависимост от приложението му индуктора може да има различна форма и размери. Обикновено индуктора се прави от мед, като се контролират само електрическите загуби.

Много е важна конструкцията на индуктора. Трябва много внимателно да се имат предвид следващите съображения:

- за индуктор се използва материал с малко съпротивление, обикновено се използва електролитна мед;
- използва се индуктор с малко разстояние между навивките;
- осъществява се добра връзка между индуктора и товара (ограничава се въздушната междина, индуктора се прави достатъчно дълъг).

Индукционното нагряване е ефективен безконтактен метод за произвеждане на топлина от загуби на проводимостта получени от въздействието на двете свойства:

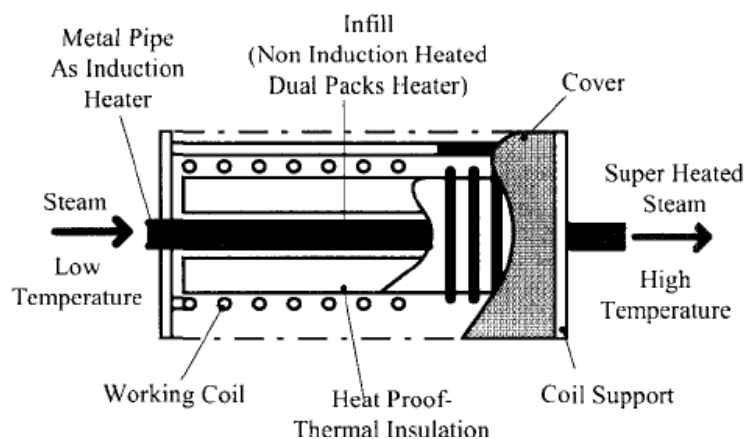
- индуцирани вихрови токове – нарастват с честотата и са незначителни при много ниски честоти;

- хистерезисни загуби в работния материал на базата на високочестотни редуващи се магнитни полета, които могат да се произвеждат от високочестотен инвертор и изчезват при много слаба сила на полето. Високочестотното магнитно поле обикновено се създава от спирална бобина, навита около работен материал или от плоска листовка бобина, поставена паралелно близко до работната повърхност.

Водата протича като еднородна маса при ниски температури и прави индуктора с непроменливи параметри/ товара на инвертора е постоянен/. В литературата не са посочени данни за изменение параметрите на индуктора при изменение на температурния диапазон в по-широки граници при протичане на флуиди. Над тази температура 80°C водата започва да ври /съдържанието на въздух и водни пари нараства / става нехомогенна/ и могат да се получат така наречените въздушни възглавници, които силно нарушават целия процес на топлоотдаване и от там товара става непостоянен.

3.1. Конструкция на индуктори за нагряване на флуиди /вода/:

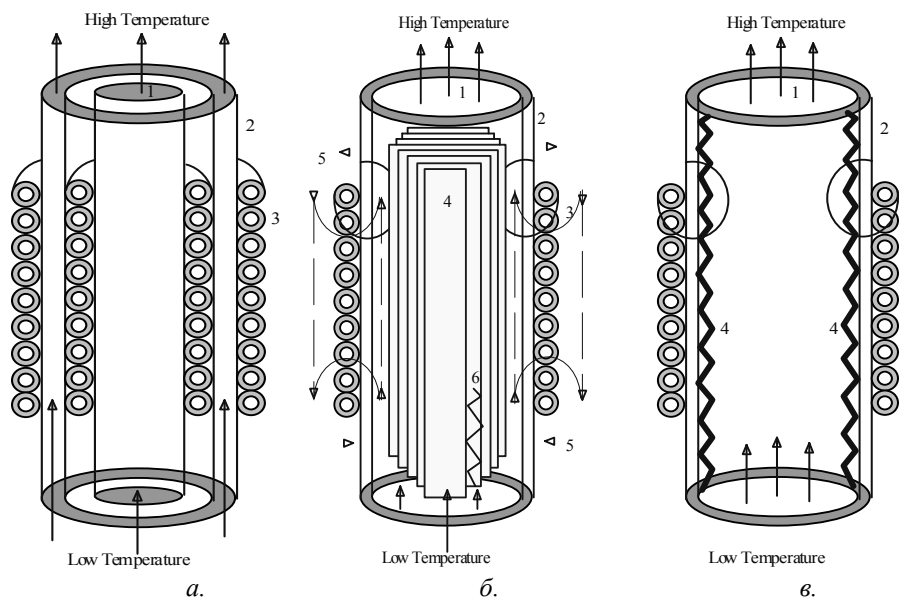
При устройствата за нагряване на флуиди нагряващия елемент е метална тръба, в която се преобразува електромагнитната енергия в топлинна и чрез топлообмен се отдава на работния флуид. От конструкцията на индуктора и от неговата индуктивност зависи изборът на работна честота.

Фиг. 4. Индуктор за получаване на пара

3.2. Подобри конструкции на индуктори за нагряване на флуиди /вода/:

На фигурите следващи по-долу се представя развитието на няколко вида метални конструкции, служещи за нагряване от вихровите токове, които могат да се поставят вътре в неметален съд. На фиг.5 а е показан индуктор с две тръби, между които се движи водата и две индукционни намотки, които обхващат двете страни на тръбите за превръщане на по-голяма част от електромагнитната енергия в топлина.

Фиг. 5. Разновидности на конструкции на топлообменници

На фиг. 5.б е показан индуктор, представляващ неметална тръба с метални пластини, които преобразуват електрическата енергия в топлинна за турбулентно преминаващата вода. На фиг. 5.в е показан индуктор с индукционна бобина навита върху тънкостенна тръба и грапава вътрешна повърхност, която увеличава контактната площ на водата с нагревателния елемент. При този индуктор съществува разсейване на електромагнитна енергия във вътрешността извън водата.

Металната структура е със специална повърхност, в която се индуцират вихрови токове и е поставена в цилиндъра на метален съд. Работната бобина е върху неметален съд и е свързана с високочестотно АС мощно захранване /инвертора/.

Нагряването на флуиди основавано на ел.магнитна индукция нагряваща топлообменника се разделя на два вида:

- тръбопроводната стена, която се нагрява;
- пакет от тръби, които се нагряват през тях преминава флуида.
- пакет от сърцевина, която се нагрява обтичана от флуида.

Този метод е много атрактивен за авторите. Вихровите токове се индуцират през течащия флуид в металния пакет, поставен в неметален съд и се нагрява от външно поставена бобина, свързана с високочестотен резонансен инвертор. Специално е конструиран цилиндричен метален пакет за да се постигне нагряване чрез вихрови токове, който е поместен в неметален съд. Работната бобина се захранва от резонансен инвертор и генерира високочестотни колебания, които се разпростират около неметален съд и нагряват сърцевината. Този уред е осмислен за нагряване на флуиди, които протичат през неметален съд и се доставят в завода, като загрялата енергия се съхранява /задържа/ в специален топлообменник в системата на тръбопроводите.

От блоковата схема на фиг. 3 се виждат останалите основни блокове на преобразувателя.

Токоизправителят, който се използва е пригоден за директно свързване към мрежата. Схемите, които са пригодени за такова приложение са еднофазен двуполупериоден изправител /мостова схема/ и трифазен двуполупериоден изправител /мостова схема/.

4. Инвертора

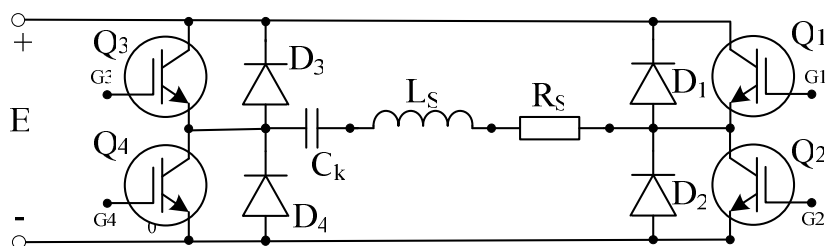
Авторите, прилагащи индукционно нагряване на флуиди предпочитат резонансен инвертор от последователен тип.

Параметри по които се избират конверторите:

- Честотни конвертори с тиристори: Кпд 90÷97 %, честотен обхват 100 Hz÷10 kHz, обхват на мощност над 10 MW;
- Честотни конвертори с транзистори: Кпд 75÷90 %, честотен обхват до 500 kHz, обхват на мощност до 500kW;
- Честотни конвертори с вакуумни прибори: Кпд 55÷70 %, честотен обхват до 3000 kHz, обхват на мощност до 1200 kW.

Автономният инвертор преобразува постоянното напрежение от токоизправителя в променливо с подходящо напрежение и честота. За индукционно нагряване намират приложения и трите вида инвертори:

- ✓ При ниски честоти по-голямо приложение намират инверторите на ток.
- ✓ При високи честоти по-голямо приложение намират резонансните и квазирезонансни инвертори.
- ✓ При подходящо подбрана схема и индуктор е възможно безтрансформаторно свързване на индуктора.

Фиг. 6. Мостова схема

Тези видове приложно ориентирани резонансни инвертори, използвани в мощните уреди за индукционно нагряване могат да работят в широк честотен диапазон от 20 KHz до 500 KHz и нагоре.

Еднофазен мостов инвертор подава високочестотна енергия към бобина (индуктора), която я прехвърля към метална структура с голяма повърхност за нагряване и се поставя в неметален тръбопровод. Нагряването на флуида вътре в тръбопровода, в съда или цистерната е пригоден за електромагнитно нагряване на флуиди и се използва в индустрията, химията, медицината или за домашно приложение.

В много случаи при нагряване на флуиди се изисква регулиране на изходната му температура.

Зависимостта на промяната на температурата на флуида от изходната мощност [1]:

$$(5) \quad P_o = \Delta m \cdot C_p \cdot (T_o - T_i) \quad [\text{kW}]$$

където: Δm – дебит на водата kg/s (4l/s)

C_p – атмосферно налягане по линията на насищане по линията kJ/kg.K
(4,18 kJ/kg.K)

T_o – изходна температура K; (293 K)

T_i – входна температура K; (323 K)

Разработват се нови концепции на ел.магнитно индукционно нагряване на флуиди, на оновата на ВЧ резонансени и квазирезонансни инвертори с IGBT модули с фазово регулиране-PWM и схема за PFC.

Използват се различни методи за регулиране на изходната мощност, а от там и на изходната температура на флуида се реализират чрез промяна на ширината на управляващия импулс ($D=tu/T$), както серийно и паралелно кондензаторно-компенсиране на товара.

По-нататъшното развитие на източници за индукционно нагряване на флуиди се насочва към усъвършенстване на схемите за управление, с цел подобряване на техните енергетични показатели, а също така и получаване на електромагнитна съвместимост в работата на преобразувателите в токозахранващата мрежа. Необходимо е и да се усъвършенства и конструкцията на топлообменника (индуктора) за най-добро и пълноценно топлоотдаване и от там повишаване на топлинното КПД.

Литература:

- [1] Morita S., Kanbe A. and Nakaoka M. "Innovative Development of Elektromagnetic Induction - based Fluid Heating Resonant PWM Inverter with Power Factor Correction Sheme", Power Electronics 23-25 september 1996 Conference Publication)429, IEEE 1996.
- [2] Nakaoka M., Yamamoto M., Iseki T., Bin G., "Latest Elektromagnetic Induction-based Fluid – Heating Equipment using High-Frequency PWM Load Resonant Inverter", PEDS'97 International Conference, IEEE 1997.
- [3] Hiroyuki Ogiwara, Biswas satyendra Nath, Mutsuo Nakaoka "Instantaneous Current Vector Control – Based Soft – Switched High-Frequency Resonant Inverter Using Static Induction Transistors for Induction - heating Power Supply", IEEE Catalogue № 95TH80250-7803-4/95, IEEE 1995.

STANDART LINUX OS WITH REAL-TIME SUPPORT

Vladimir Germanov
Burgas Free University

Stanislav Simeonov
Burgas Free University

Abstract: *The goal of this paper is to present and compare two different Linux extensions for making Real-time Linux solutions. The idea is to use and adapt general purpose operating systems to provide a real-time environment which is comparable to specialized RTOS. In this paper Xenomai and RTAI are present.*

Keywords: *real-time, operating system, linux, xenomai, rta.*

INTRODUCTION

The fast evolution in the field of Computer Science and Microelectronics led to a broad variety of new device used in everyday life – MP3-players, personal digital assistants (PDA's), notebooks, and navigation systems are just a few examples of innovative product divisions.

The diversity of available devices and the complexity of these systems made it highly desirable to use the advantages of an operating system. It should be capable to offer applications as well as programmers an interface to the underlying architecture. A well-defined Application Programmers Interface (API) enables programming of applications based on this API without taking care of system-specific properties.

Many applications especially in the field of digital signal processing have to meet time constraints in order to work properly. Crunching sounds while playing music on an MP3-player, or delayed video playback should be avoided although these are just soft real-time applications. But there are also fields which require hard real-time constraints. Programs for controlling a space vehicle, or for observing the correct function of power plants, fall in this category.

Up to now, specialized commercial real-time operating systems (RTOS) have been used widely. Examples are VxWorks, which were used during the Mars Pathfinder mission, or pSOS, and LynxOS. The performance of these systems is of course very good, and they are perfectly suited to meet the requirements in hard real-time environments. However, shortcomings are for instance the price and the probably small user/programmer community. [1]

The idea now is to use and adapt general-purpose operating systems (GPOS) to provide a real-time environment which is comparable to specialized RTOS.

The focus of this paper is on the GPOS Linux. The question is how Linux can be extended to provide real-time capabilities. Windows is also a widely known GPOS. It can also be analyzed considering its usability for real-time applications, but this is beyond the scope of this work.

Limiting to Linux, this paper considers two Linux real-time distributions namely Xenomai, and RTAI.

REAL-TIME LINUX DISTRIBUTIONS

All of the presented systems follow the principles of using a specialized microkernel to achieve real-time performance. This microkernel is responsible for the core functions of an operating system like interrupt handling, scheduling, timer handling, and interprocess communication. On top of this microkernel several domains coexist, which underlie the microkernel scheduler. Each of the domains owns a fixed priority, which allows distinguishing between tasks of different qualities during scheduling. Usually, the hard real-time tasks are running with a high priority, while a very low priority is assigned to the standard Linux kernel. This means, every time a real-time process is runnable the Linux kernel can be preempted, thus meaning the standard Linux kernel plays the role of an idle-task.

Another function of the real-time kernel is interrupt handling. Usually, the standard Linux kernel deals with real hardware interrupts. But this is not possible anymore, as the real-time microkernel is working directly on the hardware now. Because of this, a technique called „Interrupt Virtualization” is introduced, which means that the real-time microkernel emulates hardware interrupts to the Linux kernel. In order to work together the standard Linux kernel usually has to be adapted to the underlying real-time-layer.

The presented real-time distributions must not be considered independently. Rather, they are based on and influenced by each other. The diagram in figure 1 gives an overview about the temporal connections between Xenomai, RTAI, and RTLinux.

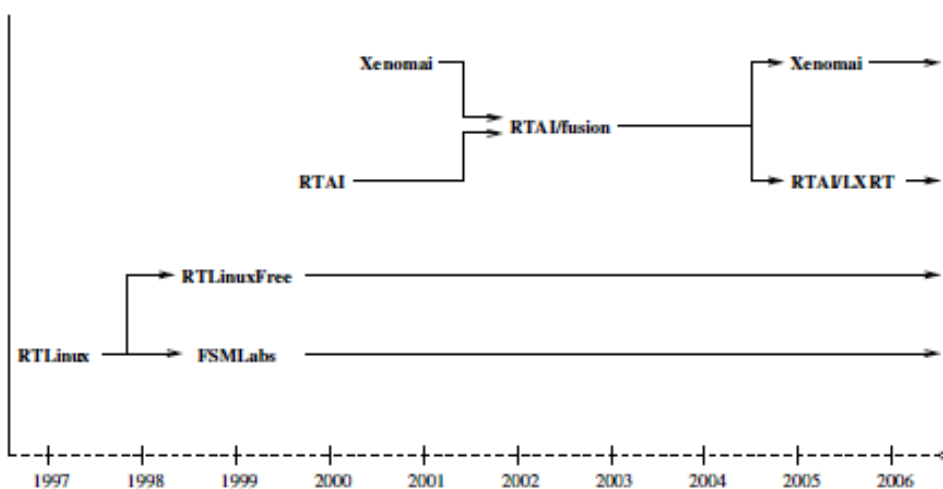

Fig. 1. Timeline of a real-time Linux distributions

The *Xenomai* project was launched in the year 2001. The head maintainers are currently Philippe Gerum, Bruno Rouchouse and Gilles Chantepedrix. The main goal is to provide real-time capabilities based on some fundamental functionalities exported by an abstract RTOS core. Furthermore, mechanisms are provided to support applications which are originally intended to be used with traditional RTOS. In general, *Xenomai* aims on flexibility, extensibility, and maintainability rather than trying to achieve lowest technically feasible latencies like RTAI does. [6] The *Xenomai* kernel components underlie the GNU

General Public License (GPL). However, it is still possible to distribute proprietary applications by using the User-Space libraries, which are under the GNU Lesser General Public License (LGPL).

When discussing the principles of Xenomai, it is necessary to have a closer look at the architecture. Figure 2 gives a good overview about the vertical structure of the overall system. Xenomai consists of several different abstract layers, which introduce an enormous flexibility.

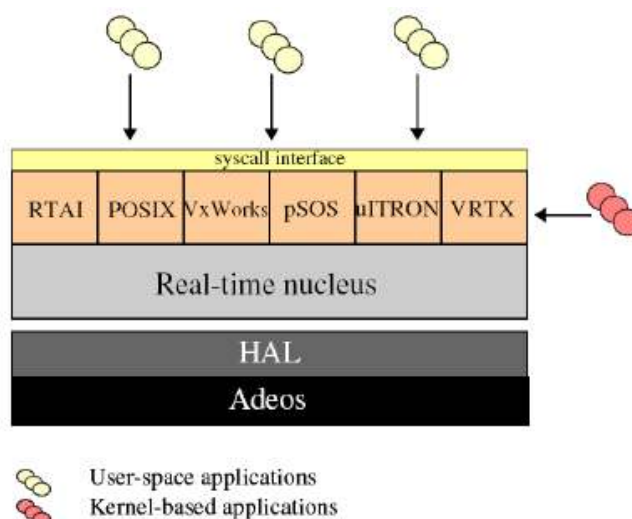

Figure 2. Architecture of Xenomai [7]

On top of the hardware the Adeos nanokernel is working. The hardware abstraction layer (HAL) lying above Adeos is the architecture-dependent part of Xenomai. When porting Xenomai to be runnable on another hardware platform, the HAL is the layer which has to be adapted, provided that Adeos is available for the new architecture. The central part of the system is the abstract RTOS nucleus which runs on top of the HAL. It implements a set of generic RTOS services, which are common for the most systems. The services can be either accessed through a Xenomai native API or via the different RTOS-API's build on top of the nucleus. These additional so called API skins for traditional RTOS make it possible to run even legacy software on top of the Xenomai core. This is especially useful when migrating to the Xenomai architecture because applications need not to be rewritten entirely. Xenomai enables users to run their applications either in Kernel- or in User-Space, though tasks living in the latter one have guaranteed but worse execution times. Running tasks in the User-Space context ensures the reliability of the system, because the crash of one process in Kernel-Space can lead to a breakdown of the entire system.

Despite the fact that Xenomai offers a wide variety of traditional RTOS API's there is also a native API, which can be used fully independently. It is implemented in the kernel module „xeno_native.ko” [7].

The followings are some important features of the Xenomai without commenting them in detail. Moreover, some key points are presented to make a comparison with other Linux real-time distributions possible. More precise information can be found in [7,8,9,10].

1. Multithreading support
2. Basic synchronization support
3. Timer and clock management
4. Basic memory allocation

The development of the *Real-time Application Interface (RTAI)* was started around the year 2000 by Professor Mantegazza at Dipartimento di Ingegneria Aerospaziale in Mailand. As already illustrated in figure 1, it is a fork from the RTLinux project.

RTAI is very similar to Xenomai as a consequence of its merging to RTAI/Fusion project in the year 2002. Many API calls of Xenomai's native API have their counterparts in the RTAI API, distinguishable only by their names. Nevertheless, RTAI does not follow the concept of offering multiple API's to the user, like Xenomai does. In fact, it is out of scope to provide the ability to run legacy RTOS applications over RTAI. As a consequence, there are not as many different abstraction layers stacked on top of each other as in the Xenomai case. Figure 3 gives an idea about the architecture of RTAI:

Like in Xenomai, RTAI regards the standard Linux kernel as the idle process with lowest priority, executed only when there are no other real-time processes schedulable. Timers in RTAI can be programmed to work either in periodic or in one-shot mode. The one-shot mode offers a finer granularity with slightly more overhead, caused by the reprogramming of the timer.

RTAI comes along with its own schedulers, in order not to be limited by the capabilities of the standard Linux scheduler. It offers the possibility to choose between two different schedulers, implemented in the modules `rtai_sched.ko` and `rtai_lxrt.ko`. These two approaches differ only in the type of objects they can schedule in Kernel-Space.[14] In User-Space only applications both schedulers are equal.

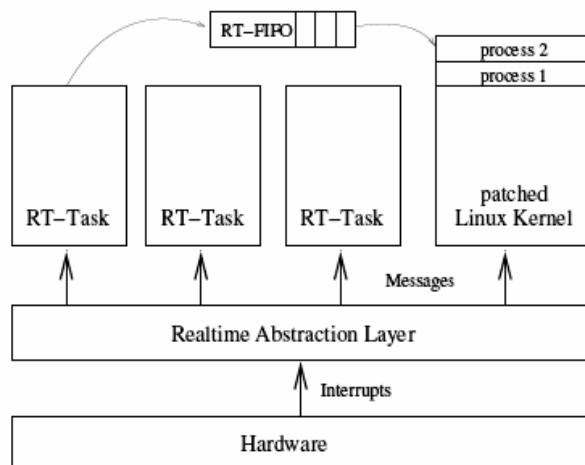

Figure 3. Architecture of RTAI

With `rtai_sched.ko`, specialized lightweight RTAI kernel threads can be scheduled as well as any schedulable Linux object like Linux processes, Linux threads and Linux kernel threads.

The purpose of the Linux Real-time (LXRT) Scheduler in `rtai_lxrt.ko` is to offer a symmetric API to real-time RTAI tasks and Linux processes. User-Space applications based on this API can simply be transferred to hard real-time context by calling `“rt_make_hard_realtime()”`. Basically, the usage of LXRT creates always kernel-threads which can then be scheduled by the real-time scheduler of RTAI. This allows achieving hard real-time performance with slightly worse execution times, caused by management overhead, than that of RTAI real-time tasks. Obviously, this is a great advantage when developing new real-time applications. User-Space debugging tools are available and during the development process the code runs in a safe environment. After reaching a stable release the application finally may be migrated to a RTAI real-time task easily because of the symmetry of the LXRT API.

However, when making a Linux system call the User-Space application is migrated back to Linux and underlies the standard Linux scheduler. When the service request is fulfilled the task is handed back to the RTAI scheduler. Thus, using standard POSIX system calls should be avoided because the task will lose its hard real-time context. Instead, the RTAI API should be used in order not to be switched to Linux. Due to the fact, that the overall granularity of the Linux kernel steadily increases (see chapter 2), these switches will get less time consuming and more deterministic in future.

More detailed information about how the two different schedulers are working can be found in [14].

MESUREMENTS

The purpose of this work is mostly to present a quantitative comparison of different Linux real-time extensions. Basically, this paper deals with external interrupt latencies and scheduling latencies. Other parameters which can give information about the quality of real-time capabilities are for example context switch times, process dispatch latencies or the time that is needed to allocate a certain amount of memory. Furthermore, the terms and conditions for tests have to be well defined e.g. architecture of the test system, system load, etc.

Test System – a standard desktop pc (x86) has been used for the measurements. The appropriate setup of the Linux distribution is much easier and suitable kernel patches are available. The test system consists of:

- Intel(R) Pentium(R) 4 CPU 2.80GHz
- 1024 MB main memory
- base kernel: 2.6.17 and 2.6.18
- 100 Mbit/s Ethernet

The real-time Linux distributions were used in the following versions:

- Xenomai 2.2.4, Adeos I-PIPE Patch „adeos-ipipe-2.6.17-i386-1.5-00.patch”
- RTAI 3.4, Patch „hal-linux-2.6.17-i386-1.3-08.patch”

The load on the x86 test system was applied in the following way:

- I/O-load: Flood-Ping to the test system and usage of „d”
- CPU-load: CPU Burn-in v1.00 1

The measurement of the response time to external interrupts gives a good idea about real-time capabilities. The time between the occurrence of an external signal and the

start of the corresponding interrupt service routine (ISR) is measured. Therefore, the authors used a parallel-port-loopback connector which was already used by Thomas Wiedemann in [13] for measuring interrupt latencies with plain Linux.

In a first cycle, latencies were measured over a standard Linux 2.6.17 kernel „CONFIG_PREEMPT” enabled in order to evaluate the improvements of preemptibility of the Linux kernel. Finally, the kernel module has been reeimplemented to work on top of the different real-time Linux API's. All measurements were made according to an interrupt frequency of 1ms and under heavy stress, by means of I/O- and CPU-load. The results are illustrated throughout the figures 4 and 5.

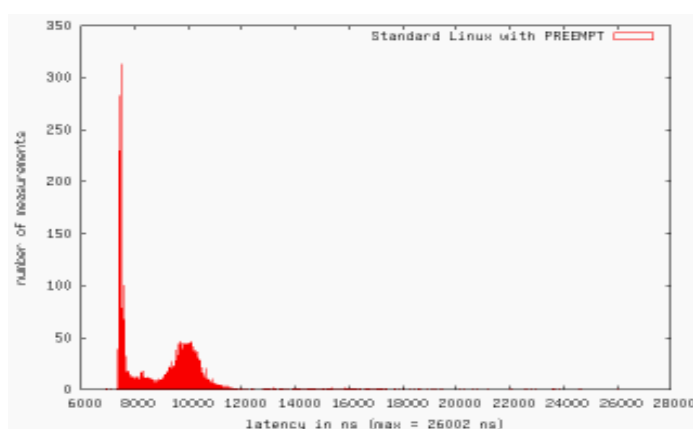

Figure 4. Standard Linux2.6.17 with native preemption

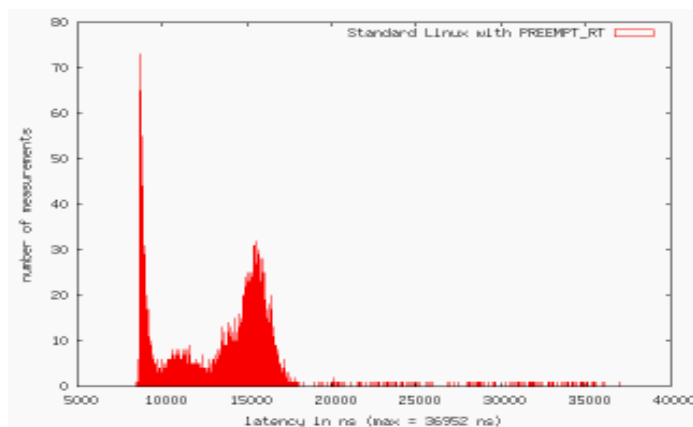

Figure 5. Standard Linux2.6.17 with real-time preemption patch

The figures 6 and 7 show the interrupt response times of Xenomai and RTAI. The maximum latencies are 95 % lower than standard Linux kernel with preemption patch.. This is the most important thing for real-time applications. Xenomai shows higher latencies if native preemptibility of the Linux kernel is activated, although the interrupt reply is initiated in interrupt handler context. The native preemption should only provide better results and only when a switch to the Secondary Domain occurs.

In a second step, a periodic task was set up and the jitter of activation times has been monitored. The standard Linux kernel was compiled with the standard timer accuracy of 250 Hz (4ms). However, the resolution is quite coarse grained for real-time applications. That's why the period of the task was adjusted to 10ms.

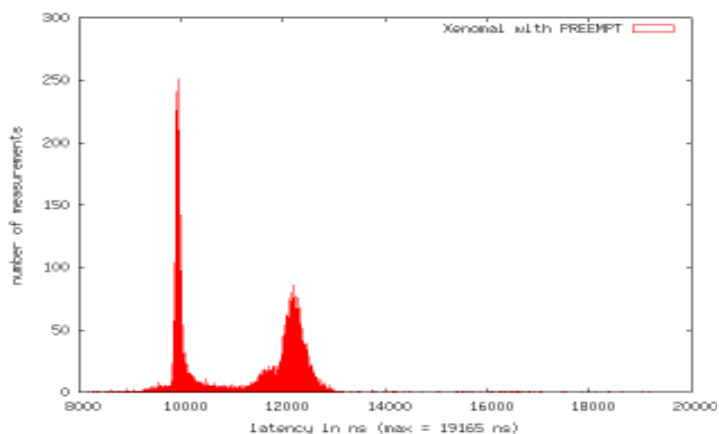

Figure 5. Xenomai with native preemption

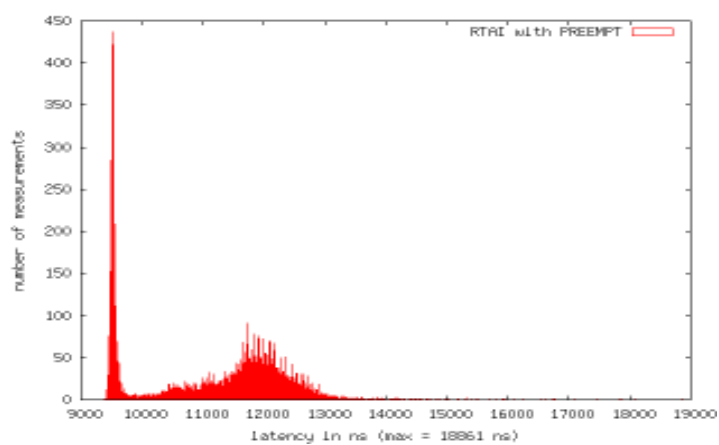

Figure 6. RTAI with native preemption

With Xenomai and RTAI the timer resolution is much more accurate, allowing setting up a task running with a period of 100 μ s. All measurements have been done over a period of 1 minute (60000 samples) and under heavy stress, by means of I/O- and CPU-load. The results are illustrated throughout the figures 7 to 10.

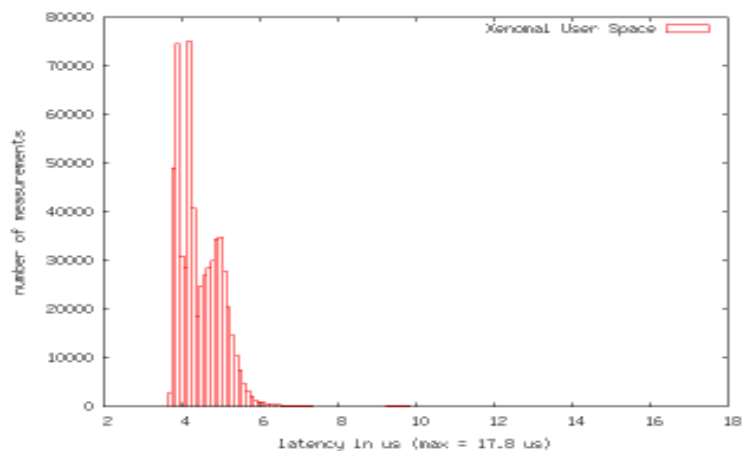

Figure 7. Xenomai User-Space Task

With Xenomai and RTAI much better results are achievable. The measurements with a periodic timer interrupt handler show the lowest scheduling jitter. The User- and Kernel-Space task is slightly worse but delivers also reasonable latencies. The results of the periodic User-Space task with RTAI are similar to its Xenomai counterpart. Both are nearly equivalent. Nevertheless, the measurements of the RTAI Kernel-Space task look quite impressive. Nearly all latencies are below 2 μ s which is much better than the Xenomai Kernel-Space task. A reason therefore could be the different implementation of the Kernel-Space latency task in RTAI.

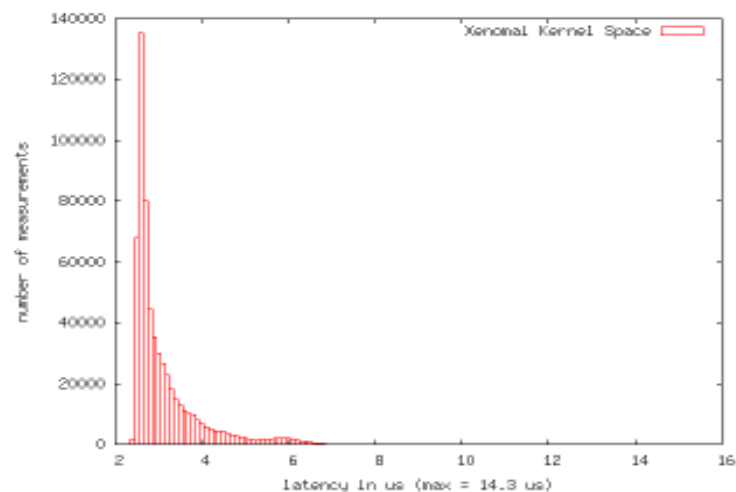

Figure 8. Xenomai Kernel-Space Task

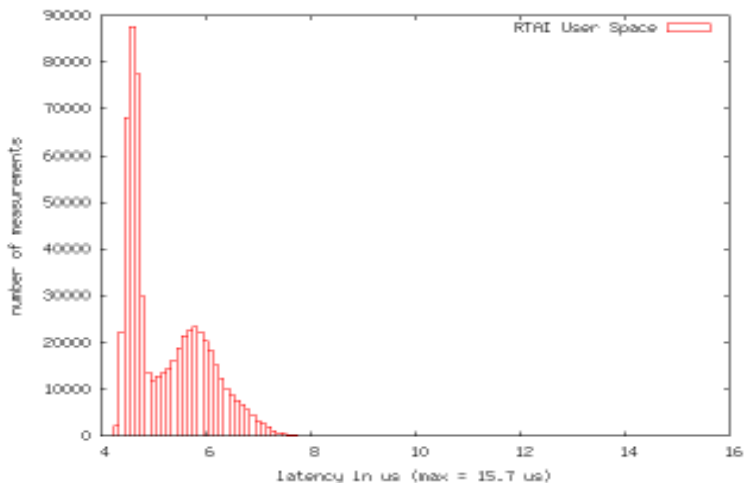

Figure 9. RTAI User-Space Task

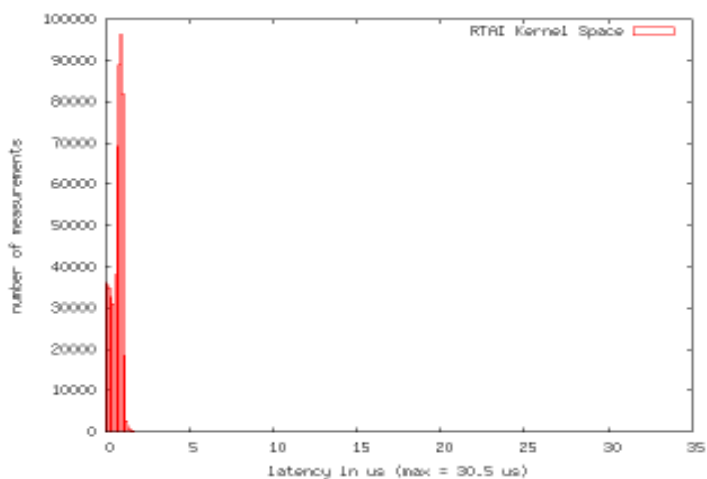

Figure 10. RTAI Kernel-Space Task

CONCLUSION

The paper has mainly discussed two major real-time Linux extensions. A short overview about the state-of-the-art development in RTAI and Xenomai has been given.

Xenomai and RTAI are maintained very well. The list of supported architectures is much longer and kernel patches are available for lots of kernel versions, either Linux 2.6 or 2.4. Xenomai and RTAI are also well suited to be used in closed source commercial products. The User-Space libraries are under the terms of the GNU Lesser General Public License (LGPL).

This paper illustrated some representative measurements of real-time capabilities.

The response time to external interrupts is very similar between Xenomai and RTAI. The results of the scheduling latency measurements are a bit different. In User-

Space there is no difference between Xenomai and RTAI. However, if using a Kernel-Space task, RTAI provides much better performance than Xenomai. Having a look at the context switch times to Linux, Xenomai is slightly better than RTAI.

REFERENCE

- [1] JaneW. S. Liu: Real-Time Systems Prentice Hall (2000). ISBN 0-13-099651-3
- [2] Daniel P. Bovet, Marco Cesati: Understanding the Linux Kernel, 3rd Edition O'Reilly (2005). ISBN 0-596-00565-2
- [3] Arnd C. Heursch, Alexander Horstkotte and Helmut Rzehak: Preemption concepts, Rheelstone Benchmark and scheduler analysis of Linux 2.4 published on the Real-Time & Embedded Computing Conference, Milan, November 27-28, 2001.
- [4] ClarkWilliams, Red Hat, Inc.: Linux Scheduler Latency March 2002.
- [5] <http://lwn.net/Articles/146861/>
- [6] XenomaiFAQ: <http://www.xenomai.org/index.php/FAQs>
- [7] Xenomai Native API Tour:
<http://www.xenomai.org/documentation/branches/v2.0.x/pdf/Native-API-Tour.pdf>
- [8] Xenomai Whitepaper:
<http://www.xenomai.org/documentation/branches/v2.0.x/pdf/xenomai.pdf>
- [9] Adam M. Costello and George Varghese: Redesigning the BSD Timer Facilities published in SOFTWARE—PRACTICE AND EXPERIENCE, VOL. 28(8), 883–896 (10 JULY 1998).
- [10] Marshall Kirk McKusick, Michael J. Karels: Design of a General Purpose Memory Allocator for the 4.3BSD UNIX Kernel published in Proceedings of the San Francisco USENIX Conference, pp. 295-303, June 1988.
- [11] Karim Yaghmour: Adaptive Domain Environment for Operating Systems
- [12] Life with Adeos: <http://www.xenomai.org/documentation/branches/v2.0.x/pdf/Life-with-Adeos.pdf>
- [13] Thomas Wiedemann: Seminar Paper: How Fast Can Computers React date:21/12/2005
- [14] RTAI 3.4 User Manual rev 0.3
- [15] Karim Yaghmour: The Real-Time Application Interface date: published in 2001
- [16] Michael Barabanov: A Linux-based Real-Time Operating System date: published in June 1, 1997
- [17] Free Evaluation Version of RTLinux/Pro <http://www.fsmlabs.com/order.html> date: 20/02/2007

**ПОЛУЧАВАНЕ И ОБРАБОТКА НА СПЕКТРАЛНИ
САТЕЛИТНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ СЪС СРЕДНА РЕЗОЛЮЦИЯ
ОТ ЕВРОПЕЙСКАТА АГЕНЦИЯ ЗА КОСМИЧЕСКА
ИЗСЛЕДВАНИЯ**

ст. ас. Димитър Петров Минчев
Бургаски свободен университет

**RECEIVING AND PROCESSING SPECTRAL SATELLITE IMAGES WITH
MEDIUM RESOLUTION BY EUROPEAN SPACE AGENCY**

Assist. Prof. Dimitar Petrov Minchev
Burgas Free University

Abstract: The article is about the European Space Agency Satellite Data Dissemination System and the laboratory of the European Space Agency in Burgas Free University. The ENVISAT MERIS instrument (spectrometer with medium resolution) is also considered. The Program fragment, developed in the MATLAB environment, for reading and processing the spectral images with full resolution (MER_FR_1P) and which contains 15 spectral bands is presented. The proposed methodology can be used in many scientific experiments by using the real satellite spectral data distributed by ESA until the end of the ENVISAT satellite mission in 2013. This is realized in realtime, with a delay of 3 hours after the images acquisition.

Keywords: European Space Agency, Data Dissemination System, Remote Sensing, Satellite ENVISAT, Instrument MERIS.

Въведение

В периода 27 юни до 2 юли 2010 в Берген, Норвегия се проведе международен симпозиум „Living Planet“ на Европейската агенция за космически изследвания – ESA [1]. В събитието участваха над 1200 научни работници от различни държави. Основни обсъждани теми бяха: гравитационната мисия, осигурена от сателита GOCE, изстрелян на 17 март 2009 г.; водната мисия, осигурена от сателита SMOS, изстрелян на 2 ноември 2009 г.; ледената мисия, осигурена от сателита CRYOSAT, изстрелян на 8 април 2010 г.; удължаване на живота на сателита ENVISAT [4] след 2010 до 2013 година.

На симпозиума бяха представени актуални научни резултати на групата за перспективни космически изследвания на ЦИТН към БСУ с ръководител проф. д.т.н. А. Лазаров. Научния доклад на тема „Свлачищни феномени в национален парк Севан – Армения“, разработен с участието на представител на Ереванския държавен университет, Армения, бе изнесен от Димитър Минчев, старши асистент в БСУ, докторант към ИИКТ на БАН. Разработката е подкрепена от четири проекта: NATO CLG: ESP.EAP.CLG.983876, ESA C1P-6051, BG051PO001-3.3.04/40 и БСУ-Д05/23.02.2010.

Представителят на БСУ осъществи контакт с Луиджи Асика от ESA – Фраскати, Италия, който предостави на БСУ сателитен приемник за получаване на данни от спътника ENVISAT. Тази система за разпространение на данни [3] от сателита на ESA [1], базирана във Фраскати, Италия, получава дневно 70 гигабайта сурови данни директно от ENVISAT [4].

БСУ има ресурса и капацитета да стартира единствената в България лаборатория на ESA [2]. Чрез нея се получават, обработват и архивират сателитни данни с многостранно научно и практическо приложение (геодезия, картография, строителство, селското стопанство и т.н.).

Сателитна система за разпространение на данни на Европейската агенция за космически изследвания

Базирана на сателити в орбита, системата за разпространение на данни [3] (Data Dissemination System - DDS) на Европейската агенция за космически изследвания (European Space Agency) [1] е първоначално разработена през 2001 г., за да осигури разпространението на данни от спътника ENVISAT [4] до Европейските потребители по време на експлоатацията на сателита.

Днес системата за разпространение на данни е все още напълно функционираща и дори наскоро е разширена с покритие на целия Африкански континент, включвайки други проекти както и мисии на трети страни. В допълнение от август 2007 г. е постигнато разпространение на ENVISAT [4] данни почти в реално време. До десет гигабайта на ден се доставят от Amerhis DVB-RCS предавателната станция на ESRIN до първата приемна станция, инсталирана на Mariscope Chilena (Пуерто Монт, Чили).

Понастоящем системата за разпространение на данни [3] се базира на три предавателни станции изнесени в KIRUNA (Швеция) и ESRIN (Италия), плюс нарастващ парк от оперативни приемни станции повече от 47, разположени в цяла Европа, Африка и Южна Америка.

От старта на сателита ENVISAT [4] до днес повече от 80 терабайта от данни, получени почти в реално време са предадени (над 500 терабайта са доставени на потребителите) благодарение на 6.0 Mbps канал, посветен на Ku-банда, 2.8 Mbps канал, посветен на африканския C-банд и 1,8 Mbps канал, посветен на Южна Америка.

Ядрото на системата за разпространение на данни [3] разчита на ограничен надежден протокол – Restricted Reliable Multicast Protocol (RRMP). Той осигурява висока степен на надеждност и изпълнение на услугата, работа със сателитния канал за трафик на данни (IP през DVB-S) и наземен интернет, обратен канал за мониторинг и контрол (или DVB-RCS за сателитен канал).

Системата DDS [6,7] е разработена за ESA [1] от съвместен екип, съставен от компаниите Intecs (Италия) и GCS (Австрия). И двете компании в момента осигуряват, както еволюцията на системата така и мониторинг на ежедневните дейности.

Лаборатория на Европейската агенция за космически изследвания в Бургаски свободен университет

Предложението за изграждане на лаборатория на Европейската агенция за космически изследвания (ESA) в Бургаски свободен университет (БСУ) [2] бе изготвено от групата за перспективни космически изследвания на Центъра по информатика и компютърни науки (ЦИТН) към БСУ с ръководител проф. д.т.н. А. Лазаров и докторанти на ИИКТ към БАН ст.ас. Димитър Минчев и инж. Тодор Костадинов. То бе иницирано след получаване на апаратна и програмна част на сателитната система за разпространение на данни на Европейската агенция за космически изследвания [1]. Апаратната и програмната част (виж Фиг.1) съответно се състоят от PCI DVB-S адаптерна платка, модел ABA2030 на фирмата VoadLogic и софтуер за управлението ѝ.

Фиг. 1. Апаратна и програмна част на сателитната система за разпространение на данни на Европейската агенция за космически изследвания

За нуждите на лабораторията бе предоставена за ползване лаборатория 432 в БСУ, която бе оборудвана с един компютър с инсталирана операционна система Windows XP. На компютъра бе монтиран сателитен приемник, към който се подвъркна офсетна сателитна чиния с диагонал от 120 см (виж Фиг.2). Сателитната чиния бе позиционирана спрямо сателита EUTELSAT W1 10 градуса изток. От друга страна програмната част бе инсталирана спрямо изискванията за DDS [3,6,7] и конфигурирана както следва: работна честота от 12.6210 GHz, скорост на получаване на символи 5732 киლოსимвола в секунда, хоризонтална поляризация. При така зададени настройки на апаратна и програмна част получихме добро ниво на сигнала от 73 dB.

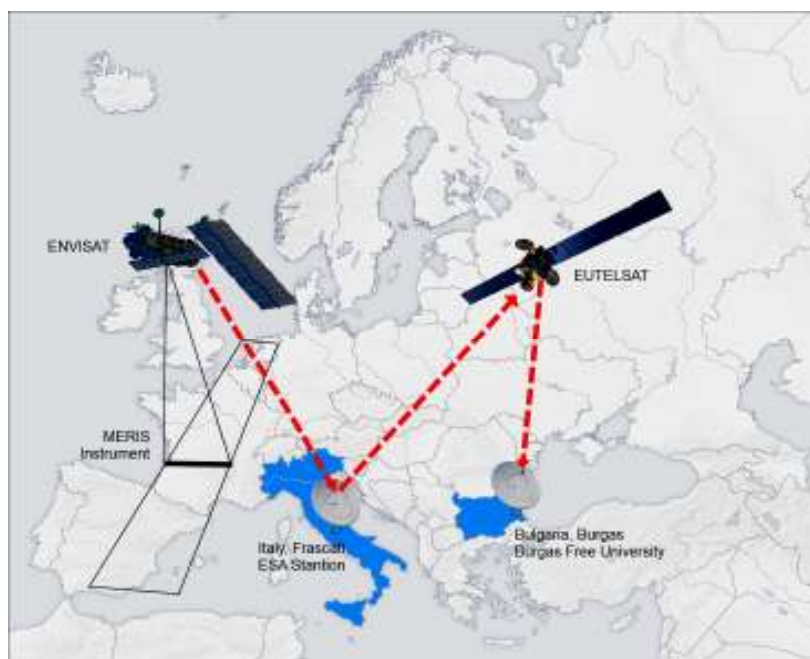
На компютъра се получават данни от сателита ENVISAT [4] на ESA [1]. ENVISAT [4] е сателит за наблюдение на земната повърхност с период на повторение от 35 дни. ESA [1] ще удължи мисията на сателита до 2013 година чрез промяна на неговата орбита. Това ще гарантира непрекъснат поток от данни (24/7) за лабораторията. При промяната на орбитата периода на повторение ще се промени на 30 дни.

Фиг. 2. Характеристики на използваната офсетна сателитна чиния

Type	Offset
Offset Angle	26 °
Aperture Diameter	110 cm
Reception Frequency	10.70 - 12.75 GHz
Antenna Gain (Ku-Band)	42.4 dB - 44.8 dB
Material	Phosphated Steel
Finish Coat	Polyester Powder Coating
Color	Grey (RAL-7035)
Small Axis Diameter	110 cm
Long Axis Diameter	120 cm
LNB Holder	23 - 40 mm
F/D	0.5
Operational Temperature	-40° + 60°
Operation Wind	90 km/H
Survial Wind	150 km/H

Сателитната система за разпространение на данни [3] на Европейската агенция за космически изследвания [1] използва станцията ESRIN намираща се във Фраскати, Италия, за да получава данни от сателита ENVISAT [4]. След това те се обработват първично и препредават на спътника EUTELSAT за доставка до европейските потребители (виж. Фиг.3). По този начин системата разпространява данни почти в реално време. Времетраенето от придобиването на изображението чрез сателита до получаването му от потребителя е максимум 3 часа.

Фиг. 3. Схема на разпространение на сателитните данни от сателита ENVISAT посредством препредаване от EUTELSAT

Поради огромния обем на получаваните сателитни данни е необходим голям капацитет на твърдия диск на използвания компютър за съхранението им. За съжаление компютърът има малък обем на твърдия диск, който позволява получаване и съхранение до 4 дни, след което диска се запълва и е невъзможно да се запишат нови данни. Затова е необходимо данните да се архивират и каталогизират на DVD дискове, за да се освобождава място за нови данни.

Така изградената лаборатория в БСУ [2] има следните функции:

- да получава денонощно данни от сателита ENVISAT [4] на ESA [1];
- да обработва получаваните данни до изображения на земната повърхност;
- да архивира суровите и обработените данни;
- да каталогизира информацията.

В бъдеще лабораторията си поставя за цел:

- да изготвя периодични доклади за работата си;
- да извършва научноизследователска дейност;
- да участва в национални и международни конференции и симпозиуми;

Инструментът MERIS

Спектрометърът на изображения средна резолюция - Medium Resolution Imaging Spectrometer (MERIS) [5] е един от основните полезни инструменти за изследване на околната среда на сателита ENVISAT [4] на ESA [1]. MERIS [5] се финансира от Европейската космическа агенция. Изискванията на европейската научна общност за глобална система за мониторинг на околната среда, чиито технически характеристики позволяват извличането на данни от количествената информация от цвета на океана, както и за документирането на състоянието и развитието на атмосферата и земната повърхност [8], доведе до концепцията MERIS [5].

Океанографската мисия е радиометрично най-взискателната по отношение на ниски нива на излъчване и свързаните с тях високо съотношение – сигнал / шум. Поради това, инструментът трябва да може да открива ниски нива на радиация, излъчвани от океана (свързани с веществата във водата от процесите на поглъщане и разсейване). В същото време, за придобиване на информация за облачната покривка и земната повърхност, инструментът трябва да има високодинамичен обхват с цел откриване на ярки обекти. Характеристиките на MERIS [8] също са от голямо значение за извличане на информация за земната повърхност, по-специално за глобалната биомаса.

MERIS е спектрометър за изображения с широко поле на виждане на откос с широчина 1150 km (полето на виждане (FOV) = 68.5), измервайки слънчевата радиация, отразена от Земята в 15 спектрални радиочестотни ленти от 412.5 nm до 900 nm [8]. Всички ленти са с програмируема ширина (променлива между 1,25 и 30 нанометра) и позиция и се определят преди началото на мисията в отговор на препоръките на научната консултативна група – Science Advisory Group (SAG). Настройките са показани в Табл.1.

MERIS позволява глобално покритие на Земята за 3 дни. ENVISAT облита Земята на слънчево-синхронна орбита със средна надморска височина от 799,8 km и наклон на 98,55 градуса. Една пълна орбита има времетраене от 100,6 минути с цикъл на повторение от 35 дни.

MERIS номер на канала	дължина на вълната / честотна лента (nm)	Приложение
1	412.5 / 10	Жълто вещество и пигменти
2	442.5 / 10	Максимално абсорбиране на хлорофила
3	490 / 10	Хлорофил и други пигменти
4	510 / 10	Отстранен седимент, червени приливи/отливи
5	560 / 10	Минимално абсорбиране на хлорофила
6	620 / 10	Отстранен седимент
7	665 / 10	Абсорбиране на хлорофила и стойности на флуорисценцията
8	681.25 / 7.5	Връх на флуорисценцията на хлорофила
9	708.75 / 10	Отношение на флуорисценция, атмосферни корекции
10	753.75 / 7.5	Растителност и облаци
11	760.625 / 3.75	Абсорбиране на кислорода, R-клон
12	778.75 / 15	Атмосферни корекции
13	865 / 20	Растителност, стойности на изпаряване на вода
14	885 / 10	Атмосферни корекции
15	900 / 10	Изпаряване на вода при земна повърхност

Таблица 1. Спецификации на петнадесетте MERIS канала препоръчани от научната консултативна група – Science Advisory Group (SAG)

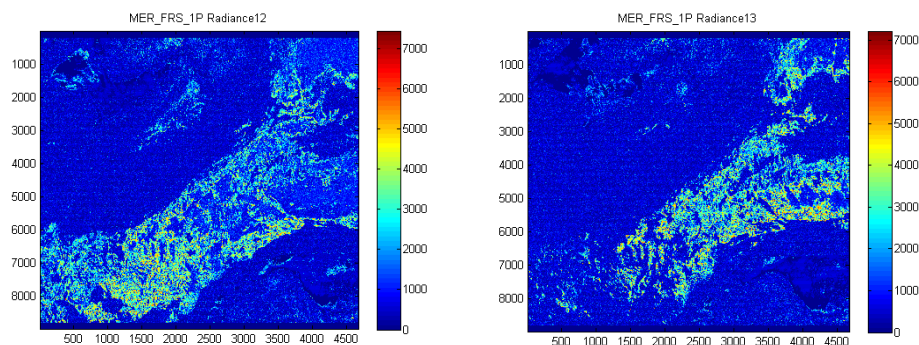
MERIS [8] има възможност за извеждане на данни с пълна резолюция (Full Resolution / FR) с пространствената дискретизация, описани по-горе (вж. Табл.1), и намалена резолюция (Reduced Resolution / RR), преоразмерени при 1.2 км.

Обработка на MERIS данни с пълна резолюция в среда MATLAB

Получаваните сателитни данни в лабораторията на Европейската агенция за космически изследвания в Бургаски свободен университет [2] включват следните продукти: MER_FRS_1P, MER_RRC_2P, MER_RRV_2P, ATS_TOA_1P, ATS_NR_2P, ATS_AR_2P, SCI_NL_1P. В предложените в тази статия програмни фрагменти (вж Приложение 1) е демонстрирана работа с продукт от инструмента MERIS [5] с пълна резолюция (MER_FRS_1P). За демонстрация са използвани сателитни данни, заснети над района на Англия (вж Фиг. 4) на 29 септември 2010 г. Програмния фрагмент чете от входния файл данни от петнайсетте спектрални радиочестотни ленти, налични във файла [8], обработва ги и ги записва като изображения на диска във формат Portable Network Graphics (PNG). Използван е Гаусов филтър за изглаждане на изображенията. Два канала (12 и 13) са представени, съответно на Фиг.5.

Фиг. 4. Покритие на наблюдавания земен фрагмент.

Канал 12

Канал 13

Фиг. 5. Две от петнайсетте радиочестотни ленти от сателитното изображение, получени след компютърна обработката.

Приложение 1

Програмни фрагменти разработени в среда MATLAB, демонстриращи работата с продукти от инструмента MERIS [5] на сателита ENVISAT [4] на ESA [1].

Програмен фрагмент: compute.m

```

%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%
% MER_FRS_1P
% Created by: Dimitar Minchev <mitko@bfu.bg>
%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%
clc, clear,
file =
'MER_FRS_1PNPDK20100929_104509_00000205
2093_00223_44866_4335.N1';

for index = 1:15

pic = MER_FRS_1P( file, index );
pic = uint16(pic);
filename = strcat(int2str(index),'.',file);
tic

```

```

fprintf('\nSave the MER_FRS_1P image as portable
network graphics ...\n');
imwrite(pic, strcat(filename,'.png'));
toc;
pic = GaussFilter( strcat(filename,'.png') );
tic
fprintf('\nSave Gauss filtered image as portable
network graphics ...\n');
imwrite(pic, strcat(filename,'.gauss.png'));
toc;
figure;
imagesc(pic), colorbar;
title( strcat('MER\ FRS_1P Radiance
',int2str(index)) );

end

```

Програмен фрагмент: MER_FR_1P.m

```

%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%
% MER_FRS_1P
% Created by: Dimitar Minchev <mitko@bfu.bg>
%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%
function Img = MER_FR_1P( filename, index )
tic;
fprintf('\n');

Radiance = [
3763 3800 3837 3858, % 1
4043 4080 4117 4138, % 2
4323 4360 4397 4418, % 3
4603 4640 4677 4698, % 4
4883 4920 4957 4978, % 5
5163 5200 5237 5258, % 6
5443 5480 5517 5538, % 7
5723 5760 5797 5818, % 8
6003 6040 6077 6098, % 9
6283 6320 6357 6378, % 10
6563 6600 6637 6658, % 11
6843 6880 6917 6938, % 12
7123 7160 7197 7218, % 13
7403 7440 7477 7498, % 14
7683 7720 7757 7778 % 15
];

```

```

s = dir(which(filename));
filesize = s.bytes;
fprintf('file: %s\n', filename );
fprintf('size: %i\n', filesize );
fid = fopen(filename,'r','b');

% mds
fseek(fid, Radiance(index,1), 'bof');
DS_OFFSET = str2double( fread(fid, 20, '*char', 'a') );
fseek(fid, Radiance(index,2), 'bof');
DS_SIZE = str2double( fread(fid, 20, '*char', 'a') );
fseek(fid, Radiance(index,3), 'bof');
NUM_DSR = str2double( fread(fid, 10, '*char', 'a') );
fseek(fid, Radiance(index,4), 'bof');
DSR_SIZE = str2double( fread(fid, 10, '*char', 'a') );

% mds information
fprintf('Radiance: %i\n', index );
fprintf('DS_OFFSET: %i\n', DS_OFFSET);
fprintf('DS_SIZE: %i\n', DS_SIZE);
fprintf('NUM_DSR: %i\n', NUM_DSR);
fprintf('DSR_SIZE: %i\n', DSR_SIZE);

fseek(fid, DS_OFFSET, 'bof');
Img = fread(fid, [DSR_SIZE, NUM_DSR], 'char', 'b');
toc

```

Програмен фрагмент: GaussFilter.m

```

%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%
% MER_FRS_1P
% Created by: Dimitar Minchev <mitko@bfu.bg>
%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%%
function Img = GaussFilter( filename )
tic;

```

```

fprintf('\nGauss Filter ...\n');
fprintf('file: %s\n', filename );
Img = imread( filename );
Gauss = fspecial('gaussian',[5 5],2);
Img = imfilter(Img,Gauss,'same');
toc

```

Заклучение

В настоящата статия са обсъдени: сателитната система за разпространение на данни на Европейската агенция за космически изследвания, лабораторията на Европейската агенция за космически изследвания в Бургаски свободен университет и е разгледан инструмента спектрометър на изображения със средна резолюция MERIS на сателита ENVISAT. Разработен е програмен фрагмент в среда на MATLAB за четене и обработка на продукти от тип спектрални изображения с пълна резолюция (MER_FR_1P), съдържащи 15 спектрални радиочестотни ленти. С предложената методология могат да бъдат извършвани редица научни експерименти, използващи реални сателитни спектрални данни от системата за разпространение на ESA до края на живота на сателита през 2013, почти в реално време със закъснение само от 3 часа след придобиване на изображенията.

Литература

1. European Space Agency, <http://www.esa.int>
2. Burgas Free University / European Space Agency / Electronic Laboratory, <http://esa.bfu.bg>
3. Data Dissemination System (DDS), <http://dwlinkdvb.esrin.esa.it/DDS/welcome.html>
4. ENVISAT, <http://envisat.esa.int>
5. MERIS, <http://envisat.esa.int/earth/www/object/index.cfm?fobjectid=1665>
6. S.Badessi, B.Collini-Nocker, H.L.Moeller, P.Viau, D.Castrovillari, The Envisat Data Dissemination System, ESA, Buletin 109, February 2002, http://dwlinkdvb.esrin.esa.it/DDS/docs/Public_Docs/ESA%20Bulletin%20Article%20on%20DDS.pdf
7. Stefano Badessi, Bernhard Collini-Nocker, Davide Tomassini, Marco Bertinaria, Marco Cosentino, 13th Ka and Broadband Communications Conference, September 24-26, 2007, Overview on ESA-TLC integrated applications projects for capacity building in emerging countries combining Satcom and Earth Observation, http://dwlinkdvb.esrin.esa.it/DDS/docs/Public_Docs/Paper_13th_Ka_and_Broadband_conference.pdf
8. A.Pellegrini, L. Mellano, P.Muller, November 2004, ENVISAT-1 PRODUCTS SPECIFICATIONS, VOLUME 11: MERIS PRODUCTS SPECIFICATIONS, http://earth.esa.int/pub/ESA_DOC/ENVISAT/Vol11_Meris_5b.pdf

**ЦЕНТЪР
ПО ЮРИДИЧЕСКИ
НАУКИ**

**ПРИНЦИПЪТ EX AEQUO ET BONO В ЮРУСПРУДЕНЦИЯТА
НА МЕЖДУНАРОДНИЯ СЪД НА ООН**

проф. д-р Александър Драгиев Драгиев
Бургаски свободен университет

**THE EX AEQUO ET BONO PRINCIPLE IN THE
JURISPRUDENCE OF THE UN INTERNATIONAL COURT
OF JUSTICE**

Professor Alexander Draguiev, PhD
Burgas Free University

Abstract: *Art. 38 (2) of the Statute of the UN International Court of Justice (I. C. J.) grants the Court the power to decide a case ex aequo et bono, which means application of the moral categories “fairness” (aequo) and “good faith” (bono). The Statute of I. C. J. treats this principle as an extra – judicial method, which the Court may use in the adjudication of a dispute between two States only on their express and mutual requests. Then the resolution of the dispute will be based not on legal rules but on the judges’ moral considerations of fairness and good. This article analyses the legal nature and the scope of application of the principle ex aequo et bono.*

Key word: *international law, UN International Court of Justice, ex aequo et bono, fairness, good faith*

I.

В Статута (Ст.) на Международния съд на ООН (МС), чл. 38, т. 1 изброява видовете приложимо право за решаване на делата, отнесени до него: международните договори, международноправните обичаи, общите принципи на правото, признати от цивилизованите нации, съдебните решения и международноправната доктрина. Точка 2 на чл. 38 съдържа още един начин за решаване на дело извън приложимото право по т. 1: „Тази разпоредба (т. е. разпоредбата на т. 1 на чл. 38 Ст. – б. м., А. Д.) не ограничава правото на Съда да реши едно дело ex aequo et bono, ако страните се съгласят на това”, като изразът „ex aequo et bono” означава „по справедливост и добросъвестност”. Правната норма на чл. 38, т. 2 Ст. за пръв път се появява в чл. 38, т. 2 от Статута на Постоянния съд за международно правосъдие, функционира в периода между двете световни войни, и без промяна е възпроизведена в Статута на сегашния Международен съд на ООН.

Макар посоченият в т. 2 на чл. 38 принцип ex aequo et bono да цели създаването на самостоятелен способ за решаване на делата от МС, досега няма нито едно дело, решено въз основа на него. И все пак, неговата изрична регламентация там изисква изясняването и обясняването на този принцип. Освен това, липсата на решени дела ex aequo et bono досега не означава, че в бъдеще няма да се прибегне до това.

Последното съображение, и то не по значение, за необходимостта от анализ на принципа *ex aequo et bono* е самото му систематично място като правна норма в Ст. Принципът е регламентиран в същия чл. 38, който урежда изобщо различните източници, които използва Съдът за решаване на делата си. Както съдържащите се в т. 1 на чл. 38 източници имат една единствена функция – да се прилагат за решаване на делата, така и поставянето на принципа *ex aequo et bono* в същия чл. 38, макар и в самостоятелна негова структурна част (т. е. в т. 2 от него) означава, че този принцип има същата функция – да се прилага за решаването на делата. А това от своя страна демонстрира и значението на принципа, и необходимостта от неговото анализиране

II.

Както става ясно от разпоредбата на т. 2 на чл. 38 Ст., формулираният в нея принцип *ex aequo et bono* означава решаването на дело не въз основа на международното право, а чрез две категории на морала: справедливостта (*aequo*) и добросъвестността (*bono*). Тогава няма да има никакво значение на коя от страните по делото принадлежи спорното право – негов предмет, а решението му ще се търси чрез прилагане на неюридически, извънправни критерии и подходи¹, каквито са посочените морални категории. В този смисъл един бивш съдия в МС, сър Р. Дженингс, изтъква, че „едно решение *ex aequo et bono* би могло да се постанови и без да са необходими специални юридически обучения или умения”². Добро обяснение за възможностите на справедливостта като противовес на правните норми ни дава следното становище: “Терминът “справедливост” е доста общ. Той постоянно се свързва с противопоставяне на строгостта на правото, на стриктното право. С думата “справедливост” се означава било корпус от норми, нормите на една идеална справедливост, по - висша от правата на нациите, своего рода естествено право /с този нюанс, че в него се търси преди всичко едно равновесие, *aequitas*, при преценяването на претенциите/. Под справедливост в юридическата философия се разбира право, което няма абстрактни норми, право, което търси конкретно решение за всеки частен случай, а още по-добре – индивидуално решение за всеки индивид.”³

Друга характеристика на принципа *ex aequo et bono* в т. 2 на чл. 38 е, че когато става въпрос за справедливост и добросъвестност, има се предвид чувствата за справедливост и добросъвестност на отделните съдии в МС. Тоест, съдиите ще решат съответното дело въз основа на собствените си морални ценности, такива каквито са те, изразени чрез понятията за справедливост и добросъвестност. Това потвърждава цитираното гледище на Р. Дженингс, защото, прибягвайки до моралните си възгледи, съдията не действа като юрист, не прилага юридическите си познания, не упражнява юридическата си професия.

¹ Същото становище е изразено и в международноправната литература (вж. напр. Н. Thirlway “The Law and Procedure of the International Court of Justice 1960 – 1989”, in: British Year Book of International Law (BYBIL), 1989, Oxford 1990, p. 51, L. Trakman “Ex Aequo et Bono: Demystifying an Ancient Concept”, Chicago Journal of International Law, vol. 8, 2007 – 2008, №2, p. 627), от МС (вж. Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice (I. C. J.), 1956, p. 100), и от отделни съдии в МС (I. C. J. 1969, p. 139).

² Sir R. Y. Jennings “Equity and Equitable Principles”, Schweizerisches Jahrbuch für Internationales Recht, vol. 42, 1986, p. 30.

³ Ж. Карбоние, “Гражданско право. Въведение”, С. 1999, с. 36.

Следващата характеристика на принципа *ex aequo et bono* е източникът на правото на Съда да реши делото по справедливост и добросъвестност – това е съгласието на страните по делото. От гледна точка на това условие няма значение дали става въпрос за факултативна или за задължителна юрисдикция на Съда. Дори той да има задължителна такава, т. е. и двете страни по делото вече да са дали предварително и по принцип в международен договор или в декларация по чл. 36 т. 2 Ст. съгласието си споровете им да се решават от МС, за да се реши точно този спор точно чрез прилагането на принципа *ex aequo et bono*, е необходимо ново и конкретно взаимно съгласие на страните, този път специално с цел прилагането на този принцип. Всъщност тяхното съгласие трябва да се разбира като изрично и конкретно за конкретното дело взаимно искане и на двете страни до Съда делото да бъде решено *ex aequo et bono*. Той не може сам да избере, че вместо с правни норми ще реши делото на основата на този принцип. Обратно, ако страните изберат принципа, Съдът е длъжен да го приложи: „Но той (съдията – б.м., А. Д.) не може да постанови решение *ex aequo et bono*, освен ако е бил изрично овластен за това.⁴

Следователно определящото условие за прибягването до принципа *ex aequo et bono* е волята на страните по делото, тяхното искане има приоритет пред нормите на международното право, дори тези норми, които се отнасят до делото да са ясни и безспорни. Това означава, че прилагането на този принцип автоматично изключва прилагането на правните норми. Самата разпоредба на т. 2 на чл. 38 постулира този приоритет: според нея дори да е налице някой от видовете приложимо право по т. 1, това не може да попречи на Съда да се обърне не към него, а към разбиранията за справедливост и добросъвестност на своите членове.

Предимството на принципа *ex aequo et bono* пред международноправните норми е конкретна проява на суверенната воля на държавите страни по делото. Те се разпореждат със своя спор, самото му отнасяне до МС е тяхно решение, както са започнали съдебно дело за спора си, така могат и да го прекратят. По същия начин желанието на страните за неюридическо решаване на спора им отново е плод на тяхната воля относно съдбата на спора. Така, че в случая това, което доминира над приложимите към делото правни норми е всъщност не принципът за решаването му по справедливост и добросъвестност, а самата суверенна воля на страните му.

Макар досега МС да не е решил нито едно дело *ex aequo et bono*, в международната арбитражна практика има дела, решени по този начин. През 30 – те години на XX в. два арбитража относно гранични спорове в Латинска Америка прибягват до този принцип.⁵ А понастоящем, също относно международния арбитраж, макар и в областта на международното частно право, съществува изрична правна норма, уреждаща решаването на арбитражен спор *ex aequo et bono*, и то по начин, аналогичен на разпоредбата на чл. 38, т. 2 Ст.: според чл. 33, т. 2 от Арбитражните правила на Комисията на ООН по международно търговско право (UNCITRAL) първо, един арбитражен съд може да реши спора *ex aequo et bono*, и второ, само ако обаче страните му изрично го упълномощят за това.

III.

Възприемането на принципа *ex aequo et bono* в международното правосъдие е пример за влиянието върху него на англосаксонската правна система. Защото в нея

⁴ P. Malanczuk “Akehurst’s Modern Introduction to International Law”, L., N. Y., 1999, p. 55

⁵ Ibid.

съществува обособен и самостоятелен клон, наречен „право на справедливостта“ (equity), според който едно дело може да се реши и без прилагане на правни норми, а чрез прибегване до един неправилен критерий – справедливостта. Този начин на решаване на дело е непознат на другите правни системи.

Исторически правото на справедливостта възниква в Англия като допълнение към действащите правни норми, което допълнение цели да попълни празнотите в правото, както и да постигне справедливо решаване на едно дело тогава, когато това не може да стане на базата на правните норми.⁶ Корените на правото на справедливостта в правната система на Великобритания трябва да се търсят в прерогативата на английския крал да отменя „несправедливо решение“, постановено от местните съдилища. В началото тази прерогатива от името на краля се упражнява от лорд – канцлера (това е първият министър на краля в средновековна Англия). През XIV в. лорд – канцлерът започва да правораздава вече от свое собствено име, т. е. правото на отмяна на „несправедливи решения“ става негова прерогатива. И кралят, и лорд – канцлерът разглеждат отнесените до тях спорове според собствените си съвест и чувство за справедливост.

През петнадесети и следващите векове броят на петициите до лорд – канцлера по повод на постановени съдебни решения става толкова голям, че неговите актове постепенно придобиват статут на самостоятелна правна система, различна от системата от правни норми на английското право, за обозначаването на която е възприет терминът „общо право“ (common law).⁷ През XIX в., 1873 – 1875 г., са приети два закона за съдопроизводството, които сближават изключително много двете системи, предвиждайки, че и правните норми, и правото на справедливостта ще се прилагат от едни и същи съдилища, чрез една и съща съдебна процедура.⁸ Резултатът от това е, че без да се сливат, без се обединяват, а запазвайки своята самостоятелност, и двете системи се включват в съвременното английско право; макар и самостоятелни, те са части от едно цяло – английското право: „...общото право и правото на справедливостта остават различни, но взаимнозависими части но правото.“⁹

Основната функция на правото на справедливостта е да не допусне прилагането на правните норми по делата да доведе до постановяване на несправедливо съдебно решение. От тази гледна точка правото на справедливостта е коректив на правните норми в английското право, то е ограничител на действието на тези норми с оглед конкретната фактическа обстановка по дадено дело. Точно тук се проявява социалната и юридическата ценност на правото на справедливостта: докато нормите на общото право раздават правосъдие по делата чрез еднотипното им решаване, т. е. общото право акцентира върху общото между делата, то правото на справедливостта се стреми да индивидуализира всяко дело, да обърне внимание на отделното дело, като се интересува от конкретната обстановка по него и съответно придава по-голяма тежест, по-голямо значение на тези обстоятелства, отколкото го правят правните норми.¹⁰

Именно отчитането на спецификата на делото гарантира справедливостта на съдебното решение по него. Защото едни и същи правни норми, в зависимост от фак-

⁶ D. Barker, C. Padfield “Law”, Oxford 1993, pp. 13 – 14.

⁷ G. Watt “Trusts and Equity”, Oxford 2008, pp. 4, 5.

⁸ Ibid., p. 8.

⁹ Ibid., p. 12.

¹⁰ Ibid., pp. 13, 14, 17.

тическата обстановка, към която се прилагат, по едно дело могат да доведат до справедлив резултат, а по друго – несправедлив.¹¹ Така на практика правото на справедливостта изпълнява своята роля на коректив на действието на правните норми. Нещо повече, в законодателството на Великобритания изрично е установено, че при „противоречие или разминаване между нормите на правото на справедливостта и нормите на общото право по един и същ въпрос, предимство има правото на справедливостта“¹².

Но какво трябва да се разбира под „справедливост“ в правото на справедливостта? Понятието за справедливост в него не е същото като справедливостта в качеството ѝ на категория на морала. „Правото на справедливостта се отнася само до една ограничена проява на неморално или антисоциално поведение, а именно неморалната или антисоциалната злоупотреба с права...съвестта, както е представена от правната система, позната като право на справедливостта, привнеся една ключова „моралност“ към правната система като цяло.“¹³ За английската правна система справедливостта не е абстрактно понятие на морала, а постановяване на „разумно“ и „обективно“ съдебно решение по дадено дело.¹⁴ Следователно, правото на справедливостта се основава на тази морална категория, но не я възприема буквално, а я адаптира към целта си – да бъде измерител, оценка на друга социална категория – правните норми.

IV.

Следващият въпрос за изясняване относно принципа *ex aequo et bono* от чл. 38, т. 2 Ст. е въпросът за приложното поле на този принцип, т. е. при какви хипотези страните по дело пред МС биха поискали решаването му на основата на него.

1. Първата хипотеза е, когато страните по делото преценят, че са изправени пред празнота в международното право¹⁵. Недопустимостта на отказ от правосъдие налага решаването на делото и в такава ситуация.¹⁶ Преодоляването на празнатата може да стане чрез прибягване до общите принципи на правото (чл. 38, т. 1, б. в) Ст.), с цел установяване на приложимите към спора правни норми, и така той да бъде решен. Но може и друго – страните да се откажат изобщо от юридическото решаване на спора, а да го решат по справедливост и добросъвестност. „Решаващият делото, когато „запълва празноти“ в правото, действа в рамките на правото. Но когато решава делото *ex aequo et bono*, той не „запълва празнота“, а го решава без всякаква връзка с правото“.¹⁷

Става ясно, че една от функциите, които може да изпълнява принципа *ex aequo et bono*, е да осигури решаването на дело и при липса на директно приложими към него международноправни норми, т. е. при празнота в международното право. Тази функция на принципа, първо, може да бъде изразена с латинската фраза „*praeter legem*“ („извън правото“) в смисъл, че решаването на делото може да стане и чрез

¹¹ Ibid., p. 14.

¹² Supreme Court Act 1981, Section 49.

¹³ G. Watt, *op. cit.*, p. 16.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Вж. в този смисъл L. Trakman, *op. cit.*, p. 623.

¹⁶ O. Schachter „International Law in Theory and Practice“, Dordrecht, Boston, London, 1991, p. 57.

¹⁷ L. Trakman, *op. cit.*, p. 635.

правни норми, но може и чрез неправни методи, и второ, е общопризната и в международноправната литература,¹⁸ и в юриспруденцията на МС.¹⁹

За разглежданата хипотеза е много важно да се отбележи, че принципът *ex aequo et bono* ще се приложи и тогава, когато според Съда няма празнота в международното право, напротив, той е наясно с правните норми, отнасящи се до спора, или е в състояние да ги намери с помощта на общите принципи на правото. Но щом и двете страни по делото са на мнение, че съществува празнота, предпочитат вместо към международното право да се обърнат към принципа *ex aequo et bono*, и съответно искат от Съда делото да се реши въз основа на него, той е длъжен да се подчини на общата им воля, без значение какво е собственото му мнение.

2. Втората хипотеза на прибегване до принципа *ex aequo et bono* е, когато страните по делото не искат то да бъде решено чрез съществуващите и приложими към него правни норми, дори те да са добре известни и безспорни и за страните, и за Съда. Причината за това е оценката на страните за правните норми: според тях те са такива, че няма да доведат до справедливо и за двете страни съдебно решение по делото им. В тази ситуация „едната или и двете страни нямат доверие на правото или на неговото прилагане към тяхното дело”²⁰. Това би направило юридическото решаване на делото неприемливо за страните му и оттук би ги мотивирало да потърсят решаването му извън действието на правните норми, да потърсят извънправен начин за решаването му.

Точно такъв извънюриспруденчески начин предлага регламентираният в чл. 38, т. 2 Ст. принцип *ex aequo et bono*, позволявайки едно дело да се реши посредством моралните критерии за справедливост и добросъвестност. В случай на несправедливо съдебно решение функцията на принципа е да даде възможност МС да реши делото *contra legem*²¹, т. е. противно на правните норми²² (в случая нормите на международното право). Съдиите при разглеждането му ще се ръководят не от тях, а от моралните си ценности, изразени от разпоредбата на т. 2 на чл. 38 чрез понятията за справедливост и добросъвестност.

2.1. Един пример, при който страните по дело биха пожелали решаването му *contra legem*, е когато приложимите правни норми не могат да отчетат конкретните особености на спора, не могат да го индивидуализират и конкретизират както от гледна точка на фактите по него, така и от гледна точка на спецификата на страните му. Тогава, дори и съдебното решение да е юридически правилно, за страните по делото, с оглед на техните интереси, то ще бъде несправедливо. Защото резултатът от решението няма да бъде този резултат, който очакват страните, и който съответно би ги удовлетворил. “Правната норма, изработена в абстрактното, може да се окаже несправедлива в конкретната реалност.”²³ Възможно е и в този случай Съдът да е на друго мнение – да не е съгласен с такава оценка на тези правни норми, но въпреки това не може да откаже да изпълни искането на страните за неправното му решаване.

¹⁸ Ibid., също М. Akehurst “Equity and General Principles of Law”, *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 25, 1976, p. 801.

¹⁹ Вж. I. C. J. Reports 1986 (Frontier Dispute (Burkina Faso/ Mali) case), p.567.

²⁰ L. Trakman, *op. cit.*, p. 623.

²¹ O. Schachter, *op. cit.*, p. 57, M. Akehurst, *op. cit.*, p. 801.

²² Вж. в същия смисъл L. Trakman, *op. cit.*, p. 636.

²³ Ж. Карбоние, цит. съч.

Очевидна е мотивацията на страните по делото при такава ситуация да се откажат от приложимите към него правни норми и да се обърнат към принципа *ex aequo et bono*. Той наистина би позволил МС да се съобрази със спецификата и конкретиката на всеки спор между държави, защото съдиите, ръководейки се не от юридически категории, а от моралните категории „справедливост“ и „добросъвестност“, са свободни от ограниченията, формалността и строгостта, присъщи на правото, включително международното право.

2. Друга възможна ситуация, при която страните по дело пред МС биха счели съдебното решение за несправедливо, е когато търсят такъв резултат от делото си, който е взаимноприемлив, приемлив и за двете страни по делото. Пример за това може да бъде решение на МС относно граничен спор между две държави, при което граничната линия би засегнала и разпределението на природните ресурси, намиращи се в съответния граничен район. Тогава може да се окаже, че държавите предпочитат, техният интерес е тези ресурси да бъдат разделени поравно между тях.

Функцията на правните норми при решаване на дело е да се установи действителното правно положение, да се установи кому принадлежи спорното право, поради което по правило съдебното решение е в полза само на една от страните. Това противоречие между интереса на страните, и посочената функция на нормите е достатъчно, за да мотивира страните да поискат от Съда решаването на делото да стане на основата на принципа *ex aequo et bono*. Това изключва прилагането на правните норми, и съответно, според разпоредбата на чл. 38, т. 2 Ст., делото ще се реши чрез разбирането за справедливост и добросъвестност на съдиите, така че да се получи равно третиране на странете. Резултатът е, че първо, делото се решава чрез неправни критерии, и второ, съдебното решение е удовлетворително и за двете страни по делото.

V.

Предаването на едно дело за решаване въз основа на принципа *ex aequo et bono* крие определени опасности за страните му. Избирайки сами делото им да бъде разгледано по справедливост и добросъвестност, с това страните го оставят на преценката на Съда кое е справедливо. Оттук, съвсем реално е да има разминаване между Съда и страните в понятията им за справедливост, нещо повече – самите съдии да имат различни разбирания за справедливостта.

Вътре в държавите обикновено има една доминираща морална система, поради което може да се разчита на яснота относно възгледите за справедливост на гражданите, и в частност на съдиите. Съвсем различно е положението в международен план.²⁴ Съдиите в МС, както във всеки международен съд, идват от различни държави с различни морални системи, имат различна националност, отразява се дори това, че държавите им са в различни континенти. Ето защо закономерно те имат различен манталитет един от друг, различен миоглед, изповядват различни, възможно е даже противоположни морални ценности. Следователно страните по делото не могат да бъдат сигурни какви критерии за справедливост ще използват съдиите, а поради това не могат да предвидят и изхода на делото, нещо което по принцип е възможно, когато се прилагат нормите на международното право, които са известни.

Относителността и несигурността в разбиранията на съдиите за справедливост може да доведе до ситуацията, когато те, чрез принципа *ex aequo et bono*, биха

²⁴ Вж. М. Акеhurst „A Modern Introduction to International Law“, L., Boston, Sydney, 1985, p. 39.

решили аналогични спорове по коренно различен начин. Тоест, при аналогични дела, едни морални разбирания биха довели до един резултат, а други – до друг. Пример за същата ситуация ни дава правото на справедливостта от английската правна система. Популярен и общопризнат в него е афоризмът, че „справедливостта варира според дължината на крака на канцлера”²⁵, в смисъл, че при решаването на делата един лорд – канцлер ще смята за справедливо едно, а друг лорд – канцлер – друго. Това илюстрира относителността на правото на справедливостта, резултатът от която би бил аналогични дела да се решават по различен начин.

Освен това, не е сигурно, че дори и да се споразумеят за решаване на делото си въз основа на принципа *ex aequo et bono*, страните му споделят едни и същи възгледи за справедливостта. Точно обратното, много вероятно е такива общи възгледи да липсват поради големите политически, икономически, социални и културни различия между държавите. Не е реалистично да се очаква, че напр. в държавите, изнасящи капитал, и в тези, които внасят такъв, ще има едно и също разбиране какво представлява справедливо третиране на чуждестранния инвеститор. В крайна сметка всичко това създава опасността някоя от страните по дело, решено чрез прилагане на принципа *ex aequo et bono* да не бъде доволна от решението и съответно да не го изпълни, и което е най-важно – така няма да се прекрати спорът – предмет на делото.

От този кратък анализ на приложимостта на справедливостта за решаването на дело в международното право става ясно, че тя е неподходяща за решаването на дело в МС. Като всички други морални категории, и справедливостта, и добросъвестността се характеризират с относителност и субективизъм, и отгук – с несигурност. Ето защо държавите нямат доверие на тези неправни критерии за решаване на спор и това е обяснението защо нито веднаж досега не са поискали от МС прилагането на принципа *ex aequo et bono* по дело пред него.

В заключение трябва да се добави, че принципът *ex aequo et bono* е приложим и към правни спорове, и към неправни спорове, които могат да бъдат отнесени до Съда по силата на договорната юрисдикция по чл. 36 т. 1 Ст. Заедно с това, независимо от характера на спора, като неправилен начин за решаването им, този принцип представлява едно изключение от същността на международното правосъдие като средство за мирно решаване на международните спорове – решаването им от международен съдебен орган въз основа на нормите на международното право, тъй като при този принцип, макар и да имаме такъв съдебен орган, нямаме прилагане на правни норми. Това изключение обаче е възможно само защото зависимостта на приложимостта на този принцип от взаимното съгласие и на двете страни по делото показва, че той обаче е в пълно съответствие със същността на международното право, а именно съгласуваната воля на държавите.

²⁵ D. Barker, C. Padfield, *op. cit.*, pp. 14 – 15, G. Watt, *op. cit.*, p. 6.

**ОТМЯНА НА ВЛЕЗЛИ В СИЛА СЪДЕБНИ АКТОВЕ
И КАСАЦИОННО ПРОИЗВОДСТВО ПО АПК –
ИСТОРИКОПРАВНИ И ПРОЦЕСУАЛНОПРАВНИ МОМЕНТИ**

гл. ас. д-р Боян Георгиев

**ANNULMENT OF FINAL JUDICIAL DECISIONS AND
CASSATION PROCEEDINGS IN ADMINISTRATIVE PROCONSUL
CODE – HISTORICAL AND PROCEDURAL POINTS**

Ass. Prof. PhD Боян Георгиев

***Abstract:** And in cassation proceeding and in the proceeding for the annulment of final court decisions it is to be granted by the law of the sides to attack a court decision to review the case and to fix to law. But they are not identical nor object, nor a method, nor the place in general litigation. The principal is that the court decisions are final and not allows their review. The annulment of the final decisions is an extraordinary method, called to overcome the legal material force of the judicial decision.*

***Key Words:** Supreme Administrative Court, administrative justice, court, comparative legal parallels.*

Според Закона за гражданското съдопроизводство (ЗГС) от 1891 г., съществуват три вида молби за отмяна на окончателни (влезли в сила) съдебни решения – молба за касационно обжалване на решенията; молба за преглед на решенията и молба за отмяна на решенията от трети неучастващи в делото лица (чл. 705 т. 1, 2 и 3). Общото между трите производства е целта, която се преследва – отмяна на влязлото в сила решение и разглеждане на делото повторно от съда по същество. Различията се извеждат от източника на незаконосъобразност на съдебното решение. Докато при касационното производство предмет на контрол са нарушения на закона, извършени от по-долния съд, то при другите две производства причина за незаконосъобразността е наличието на неизвестни за решаващия съд обстоятелства и факти или накърняването на права на трети неучастващи в делото лица.[1] По подобие на гражданското съдопроизводство тези контролни производства са приложени с различен успех през годините и в административното правосъдие.[2] Понастоящем с приемането на АПК се възстанови тройната система на проверка на съдебни решения по административни дела, с тази разлика, че докато производствата за отмяна на влезли в сила съдебни актове по искане на страна по делото или по искане на трето лице са извънинстанционни способи за контрол, то касационното производство в съвременното ни административно правосъдие заема мястото на втора редовна инстанция. В зависимост от това дали съдебното административно производство представлява редовна мярка за осъществяване на съдебен контрол върху административноправни спорове, или не, се различават инстанционни и извънинстанционни производства. Извънинстанционните се прилагат след като са били изчерпани редовните възможности. Те се развиват след като решението е влязло в сила и делото е приключило.

1. Споменатата молба за преглед на решения по чл. 705, т. 2 ЗГС от 1891 г. е първоизточник на сегашното производство за отмяна на влезли в сила съдебни решения по чл. 237 и сл. АПК. Характерно за нея е, че тя се допуска само срещу окончателни решения, а контрол на невлезли в сила решения се извършва по съответния инстанционен път. Друга важна особеност е, че молбата за преглед трябва да цели отмяна на решението не поради допуснати от съда нарушения на закона, а поради несъответствие на решението с данни и обстоятелства по делото, които съдът не е взел под внимание, тъй като са били неизвестни за него и за страните. Нито едно от основанията за преглед, посочени в чл. 707 ЗГС, не представя състав на нарушение, извършено от съда по същество при разглеждане на делото, чието решение се подлага на извънреден контрол. В молбата за преглед, подобно на касационната жалба, трябва да бъде посочено какво молителят счита за незаконно и на какви основания. Молбата за преглед има преустановително действие (*effectus suspensivus*) спрямо решението, което се атакува. Съдът, който извършва контрола, никога не решава делото по същество.

Акад. П. Стайнов охарактеризира прегледа на окончателно съдебно-административно решение като производство, чрез което се атакува по изключение едно влязло в законна сила решение, за обжалването на което съществува редовно средство. Прегледът на решението означава преустановяване на силата на присъдено нещо. Силата на присъдено нещо обхваща само страните в делото, затова и само те ще могат да подават молба за преглед. Понеже прегледът е свързан със силата на присъдено нещо, негов предмет могат да бъдат само съдебни решения, не и административни актове, които не се ползват от нея. Според акад. П. Стайнов преглед на окончателно касационно решение е недопустим, защото касационната инстанция не решава делото въз основа на налични доказателствени факти, а само проверява тълкуването на закона, който е приложен при решаването на спора от инстанцията по същество. Новооткрити обстоятелства, установяване по съдебен ред на лъжливост на показания или подправка на документи са без значение за касационния съд, който не решава въз основа на преценка на данни и доказателства.[3] Днес това теоретично разбиране е преодоляно и в обхвата на производството за отмяна по чл. 237 и сл. АПК влизат както решенията на низшите инстанции по отмяна на административни актове, така и решенията на тричленен и петчленен състав на ВАС по касационни жалби и протести.[4] Единствено отменителните решения на касационния съд не подлежат на контрол по този извънреден режим, тъй като той е допустим само за решения, които се ползват със сила на присъдено нещо. С отменителното решение на касационната инстанция не се разрешава спорът между страните, защото делото се връща на първоинстанционния съд за разглеждане и постановяване на ново решение по съществуващото на спора (О. № 5725 от 21.06.05, ВАС, 5 чл. с-в.). Подобно е положението и с решението на касационната инстанция, с което жалбата се отхвърля като неоснователна. На отмяна подлежи решението на първоинстанционния съд по съществуващото на спора (О. № 6242 от 18.12.98 г., ВАС, 5 чл. с-в.). От обхвата на това производство се изключват и касационните решения срещу съдебни актове, издадени от петчленен състав по обжалване на нормативни актове (О. № 5262 от 3.06.02 г., ВАС, 5 чл. с-в, О. № 8231 от 12.09.02 г., ВАС, 5 чл. с-в; вж. и О. № 1054 от 26.10.2009 г, ВАС, 5 чл. с-в.[5]; вж. чл. 237, ал. 2 АПК и чл. 241, ал. 2 във вр. с чл. 195, ал. 1 от проекта за АПК, според който най-висш ще бъде седемчленен състав).

Съвременното производство за отмяна на влезли в сила съдебни актове се ръководи от принципите, че всяко съдебно решение в административното правосъдие трябва да бъде съобразено с изискванията на материалното и процесуалното право и да бъде обосновано. Всяко нарушение на тези изисквания, което би могло да се отрази на правилното решаване на делото по същество, трябва да повлече отмяна на издаденото по него решение. За да бъде доведена до край грижата на законодателя за осигуряване на законосъобразност на издаваните административни и съдебни актове, той предвижда и извънреден път за правна защита срещу евентуалните закононарушения в тях. Съществува ли друг ред за атакуване на съдебния акт или за защита на правото, отмяната е недопустима. Ж. Сталев подчертава, че отмяната по стария чл. 231 и сл. ГПК (респективно чл. 303 и сл. от новия ГПК; чл. 237 и сл. АПК) не е обжалване, защото се развива след като решението е влязло в сила и процесът е приключен. Тя е средство за защита срещу неправилни решения, когато неправилността се състои в несъответствие между решението и действителното правно положение и се дължи на изчерпателно изброени в закона причини. „Тя се свързва с принципа за дирене на истината и цели да го обезпечи даже спрямо влезли в сила решения, като отстранява тяхната сила на присъдено нещо и налага повторно разглеждане на делото, за да бъде заместено неправилното решение с ново, правилно решение.”[6]

Ясно е, че и при касационното производство, и при производството за отмяна на влезли в сила съдебни актове става дума за предоставено от закона на страните средство да атакуват едно съдебно решение с цел преразглеждане на делото и поправяне на констатираните недостатъци. Но те не са идентични нито по предмет, нито по метод, нито по място в общия съдебен процес. Основната разлика между касационното производство и това за отмяна на съдебни решения е дали атакуваният съдебен акт е влязъл в сила или не.

С изчерпване на двете инстанции в административния съдебен процес се изчерпват и редовните основания за оспорване на административните актове. Съдебното решение става окончателно и повече не може да се обжалва или пререшава и подлежи на изпълнение. Принципът е, че влезлите в сила съдебни решения са окончателни и не се допуска тяхното преразглеждане. Отмяната на влезли в сила съдебни решения е извънреден способ, призован да преодолее законовата материална сила на съдебното решение. Касационното производство е редовно, инстанционно, докато отмяната на влезли в сила съдебни актове е извънредно, извънinstancиционно. Извънinstancионните производства се прилагат след като са били изчерпани редовните възможности. Предмет на такова производство могат да бъдат само съдебни решения, които са влезли в сила или защото не подлежат на обжалване, или защото срещу тях не е подадена жалба в определения от закона срок или подадената жалба е оттеглена, или защото са обжалвани в срок, но жалбата не е уважена (чл. 296 ГПК, вр. чл. 144 АПК), т.е. всички предвидени редовни правни механизми са били вече използвани или в законните срокове е пропуснато да се използват. За разлика от касационната жалба, подаването на искането за отмяна не спира изпълнението на решението, тъй като става дума за вече влязло в сила решение, но съдът по искане на страната може да спре изпълнението му (чл. 309, ал. 1 ГПК, вр. чл. 144 АПК).

Различни са и основанията за касационно обжалване и за отмяна на влезли в сила съдебни актове, но и при двете производства те са изрично и изчерпателно определени от закона. Основанията по чл. 239 АПК са подобни на касационните основа-

ния по чл. 209, т. 3 АПК, сочещи неправилност на съдебното решение, като се прокарва обособяване с оглед на специфичността на способа за защита. Докато касационните основания визират винаги нарушения, извършени от първоинстанционния съд при решаване на делото по същество, при отмяната всички основания визират наличието на нови факти, които ако биха били налице или взети предвид при съдебното обжалване на административните актове, нарушение на приетите съдебни актове нямаше да има. В някои случаи и тук вина носи съдът (чл. 239, т. 4, 5, и 6 АПК). В други случаи в някои от хипотезите вина може да носи съдът или той може да не е допуснал грешка (т. 2, т. 5 втората хипотеза). В трети случаи отговорни за допуснатата неправилност на решението не са нито страните, нито съдът, разглеждал делото по същество (т. 1 и 3). И в двете производства жалбоподателят трябва да посочи отменителното основание и да го докаже, съдът се произнася само по това посочено и доказано основание. Подобно на касационните основания, и отменителните обвързват и ограничават както съда, така и страните в съответното съдебно производство, но не в еднаква степен. Съдът в това производство е абсолютно обвързан от съдържащите се в искането основания за отмяна. Когато страната се позовава на едно отменително основание, съдът не може служебно да премине към друго. Тук изключение подобно на ал. 2 на чл. 218 АПК не се допуска, а и не е необходимо, тъй като основанията за отмяна по чл. 239 АПК не съдържат в себе си различни по интензитет пороци, подобно на тези по чл. 209 АПК. Производството за отмяна е средство за защита само срещу неправилните съдебни решения, но не и срещу нищожни и недопустими решения.

Съдът в касационното производство като правило решава делото по същество (с изключение на случаите на съществено нарушение на съдопроизводствените правила от по-долния съд), с което приключва производството по първоначално повдигнатия административноправен спор. Съдът в производството по отмяна на влезли в сила съдебни актове не решава делото по същество, той връща делото за ново разглеждане от надлежния съд, т.е. цялото производство за решаване на административноправния спор започва отново. В това се състои и ролята на този институт. Съдът за отмяна не връща делото за ново разглеждане единствено при основанията по т. 4 на чл. 239 АПК, защото при две противоречиви съдебни решения е най-нормално ВАС като върховна инстанция сам да отмени неправилното и да остави в сила правилното. Само ако и двете решения са неправилни, ще се стигне до връщане на делото за ново разглеждане.

В касационното производство делото се разглежда със задължителното участие на прокурор. В производството за отмяна такова изискване не съществува.

Правото на страната за отмяна е субективно процесуално публично право, което стои много близко до правото на жалба. Решението, с което е оставена без уважение искането за отмяна на влязъл в сила съдебен акт, не подлежи на касационно обжалване. Недопустимо е при подадена касационна жалба, с аргумент за процесуална икономия тази жалба да се трансформира в жалба за отмяна по реда на чл. 237 и сл. АПК (О. № 9281 от 4.12.01 г., ВАС, 5 чл. с-в).

2. С тълкувателно решение № 1 от 08.06.2001 г. на ОС на ВАС в административното правосъдие беше допусната възможността за отмяна на влязло в сила съдебно решение по молба на трето неучаствало в делото лице, спрямо което решението има сила въз основа на чл. 233, ал. 2 ГПК (респ. чл. 304 от новия ГПК). В АПК бе

обособен самостоятелен раздел II от гл. XIV за това извънредно производство, съществувало в нашата юриспруденция преди 1944 г. Това е самостоятелно извънinstancионно отменително производство, чиято роля е да „охранява интересите на заинтересованите лица, неучаствали като страна по делото по независещи от тях причини, срещу силата на присъдено нещо, която се разпростира спрямо тях и засяга правната им сфера с неблагоприятния ефект на решението”. [7] Легитимирани да искат отмяна са само тези лица, които биха били необходими другари поради неделимостта на спорното правоотношение, участници в което са и те, ако биха били конституирани в делото. По отношение на тях законът изисква кумулативно наличие на три признака – лицето да не е конституирано като страна, решението да има сила спрямо него и да е имало обезпечено право на участие в делото. За тези лица липсва друг процесуален път за защита. Основанието за отмяна е единствено неучастието в делото на третото лице, легитимирано да вземе участие в него като страна.

Предмет на това производство са постановените в редовните инстанции по административни дела и влезли в сила конститутивни решения, с които се отменя обжалвания акт, също и декларативните решения, с които актът се обявява за нищожен, както и установителните решения, с които се отхвърля жалбата на един от необходимите другари по неделимото спорно правоотношение.

АПК предоставя право и на касационна жалба на лица, спрямо които първоинстанционното решение има сила, макар и да не са участвали в делото (чл. 210, ал. 2). Този институт доближава касационното производство до възстановеното в административното правосъдие производство за отмяна на влязло в сила съдебно решение по искане на трето, неучаствало лице. И двете производства целят защитата на лица, спрямо които съдебното решение има правна сила, но те не са могли да защитят своите субективни права и законни интереси, поради неконституирането им в делото като страни.

Въвеждането на чл. 210, ал. 2 АПК наруши дълго съществувалия принцип, че активната легитимация на касационен жалбоподател се определяше от качеството на страна в първоинстанционното производство, решението по което се оспорва. Процесуално недопустима бе касационна жалба, подадена от лица, неучаствали в производството пред първата инстанция (Р. 754-2000-ВАС, II отд. и О. 2561-1998-ВАС, 5 чл. с-в.; О. № 10566 от 16.12.2004 г., ВАС, V отд.; Р. № 186 от 9.01.2002 г., ВАС, 5 чл. с-в.). На практика не се поставяше изискване за обжалвания да има доказан личен и пряк интерес, защото той е имал такъв още когато е бил допуснат до участие в първоинстанционното производство. Новата разпоредба предоставя възможност за касационно оспорване на всеки, чиято материалноправна сфера, би могла да бъде накрънена от влизането в сила на едно порочно решение. Изглежда това е опит на законодателя да гарантира, че усилията на съда и страните пред ВАС като касационна инстанция няма да бъдат обезсмислени чрез последваща отмяна по чл. 246, ал. 1 АПК.

Друг е въпросът, че като допуска в касационната инстанция на страната на тъжител трети за делото, макар и заинтересовани лица, които не са страни по упражненото от оспорвания преобразуващо субективно право на отмяна на административния акт, логично би било да допусне трети заинтересовани, неучаствали лица и на страната на касационен ответник. Дори и да не участват в делото, първоинстанционното решение може да е благоприятно за тези трети заинтересовани граждани и орга-

низации и силата на пресъдено нещо да закриля техни субективни права и законни интереси. И субективният им интерес решението да остане в сила в първоначалния си вид не би бил по-различен от този на облагодетелстваната в първата инстанция страна. Така съдът рискува да измести центъра на тежестта в процеса. Тези трети лица може и да не са страни по разпоредените с административния акт, предмет на цялото производство, материални права и задължения, а да притежават собствени самостоятелни правни основания да оспорят акта, които не се преграждат от евентуално отхвърляне на вече подадена чужда жалба. По този начин директно във втората инстанция може да се озовем в друго производство, в което ще остане само предметът, но с други страни и при други основания.

Ето защо следва да се помисли върху идеята на проф. Д. Хрусанов производството за отмяна по чл. 245 и сл. АПК да остане като „единствена и достатъчна възможност за защита” за третите неучаствали в делото лица, за които решението на първата съдебна инстанция е неблагоприятно. Тези трети лица не са страни по делото, защото иначе щяха да бъдат поканени да участват в производството или от органа – автор на акта, или от първоинстанционния съд.[8] Подобно разрешение ще преодолее и противоречието между чл. 210, ал. 2 АПК и чл. 215, т. 1 АПК, на което законодателят все още не е обърнал внимание.

Бележки:

1. Вж. Абрашев П., Съкратен курс по гражданско съдопроизводство, т. III, С., 1921, с. 282-298.
2. ЗАП от 1912 г., НЗАП от 1934 г.
3. Вж. Стайнов П., Административно правосъдие, С., 1936, с. 630-638.
4. Обратното становище се среща при ВАС; вж. Определение № 1893 от 4.03.03 по адм. д. № 10591/02 на ВАС, 5 чл. с-в.
5. Цитирано при Лазаров К., Ив. Тодоров, Административен процес, С., 2009, с. 313.
6. Сталев Ж., Българско гражданско процесуално право, С., 2000, с. 533.
7. ТР №1 от 08.06.2001 на ОС ВАС.
8. Хрусанов Д., Бележки за касационното производство по административно-процесуалния кодекс, В: сп. Адвокатски преглед, кн. 1-2/2010, с. 43-44.

**ПРАВАТА НА ПОСТРАДАЛИЯ В ПРОИЗВОДСТВОТО ПО
ОБЖАЛВАНЕ НА ПОСТАНОВЛЕНИЕТО ЗА ПРЕКРАТЯВАНЕ**

Мила Иванова
Бургаски свободен университет

**THE RIGHTS OF THE VICTIM IN THE PROCEDURE FOR
APPEAL OF THE ORDINANCE FOR SUSPENSION**

Mila Ivanova
Burgas Free University

***Abstract:** The present study aims at analyzing the rights of the victim in the procedure for appeal of the ordinance for suspension of the criminal procedure. The methods for defending the rights of the victim in this procedure are presented. The possibilities for legal protection of the victim during the appeal of the decision of the court of the first instance enacted in the procedure for appeal of the ordinance for suspension are also analyzed.*

***Keywords:** rights of the victim, procedure for appeal, ordinance for suspension, criminal procedure.*

По силата на чл. 243, ал. 3 НПК постановлението за прекратяване на наказателното производство подлежи на обжалване пред съответния първоинстанционен съд. Правото на обжалване е за обвиняемия, пострадалия или неговите наследници и ошетеното юридическо лице. Те могат да упражнят това си право в седемдневен срок от получаване на препис от постановлението. Съдът следва да разгледа делото, не по-късно от седем дни след постъпването му, еднолично в закрито заседание. Акът с който се произнася съда е определение, което подлежи на обжалване пред съответния въззивен съд в седемдневен срок от съобщаването му /чл. 243, ал. 4 НПК/. С Решение №1 на КС от 1999 г. бе прието, че установяването на съдебен контрол върху прекратяването на наказателното производство е съвместимо с Конституцията на Република България. Съдебният контрол върху постановлението за прекратяване, следва да се разглежда, като гаранция срещу неправилно прекратяване на делото. То няма за цел да ограничава или дерогира конституционно установените правомощия на прокуратурата да предприеме или да откаже наказателно преследване. Съдът не разполага с компетентност еднаква с тази на прокурора, като той не решава въпроса за прекратяването, а само осъществява контрол върху законосъобразността и обосноваването му.

С изменението на НПК от 2003 г. се направи опит да се регламентира изцяло процедурата по обжалване на постановлението за прекратяване пред съда. Запълни се законовата празнота относно състава на съда, който се произнася по жалбите /еднолично/, както и редът по който те се разглеждат /закрито заседание/. С новия НПК, и в частност неговото изменение от 2008 г. контролът от страна на съда се детайлизира, като се предвиди възможност за обжалване на определението на първоинстанционния съд пред по-горна съдебна инстанция. Контролът е двуинстанционен-от първа и от въззивна инстанция. Това е контрол за обосноваването и законосъобразността на

постановлението за прекратяване. Безспорно това законодателно решение доведе до максимално гарантиране на правото на защита на гражданите в това число и на пострадалия. По смисъла на чл. 122, ал. 1 от Конституцията на Република България всички граждани имат право на защита.

1. Предмет на съдебния контрол в производството по чл. 243, ал. 3 НПК е постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство. Някои автори считат, че това са само “постановления за прекратяване на наказателното производство по които има привлечено в качеството на обвиняем лице, както и конкретизирано лице, което се ползва от правата на пострадал”^[1]. Според автора, постановлението за прекратяване в тези случаи подлежи на обжалване, но само пред по-горен прокурор, т.е. контролът се осъществява само в рамките на прокуратурата. Не може да се съгласим с подобна практика, поради следните съображения: а/ в чл. 243, ал. 3 НПК всички постановления за прекратяване подлежат на обжалване пред съда; б/ въвеждане на различен ред за обжалване чрез практически решения, а не със закон, е недопустимо; в/ това, че по делото няма лице привлечено като обвиняем не означава, че няма пострадал, който да има интерес да обжалва пред съда, както е вярно и обратното. Не може да поставим правото за обжалване пред съд, за който и да било субект на процеса в зависимост от конституирането на друг субект; г/ както обвиняемият така и пострадалият по силата на чл. 6 от ЕКПЧ имат право на достъп до съд. Правото на достъп до съд е вярно, че не включва правото на жертвата на престъпно деяние, да започне наказателно производство или да поиска от прокурора да образува такава^[2], но в случая не е налице такава хипотеза.

Затова може да се направи извод, че предмет на обжалване пред съда е всяко постановление за прекратяване на наказателното дело, независимо дали по делото има привлечен обвиняем или не. След като, както обвиняемият, така и пострадалият имат законно право да обжалват постановлението за прекратяване на наказателното производство, то това право трябва да им бъде осигурено, без каквито и да било условия.

2. Субекти на правото да обжалват постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство са обвиняемият, пострадалия, неговите наследници и ощетеното юридическо лице. Това изрично е установено в разпоредбата на чл. 243, ал. 3 НПК, според която именно на тези лица, прокурорът е длъжен за изпрати препис от постановлението. Изброяването е изчерпателно и кръгът на лицата не може да се разширява. Това са обвиняемият, по отношение на когото е прекратено наказателното производство, пострадалият от престъплението, който в съдебната фаза на процеса може да се конституира като граждански ищец и/или частен обвинител, неговите наследници, а ако е юридическо лице, това което ще може да се конституира като граждански ищец. За тях при прекратяване на наказателното производство не съществува друга процесуална възможност да защитят правата си, освен чрез обжалване на постановлението. Последващият съдебен контрол върху постановлението за прекратяване се възбужда само по жалба на тези лица, а не и служебно, както беше по отменения чл. 237, ал. 5 /ДВ, бр. 70/99 г./.

[1] Раймундов П, Особени наказателни производства; Споразумението, С. 2005, с. 128.

[2] Ван Дайк П. и Ван Хууф Г. Й. Х., Европейска конвенция за правата на човека – теория и практика. С. 2000, с. 393;

а/ На първо място е правото на обвиняемия да обжалва постановлението за прекратяване на производството. За да може да обжалва той трябва да има правен интерес. Правото на жалба винаги предполага да са нарушени права и законни интереси. Следва да се съгласим, че правен интерес е налице, когато обвиняемият не е съгласен с мотивите или основанията за прекратяване на производството, макар да приема резултата. Това са случаите, когато например производството е прекратено по давност или невменяемост, а обвиняемият възразява, че не е извършил такова деяние или че деянието не съставлява престъпление. Когато, производството е прекратено на основание, че деянието не съставлява престъпление за обвиняемия, липсва правен интерес да обжалва. В този смисъл е и Р-367-2003г.-I н.о.- “постановлението на прокурора... по чл. 237, ал. 1, т. 1 във връзка с чл. 21, ал. 1, т. 1 НПК не накърнява правата и законните интереси на обвиняемия”. Не може обаче, да се съгласим с изразеното в правната литература, че обвиняемият има интерес да обжалва, ако производството е прекратено при приложена давност или амнистия, а той се счита за невиновен^[3]. Производството не може да се прекрати на тези основания без предварително да е получено съгласието на обвиняемия за това /чл. 24, ал. 2 НПК/. След като обвиняемият е разполагал с възможност да поиска производството да продължи, за да докаже своята невиновност, а той не се е възползвал от това си право, не може да черпи права за обжалване на постановлението за прекратяване.

Постановлението за прекратяване на производството не се ползва със сила на присъдено нещо, ако то не е било обжалвано пред съд. Това постановление може да се отмени, дори ако е постановено преди месеци или години. Това създава несигурност за обвиняемия, по отношение на който производството е прекратено, защото той трябва да чака изтичането на давностния срок, за да е сигурен, че постановлението не може да бъде отменено или изменено. Ако обаче постановлението е било обжалвано и съдът го е потвърдил с определение, то ще има сила на присъдено нещо и ще се ползва с последиците на неотменимостта.

б/ На второ място, е правото на пострадалия или на неговите наследници и на ощетеното юридическо лице, да обжалват постановлението за прекратяване на производството. Те могат да обжалват всяко постановление за прекратяване, стига да са накърнени техните правата и законни интереси.

Поставя се въпросът, кое лице в случая закона нарича “пострадал”. Този въпрос е от изключителна важност, защото жалбата ще е допустима, само ако е подадена от лице което има това процесуално качество. В чл. 74, ал.1 НПК е регламетирано, че „пострадал е лицето, което е претърпяло имуществени или неимуществени вреди от престъплението”. С приемането на този текст се реши спора за това кой е “пострадал” т.е. субект на правото да обжалва постановлението за прекратяване на производството. Така например в Р-301-2003г.-I-н.о е прието, че “производството по чл. 237, ал. 3 НПК обезпечава интересите само на лице, което при предпоставките на чл. 60 НПК може да встъпи като граждански ищец в наказателния процес”. В други свои решения ВКС е на мнение, че пострадалият, който има право да обжалва постановлението за прекратяване е лицето “което в съдебната фаза на процеса може да бъде конституиран като граждански ищец и частен обвинител”/Р-536-2002 г.-II н.о.; Р-553-2002 г.-II н.о./. Между предпоставките за конституиране на граждански ищец и частен обвинител няма идентичност. Считаме, че субект на правото на обжалване е пострадал, за който са налице предпоставки за конституиране, като граждански

^[3] Раймундов П., Особени наказателни производства; Споразумението, С. 2005, с. 118;

дански ищец или като частен обвинител или и в двете процесуални качества. Както гражданския ищец, така и частният обвинител, по смисъла на чл. 318, ал. 4 НПК, могат да обжалват присъдата. От това следва, че именно тези лица могат да обжалват и постановлението на прокурора. Така ще се обхванат всички лица, чиито права са накърнени от инкриминираното деяние, без значение дали са физически или юридически лица. На всички тях, следва да им се предостави възможност, чрез достъп до съд да защитят законните си интереси. Считаме, че е неправилно схващането, според което пострадал или ощетено юридическо лице е лицето претърпяло само съставомерни вреди. Няма разлика в процесуалната правоспособност на лицата да участват, като пострадал или като частен обвинител и/или граждански ищец, а ощетеното юридическо лице и като граждански ищец. В новия НПК и за трите фигури процесуалната правоспособност е очертана по идентичен начин: „лице, което е претърпяло имуществени или неимуществени вреди от престъплението /чл.74, ал.1 НПК-за пострадалия, и чл.76 НПК – за частния обвинител./” За гражданския ищец не е посочено дали вредите следва да са имуществени или неимуществени /чл.84, ал.1 НПК/. След като е използвано понятието „вреди”, те могат да бъдат както имуществени така и неимуществени. Юридическите лица обаче могат да претърпят само имуществени вреди, доколкото не могат да преживеят болка и страдание, в което се изразяват неимуществените вреди. Този извод се подкрепя и от това, че в НПК когато се очертава процесуалната правоспособност на юридическите лица, е употребено понятието „ощетено юридическо лице”. Понятието „щета” в гражданското право се свързва единствено с претърпяни имуществените вреди.

От изложеното следва, че субект на правото да се обжалва постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство, е физическо или юридическо лице, което е претърпяло съставомерни или несъставомерни вреди, без значение имуществени или неимуществени за физическите лица и имуществени за юридическите лица, ако те са причинени пряко и непосредствено от престъплението.

До приемането на новия НПК не без основание се дискутираше въпроса, в какво качество лицето претърпяло вреди от престъплението ще обжалва постановлението за прекратяване. Считаме за уместно да посочим, че и преди приемането на новия НПК съществуваше процесуалната фигура пострадал. В тази връзка будеше недоумение Тълкувателно решение №2/2002г. от ОСНК според което „наказателно-процесуалния кодекс не познава процесуалното качество на пострадал”. В същото това решение се приема, че “пострадалият не е включен в кръга на участниците в наказателния процес...нормите на чл. 237, ал. 3 НПК и чл. 239, ал. 3 НПК също не третират пострадалият, като процесуален субект. Те му предоставят единствено възможност чрез достъп до съд да обезпечи онези свои интереси, които би реализирал, ако впоследствие встъпи в производството, в процесуалното качество на частен обвинител и/или граждански ищец”. В цитираното Тълкувателно решение, не е направена разлика между участник и субект на наказателния процес. Участник е всяко лице за което законът установява процесуални права и задължения. Докато, участникът за да бъде и субект на процеса се изисква той да отговаря и на някои допълнителни условия /да осъществява една от функциите на процеса, да притежава право за активно участие в производството, да защитава свои или чужди права и законни интереси/. След като и отменения НПК съществуваша процесуални права за пострадалия в досъдебната фаза то значи, че той е участник в тази фаза. В тази връзка, може да посочим и Р. 553/2002 г. П. н.о. където ВКС е приел, че автор на жалбата може да е само лице, което има качеството на пострадал. Проблемът бе, че в отменения НПК не съществуваше нарочен текст, който да изброява правата на пострадалия, така както съществуваше

вуват нарочни текстове за другите участници. Но за да бъде едно лице участник в процеса няма такова изискване. Не издържа и аргументът, че процесуалните права на пострадалия са малко на брой, и затова той не е участник. Броят на правата никъде не е поставен, като критерий за това, дали едно лице е участник или не в наказателния процес. По отменения НПК пострадалият бе участник, но не и субект на процеса. Неговите права бяха ограничени по обем, а по естеството си, не можеха да гарантират осъществяването на пълноценна функция по обвинението.

По новия НПК, пострадалият е и субект на наказателния процес. Той е и субект на правото на защита. За реализирането на това свое право законът му е предоставил правото да обжалва постановлението за прекратяване на досъдебната фаза. Ефективността на това право, обаче в голяма степен зависи от процесуалните гаранции, които го осигуряват. В чл. 243, ал. 3 НПК се съдържа една от тези гаранции, а именно да се изпрати препис от постановлението за прекратяване на пострадалия. Изпращането на препис има за задача да уведоми заинтересованото лице за взетото процесуално решение, за да може то да осъществи своевременно своето право на защита. Прокурорът е този, който разпорежда да се връчи такъв препис. Ако той не изпълни това си задължение, ще означава че процесуалната гаранция не се е реализирала. Нереализирането на процесуална гаранция, която осигурява дадено право, в случая правото да се обжалва, ще доведе до осуетяване упражняването на това право. С новия НПК процесуалните права на пострадалия в досъдебната фаза и в частност правото да обжалва прекратяването, са обект на защита от института “съществено процесуално нарушение. Според практиката на ВКС – „лишаването на пострадалия от правото да обжалва постановлението на прокурора за пълно или частично прекратяване на наказателното производство е съществено процесуално нарушение...” /Р-53-1995-I н.о.; Р-122-1995-II н.о./. Вярно е, че правата на пострадалия на досъдебната фаза са гарантирани чрез правомощието на съдията-докладчик да връща делото на прокурора за допълнително разследване, когато е допуснато „отстранимо съществено процесуално нарушение на процесуалните правила, довели до ограничаване на процесуалните права на пострадалия или на неговите наследници /чл.248, ал.2, т.3 НПК/”. Но при прекратяване на наказателното производство изобщо няма да се стигне до стадия „подготвителни действия за разглеждане на делото в съдебно заседание”, в хода на който съдията-докладчик проверява допуснати ли са съществени процесуални нарушения.

Проблем за прокурора да изпрати препис от постановлението за прекратяване на пострадалия ще възникне, когато последният не е автор на съобщението за извършеното престъпление и по делото не са събрани доказателства, кое е това лице. Още повече, че за разлика от страните в съдебния процес, които се конституират с издаването на надлежен акт /Р-13-2001- III н.о./, за пострадалия на досъдебната фаза, няма подобно изискване. В тези хипотези прокурорът не трябва да прекратява делото, защото има ли причинени вреди от деянието и кой е техен адресат са обстоятелства, които са в обхвата на предмета на доказване и трябва да бъдат задължително установени /чл. 102, т. 3 НПК/. Само когато се докаже и то по несъмнен начин, че не са причинени вреди, от което следва, че няма пострадали от престъплението, прокурорът следва да пристъпи към прекратяване на делото.

Пострадалият ще има правен интерес да обжалва и в случаите на частично прекратяване, когато досъдебното производство по едно или няколко обвинения е прекратено или е прекратено по отношение на един или няколко обвиняеми.

Изброяването на субектите на правото да обжалват, както бе посочено, е изчерпателно. Обвиняемия като страна и субект на материалното и процесуално правоотношение е абсолютно незаместим. Това съответства и на чл. 35, ал. 1 НК, според който наказателната отговорност е лична. В НПК също не се предвижда възможност за заместване в т. ч. и по силата на наследяване. Поради това считаме, че наследниците на обвиняемия не са процесуално легитимирани да обжалват постановлението за прекратяване. Обаче, що се отнася до пострадалия правната логика е друга. За да бъде субект на правото на обжалване той трябва да отговаря на предпоставките за конституиране, като граждански ищец и/или като частен обвинител. В НПК е установено, че след смъртта им, правото да участват в съответното качество в наказателния процес преминава върху техните наследници. След като на последните е призната процесуалната правоспособност да участват и то като страни в съдебното производство, считаме, че те са и процесуално легитимирани да обжалват постановлението за прекратяване на прокурора. Това беше отчетено от законодателя ни и в новия НПК, наследниците на пострадалия изрично са посочени, като лица имащи право да обжалват постановлението за прекратяване на дъсъдебното производство.

От регламентираното право на пострадалия да обжалва постановлението за прекратяване на наказателното производство могат да се направят следните изводи: аа/ правото да обжалва е единственото право, с което той разполага, при това процесуално действие на прокурора; бб/ за това право обаче липсват достатъчни гаранции за неговото реализиране така, че то съвсем не е достатъчно, за да защити пострадалия своите права и законните си интереси; вв/ вярно е, че правото за съдебно обжалване предоставя на пострадалия принципната възможност да защити тези свои права, но не може да отречем, освен всичко друго и че разглеждането на подобни жалби в по-голяма част от случаите, има формален характер^[4].

Считаме, за уместно да обърнем внимание, че кръгът на лицата на които е необходимо да се връчи препис от постановлението за прекратяване следва да се разшири, като се включат и тези, срещу които е образувано наказателното производство, но са разпитани само като свидетели по него /Р-32-2003 г.-III н.о. / Независимо, че са разпитани само като свидетели, е ангажирана наказателната им отговорност и те са заинтересовани лица от изхода на производството. В цитираното решение е посочено още, че тези техни правомощия произтичат от разпоредбата на чл. 15, ал. 2 НПК, според която на обвиняемия и на другите граждани, които участвуват в наказателното производство се предоставят всички процесуални средства, необходими за защита на техни права и законни интереси. Тази процесуална норма се основава на конституционната разпоредба по чл. 122, ал. 1, която предоставя право на защита на гражданите във всички стадии на процеса.

3. Срокът в който може да се обжалва постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство е седемдневен. Конституционният съд в Решение №2 от 2000г. е посочил, че „всеки срок се основана на мълчаливото предположение, че в предоставения му период от време носителят на съответното право разполага с действителната възможност да упражни правото си ”^[5].

[4] Петрова Н., Наделить потерпевшего правом уголовного преследования. Российская юстиция. 2002 г. №12, стр. 55.

[5] Цит. по Решение и определение на Конституционния съд. 2000. София, Акад.издат. „Проф. Марин Дринов”, 2001, с. 48

Началният момент от който тече този срок е получаване на преписа от постановлението /чл. 243, ал. 3 НПК/. Във връзка с доказване на този момент, следва да се отбележи, че връчването на постановлението за прекратяване става по реда на чл.178-182 НПК ^[6]. Пострадалият като субект на правото да обжалва постановлението, може обаче да е неспособен да упражни това си право /например поради това, че е малолетен или невменяем/. В тези случаи считаме, че следва да се приложи правилото „...срещу неспособния да действа срокът не тече”. В тези случаи срокът започва да тече от получаване на преписа от постановлението за прекратяване от законните представители на недееспособните лица.

При упражняване на правото да се обжалва постановлението на прокурора от страна на пострадалия, важно е също така и крайният момент в който срокът изтича. Изчисляването му ще стане по общите правила на чл.183-184 НПК. Но дали неспазването на този срок ще направи жалбата на пострадалия недопустима. Отговорът на този въпрос зависи от отговора на един друг въпрос, а именно, срокът за обжалване на постановлението за прекратяване – инструктивен или преклузивен е /фатален е/. Сроковете за обжалване в съдебната фаза на процеса, са преклузивни. При всеки един от тях с изтичането му се преклузира възможността да се обжалва съответния акт на съда. Това недвусмислено следва от разпоредбите на чл. 323, ал. 1, т. 2 и чл. 351, ал. 4, т. 2 НПК, според които жалбата и протеста се връщат, когато не са подадени в срок. Не по този начин стои въпросът в досъдебното производство. Разпоредбите на чл. 200 и чл. 201 НПК, които установяват реда за обжалване на постановленията на прокурора, не съдържат подобни условия, както е при съдебното обжалване. Това е така защото тези текстове се отнасят до обжалването по реда на институционалния прокурорски контрол, а не до съдебното обжалване. Именно затова актовете на органите на досъдебното производство не влизат в законна сила, не са „неотменими”, не се ползват със сила на присъдено нещо, поради което и винаги могат да бъдат отменени или изменени от по-горестоящия прокурор. Считаме че седемдневния срок за обжалване установен в чл. 243, ал. 3 НПК е преклузивен, а не инструктивен тъй като става въпрос за срок установен за обжалване но пред съд на постановление за прекратяване на досъдебното производство. Вярно е, че в чл. 243 НПК никъде не е указано, че съдът ще върне жалбата на пострадалия, ако не е подадена в законния срок, както това е уредено при обжалването на съдебните актове. В разпоредбата на чл. 243, ал. 9 НПК, обаче е регламентирано, че по-горестоящият прокурор може служебно да отмени постановлението за прекратяване, но само ако постановлението не е било обжалвано. При систематичното тълкуване на тази ал. 9 във връзка с ал. 3 на чл. 243 НПК, следва, че по-горестоящият прокурор ще може да отмени, но само постановление, по което не се е произнесъл съдът. Следователно, за да може по-горестоящият прокурор да упражни правомощието си по чл.243, ал. 9 НПК, то трябва да е изтекъл срока по ал. 3 на същия член. След изтичането на именно този срок, се слага началото на срока по чл. 243, ал. 9 НПК, в който по-горестоящият прокурор ще може да отмени или измени постановлението за прекратяване. Краиният срок, разбира е давностният срок за самото престъпление. Ако приемем, че срокът по чл. 243, ал. 3

^[6] В Р-53-1995-І н.о. е посочено, че когато „не е изяснен началният момент, от който започва да тече срокът за обжалване, не е възможно да се направи извод, че този срок е изтекъл” .

НПК е инструктивен то това ще лиши от смисъл правомощието на по-горестоящия прокурор по ал. 9 на същия член ^[7].

Освен това чл. 419 НПК установява, че предмет на производството по възобновяване на наказателни дела, са само влезлите в сила присъди и решения, както и определенията по чл. 112, ал. 3, чл. 243, ал. 5, т. 1 и 2, чл. 382, ал. 7 НПК, както и определенията и разпорежданията по чл. 341, ал. 1 НПК. В това изброяване не са посочени постановленията на прокурора за прекратяване на наказателния процес.

4. Пострадалият е субект на правото на защита по чл. 15, ал. 2 НПК. Този принцип изисква на участниците да се предоставят всички процесуални средства, необходими за защита на техните права и законни интереси. Едно от тези средства е **жалбата на пострадалия срещу постановлението** на прокурора за прекратяване на наказателното производство. В закона обаче, липсват правила за нейното съдържание и ред за подаване. От което следва, че тя няма задължителни реквизити, липсата на които ще доведат до нейната недопустимост. В нея обаче пострадалият следва да посочи: съдът, до който се подава, от кого се подава, неговия подпис и постановлението което се обжалва. Липсата на тези реквизити, могат да се приравнят на липса на жалба тъй като същата не би могла да произведе, каквото и да са правни последици. Не по този начин се решава въпросът, ако в жалбата не е посочено конкретното нарушение и искането, което се прави. Според изразеното в коктрината „в производството по обжалване не намира приложение ревизионното начало и съдът проверява обосноваването и законосъобразността на постановлението за прекратяване, независимо от приведените в жалбата доводи и основания“ ^[8]. Затова считаме, че е достатъчно в жалбата си пострадалият да формулира най-общо оплакванията си, без да е нужно да посочва всичките доводи и съображения, които я подкрепят. Независимо, че не е изрично указано в НПК, жалбата следва да се подаде чрез прокуратурата, чието постановление се обжалва до съответния съд.

В отменения НПК /чл. 213/ не се предвиждаше призоваване на пострадалия при предявяване на следствието, като в същото време той разполагаше с правото за обжалва постановлението за прекратяване на досъдебното производство. Това основателно повдигаше въпроса за невъзможността на пострадалия да обоснове жалбата си срещу постановлението за прекратяване при положение, че той няма никаква информация за доказателствата и обвинението по самото дело. При действието на новия НПК няма такъв проблем. За предявяването на разследването се призовава пострадалият и неговият повереник, ако е направил искане за това /чл. 227, ал. 3 НПК/. По време на самото предявяване пострадалия има възможността да проучи материалите по делото, което ще спомогне за обосноваване на жалбата му при евентуално прекратяване на производството от прокурора.

5. Съдът трябва да **разгледа жалбата** срещу постановлението за прекратяване **не по-късно от седем дни от постъпването на делото** /чл. 243, ал. 4 НПК/. Този седемдневен срок има значение с оглед възможността на заинтересованите лица да

^[7] В Р-87 от 1999 г. на ВКС по н.д. №35/1999 г. на III н-о- е посочено, че жалбата не следва да се счита за просрочена, „...щом като е подадена в обявения с присъдата срок, макар този срок погрешно да е бил определен. Въззивния съд следва да се произнесе по нея.“ Считаме, че това следва да се има предвид и просрочване на срока в чл. 243, ал. 3 НПК, след като това е допустимо при присъдите.

^[8] Чинова М., Новите положения на досъдебното производство по НПК, С. 2007, с.265.

подготвят защитата си. Никъде обаче в чл. 243 НПК не е установено задължение за държавните органи да уведомят заинтересованите лица за предприетото обжалване. Независимо от това считаме, че трябва да има такова уведомяване. Изводът е верен, защото право на пострадалия по чл. 75, ал. 1 НПК е „да бъде информиран за хода на наказателното производство”. Прекратяването на наказателното производство, както и обжалването на същото несъмнено са действия, свързани с хода на производството. Освен това ВКС изрично е дал указания, че съдът трябва да уведоми заинтересованите лица за предприетото обжалване. В Р-515-2002-II н.о. е прието, че „...съдебното производство се възбужда само по жалба, съдът независимо от реда, по който ще разгледа делото, има задължението да уведоми останалите заинтересовани лица за предприетите процесуални действия и намерения на жалбоподателя, за да могат да упражнят процесуалните си права, вкл. и на защита в производството за проверка на постановлението за прекратяване на наказателното производство”. В същото решение ВКС е приел още, че липсата на уведомяване на останалите заинтересовани страни за подадената жалба и неосигуряване на възможност, да упражнят правото си на защита в производството за проверка на постановлението за прекратяване, е съществено процесуално нарушение и делото трябва да се върне за ново разглеждане. Самото уведомяване ще даде възможност на пострадалия да се запознае с позицията на другите субекти на процеса и само така той ще може да осъществи своевременно своето право на защита^[9]. Не без основание обаче възниква въпросът, дали самото неспазване на срока по чл. 243, ал. 4 НПК ще доведе до съществено нарушение на процесуалните права на пострадалия. Считаме, че разглежданият срок, е процесуална гаранция осигуряваща правото на защита на пострадалия и по конкретно правото му на възражения. След като съдът не е изпълнил това свое задължение то значи, че не са създадени условия за пострадалия да упражни свое право, от което следва, че винаги в разглеждания случай ще е налице съществено процесуално нарушение. В Р-32-2003-III н.о. ВКС е изрично указал, че „нередовното призоваване на лицето, срещу което е прекратено наказателното производство, след като е имало известен адрес, е с отнета възможност да защити законните си интереси като направи възражения и искания във връзка с оплакванията, съдържащи се в жалбата на пострадалия срещу прекратителното постановление на прокурора. Допуснатото процесуално нарушение е съществено по смисъла на чл. 352, ал. 3, т. 1 НПК и правилно определението на първоинстанционния съд е отменено и делото върнато за ново разглеждане”

В чл. 243, ал. 4 НПК е установено, че съдът разглежда делото „...не по-късно от седем дни”. При буквалното тълкуване на тази разпоредба, би могло да се стигне до извода, че делото може да се гледа и преди изтичането на тези седем дни. Това обаче безспорно ще ограничи възможността на пострадалия да се запознае с жалбата на обвиняемия и да изложи възраженията си.

Защитата на пострадалия в производството за проверка на постановлението за прекратяване на наказателното производство не може да се осъществи чрез неговото лично участие. Пострадалият може да изложи доводите и възраженията си срещу жалбата само присмено. Това следва от обстоятелството, че **съдебното заседание е закрито и се провежда без участието на заинтересованите лица**. По отменения НПК (чл. 237, ал. 3), тъй като не бе изрично установено, че разглеждане на

^[9] В тази връзка ВКС в Р-210-99-II е посочил, че “когато съдът е изпълнил всички свои задължения по изискванията на процесуалния закон, не е налице нито обикновено, нито съществено нарушение на процесуалните правила”.

жалбата е в закрито заседание съдът, когато намери за необходимо, нямаше пречка да я разгледа в съдебно заседание с призоваване на заинтересованите лица. С новия НПК, обаче изрично се установи, че делото се разглежда еднолично в закрито заседание /чл. 243, ал. 4 НПК/. От това следва, че в производството заинтересованите лица не вземат участие, което не без основание повдига въпроса за съответствието му с изискванията на чл. 6, и чл. 13, ал. 1 от ЕКПЧ за справедлив процес и предоставяне на ефикасни средства за защита. Това предполага и осигуряване на лично участие при разглеждане на делото, което може да се гарантира само при състезателен и публичен процес ^[10]. Считаме че, само при своевременно уведомяване на заинтересованите лица за обжалването и предоставянето на срок в който те да могат да се противопоставят на доводите на другата страна, ще може да твърдим, че са спазени изискванията на ЕКПЧ. Това следва да се има предвид от законодателя като при евентуални бъдещи промени на НПК, се предвиди изрично задължение за държавните органи да уведомяват заинтересованите лица за подадена жалба срещу постановлението за прекратяване на досъдебното производство. Необходимо е още да се предвиди и съответен срок, в който те могат да изложат своите искания, бележки и възражения по подадената жалба.

Не-малък риск за правото на защита на пострадалия, крие и редът по който съдът разглежда неговата жалба. В чл. 243, ал. 4 НПК е указано, че **съдът разглежда делото еднолично в закрито заседание**. Това очевидно е съдът /районен или окръжен/, който по правилата на местната подсъдност е компетентен да реши делото по същество като първа инстанция. В отменения НПК (чл. 237, ал. 3), нямаше аналогична разпоредба, поради което едни съдилища разглеждаха жалбата еднолично, а други-в състав. В едни съдилища тези дела се разглеждаха с призоваване на обвиняемия и пострадалия, а в други-в закрито заседание, без призоваване на заинтересованите лица.

При сега действащата норма на чл. 243, ал. 4 НПК законният съдебен състав е едноличен. Следва да се съгласим с това разрешение на законодателя, при положение, че съдът в това производство осъществява само функция на последващ контрол, без да се решават по същество въпросите за виновността и отговорността на обвиняемия ^[11], като изключително голямо значение има в случая независимостта и безпристрастността на съда ^[12]. Не може обаче, безусловно да се приеме закритото съдебно заседание. Считаме, че липсата на публичност, липсата на възможност за-

^[10] НПК на Франция от 1808 предвижда открит публичен процес, предизвикан от жалба на страните и равностойно процесуално участие. По този въпрос виж. Раймундов П., „Исторически преглед на апелативно-касационната система на обжалване, статия, сп. „Български законник”, кн. 10/1997 г., с. 91-92”

^[11] Има автори, които са на мнение, че съставът на съда компетентен да се произнесе по постановлението за прекратяване следва да е идентичен с този, който е компетентен да разгледа и реши делото по същество в съдебно заседание, ако делото не бе прекратено. В тази връзка виж. Раймундов, П., Особени наказателни производства; Споразумението, С. 2005, с. 133;

^[12] За безпристрастността се изисква съдът да не е предубеден по отношение на решението, чието постановяване предстои, да не допуска да бъде повлиян от информация извън съдебната зала, от обществените настроения или какъвто и да е натиск, а да основава становището си върху обективни доводи въз основа на това, което е представено по време на процеса – виж Ван Дайк, П., Вна Хууф, Г. Й. Х., Европейска конвенция за правата на човека-теория и практика. С., 2000, стр. 422.

интересованите лица да бъдат лично изслушани от съда, да се противопоставят на доводите на другата страна лично, както и липсата на състезателност, води до нарушаване на изискванията на чл. 6 ЕКПЧ. Законодателят следва да съобрази това и да предвиди открито и публично съдебно заседание с осигурено лично участие на заинтересованите лица. Само така ще се гарантира максимално и правата на пострадалия в производството по обжалване постановлението на прокурора за прекратяване.

6. Пределите на контрола упражняван от съда при обжалване на постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство са очертани в чл. 243, ал. 4 НПК – съдът „се произнася по обосноваването и законосъобразността на постановлението”. От разпоредбата на чл. 243, ал. 4 НПК може да се направи несъмнен извод, че ревизионно начало намира приложение в това производство. Съдът не е обвързан от основанията посочени в жалбата на пострадалия. Съдът винаги е длъжен сружено да провери обосноваването и законосъобразността на постановлението ^[13]. Това разрешение на законодателя не ограничава правата на пострадалия, дори напротив ги гарантира.

Най-напред съдът трябва да провери дали **постановлението е обосновано**. Това означава да провери, дали установените по делото фактически обстоятелства съответстват на събраните по делото доказателствени материали, оценени по отделно и в тяхната съвкупност ^[14]. За да се приеме, че постановлението е обосновано са необходими две кумулативно дадени предпоставки: а) да са събрани всички необходими и възможни доказателства, т. е. да е налице пълнота на доказателствата; б) фактическите изводи, които прокурорът е направил да са логически издържани и да следват от доказателствата по делото.

След проверка на обосноваването, съдът трябва да провери и законосъобразността на постановлението за прекратяване на производството. Проверката на законността, включва проверка на правилното приложение, както на материалния така и на процесуалния закон. Когато проверява материалния закон, съдът трябва да провери правилността на правната квалификация посочена в постановлението, но само въз основа на доказателствения материал събран в хода на разследването. Тази проверка се прави за да може съдът правилно да реши въпросите за давността, амнистията, и т.н. Давността при различните правни квалификации е различна. При амнистията правната квалификация има значение, за да се провери дали тя попада в приложното й поле ^[15]. Само така правата на пострадалия ще бъдат защитени, в хипотезите когато

^[13] Лебедев В.М., Защита свободы и личной неприкосновенности граждан на пресварительном следствии, М., 2001, стр. 98 разглежда, че разширената проверка на съда за законността и обосноваването върху решенията и действията на досъдебния стадий на наказателния процес са обославят не само от това че се отнасят за наказателно процесуалните отношения, но и са способни да ограничат конституционни права и свободи на гражданите.

^[14] Следва да обърнем внимание, че съществува разлика между истинно установяване на фактическите обстоятелства при постановяването на актовете и разкриване на обективната истина като непосредствена задача на наказателния процес. Виж. Чинова, М. Актове на органите на предварителното производство, университетско издателство “Св. Климент Охридски”, С. 1993 г., с.186.

^[15] Пострадалият може да е възразил, че амнистията не се простира за посочената в постановлението правна квалификация, при което съдът е длъжен да провери това. В противен случай, ще накърни конституционното право на пострадалия на достъп до правосъдие-Зеленин, С. Потерпевший в состязательном процессе, с.Российская юстиция, кн.3, 2001 г., с. 48.

производството е прекратено на тези основания, като обаче деянието е неправилно квалифицирано. В Решение № 19 от 1.ІІІ.1993 г. по н. д. № 20/1993 г., ВК изрично е посочено, че „постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство, с което се произнася по характера и авторството на едно деяние, е процесуален акт, който не поражда задължение за съда да приеме направените в него констатации и изводи”. При тази проверка, ако съдът реши, че правната квалификация е неправилна ще отмени постановлението за прекратяване именно като незаконосъобразно, без обаче да може да дава указания обвиняемият да се привлече по друга правна квалификация, тъй като няма това правомощие. В Р-60-2003-І н.о. е прието, че „съдът не е оправомощен да се произнася по въпросите от компетентността на прокурора чрез собствена, различна от изложената в постановлението, интерпретация на доказателствата, събрани в досъдебната фаза. Още по-малко е допустимо контролиращият съд “да замества” прокурора, тогава когато в постановлението му липсват анализ на доказателствата и изводи за фактите и правото”. В тези случаи съдът ще отмени постановлението поради допуснато съществено процесуално нарушение^[16]. Що се касае за реабилитиращите основания за прекратяване, съдът дори и да провери правната квалификация и установи, че деянието не е несъставомерно или че е съставомерно но по друга правна квалификация ще потвърди постановлението. Това е така защото и да върне делото на прокурора той не може да му дава указания да привлече лицето като обвиняем по една или друга правна квалификация. По същия начин следва да постъпи съдът и когато констатира, че е доказано участието на обвиняемия в престъплението, а прокурора в постановлението е приел обратното, защото и в този случай съдът не може да укаже на прокурора да внесе обвинителен акт^[17]. Съдебният контрол върху постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство може да се разпростира само върху законосъобразното осъществяване на правомощията по чл. 243, ал. 1 НПК, които в рамките на приключилото разследване не се ограничават до оценката на конкретизираното по време, място и начин на извършено деяние, както и вината на извършителя. Съдът не може да измества прокурора по въпроси, свързани с възникване на основания за започване на разследване по отношение на други деяния и съответно повдигане на обвинение за тях /Р-368-2003 на І н.о./. Но и в тези хипотези правата на пострадалия не са накърнени, защото по правната квалификация приета от съда за правилна няма да се приложи правилото „non bis in idem”.

Съдът проверява и правилно ли е приложен НПК т. е. допуснато ли е съществено процесуално нарушение. Правата на пострадалия са обект на защита от този институт в досъдебната фаза и контролът за законосъобразност от страна на съда мак-

^[16] Лебедев В.М., Защита свободы и личной неприкосновенности граждан на пресварительном следствии, М., 2001, стр. 103 посочва, че съдебно решение с което е прието за незаконен и необоснован отказ от възбуждане на наказателно дело не е свързано непосредствено с възбуждане на дело, а се състои в констатация на съда за несъответствието на решението на органите на предварителното следствие със закона. Това свидетелства, че съдът не участва на наказателното преследване и не изпълнява функция по обвинението.

^[17] В Р-185-89-І е посочено, че „постановлението на прокурора с което се приема, че извършеното деяние не е престъпление от общ характер и не са налице основанията за повдигане на публично обвинение, е задължително за съда”.

симално ги защитава^[18]. В това производство съдът следва да провери три групи съществени процесуални нарушения – допуснати при събирането и проверката на доказателствения материал, при осигуряване на средствата за защита и при изготвянето на постановлението за прекратяване^[19]. Към първата група нарушения се отнасят – отказа на прокурора да се произнесе по направени искания от пострадалия за събиране и проверка на доказателства, включително и когато този отказ е немотивиран. По този начин е защитено правото на пострадалия да прави искания по силата на чл. 75 НПК и в частност чл. 229 НПК. Втората група съществени процесуални нарушения са свързаните с неосигуряване на средства за защита на правата на пострадалия посочени в чл. 75 НПК. Освен това считаме, че в хипотезата когато постановлението за прекратяване на производството е било обжалвано от обвиняемия, а пострадалият не е получил препис от него, съдът трябва да го отмени именно, поради допуснато процесуално нарушение довело до ограничаване право на защита на пострадалия. В Р-683-91-I н.о. е прието, че „изискването на пострадалия от престъплението да се връчва препис от постановлението, с което се прекратява изцяло или отчасти наказателното производство, също е предназначено да гарантира правото на защита, предоставено му от конституцията”.

Третата група са нарушенията допуснати при изготвяне на постановлението за прекратяване. Тук се включват случаите когато в постановлението не са посочени фактическите или правни основания за прекратяване, не се съдържат фактическите констатации, няма мотиви, налице е противоречие между мотивите и диспозитива и т.н.

7. В производството по обжалване на постановлението за прекратяване на досъдебното производство **не могат да се събират и проверяват нови доказателства**^[20]. Практиката на ВКС по този въпрос е константна. В Р-538-2003-III н.о. е прието „проверката ... за законосъобразността на прекратяването на наказателното производство изключва възможността за събиране на доказателства от съдебните инстанции, а се основава само на събраните в досъдебната фаза”^[21]. Това не накърнява правата на пострадалия, защото винаги когато постановлението е необосновано или незаконосъобразно то ще бъде отменено.

Съдът в това производство **действа** не като инстанция по същество, а **като контролно-отменителна инстанция**. Съдът може или да потвърди, или да отмени

[18] В Р-186-2002-II н.о. е посочено, че „по принцип процесуалното нарушение по чл. 241, ал. 2, т. 3 НПК /отм./ би било съществено, само когато е довело до ограничаване на правата на онези участници в предварителното производство, които безусловно следва да бъдат конституирани като страни в съдебната фаза на процеса.

[19] Виж. Чинова М., Новите положения на досъдебното производство по НПК, С. 2007 г., с.271.

[20] Виж Петрова Н., Наделить потерпевшего правом уголовного преследования, с.Российская юстиция, кн.12, 2000г., с. 55, според нея издаването на възможността на пострадалия да представя доказателства при обжалване нарушава конституционните му права и затруднява достъпа до правосъдие.

[21] В Р-339-2002-II н.о. ВКС отново приема, че „при провеждане на съдебния контрол върху постановлението на прокурора за прекратяване на наказателното производство могат да бъдат съобразявани само онези доказателствени материали, които са били събрани до завършване на разследването. Недопустимо е след издаването на съответното прокурорско постановление пред съда, пред който е обжалвано, да се събират допълнителни доказателства в подкрепа на обвинителната или защитната теза”.

постановлението и върне делото на прокурора, като може и да измени постановлението по отношение на основанията за прекратяване. Съдът обаче не може да проверява установените по делото фактически положения и в резултат на тази проверка да приема нови. В това производство съдът не може да разглежда въпроси по същество, като тези за вината, дали се касае за престъпление или случайно деяние, за друг вид отговорност и т.н.^[22]

В това производство не намира проявление принципното правило наречено „reformation in rejus”, т.е. забрана да се влошава положението на обвиняемия. Изводът е верен защото в нормата на чл. 243 НПК не е предвидена такава забрана. Последният ако не е уведомен за прекратяването или не е могъл да представи възражения по жалбата на обвиняемия, не е застрашен от определение с което не може да се влоши положението му.

8. Конкретните правомощия на съда в производството по обжалване на постановлението за прекратяване са посочени в чл. 243, ал. 5 НПК – „с определение съдът може да потвърди постановлението, да измени постановлението относно основанията за прекратяване на наказателното производство и разпореждането с веществените доказателства, да отмени постановлението и да върне делото на прокурора със задължителни указания относно прилагането на закона”. На практика се поставя проблемът какви указания може да дава съдът при връщане на делото след отмената на постановлението за прекратяване^[23]. Правилният отговор на поставения проблем, означава, най-напред да се анализира естеството на даваните указания. В тази връзка има указания, които след като бъдат дадени и изпълнени от съответния държавен орган нямат за последица накърняване на неговата независимост. Обратно има указания, които ако бъдат дадени и трябва да се изпълнят, винаги ще поставят в зависимост държавните органи и безспорно ще доведат до накърняване принципа на независимостта. От тази гледна точка указанията могат да се подразделят на две големи групи, а именно: указания, които се отнасят до решаването на въпросите по съществото на делото и указания, които не се отнасят до такива въпроси. Даваните указания следва да са от такова естество, че да не лишават органа на досъдебното производство от възможността да действа по вътрешно убеждение, основано на доказателствения материал по делото и на закона. Това са именно онзи вид указания, които не се отнасят до решаване на въпросите по съществото на делото. Без съмнение, ако

^[22] Съдът действа като инстанция по същество, когато след констатация за незаконосъобразност, решава въпросите по същество на делото –виж. Тълкувателно решение №5, С., 14.07.2004 г. на ВАС.; Освен това „съдът не е оправомощен да се произнася по въпросите от компетентността на прокурора чрез собствена, различна от изложената в постановлението, интерпретация на доказателствата, събрани в досъдебната фаза. Още по-малко е допустимо контролиращият съд „да замества” прокурора, тогава когато в постановлението му липсват анализ на доказателствата и изводи за фактите и правото” – Р-60-2003-І н.о.

^[23] „Съдът няма право да отменява прекратителното постановление на прокуратурата, нито да ѝ предписва срещу кого и какви обвинения да предявява” –виж. Кръстев К., Някои въпроси относно основанията за прекратяване на съдебното производство в разпоредително заседание, Социалистическо право, 1985, №1, с.

прокурорът и разследващият орган са длъжни да изпълнят указанията отнасящи се до съществуването на делото те ще са зависими в дейността си ^[24].

Считаме, че указанията по същество на делото най-общо могат да бъдат сведени до: указания, свързани с решаване на въпросите за виновността, за правната квалификация на деянието, за лицето което трябва да бъде привлечено като обвиняем и за обема на обвинението, както и указания как да се реши въпроса за достоверността на доказателствения материал и каква фактическа обстановка да бъде приета за установена. Всички други указания не са от естеството си да накърнят независимостта на органите на досъдебното производство-например указанията за извършване на нови следствени действия, за установяване на нови факти и т.н ^[25].

Съдът не може да даде указания, кое лице да се привлече като обвиняем и по каква правна квалификация. При което отново се повдига въпроса доколко нежеланието от страна на държавното обвинение да повдигне обвинение ще се отрази на правата на пострадалия. Съдът може да намери, че правната квалификация по която е привлечен обвиняемият и за която е постановено прекратяване на наказателното производство е неправилна в която хипотеза съдът следва да отмени постановлението за прекратяване като незаконосъобразно, без да може да даде указания, лицето да бъде привлечено по другата правна квалификация. Само така ще се осмисли правото

^[24] Не са еднакви разбиранята по въпроса за "съществуването на делото". Някои разбират само въпросите извършено ли е престъплението и кой го е извършил, други включват и какво наказание следва да се наложи на лицето, извършило престъплението, а трети свеждат основния въпрос на делото до наказателната отговорност. Ю.В. Корневски дели указанията на две групи: 1/ указания от процесуален характер (за осигуряване пълнота на разследването, острапяване на съществени процесуални нарушения, за съединяване и разделяне на делата и пр.), които са безусловно задължителни за органите на предварителното разследване и 2/ указания, отнасящи се до решаването на делото по същество (относно предявяването на ново обвинение, привличането за по-тежко престъпление, на нови лица и пр.), които нямат задължителна сила.

^[25] Независимо от това съществува противоречива съдебна практика. Една част от съдилищата дават директни указания на прокурора за внасяне на обвинителен акт след като се извършат посочените от съда процесуални действия. В Р-249-2002-I н.о. е посочено, че „Сериозни резерви будят „задължителните указания”, дадени от първоинстанционния съд на прокурора след връщане на делото, споделени и от В. Апелативен съд... изключително правомощие на прокуратурата по чл. 127, т. 1 от Конституцията на РБ е да разрешава въпросите дали да започне наказателно производство, срещу кого и за какво престъпление... съдът няма процесуална възможност да връща делата с указания за извършване на нови следствени действия”. В тази връзка е и Р-553-2002-II н.о. според което, „указанието да се съберат доказателства дали не е налице ... престъпление не е в съответствие със задължението на съда по чл. 237, ал. 3 НПК да посочи допуснатите нарушения от първостепенния съд по приложението на закона”. В Р-568-2002-II н.о. се твърди обратното, в него се обосновава задължението на съда да извърши цялостна и задълбочена проверка на събраните по делото доказателства и при необходимост с оглед на всестрено разследване да върне делото на прокурора с конкретни указания – „неправилно е твърдението, че в случая съдът от арбитраж се превръщал в страна в наказателния процес, както и че като дава указания за събиране на други доказателства той нарушава своята независимост.” В Р-108-82-I ВС е посочено, че „...определението или решението, с което делото се връща за доразследване, е задължително за органите на предварителното производство само до сежно извършването на следствените действия, които е предписано да се извършат.” Относно обхвата на указанията на съда при връщане на делото виж. още и Р-51-1995-II н.о.

на пострадалия да обжалва постановлението за прекратяване. Не така обаче може да се реши въпроса при реабилитиращите основания за прекратяване. Съдът дори да приеме, че извършеното деяние не е несъставомерно или е съставомерно, но по друга правна квалификация от посочената в постановлението за прекратяване, той ще потвърди постановлението, защото дори и да върне не може да дава указания за правната квалификация по която да се привлече лицето. Този извод се подкрепя от Р-368-2003-I н.о. в което е посочено, че „съдът не може да измества прокурора по въпроси, свързани с възникване на основания за започване на разследване по отношение на други деяния и съответно повдигане на обвинение за тях изрично”. По същия начин стоят нещата и при специфичното реабилитиращо основание по чл. 243, ал. 1, т. 2 НПК, съдът дори и да приеме, че е доказано участието на обвиняемият в престъплението, не може да върне делото на прокурора и да му даде указания да внесе обвинителен акт ^[26]. В хипотезата при която съдът констатира, че деянието е съставомерно но по друга правна квалификация, за пострадалия остава възможността да защити правата си в ново наказателно производство, което може да се образува от прокурора, защото в този случай няма да бъде налице ограничението на разпоредбата на чл. 24, ал. 1, т. 6 НПК, но не и в останалите два случая. Това безспорно води до необходимост да се разшири кръга на престъпления за които да се предостави възможност именно на пострадалия директно да инициира съдебно наказателно производство, само така пострадалия ще се защити от нежеланието на държавния обвинител да повдигне обвинение ^[27].

ПРАВТА НА ПОСТРАДАЛИЯ ПРИ ОБЖАЛВАНЕ НА ОПРЕДЕЛЕНИЕТО НА ПЪРВОИНСТАНЦИОННИЯ СЪД ПОСТАНОВЕНО В ПРОИЗВОДСТВОТО ПО ОБЖАЛВАНЕ ПОСТАНОВЛЕНИЕТО ЗА ПРЕКРАТЯВАНЕ НА ДОСЪДЕБНОТО ПРОИЗВОДСТВО

Като гаранция за недопускане на съдебни грешки в производството по обжалване на постановлението за прекратяване е въведена още една редовна съдебна инстанция за последващ контрол върху дейността на прокуратурата. Така чл. 243, ал. 6 НПК е предвидено, че определението на първоинстанционния съд може да се протестира от прокурора и да се обжалва от обвиняемия, от неговия защитник, от пострадалия или неговите наследници, или от ощетеното юридическо лице пред съответния въззивен съд в седемдневен срок от съобщаването му. Това двустепенно произнасяне по прекратяването от съда, има резон след като първата инстанция се произнася еднолично в закрито заседание а това безспорно крие риск от увреждане интересите на заинтересованите лица. Освен това наличието на втора редовна съдебна инстанция дава възможност за отстраняване на грешки на първоинстанционните съдилища.

^[26] В Р-185-89-I е посочено, че „постановлението на прокуратурата, с което се приема, че извършеното деяние не е престъпление от общ характер и не са налице основанията за повдигане на публично обвинение, е задължително за съда.”

^[27] В Англия 25% от обвиненията се започват не от специално създадената служба Crown Prosecution Service, а от други органи, като митническа служба, Департаментът за обществена сигурност, Служба за тежки измами или частни лица, чрез индивидуални искиове, като не е необходимо да са самите пряко засегнати, достатъчно е да са се почувствали засегнати като част от обществото-виж. Sprack, John. A Practical Approach to Criminal Procedure. Tenth edition. Oxford, Oxford University Press, 2004, p. 67

1. Предмет на производството по чл. 243, ал. 6 НПК са определенията на първоинстанционния съд. Теорията и практиката, обаче не са единодушни по въпроса, кои точно определения са предмет на обжалване. Така в Р-108-2002-III н.о. е посочено, че всички определения, подлежат на последващ контрол, а в Опр.-431-2002-I н.о.- „съдебните актове ... , с които делото се връща в предишен процесуален стадий, не са и не могат да бъдат предмет на .. проверка. В такава хипотеза за процесуалните права на страните в Наказателнопроцесуалния кодекс се съдържат достатъчно гаранции, обезпечавачи правния им интерес да защитят възприетата от тях теза по делото”. Считаме, за верен извода, че предмет на проверка пред въззивния съд е всяко определение, независимо дали с него е потвърдено, изменено или отменено постановлението на прокурора. Това следва от обстоятелството, че нормата на чл. 243, ал. 6 НПК не прави разграничение между определенията подлежащи на последващ контрол. Вярно е, че в разпоредбата на чл. 341, ал. 1 НПК изрично е посочено, че пред въззивната инстанция се проверяват само „определения и разпореждания, с които се прекратява наказателното преследване”, но това са онези определения за прекратяване, постановени за първи път от съда, а не тези в производството по обжалване на постановлението на прокурора за прекратяване на досъдебното производство^[28].

2. Субектите, които могат да обжалват определението на първата инстанция не са идентични с тези които имат право да обжалват постановлението за прекратяване. Това определение може да се обжалва от прокурора и като е видно от чл. 243, ал. 6 НПК на защитника също е предоставено самостоятелно право да обжалва. Липсва обаче, подобно право за повереника. Вярно е, че повереникът с новия НПК не е обявен в разпоредбата на чл. 253 НПК за самостоятелна страна. Тази разпоредба, обаче е неотнормирана към досъдебното производство, където няма страни. Поради това считаме, че не предоставянето на възможност на повереника, аналогична с тази на защитника да обжалва определението води до нарушаване правото на защита на пострадалия. Законодателят при бъдещи изменения на НПК следва изрично да предвиди самостоятелно право и на повереника за обжалване на определението с което се е произнесъл първоинстанционния съд по жалбата срещу постановлението за прекратяване на производството. Въвеждането на такава контрадикторност ще гарантира максимално правата на пострадалия, аналогично, както тези на обвиняемия.

Пострадалият може да обжалва определението в седемдневен срок от съобщаването му. Този срок е приклузивен, което означава, че след изтичането му определението на първоинстанционния съд ще влезе в сила. Съображенията ни за характера на срока са идентични с тези отнасящи се за срока по чл. 243, ал. 3 НПК.

3. При обжалването на определението въззивния съд се произнася в състав от трима съдии в закрито заседание с определение, което е окончателно /чл. 243, ал. 7

^[28] В Р-568-2002-II н.о. е посочено, че „въззивното производство за проверка на определенията, с които първостепенният съд се е произнесъл по прекратяване на наказателното производство по чл. 237, ал. 3 НПК се извършва по Глава XV от НПК, при която са приложими всички разпоредби за цялостна и за служебна проверка на правилността им”, това решение обаче е не приложимо след въвеждането на правен режим при обжалването на определението постановено в производството по проверка на постановлението за прекратяване, различен от общия.

НПК/^[29]. След като в разпоредбата е предвидено, че определението е окончателно, то следва че за пострадалия обжалването на определението на първата инстанция е последната възможност да защити правата си в това производство. Въпросът който се повдига е, може ли пострадалият възползвайки се от това си право да поиска от въззивния съд да замени първата инстанция и да се произнесе по въпросите на жалбата подадена пред него, т.е. да действа като същинска въззивна инстанция, без да може да връща делото на прокурора. Считаме, че втората инстанция осъществяваща контрол върху определението на първата действа само, като контролно - отменителна, но не и като инстанция по същество. Това следва от липсата на разпоредба, която да дава възможност на въззивния съд да реши въпросите по жалбата, освен когато изменя определението на първоинстанционния съд. Пострадалият може да иска от въззивния съд да се отмени определението с което е потвърдено постановлението и да се върне делото на прокурора или същото да се измени, както и да се отмени определението за изменение на постановлението и същото да се потвърди или отмени, като делото да се върне на прокурора със задължителни указания относно прилагането на закона. Независимо от исканията на пострадалия, следва да обърнем отново внимание на това, че и тук намира пълно проявление ревизионното начало. Въззивния съд следва да извърши цялостна служебна проверка на правилността на определението. В резултат на тази проверка и независимо от исканията на пострадалия, въззивният съд може да отмени определението за отмяна на постановлението на прокурора и да го потвърди или измени, както и да потвърди определението на първоинстанционния съд^[30].

Определението на въззивния съд е окончателно, то не подлежи на обжалване или протест. С влизането му в законова сила се поставя край на наказателно процесуалното развитие^[31]. Това определение е неотменимо, защото не може да бъде отменено или изменено нито от съда, който го е постановил, нито от по-горна съдебна инстанция. То е задължително за „всички учреждения, юридически лица, длъжностни лица и граждани“/чл. 413, ал. 1 НПК/^[32]. Определението обаче не е задължително за гражданския съд по въпросите: извършено ли е деянието, виновен ли е деецът, на-

[29] При действието на отм. НПК въззивното производство се осъществяваше в открито заседание по правилата на редовното второинстанционно производство. Само недоумение беше обстоятелството, че заседанието пред първоинстанционния съд е закрито, с риск пострадалия изобщо да не узнае за него, а въззивното да е по общите правила. В тази връзка виж. Р-345-2000-I н.о.; Р-568-2002-II н.о.; Р-387-87-I н.о.

[30] В Постановление № 1 от 11.XI.1981 г., Пленум на ВС, изм. с Постановление № 7/87 г. се разглеждат въпроси на второинстанционното производство по наказателни дела и при обжалване на определение за прекратяване.

[31] Саранов Н., Българско наказателно процесуално право, том II: „законовата сила на присъдата се изразява 1/ в неоторимостта ѝ, в недопускането на понататъчното ѝ обжалване пред по-горна инстанция /формална законова сила/ и 2/ в отстраняване възможността за повторно разглеждане и решаване на делото, по което е издадена една влязла в формална законна сила присъда /материална законна сила?“. В какво се изразява сила на пресъдено нещо – виж. Р-53-81 г. по н. д. № 41/81 г., ОСНК.

[32] В Р-488-2002-II н.о. е посочено – „Щом като с влязъл в сила съдебен акт е потвърдено частичното прекратяване на наказателното постановление срещу подсъдимия за авторство на подправените документи, процесуално недопустимо е в съдебната фаза на наказателния процес за същите документи в частта относно авторството прокуратурата чрез нови доказателствени претенции и формулиране на други правни квалификации по отношение на документното престъпление да мотивира искане за пререшаване на въпроса за авторството.“

казуемо ли е деянието /чл. 413, ал. 2 НПК/ следователно не се ползва с правните последици на непререшаемост на спора, както влезлите в сила присъди и решения на съда. По отношение на него важи принципа "non bis in idem,"^[33].

ВЪЗБНОВЯВАНЕ НА ПРЕКРАТЕНО НАКАЗАТЕЛНО ПРОИЗВОДСТВО

1. Определението на първоинстанционния и второинстанционния съд, с което е потвърдено или изменено постановлението на прокурора за прекратяване на досъдебното производство се ползва с материална законна сила т.е., то е неотменимо. Единственият начин, пострадалият да преодолее тази негова законна сила е възобновяването на наказателното производство. Това е и единственият процесуален способ за поправяне на допустната съдебна грешка. Възобновяването е извънредно процесуално средство, с което се дава възможност за пререшаване на въпроси, решени с акт който е неотменим. Възобновяването на наказателните дела, уредено в Глава тридесет и трета НПК, е извънреден способ за отмяна на влезли в сила съдебни актове.

Разпоредбата на чл. 419, ал. 1 НПК изчерпателно посочва възможния предмет на проверката при възобновяването. От нейното буквално тълкуване следва, че всички влезли в сила актове на съда от вида на присъдите и решенията, могат да бъдат проверени по реда на възобновяването. Определенията поначало не подлежат на възобновяване, с изключение на изрично посочените между, които са и определенията по чл. 243, ал. 5, т. 1 и 2 НПК, с които е изменено или потвърдено постановлението на прокурора за прекратяване на досъдебното производство. Не са посочени, обаче определенията на второинстанционния съд. Считаме, че тези с които второинстанционният съд е отменил определението на първоинстанционния съд с което е отменено постановлението за прекратяване на прокурора и го е потвърдил или изменил, тези с които е отменил определението за именение на постановлението и го е потвърдил, и тези с които е потвърдил определение с което постановлението е потвърдено или изменено, също влизат в приложното поле на възобновяването след като са неотменими и крайният резултат е същия – постановлението на прокурора за прекратяване на производството е отменено или изменено.

Основанията за възобновяване са изчерпателно посочени в чл. 422, ал. 1 НПК. Пострадалият е защитен от несъответствието между фактическите изводи, приети в определението и действителното фактическо положение, чрез основанията за възобновяване по чл. 422, ал. 1, т. 1-3 НПК. При тези основания е защитен интереса на пострадалия от доказването на извършеното престъпление и неговия извършител, в случаите когато например делото е прекратено поради това, че не е доказано участието на обвиняемия в престъплението, или че деянието не е извършено или че извършеното не е съставомерно и т.н.

С другите основания по чл. 422, ал. 1, т. 4 и 5 НПК, пострадалият е защитен от грешките на съда при прилагането на закона. При основанията по чл. 422, ал. 1, т. 5 НПК се изисква определенията да са непроверени по касационен ред, по жалба

^[33] За да се приложат принципите „res judicata” и ”non bis in idem,” задължително трябва да има тъждество на престъплението, като еднаквостта трябва да се отнася само до фактическата страна на престъплението, не и до правната му квалификация. Виж. Саранов Н., Българско наказателно процесуално право, том II, стр. 450; Велчев, Българско наказателно процесуално право, том II, стр. 26

или протест на страната, в чийто интерес се предлага отмяната, и да са релевирани допуснати съществени нарушения по чл. 348, ал. 1, т. 1 - 3 НПК при тяхното постановяване. Разпоредбата обаче на чл. 419, ал. 1 НПК изрично установява, че определенията по чл. 243, ал. 1, т. 1 и 2 НПК подлежат на касационна проверка. Следователно, в случая условието „непроверени по касационен ред” не се отнася до тези определения. Друг е въпроса че в практиката на ВКС константно се приема че понятието е посочено, "непроверени по касационен ред" съдебни актове, интерпретирано в контекста на установената съдебна практика, обосновава заключение, че в обсега на очертаната предмет се включват придобилите юридически стабилитет (влезли в сила) присъди, определения и решения, които не са разглеждани по същество от касационната инстанция, като са ирелевантни причините, поради които по отношение на съдебните актове не е упражнен касационен контрол. Същите могат да сочат на законови предписания, изключващи последните от обхвата на предвидена касационна инстанционна проверка, или на хипотези на неупражнено право на обжалване, при предоставена процесуална възможност на участващите в наказателния процес субекти, респективно на несъответно на нормативните изисквания реализирано процесуално право, обосновавало процесуална негодност на депозираните жалба или протест и мотивирало оставянето им без разглеждане”- Р-331-2007-III н.о. В тази връзка е и Р-442-2000-I н.о; Тълкувателно решение №1 от 29.12.2003 г. на ВКС. В обсега на основанието „съществено процесуално нарушение” по чл. 422, ал. 1, т. 5 НПК, безспорно влиза и накръняването или ограничаването процесуалните права на пострадалия или на неговите наследници в досъдебното производство. Затова ако тези негови права са накрънени в производството, което е прекратено от прокурора, за пострадалия остава възможността за възобновяване на наказателното производство на основание чл. 422, ал. 1, т. 5 НПК.

Правната възможност да се иска възобновяване по чл. 422, ал. 1, т. 1-3 е предоставена на окръжния, съответно военният прокурор, а по чл. 422, ал. 1, т. 4-6 на главния прокурор /чл. 420, ал. 1 НПК/. Осъденият, може и сам да направи искане за възобновяване в случаите на чл. 422, ал. 1, т. 5 НПК. На пострадалия, обаче такава възможност не е предоставена^[34]. Считаме, че при бъдещи изменения на НПК, законодателят трябва да запълни тази празнина, като регламентира право и на пострадалия, аналогично с това на обвиняемия – да може да направи искане за възобновяване на наказателното дело в случаите на чл. 422, ал. 1, т. 5 НПК. Необходимостта от регламентиране на подобно право подобно право е продиктувана и от обстоятелството, че искането за възобновяване на наказателно дело завършило с определение за прекратяване е ограничено с шест месечен срок, който започва да тече от влизане в сила на съответния акт по чл.422, ал. 1, т. 5 НПК.

При липсата на самостоятелно право за пострадалия да поиска възобновяване, той разполага единствено с възможността да се обърне към съответния прокурор с молба да изготви такова искане. Считаме, че независимо от липсата на конкретна разпоредба тази възможност съществува и за неговите наследници. Ако прокурорът

^[34] В чл. 589 Н.С. е предвиждал лицата, които са имали право да предявят искане за възобновяване, освен за обвиняемият и прокурора, това право е съществувало и за пострадалият от престъпното деяние /лицата претърпели вреди на благата си/, гражданския ищец, частния обвинител и доп. частни обвинители. В тази връзка е и Р. Р. 25/924 II н.; Виж. Борис Н.Павлов, Възобновяване на наказателни дела. Касационна практика. Теория, практика, разяснения. С., 1938.

намери, че са налице съответните основания, той ще внесе искане за възобновяване на наказателното дело пред ВКС. Искането се подава чрез съответния първоинстанционен съд, който незабавно изпраща препис от него на прокурора, осъдения или оправдания, а делото-на Върховния касационен съд /чл. 424, ал. 2 НПК/. От теста е видно, че съдът не е длъжен да изпрати препис на пострадалия. Считаме, че когато е прекратено наказателно производство от прокурора, по което се е конституирал пострадалият и чието възобновяване се иска, за да се гарантират правата на последния, той също следва да получи от това искане. Затова, обаче е необходимо в НПК за се регламентира такова задължение за съда. ВКС разгледа искането в открито заседание /чл. 424, ал. 3 НПК/. Прилагайки правилата на касационното производство, към които препраща чл. 426 НПК означава, че заинтересованите лица трябва да бъдат призовани, като неявяването им без уважителни причини не е пречка за разглеждане на делото. Затова, ВКС трябва да призове и пострадалият или неговите наследници.

Правомощията на ВКС в производството по възобновяване на наказателни дела, са стриктно очертани с нормата на чл. 425 НПК. Възможно е обаче, ВКС да намери искането за възобновяване за неоснователно. В тази връзка се поставя въпросът, може ли да се иска повторно възобновяване. Считаме, че доколкото не е изтекъл срока за това, няма пречка да се направи ново такова, но разбира се с посочване на друго основание ^[35].

2. До възобновяване на прекратено от прокурора наказателно производство може да се стигне и когато постановлението за прекратяване не е било обжалвано пред съд. Тогава то се отменя служебно от прокурор от по-горестояща прокуратура, ако не са били налице основанията за прекратяване /чл. 243, ал. 9 НПК/ ^[36]. Това е така, защото постановлението няма материална законна сила, защото не е неотменимо ^[37].

Служебният контрол по чл. 243, ал. 9 НПК, е още една гаранция за правата на пострадалия, ако производството е било прекратено без да са налице основанията за това. За да се стигне до отмяна на постановлението за прекратяване са необходими няколко предпоставки, а именно: заинтересованите лица да са получили препис от постановлението, срокът за обжалване пред съда да е изтекъл и постановлението да не е било обжалвано. Няма значение по какъв начин ще бъде сезиран по-горестоящия прокурор. Възможни са две хипотези: по-горестоящия прокурор да констатира основанията за да упражни правомощията по чл. 243, ал. 9 НПК при извършен последващ прокурорски контрол или да бъде сезиран от заинтересовано лице, а това най-често е пострадалият. Служебният контрол върху постановлението не се следва да се разглежда, като право на пострадалия да възрази срещу постановлението на прокурора

^[35] В закона за наказателното съдопроизводство не са били предвидени ограничителни разпоредби, възпрепятстващи лицата по чл. 589 да искат повторно възобновяване на едно наказателно дело. ВКС в определение №50 от 11.ІІІ.1929г. по н. ч. пр. №10/929г. ІІ н.о. е позволил да се иска за втори път възобновяване на делото, по което дело осъдения е отправил преди това молба за възобновяване, но същата е била оставена без последици.

^[36] „Компетентен да се произнесе е само прокурор от по-горестояща прокуратура, а не и по-горестоящ по длъжност прокурор от същата прокуратура, както е по общото правило на чл. 46, ал. 3 НПК. Става въпрос, обаче, за прокурор от всяка горестояща прокуратура, включително до главния прокурор.” виж. Чинова М., Новите положения на досъдебното производство по НПК, С., 2007, с. 259

^[37] Затова не е и задължително за гражданския съд-виж. Р-842-2005-І н.о.

пред по-горестоящата прокуратура по реда на чл. 200 НПК, след като е пропуснал седмдневния срок за обжалване пред съд. Правото да се обжалват постановления пред горестояща прокуратура се отнася само за тези, които не подлежат на съдебен контрол. Служебният контрол по чл. 243, ал. 9 НПК включва и възможност за пострадалия, да подаде сигнал с който да сезира по-горестоящият прокурор да го извърши. За разлика от съдебния контрол, по-горестоящият прокурор има по-широки правомощия. Той проверява обосноваността, законосъобразността на постановлението, както и пълнотата на доказателствения материал. В резултат на тази проверка може да укаже включително и по коя правна квалификация да бъде повдигнато обвинението^[38]. При това служебният контрол чл. 243, ал. 9 НПК, не е ограничен със срок, така че прокурорът от по-горестоящата прокуратура може да отмени постановлението за прекратяване до изтичане на давностния срок за самото престъпление.

Когато пострадалият в наказателно производство, което е било прекратено от прокурора, сезира прокурор от по-горестоящата прокуратура с искане за отмяна на постановлението за прекратяване, възниква въпроса, дължен ли е сезирания прокурор да се произнесе. Ако съответният прокурор намери, че не са налице основанията по чл.243, ал. 1 НПК, отменя постановлението за прекратяване. Актът, с който ще се произнесе също е постановление. Това постановление обаче, не подлежи на съдебно обжалване, но може да се обжалва пред непосредствено по-горестоящата прокуратура /чл. 143 ЗСВ/, по реда на чл. 200 НПК. Ако обаче не са налице основание за отмяна на постановлението за прекратяване, считаме че сезираният прокурор не е длъжен да се произнася с какъвто и да е акт, защото в НПК не е предвидено такова негово правомощие. Не може да се приложи по аналогия на чл. 200 НПК, защото както бе посочено този ред се отнася само до постановления които не подлежат на съдебен контрол, а постановлението за прекратяване не е от тях. Независимо от това голяма част от прокурорите съставят постановления с които потвърждават постановлението за прекратяване, като основанието за това им е именно чл. 200 НПК. Практика с която не може да се съгласим, освен поради изложените съображения и поради това, че разглежданата разпоредба изрично предвижда, че постановлението на прокурора от по-горестоящата прокуратура не подлежи на обжалване. Вземайки под внимание и това, че правомощието да се отмени постановлението за прекратяване не е ограничено само до непосредствено по-горестоящата прокуратура, а до всяка която се явява такава, в това число и главния прокурор, то при тази практика пострадалия ще бъде лишен от възможността да сигнализира която и да е от тях служебно да се отмени постановлението за прекратяване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съгласно чл. 6, т. 1 на ЕКПЧ „всяко лице при определянето на неговите граждански права и задължения или при наличието на каквото и да е наказателно обвинение срещу него има право на справедливо и публично гледане на неговото дело в разумен срок от независим и безпристрастен съд, създаден в съответствие със закона...”. Тази разпоредба се прилага във всички случаи, в които държавен орган оп-

^[38] По въпроса за правомощията на по-горестоящия прокурор при отмяна на постановления на по-долостоящите – виж. Чинова М., Актове на органите на предварителното производство, Правна същност и класификация, С., 1993, стр. 27 и сл.

ределя правното положение на частен субект, независимо от това дали неговите права и задължения имат частен характер^[39]. Следователно пострадалият има статут на лице, чиито граждански права и задължения се определят в производството за прекратяване на наказателното дело от прокурора и съда. В чл. 13 от ЕКПЧ се предвижда – „Всеки, чиито права и свободи, предвидени в тази Конвенция, са нарушени, трябва да разполага с ефикасни вътрешноправни средства за тяхната защита от съответна национална институция дори и нарушението да е извършено от лица, действащи в качеството си на представители на официалните власти.” Тази разпоредба гарантира наличието на национално равнище на средство за защита на същността на правата и свободите по Конвенцията в каквато и форма тези права и свободи да са закрепени във вътрешния правен ред. Средството за защита, изисквано по чл. 13, трябва да бъде „ефективно” на практика, както и по закон, в смисъл, че упражняването му трябва да не бъде неоправдано възпрепятствано от действията или бездействията на органите на държавата. Поставя се въпроса дали производството по прекратяването на делото от прокурора съответства на чл. 6, т. 1 и чл. 13 от ЕКПЧ. Считаме че, разглежданото производство и правата на пострадалия в него отговарят на тези стандарти, но не безусловно.

Въз основа на изложеното до тук, могат да се направят следните изводи и препоръки за усъвършенстване на законодателството:

В производството по обжалване на постановлението за прекратяване се налага коригиране, което предполага: а/ Своевременно уведомяване на заинтересованите лица за предприетото обжалване на постановлението за прекратяване и предоставяне на срок в който те да могат да се противопоставят на доводите на другата страна; б/ Да се предвиди отрито и публично съдебно заседание при обжалване на постановлението за прекратяване с осигурено участие на заинтересованите лица в него; в/ В открито и публично съдебно заседание страните да имат право да представят или да искат събирането на доказателства, които ще дадат възможност на съда да прецени правилността на решенията от прокурора въпроси при прекратяването, без разбира се да го замества в решенията по тях^[40]; г/ Даването на възможност на повереника, аналогична с тази на защитника да обжалва определението на първоинстанционния съд в производството по обжалване на постановлението за прекратяване.

[39] П. ван Дайк и Г.Й.Х ван Хууф. Европейска конвенция за правата на човека – теория и практика. С., 2000.

[40] Петрова Н., Наделить потерпевшего правом уголовного преследования, Российская Юстиция, к.№12/2002, стр.55-разглежда, че неждането на възможност на пострадалият да представя нови факти в подкрепа на своята позиция води до неспособност на процедурата да обезпечи защитата на правата и законите интереси на пострадалия.

РАЗГРАНИЧАВАНЕ НА СЛЕДСТВЕНАТА ВЕРСИЯ ОТ БЛИЗКИ ПОНЯТИЯ

ас. Христо Павлов Павлов
Бургаски свободен университет

DISTINCTION OF THE INVESTIGATIVE VERSION FROM SIMILAR CONCEPTS

Hristo Pavlov Pavlov
Burgas Free University

Abstract: Upon studying the nature of the version and its importance for the investigation of crimes there are found some features which connect it with concepts similar thereto. This article is dedicated to the study of these relations. The investigative version is separated from the subject of proof in the criminal proceedings, the mental modeling and forecasting in the process of investigation of crimes.

Key words: investigative versions, subject to proof, mental modeling, forecasting.

Следствената версия е логически обосновано предположение на разследващия орган за обстоятелство, свързано с конкретно престъпление. Нейното построяване и проверка почиват върху единен, многостепенен и последователен процес. Като един от основните познавателни методи при разследването, задачата на следствената версия е да го насочи, за да се постигне поставената цел – получаване на достоверно знание.

Изучавайки същността на версията и нейното значение за разследването на престъпления се откриват някои черти, които я свързват с близки до нея понятия. С оглед на това е необходимо подробно да се изследва съществуващата връзка между тях. В настоящата статия следствената версия се разграничава от **предмета на доказването** в наказателния процес, **мисловното моделиране** и **прогнозирането** в процеса на разследване на престъпления.

1. Следствена версия и предмет на доказване.

Понятието „предмет на версията” (или предмет на **следствената версия**, що се отнася до настоящото изследване) е тясно свързано с понятието „предмет на доказването” в наказателния процес. Наличието на тясна връзка между тях не означава и не трябва да се разбира като причина за припокриването им. Вярно е, че версията (респективно – следствената версия) като понятие е свързана с понятието доказване, но те са не само от различна категория, а и се отличават със строго специфично съдържание.

Въпреки че в разпоредбата на чл. 102 от НПК обобщено са посочени обстоятелствата, които подлежат на доказване, в закона липсва дефиниция на понятието „предмет на доказване”. В правната литература под този термин се разбира съвкупността от обстоятелствата, които трябва да се докажат по наказателното дело, за

да се приеме, че е разкрита обективната истина по него.¹ При извеждане на определението за това понятие, под обстоятелства, които са предмет на доказване се има предвид определени факти от действителността, за които трябва да се докаже дали са възникнали в минало време и дали са съществували към конкретния момент.

Според мен, различията между следствената версия и предмета на доказване се изразяват в следното:

На първо място, предмет на доказването е процесуално понятие. За разлика от него, следствената версия е **криминалистичен, непроцесуален познавателен метод при разследване на престъпления.**

На второ място, съдържанието на предмета на доказване се състои от **обстоятелства** по делото. Това са факти от обективната действителност, които обаче са в процес на доказване, т.е. те не са все още несъмнено доказани. Следствената версия е обосновано предположение, което се базира на **наличния доказателствен материал.** Тя се построява в резултат на системно-структурен анализ, синтез и оценка на установените по наказателното дело факти и информация.

На трето място, предмет на доказването са **самите обстоятелства**, докато следствената версия има за предмет **вероятно обяснение** на свързани с разследваното престъпление **обстоятелства.** Вероятното обяснение не може да се разглежда като доказване на тези обстоятелства. То създава само предположение за съществуването им. Както отбелязва Ив. Вакарелски, вероятното обяснение е „... само първото необходимо стъпало, първият закономерен етап на прехода от вероятното към достоверното обяснение, към доказването на тези факти.“²

На четвърто място, предположението (в съдържанието на версията) може да обхваща както **всички**, така и **отделни** обстоятелства от предмета на доказването. В процеса на разследване на престъпления се изграждат общи и частни следствени версии. Първите обхващат престъплението като цяло и групата от обстоятелства от предмета на доказване. Частните следствени версии представляват предположения за отделни страни на подлежащите на доказване обстоятелства.

На следващо място, предмет на доказване са обстоятелства, които трябва да са **възникнали в действителността** (например извършеното престъпление и участието на обвиняемия в него). От тази гледна точка те условно могат да бъдат наречени положителни.

Подкрепям становището на Ив. Вакарелски, според който предметът на версията (вероятното обяснение) обхваща както положителни, така и **отрицателни обстоятелства** (липса на някакъв факт, събитие, действие).³ Пример за това е вероятното алиби на обвиняемия, вероятната невъзможност на конкретното лице да премине през направения отвор на прозореца, за да извърши кражба и т.н.

¹ Според Ст. Павлов предмета на доказване в наказателния процес е „съвкупността от обстоятелства и факти, които трябва да бъдат установени, за да се реши правилно разглежданото дело.“ – Павлов, С. Наказателен процес на Република България. Обща част, С., Сиби, 1996, с. 280; виж също и Вучков, В. Предмет и тежест на доказване в наказателното производство, С., Сиби, 2008, с. 76; Манев, Н. Наказателен процес, С., Ромина, 2000, с. 180 – 181.

² Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978, с. 139.

³ Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1972, с. 113 - 114.

2. Следствената версия и мисловното моделиране.

Интересен е въпросът за връзката между следствената версия и мисловното моделиране в процеса на разследване на престъпления. При търсене на пътища за прилагане на метода на моделирането криминалисти като И. Лузгин, А. Ратинов, А. Ларин, Т. Волчецка, А. Ейсман, Л. Драпкин, В. Василев и др.⁴ допринасят за изясняване на отношението между версията и мисловното моделиране.

Мисловното моделиране преди всичко се състои в мисловно пресъздаване на картина, която представлява криминалната ситуация в цяло, нейните отделни елементи, тяхната взаимосвързаност и взаимообусловеност във връзката им с престъпното събитие. Както отбелязва Волчецка, изграждането на мисловен ситуационен модел „... не се явява средство за доказване, но съществено облекчава този процес. Построените модели на криминални ситуации спомагат за решаването на цял ред криминалистически задачи.“⁵

Някои автори⁶ поставят знак за равенство между тези две понятия, като твърдят, че версията е мисловен модел за определени обстоятелства, свързани с разследваното престъпление. Според В. Василев „информацията при оглед ... насочено се подбира в мисловни модели (версии), които придобиват словесно-логическа форма.“⁷ Чрез моделирането А. Ларин открива „изпитание“ на версията в процеса на мисловен експеримент по конкретно дело. Според него, от резултатите от този мисловен експеримент се явява ново знание, не толкова за възможните обстоятелства по делото, но и за източниците на фактическите данни, които могат да потвърдят проверяемата версия.⁸

Считам, че определяйки версията като мисловен модел или информационно-логически модел, а извеждането на логически следствия от версията (необходимите изводи от следствената версия) като нейното изпитание в хода на мисловен експеримент, нищо не се добавя към гносеологичната характеристика на версията и нейната роля за ефективното протичане на наказателното производство. Версията си остава вероятно знание. Пропуските в него не се запълват, а достоверността на следствената версия не се увеличава от нейното преименуване на мисловен модел, във всеки случай на съвременното равнище на криминалистиката и моделирането.

Моята позиция е, че е необходимо следствената версия и мисловният модел да се разглеждат като две различни форми, които са резултат на задълбочена мисловна дейност. Следствената версия, като едно от основните средства за достигане до достоверно знание, се построява от разследващия орган на база наличния доказателствен материал и информация по конкретното наказателно дело. След практическата проверка версията се потвърждава или се опровергава. В резултат на нея знанието, което се отнася до предполагаемото обстоятелство се превръща (се трансформира) от

⁴ Виж Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001, с. 488.

⁵ Волчецкая, Т. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике, Калининград, изд. Калининградского государственного университета, 1997, с. 63.

⁶ Виж например Ларин, А. От следственной версии к истине, М., Юридическая литература, 1976, с. 29; Эйсман, А. Логика доказывания. М., Юридическая литература, 1971, с. 104.

⁷ Васильев, В. Психологическая характеристика осмотра места преступления, Проблемы психологии следственной деятельности. Красноярск, 1986, с. 112, източник – Волчецкая, Т. Цит. съч., с. 25.

⁸ Ларин, А. Цит. съч., с. 14 – 16.

вероятно в достоверно. От своя страна мисловният модел, като средство за познанието при разследване на престъпления, се изгражда от разследващия орган при отчитане на наличните доказателства. Той, за разлика от следствената версия, не се опровергава или потвърждава, а служи за допълване на нови знания.

Обратно на мисловния модел следствената версия се формулира еднозначно и в такъв вид съществува до края на нейната проверка. Както пише М. Хлинцов, „... моделът през цялото време увеличава обема си за сметка на натрупването на нова информация“⁹.

Въпреки посочените различия не трябва да се пренебрегва връзката между тези две понятия. Мисловният модел и версията се допълват.

И. Лузгин приема, че версията заема централно място в ретроспективния модел. Според него, тя е важен, но не единствен **елемент от съдържанието на този модел**. Лузгин отбелязва, че „в ретроспективния модел присъстват не толкова хипотетични обяснения, но и други логически елементи, а също и мисловни образи. Версията в ретроспективните модели съединява тези елементи, служи като средство за обясняване на факти.“¹⁰. В тази насока Лузгин разсъждава, че отделните версии по различни обстоятелства придават на този мисловен модел цялостен и многостранен облик. Ето защо те, като част от модела, са решаващ фактор за обективност на познавателните процеси при разследване на престъпления.

М. Хлинцов приема, че версията представлява един вид „ембрион“ на вероятния модел. Според него, мисловният модел притежава качеството на „кондензатор“ на криминалистично значима информация, получена в хода на проверката на версията. От друга страна, Хлинцов допълва, че версията се проверява като се отчете наличната в модела информация.¹¹

Приемам, че следствената версия може да се изгради на базата на построения мисловен модел. Подкрепям становището на Й. Кунчев, според който обратното твърдение не е правилно. Мисловният модел „акмулира събраната на определен етап от разследването информация за факта, събитието или явлението, което е обект на изучаване. Едновременно с това в съответствие с познавателната си функция той е и обект на изучаване. При осъществяването на този процес могат да се изградят версии. Те определят ориентира, т.е. посоката за попълване на мисления модел с нова информация, но не се включват в неговото съдържание.“ Докато мисловният модел съдържа събраната в процеса на разследване достоверна информация, версията е предпоставка за получаването на нова информация. Тя е вероятно обяснение за неизвестно обстоятелство, а не достоверно знание. С основание Кунчев отбелязва, че „известното, което е същност или елемент от модела не се включва в съдържанието на версията, защото тогава няма какво да се проверява. В това се състои принципното различие между версията и мисления модел за неизвестното обстоятелства – моделът може да бъде информационна основа за изграждането на версии, както и да е „продукт“ на получена при проверка на други версии информация.“¹²

⁹ Хлинцов, М. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений, Саратов, изд. Саратовского государственного университета, 1982, с. 102.

¹⁰ Лузгин, И. Моделирование при расследовании преступлений, М., Юридическая литература, 1981, с. 80.

¹¹ Хлинцов, М. Цит. съч., с. 6.

¹² Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003, с. 119 – 120.

Ето защо следствените версии не представляват мисловен модел на криминалистичната ситуация. Те не са и елемент от съдържанието му. От една страна, разследващият орган изгражда мисловен модел, въз основа на който построява следствени версии. От друга страна, получената информация при проверката на версии може да организира изграждането на мисловен модел.

3. Следствената версия и прогнозирането в процеса на разследване на престъпления

А. Зелински счита, че версията може да бъде както хипотеза, така и прогноза: „Когато се построява предположително обяснение за известно обстоятелство, има място хипотезата. Когато на основание на тази хипотеза и на установените факти се изгражда вероятностно съждение за неизвестен в даденото време факт, се говори за прогнозиране.“. В своите разсъждения той стеснява представянето на версията като разновидност на прогнозата, насочена в миналото, единствено за предположения по отношение на виновността на конкретното лице. По негово мнение, тя не е нищо повече от една прогноза на индивидуално поведение по време на събитието, което се разследва. А. Зелински счита, че по този начин теоретично се обосновава използването на методологията на индивидуалното прогнозиране при построяването на версии.¹³

В правната литература има и други автори, които в една или в друга степен подкрепят изложеното от А. Зелински становище.¹⁴

Моята позиция е, че версията и прогнозата са два резултата на отделни и целенасочени мисловно-логически дейности. Вярно е, че между тях съществува връзка, но тя не дава основание за отъждествяването на версията с прогнозата и обратно – на прогнозата с версията.

От една страна, вероятността при прогнозата се изразява във възможността едно събитие да се осъществи или не, т.е. става въпрос за **вероятност като характеристика на предмета на прогноза**. При следствената версия вероятността е характеристика на **знанията** на разследващия орган за конкретния обект, мерило е за потенциалната им достоверност.

От друга страна, основавайки се на определени изходни данни прогнозата е винаги насочена към бъдещето, а не към миналото, както версията. Базирайки се на конкретните изходни данни, версията обяснява вече случило се (минало) събитие или отделни страни на това събитие.

Поради изложеното е основателно да се твърди, че версията е средство, което помага за увеличаване на информационния ресурс, докато прогнозата е един от стадите на неговото използване – формирайки предположение за бъдещето въз основа на този ресурс. Вярно е, че версията притежава до определена степен прогностичен характер. В този смисъл съдържанието ѝ представлява отправна точка за осъществяването на по-нататъшната познавателна дейност, доколкото с нейна помощ ще се насочи установяването и доказването на неизвестни факти. От тази гледна точка ролята на версия се свежда до изграждане на връзка между извършената и предстоящата за извършване дейност при разследването. Благодарение на нея, при осъществяване на

¹³ Зелинский, А. Некоторые теоретические вопросы индивидуального прогноза и следственной версии, Проблемы предварительного следствия, Вып. 2, Волгоград, 1973, с. 117, 119, источник - Белкин, Р. Цит. съч., с. 485 – 486.

¹⁴ Например А. Шмонин, Л. Драпкин - Шмонин, А. Методика расследования преступлений. Учебное пособие, М., Юстицинформ, 2006, с. 308 – 309.

планираните (във връзка с изградените версии) следствени действия, може да се направи преценка за възможността за установяване на предположените обстоятелства.

Според мен, тръгвайки от същността на версията, не може да се приеме, че тя е равнозначна с предположението при прогнозирането. Не всяко предположение следва да се счита за версия. Прогностичното не притежава специфичните особености, въз основа на които може да се заключи, че е версия. То не подлежи на проверка в смисъл, както подлежи на проверка една следствена версия. Това се дължи на обстоятелството, че няма начин да се провери нещо, което все още не се е реализирало в обективната действителност. Нещо повече, смисълът на предположението за бъдещи несигурни и негативни събития е да се вземат мерки за тяхното предотвратяване. Такова предположение по същество е прогноза, а не версия.¹⁵

Изложеното мнение не означава, че се подценява възможността за използване на методиката на криминалогичната прогноза в криминалистиката и в следствената практика, в частност методиката за прогнозиране на индивидуалното поведение. Тази методика може да се прилага в няколко насоки. От една страна, на основа на данните за личността, отнасящи се към времето, предшестващо момента на извършване на престъплението, може да се прогнозира възможното поведение на тази личност по време на събитието, което се разследва и по този начин да се реши въпросът: „Може ли този човек с неговите лични особености, миоглед и ориентация при дадените условия да извърши конкретното престъпление?“. По този начин не се нарушават представите за прогнозата като предположение, насочено към бъдещето, тъй като в този случай прогнозата е насочена от по-далечното към по-близкото минало, т.е. по отношение на изходните (за прогнозата) данни предположението е насочено към бъдещето. От друга страна, може да се прогнозира поведението на определен човек за бъдеще в хода на разследването, при съществуващата или променена следствена ситуация.

Литература:

1. Белкин, Р. Курс криминалистики, 3-е издание, дополненное, М., ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001.
2. Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1972.
3. Вакарелски, И. Криминалистика, С., Наука и изкуство, 1978.
4. Волчеккая, Т. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике, Калининград, изд. Калининградского государственного университета, 1997.
5. Вучков, В. Предмет и тежест на доказване в наказателното производство, С., Сиби, 2008.
6. Кунчев, Й. Криминалистическа тактика, С., Албатрос, 2003.
7. Ларин, А. От следственной версии к истине, М., Юридическая литература, 1976.
8. Лузгин, И. Моделирование при расследовании преступлений, М., Юридическая литература, 1981.
9. Манев, Н. Наказателен процес, С., Ромина, 2000.
10. Павлов, С. Наказателен процес на Република България. Обща част, С., Сиби, 1996.
11. Хлынцов, М. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений, Саратов, Саратовского государственного университета, 1982.
12. Шмонин, А. Методика расследования преступлений. Учебное пособие, М., Юстицинформ, 2006.
13. Эйсман, А. Логика доказывания. М., Юридическая литература, 1971.

¹⁵ Кунчев, Й. Цит. съч., с. 118.

ПРИВИДНИТЕ ЮРИДИЧЕСКИ ДЕЙСТВИЯ НЕТИПИЧНИ ЮРИДИЧЕСКИ ФАКТИ

Пламен Митков Калев
Бургаски свободен университет

THE APPARENT LEGAL ACTION NOT TYPICAL LEGAL FACTS

Plamen Mitkov Kalev
Burgas Free University

Abstract: The article is divided into several semantic parts in which are used different testing methods of law, according to the specifics of the phenomenon being studied. This article is not intended to explicit possible hypotheses concerning the legal phenomena. The task which I have set is to be derived from legal theory and legal practice, the common feature of atypical legal facts.

За да се изясни същността и характеристиката на привидните юридически действия като нетипични юридически факти е необходимо първо да се дефинира юридическият факт като основно правно понятие.

Юридическите факти са факти от обективната действителност с осъществяването на които правната норма свързва настъпването на определени правни последици. Необходимо е осъществяването не на каквито и да било факти, а на релевантни за правото. Такива са тези, които са осъзнати от законодателя като факти с правно значение и поради това са установени от него в хипотезата на правната норма.

Юридическият факт обаче не представлява пряк запис в правната норма на факти от действителността. Той се създава от законодателя чрез логическо обобщение на група аналогични житейски факти и извеждане на техните общи и постоянни белези. Самото му установяване в правната норма е неговото свързване с правните последици предписани в нея. Тези именно факти са юридически факти които още се наричат релевантни за правото факти и трябва да се разграничават от ирелевантните факти/тези които не са включени в „обективния правов ред“¹. Разбира се границата за превръщането на един факт от релевантен за правото в ирелевантен и обратно е лесно прикрачима достатъчно е наличието на нормотворческа воля насочена именно в тази насока, тъй като законодателят е този който определя дали един факт ще си остане обикновен факт от обективната действителност или ще се превърне във факт с правно значение, а именно юридически факт. Тази негова воля не е самоцелна, не е негова приумица или „каприз, а тя е в тясна връзка с обществено-икономическите отношения въз основа на които се изгражда съответната правна система.“²

Правната норма като общо и абстрактно правило за поведение „е една наличност“³, тя е продукт на осъществяването от държавните органи нормотворчески функции. В своята съвкупност правните норми съставляват обективното право. Те са статичен елемент и не пораждат сами своето правно действие, необходимо е външно

¹ Вж. Ганев, В. „Учебник по обща теория на правото“ част I, фото издание, 1990, с.24

² Вж. Василев, Л. „Гражданско право“, Обща част, С., 2000, с.239

³ Вж. Джеров, Ал. „Гражданско право“, Обща част, С., 2003, с.263

въздействие за пораждање на техните последици. Такова външно въздействие е именно самото осъществяване на съответния юридическият факт в обективната действителност. Като резултат от неговата реализацията е задвижването на механизма на правната норма и настъпването на правните последици предвидени в нейната диспозиция. От посоченото до тук следва изводът, че юридическите факти са такава правна категория която има двойствено проявление⁴. От една страна те са реално осъществяващи се в обективната действителност факти, които на следващо място са осъзнати от законодателят не просто като факти от обективната действителност, а като такива с правно значение и поради това са описани като една абстракция в правната норма. Осъществяването в действителността на точно описаният факт в хипотезата на правната норма ще задейства нейният механизъм, тя ще премине от статично състояние в състояние на движение и като резултат от това ще настъпят и нейните правни последици визирани в диспозицията и под формата на права и задължения. Това е типовият модел на еднозначната връзка между юридическият факт и правните последици установени в правната норма. При осъществяването в обективната действителност на юридическият факт се пораждаат „еднотипни“⁵ правни последици. Осъществяването на един и същ юридически факт от две или повече лица по различно време независимо едно от друго ще произведе спрямо тях или спрямо третите лица едни и същи правни последици, които са заложи в правните норми. Например при сключване на договор за покупко-продажба. Странте по правоотношението изразяват две насрещни волеизявления, които съвпадат по между си. Едната страна в правоотношението изразява воля да продаде и да получи съответната цена, а другата страна да купи като плати цената и придобие правото на собственост. Тези насрещни волеизявления по своята същност предствалаяват един осъществен в обективната действителност сложен юридически факт/фактически състав/, който ще доведе до настъпването на правните последици на покупко-продажбата. Осъществяването на същия фактически състав от други лица в друго време и на друго място ще доведе до пораждаването на същите правни последици. В това се изразява еднотипността на правните последици и типовият модел на еднозначната връзка между юридическият факт и правните последици установени в правната норма.

От този принцип има изключения. Такива са нетипичните юридически факти, те се отклоняват от горе описания типов модел, който е заложен в правната норма. Това са случаи при които юридическият факт визирани в правната норма макар и осъществен в обективната действителност не поражда желаният от страните и установен в диспозицията на правната норма резултат или поражда друг различен от посочения резултат, който макар и различен е желан и целен от субекта на правот. С осъществяването на нетипичния юридически факт като последица винаги следва създаването на една привидна правна ситуация по отношение на третите лица, поради това и тези факти следва да бъдат наричани още привидни/симулативни/ юридически факти.

Не всички юридически факти могат да бъдат привидни. Относно класификацията на юридическите факти на различни векове в правната литература са установени множество класификационни критерии въз основа на които се разкрива и много-

⁴ Вж. Радев, Д. „Обща теория на правото”, С., 1997, с. 176

⁵ Вж. Ташев, Р. „Обща теория на правото. С., 2007, с. 224

образието им. В настоящото изложение ще се спра само на една класификационна група необходима за изясняването на темата поставена в заглавието.

В зависимост от това дали юридическите факти се осъществява в обективната действителност по повод волята на субекта на правото или независимо от нея те биват юридически събития от една страна и юридически действия от друга. За юридическите събития е характерно това, че те се осъществяват в обективната действителност без да е налице проява на волево поведение /например природните събития / или пък макар и да е налице проява на воля на субект на правото тя е ирелевантна по отношение настъпването на правните последици /например смъртта може да настъпи в резултат на заболяван, но може и да настъпи в резултат на човешко деяние⁶. Във втората хипотеза за правните последици по повод наследяването волево поведение е ирелевантно/. Предвид, че юридическите събития се осъществяват независимо от волята на субектите на правото или пък тя е ирелевантна по отношение на правните последици при тях не може и няма как да става дума за привидност. Привидни могат да бъдат само тези юридически факти които се осъществяват по повод на волята на субекта на правото т.е. юридическите действия.

На свой ред привидността се изразява в това, че за третите лица осъществено-нотипично юридическо действие поражда редовно правните си последици, защото то от външна страна по нищо не се различава от редовните юридически факти, които са устантовени в правната норма. Авторът на привидността обаче цели настъпването на други различни правни последици от предписаните в диспозицията на правната норма. Той не желае настъпването на нормалният типичен правен резултат който по закономерност следва от осъщественото негово поведение, а свързва извършеното юридическо действие с други различни нетипични за него правни последици. Външно обаче с осъществяването на действието той демонстрира желание тези правни последици да настъпят и дават вид, че го осъществява с желание и вътрешна убеденост. Докато в действителност това не е така. В посоченият пример за покупко-продажба е възможно целеният друг различен резултат да е укриване на имуществото на продавача от неговите кредитори, а не нормално следващите правни последици. Като външно привидно за кредиторите се създава ситуацията на покупко-продажба и пораждането на правните последици от това, но в действителност авторите на привидността нежелаят настъпването на този правен резултат и имат вътрешна уговорка по между си в тази насока. Те целят настъпването на други последици от тези до който следва да доведе осъщественото от тях поведение. Така се достига до хипотезата при която осъществените в обективната действителност юридически действия не водят до типичните правни последици предписани в правната норма, а до други различни по благоприятни за авторите на привидността.

Юридическите действия от своя страна се състоят от две неразривно свързани по между си съставки. Първата е субективна и се състои от съзнателни волеви преживявания на субекта на правото. При взаимодействието на субектите на правото по между си или с заобикалящата ги среда възниква необходимост от изменение на обективната действителност, което да я пригоди към определени обществени или лични нужди. Когато той осъзнае тази необходимост се заражда потребността да бъде изменена действителността, така че тя да бъде пригодена към съответните нужди. Тази потребност на свой ред поражда стремеж насочен към нейното задоволяване,

⁶ Вж. Тасев, С., Марков, М., „Гражданско право“, С., 2004, с.151

който води до поставяне на конкретната цел. След като се постави целта следва процес на мотивация, която на свой ред води до вземане на решение за изменение на обективната действителност⁷.

Втората съставка от съдържанието на юридическото действие е обективна и се изразява във външното обективизиране на волята. При липса на една от двете съставки не можем да говорим за осъществено юридическо действие. При наличието само на субективния елемент ще е налице юридически факт от категорията на т.нар. психични приживявания и душевни състояния като намерение, знание или незнание на определени факти. Като за да се докаже съществуването на тези юридически факти често законодателят въвежда презумпции. При наличие само на обективната съставка и липса на субективна не можем въобще да говорим за осъществен юридически факт, защото самото активно поведение на субекта на правото не представлява външен израз на мисловните процеси протекли в съзнанието му. Пълното съответствие между съзнателни волеви преживявания и тяхното външно проявление при юридическите действия е нормалното съотношение между тях. Но то не е единствено. При привидните юридически действия съдържанието на съзнателните волеви преживявания не съвпада със съдържанието на тяхното външно проявление. Субекта на правото формира в съзнанието си друга воля и преследва друга цел, но той привидно външно изразява нещо друго различно което е и средството за постигане на неговата цел.

Чрез създаването на привидна правна ситуация авторът няма за цел да измами третите лица, а да постигне по благоприятен за себе си правен резултат. Разбира се неговото поведение трябва да е такова, че да не може да се квалифицира като правонарушение което обославя налагането на юридическа санкция т.е. с привидното си поведение да не е осъществил юридически факти които биха обословили реализирането на гражданскоправна, административно-наказателна или пък наказателна отговорност. Тогава това негово поведение свързано с извършването на привидното юридическо действие ще бъде съотнесено към категорията на неправомерните юридически факти т.е. той ще е осъществил не нетипичен за правото, а неправомерен юридически факт. Така, че нетипични за правото юридически факти могат да бъдат само правомерните юридически действия.

Привидността намира широко проявление като в правните отрасли на частното право така и на публичното право, това показва нейния общоправен характер и необходимостта да бъде разгледана от общата теория на правото⁸.

В частното право тя намира по широко проявление от колкото в публичното право.

В публичното право привидността се използва от частноправните субекти на правото, които искат да постигнат по благоприятни правни последици като например избягване на данъци, водене на симулативни процеси, предявяване на т.нар. бланкетни жалби и т.н. В придната правна ситуация участие взема и съответния държавен орган като неговото участие е пасивно. Волеизявленията му не са симулативни той изпълнява правомощията си предписани от закона и не може да избегне участието си в симулацията тъй като това би означавало да откаже да изпълнява правомощията се предписани от закона от една страна и от друга страна симулативните юридически действия осъществени пред него от външна страна са редовни. Държавният орган

⁷ По подробно Вж. Стойнов, А. „Наказателно право” обща част, С.1999, с.166.

⁸ Вж. Ташев, Р. Обща теория на правото. С., 2007, с. 225.

неможе и няма как да установи несъответствието между субективната страна и обективната страна на юридическото действие. Възможно е в редки случаи субект на привидното юридическо действие да е и държавният орган, но тук по скоро както посочих по горе в изложението ще става дума за осъществяване на неправомерно, а не на привидно юридическо действие.

Бургаски свободен университет

ГОДИШНИК

ТОМ XXIII

Българска

Формат: 70/100/16

Печатни коли: 21.5

Печат: „ЕКС-ПРЕС” ООД – Габрово; тел.: 066/860 860
express2004@abv.bg

ISSN: 1311-221-X